

ԵՐԵՎԱՆ-2024

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ
««Մշակ»-ը պատմության զուգահեռականներում»
նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման 150-ամյակին
Երևան, 2022 թ. հունիսի 14-16

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

««Мшак» на меридианах истории»,
посвящённая 150-летию основания газеты «Мшак»
Ереван, 14-16 июня 2022 г.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC
OF ARMENIA INSTITUTE OF HISTORY

INTERNATIONAL CONFERENCE

““Mshak” in parallels of history”
dedicated to the 150th anniversary of “Mshak”
Yerevan, June 14-15, 2022

ՄԵՍՐՈԲ Ա. Ռ. ԱՇԽՅԱՆ
ՄԱՏԵՆ ԱՇԱՐ
254

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
254

Երևան - 2024

ՀՏԴ 94(479.25):070(091)(082)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)+76.0գ43

Մ 840

*Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ*

Գիտական խմբագիրներ՝

*Պ.գ.Պ. պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Խառատյան
պ.գ.թ. Ստ. Պետոյան
բ.գ.թ. Մ. Հովսեփյան
պ.գ.թ. Ա. Կարապետյան
Տեքստը բնագրի հետ համեմատեց Ն. Հարությունյանը*

«Մշակ»-ը պատմության գուգահեռականներում:

Մ 840 Միջազգային գիտաժողով նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման
150-ամյակին.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2024.-
573 էջ:

Գրիգոր Արծրունուն և «Մշակ» լրագրին նվիրված միջազգային
գիտաժողովի սույն տպագիր վերարտադրությունը բազմակողմա-
նիորեն լուսաբանում է այդ լրագրի ամենատարբեր հրապարակումնե-
րի և հոդվածների գնահատականը: Ուշագրավ է այն, որ գիտաժողովի
նյութերում վերհանվում են այնպիսի հիմնահարցեր, որոնց չեն
անդրադարձել լրագրի հետազոտողներն իրենց աշխատություննե-
րում: Եվ այս առումով կարծում ենք գիտաժողովն իր նշանակալի
ներդրումն է բերել ականավոր խմբագրի և նրա լրագրի հայա-
գիտության մեջ թողած ժառանգության ուսումնասիրությանը:

ՀՏԴ

94(479.25):070(091)(082)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)+76.0գ43

ISBN 978-9939-892-44-3

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2024

**«Մշակ»-ը պատմության զուգահեռականներում՝
նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման 150-ամյակին**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	8
ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ	
1920 թ. ԹՈՒՐԶ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ	
«ՄՇԱԿԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ	9
ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	
ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼՅԱՆ-«ՄՇԱԿ» ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
.....	24
ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ	
«ՄՇԱԿԸ» ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԱՍԻՆ	35
ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ	
ԲԱՔՎԻ ՀԱՅԵՐԻ 1918 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ	
«ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ	47
ԴԱՎԻԹ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ	
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ԵՎ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ	61
ՄԱՐԻԱ ԲՐՈՒՏՅԱՆ	
ՀՈՒՅՆ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ	
«ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ (1919–1921 թթ.)	70
РАФАЭЛ АБРАМЯН	
НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ГЕНЕАЛОГИИ ГРИГОРА АРЦРУНИ	
.....	82
ԱՐՄԵՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ	
«ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳԻՐԸ ԲԱՖՈՒ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ	97
ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ	
«ՄՇԱԿԸ» ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ	
ՄԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	109
ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ	
ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ «ՄՇԱԿԻ»	
ԷԶԵՐՈՒՄ	125
ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ	
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ «ՄՇԱԿ»	
ՕՐԱԹԵՐԹԸ (1915 թ.)	136
ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ	
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳԱՂԱԿԱՆՆԵՐԻ	
ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԸ «ՄՇԱԿԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ (1914–1920 թթ.)	151
ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ	
«ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳԻՐԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ	

ԱՄՆ-ի քաղաքականությունից ՄԱՍԻՆ.....	166
Ներսիս Վրդ. ԱՆՈՅԱՆ	
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԾԵՐԵՆՑԻ ՄՏՔԵՐԸ ԵՎ «ՄՇԱԿ»-Ի ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ.....	178
ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ	
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՄՇԱԿ»-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻՆ (1918 թ. ԱՊՐԻԼ–ՄԱՅԻՍ).....	192
ФЛОРА АРАКЕЛЯН	
АРХИВНОЕ ДЕЛО ГАЗЕТЫ «МШАК» (1883 Г. – 1912 Г.) В РОССИЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ИСТОРИЧЕСКОМ АРХИВЕ (РГИА).....	206
ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ	
«ՄՇԱԿԸ» ԵՐԵՎԱՆՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	218
ԷՄՄԱ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ	
ՎԻՍԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐ «ՄՇԱԿ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄ	229
ՖԵԼԻՔՍ ՍՈՎՍԻՍՅԱՆ	
«ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹԸ ԻՍՊԱՆԻԱՅՈՒՄ ԿԱՌԼՈՍՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ.....	239
ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	
ՋԱՎԱԽԵՅՈՒ (ՂԱԶԱՐՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ) ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄՇԱԿԻ» ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ «ՄՇԱԿՈՒՄ» (1899-1903, 1908 թթ.) ..	256
ՀԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ	
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ (1909-1911 թթ.).....	263
ԿԱՐԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ	
ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ.....	277
ԱՐՓԻՆԵ ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ	
ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԵՎ «ՄՇԱԿԸ» (1880–1914 թթ.).....	290
ԼԻԼԻԹ ՔՈՍՅԱՆ	
«ՄՇԱԿԸ» ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ)	305
ՆԱՐԻՆԵ ԵՐԱՆՈՍՅԱՆ	314
«ՄՇԱԿԻ» ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ «ՄՇԱԿԻ» ԵՎ	

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ).....	314
ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ	
ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԵՑԻՆԵՐԸ «ՄՇԱԿ»-Ի ԷՋԵՐՈՒՄՆ ՄԷՋ (Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄՆ).....	326
ՋԵՆՆԻ ԹԱՄԱՐՅԱՆ	
ՎԻՐԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄՇԱԿ» ԷՋԵՐՈՒՄ (1918-1921 թթ.).....	339
ՏԱՐՈՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ	
ԽՈՐԵՆ ՔԱՀԱՆԱ ԽԱՆՉԱԴՅԱՆԸ՝ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐԻ ԹՂԹԱԿԻՑ (1886–1901 թթ.).....	352
ՆԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ	
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄՅԱՆԸ՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՂ.....	365
ՉՈՅԱ ՉԱՏԻՆՅԱՆ	
Կ. ՊՈԼՍԻ «ՊԱՐԶԱՍԷՐ ՀԱՅՈՒՀԵԱՅ» ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄՇԱԿՈՒՄ».....	376
ՀԵՆՐԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ՝ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏ.....	385
ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ	
ԼԵՉՎԻ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ.....	395
ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԱՐՁՈՒՄՅԱՆ	
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ, «ՄՇԱԿԸ» ԵՎ ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐՑԸ.....	411
ՄԱՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ	
ՄՇԱԿ»-Ի ԵՎ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԲԱՆԱՎԵՃԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1870-1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ).....	429
ՍՈՒՄԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	
ՈՒՐՎԱԳԻՉ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ-«ՄՇԱԿ»	
ԱՌՆՉԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ.....	447
ԷԼՄԻՐԱ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱՉՅԱՆ	
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԵՎ «ՄՇԱԿ» ՀԵՏ.....	464
ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	
ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄՇԱԿ»-ՈՒՄ.....	475

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ	
ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԿԱՐԱ-ՍՈՒՐԶԱՆ՝ «ՄՇԱԿԻ» ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ	
ԹՂԹԱԿԻՑ.....	491
ԱՇԽԵՆ ԶՈՒԼՖԱԼԱԿՅԱՆ	
ԿՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ	504
ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔԱՄԱԼՅԱՆ	
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑԸ ԵՎ «ՄՇԱԿԸ».....	515
ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ	
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՄՇԱԿԻ»	
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ	536
ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՂԱԶԱՐՅԱՆ	
«ՄՇԱԿ»-Ը ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	
(1870-1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)	549
ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ	
«ՄՇԱԿ»-Ը ԵՎ ՐԱՖՖՈՒ «ԽԵՆԹԸ» ՎԵՊԻ ԱՌԱՋԻՆ	
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	561

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայում 2022 թ. հունիսի 14–16-ին կազմակերպվել էր միջազգային գիտաժողով (առկա և հեռավար) ««Մշակը» պատմության զուգահեռականներում» խորագրով՝ նվիրված Գրիգոր Արծրունու «Մշակ» լրագրի հիմնադրման 150-ամյակին: Գիտաժողովը կազմակերպել էր ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը՝ Հայաստանի ազգային գրադարանի և Երևանի պետական համալսարանի լրագրության ֆակուլտետի հետ գործակցությամբ: Իսկ «ՀայՓոստ» ՓԲԸ-ն 2022 թ. իր հոբելյանական թողարկումներում ներառեց և տպագրեց ««Մշակ» շաբաթաթերթի հիմնադրման 150-ամյակ» խորագիրը կրող նամականիշով բացիկ՝ 400 դրամ անվանական արժեքով և 1000 տպաքանակով՝ նախաձեռնությամբ գիտաժողովի մտահղացման հեղինակ, կազմկոմիտեի անդամ և համակարգող, պ. գ. թ. Ստյոպա Պետոյանի:

Սույն ժողովածուում վերոհիշյալ գիտաժողովի նյութերը հրապարակվում են ըստ դրանց բովանդակության՝ «Պատմություն», «Բանասիրություն» և «Մշակույթ» խորագրերի ներքո: Գիտաժողովի նյութերը խմբագրել և տպագրության են պատրաստել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ հասարակական մտքի և պարբերական մամուլի բաժնի աշխատակիցները: Դրանք գրեթե ամբողջությամբ վերաբերում են «Մշակ»-ի հրապարակումների արժեքավորմանը և նրա խմբագիր, հրապարակախոս Գր. Արծրունու գործունեությանը: Կարելի է արձանագրել, որ գիտաժողովի նյութերը, թեկուզև ուրվագծերով, հավակնում են ներկայացնելու մեր իրականության մեջ բացառիկ նշանակություն ունեցած այդ լրագրի և նրա ականավոր խմբագրի մտավոր ժառանգության ուսումնասիրվածության մոտավոր մակարդակը արդի հայագիտության մեջ:

Պ.գ.դ, պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Ալբերտ Խառատյան

Երևանի պետական համալսարան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

**1920 Թ. ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ
ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ «ՄՇԱԿԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ միլլի (ազգայնական) շարժում, Մուստաֆա Քեմալ, Քյազիմ Կարաբեքիր, Հայաստանի Հանրապետություն, թուրքական զորք, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիր, Խորհրդային Ռուսաստան:

Ներածություն

Քեմալական Թուրքիան հայության նկատմամբ իր ոճրագործությունները սկսեց 1919 թ. կեսերից, երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած Թուրքիայում գեներալ Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ սկիզբ առավ ազգայնական միլլի շարժումը, որն իր սուր ծայրով առաջին հերթին ուղղված էր Հայաստանի, ապա Հունաստանի դեմ: Այդ ոճրագործության գագաթնակետը 1920 թ. սեպտեմբեր քեմալական բանակի ռազմարշավն էր Հայաստանի Հանրապետության դեմ: «Մշակ» թերթի այդ ժամանակվա տեղեկությունների համաձայն Հայաստանի և Թուրքիայի միջև փաստական պատերազմական դրություն գոյություն ուներ դեռևս 1920 թ. հունիսից, երբ սահմանային լուրջ ընդհարումներ սկսվեցին Օլթիի շրջանում: Բանն այն է, որ Մուղղոսի զինադադարի համաձայն, թուրքերը պետք է հետ քաշվեին ռուս-թուրքական 1914 թ. սահմանից այն կողմ, սակայն նրանք հրաժարվում էին մաքրել Օլթին՝ մեջտեղ բերելով Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը: Այդ հողի վրա սահմանային բախումները չդադարեցին ընդհուպ մինչև

թուրքական ընդհանուր արշավանքը:

1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին թուրքական բանակն անցավ ընդհանուր հարձակման: Սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը, որը Հայաստանի համար անհաջող սկիզբ ու ավարտ ունեցավ: Հակառակորդի գերակշիռ ուժերին դիմակայելով հանդերձ՝ հայկական ուժերը սեպտեմբերի 29-ին թշնամուն հանձնեցին Սարիղամիշն ու Կադզվանը, իսկ հոկտեմբերի 30-ին Կարսը: Քեմալա-բոլշևիկյան ագրեսիան Հայաստանի Հանրապետությունում առաջացրեց քաղաքական ճգնաժամ, որի հետևանքով իշխանությունը խաղաղ կերպով հանձնվեց բոլշևիկներին:

Հայաստանի տարածքների բաժանման և Հայաստանի խորհրդայնացման հիմնահարցերին լայնորեն անդրադարձել են հայկական պարբերականները և հատկապես «Մշակ» թերթը, որի էջերը հանգամանալից և արժեքավոր մանրամասներ են պարունակում վերոնշյալ իրադարձությունների վերաբերյալ: Պարբերականում գետեղված նյութերը և դրանց վերլուծությունները միանգամայն նոր լույս են սփռում հիմնահարցի հետազոտության վրա:

Ռազմական գործողությունների ընթացքը

Քեմալական բանակը բոլոր տեսակետներից գերազանցում էր հայկական բանակին և այդ է պատճառը, որ սեպտեմբերի վերջին օրերին տեղի ունեցած մի շարք արյունահեղ կռիվներից հետո վերջինս սկսեց նահանջել և արդեն սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, իսկ 30-ին՝ նաև Մերդենեկը:

Դեռ սեպտեմբերի կեսերին սկսված թուրքական հարձակման ճնշման տակ Սարիղամիշի ճակատի փոքրաթիվ հայկական զորամասը (շուրջ 500 զինվոր և 300 կամավոր) մի քանի օր տևած կռիվներից հետո՝ հետ էր քաշվել ընդհուպ մինչև Սարիղամիշ և ամրացել նոր դիրքերում: Դա լրջորեն չէր անհանգստացրել հրամանատարությանը, քանի որ այդ օրերին սահմանային նման կռիվները սովորական երևույթ էին և չէին կարծում,

թե թուրքերը կգրոհեն նաև Սարիղամիշ քաղաքի վրա: Համալրումը, որ ուղարկվել էր Սարիղամիշին, շոշափելիորեն վիճակը փոխել չէր կարող և ազգաբնակչությունը՝ կանխատեսելով վտանգը, սկսել էր գաղթել՝ դրանով իսկ խուճապ առաջացնելով նաև զինվորների շրջանում: Սեպտեմբերի 27-ի լույս 28-ի գիշերը թուրքերը նոր գրոհ սկսեցին Սարիղամիշի վրա, և մեկ օր տևած համառ կռիվների հետևանքով մեր պաշտպաններին հարկադրեցին թողնել քաղաքը: Ահա թե ինչ է ասված այդ օրերի իրադարձությունների մասին «Մշակ»-ի հոկտեմբերի 1-ի հաղորդագրության մեջ. «Լույս սեպտեմբերի 28-ի գիշերը թուրքերը խոշոր ուժերով առաջացան Սարիղամիշ քաղաքի ուղղությամբ՝ միաժամանակ Բարդուսի կողմից և Կարակուրթի վրայով: Հակառակորդի ճնշման տակ մեր զորքերը նահանջում են դեպի Սարիղամիշ: Թուրքերի կողմից գործում են երկու ամբողջ դիվիզիաներ:

Լույս սեպտեմբերի 29-ի գիշերը հակառակորդի գերազանց ուժերի ճնշման տակ մենք թողինք Սարիղամիշ քաղաքը: Հանդիպելով Վերիշեն գյուղի մոտ համառ դիմադրության, թուրքերը չկարողացան անցնել Սարիղամիշը պաշտպանող զորքերի թիկունքը և նահանջ կատարվեց: Իզդիրի շրջանում քրդերը և թուրքերը ցույց են տալիս ակտիվ գործողություններ: Սեպտեմբերի 28-ին հակառակորդի հետախույզները երևացին Արգաջի գյուղի շրջանում: Սելիմի շրջանում կռիվները շարունակվում են: Թուրքերը Հարամ-Վարդան գյուղի մոտ առաջացել են: Միջոցներ են ձեռք առնված դիմադրելու: Հոկտեմբերի 1-ին Նոր Սելիմի շրջանում կռիվները շարունակվում էին նախկին դիրքերում»¹:

«Սեպտեմբերի 30-ին գիշերը ժամը 12-ին հակառակորդը թնդանոթային կրակի օգնությամբ առաջացավ Օլիսլու գյուղի մոտ, բայց մեր զորամասերը հետ մղեցին», - գրված է «Մշակի» 1920 թ. հոկտեմբերի 5-ի համարում²:

¹ «Մշակ», 01.10.1920:

² «Մշակ», 05.10.1920:

Թուրքերի կողմից Սարիղամիշի և Մերդենեկի գրավումով ավարտվում է պատերազմի առաջին շրջանը: Պատերազմը, ելնելով ռազմական, գործողությունների բնույթից, պայմականորեն կարելի է բաժանել երեք շրջանի, որոնցից առաջինը տևում է մինչև սեպտեմբերի 30-ը, երկրորդը՝ հոկտեմբերի 1-ից մինչև 28-ը և երրորդը՝ հոկտեմբերի 28-ից նոյեմբերի 18-ը: Այս փուլում հաջողությունն ամբողջովին թուրքերի կողմն էր. օգտագործելով գիշերային հարձակումների և թևերից շրջանցելու մարտավարությունը, ինչպես նաև ուժերի գերազանցությունն ստեղծելով հարձակման հիմնական ուղղություններում, նրանք ոչ միայն կարողացան նախաձեռնությունը պահել իրենց ձեռքում, այլև որոշակի հաջողության հասան՝ գրավելով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Սարիղամիշը: Սակայն ռազմաճակատի մյուս մասերում, հատկապես, Իգդիրի շրջանում, նրանք առաջխաղացում չունեցան: Պատկերը համարյա նույնն էր նաև Շահթախթի շրջանում, որտեղ թեև անընդհատ ընդհարումներ էին տեղի ունենում, բայց առանց լայնածավալ գործողությունների:

Սեպտեմբերի 30-ին Հայաստանի կառավարությունը արտակարգ նիստում երկիրը հայտարարեց պատերազմական դրության մեջ: Մինչև 35 տարեկանները զենքի տակ առնվեցին, խիստ օրենքներ սահմանվեց դասալիքների դեմ: Զինվորական նախարարությանը տվեցին արտակարգ լիազորություններ, նրան ենթարկվեցին երկաթուղիները, ռադիոկայանները և փոխադրության միջոցները: Որոշվեց շրջաններում հեղինակավոր ներկայացուցիչներ ունենալու նպատակով, նախարարների մի մասին և մի շարք գործիչների ռազմաճակատ և զավառներ ուղարկել: Կենտրոնում մնացին Հ. Օհանջանյանը և Ռ. Տեր-Մինասյանը: Կառավարությունը մի սրտառուչ կոչ ուղղեց ժողովրդին: Կառավարության հետ միասին ամբողջ երկիրը ևս լարում էր իր ուժերը թշնամուն դիմադրելու համար: «Մշակը» մեջ է բերում Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուչության պաշտոնական հաղորդագրությունը, որտեղ ասված

էր, որ «օրվա հերթական լոգունգն է Հայաստանում՝ «Հայրենիքը վտանգի մեջ է, ամեն ինչ դեպի գորաճակատ, ամեն ինչ գորաճակատի համար: Ամենուրեք հայտարարվում է կամավորների ցուցակագրություն»³:

Պատերազմի առաջին օրերից, Հայաստանի կառավարությունը կոչով դիմեց եվրոպական պետություններին խնդրելով օգնություն հայ ժողովրդին սպառնացող վտանգը վերացնելու համար: Սեպտեմբերի 28-ին Հ. Օհանջանյանը հեռագրում է Վրաստանում դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադանին, որպեսզի վերջինս օգնության խնդրանքով անմիջապես դիմի Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի ու Վրանգելի ներկայացուցիչներին (զենք ու զինամթերք տրամադրել կամ Տրապիզոնի մոտ դեսանտ ափ հանել)⁴:

«Մշակ» թերթի 1920 թ. հոկտեմբերի 8-ի համարում հայ ժողովրդի անունից հրապարակվել է ՀՀ կառավարության դիմումը քաղաքակիրթ մարդկությանը՝ հուսալով, որ «հայ ժողովուրդը իր հայրենիքի պատվի, ազատության և անկախության համար մղած սրբազան կռիվում չի մնա առանց նրանց աջակցության»⁵:

Փարիզում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանը կառավարության հանձնարարությամբ տեսակցել է ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ներկայացուցիչներին և խնդրել իրական օգնություն: Նույն խնդրով դիմել է նաև մարշալ Ֆոշին, որպեսզի նա ազդեցություն գործի իր կառավարության վրա⁶: Սակայն ոչ ԱՄՆ-ն՝ ոչ էլ Եվրոպան՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, գործնականորեն ոչ մի իրական քայլ չձեռնարկեցին՝ պատճառաբանելով, որ քեմալական Թուրքիան «կազմակերպված պետություն չէ» և նրա վրա «տնտեսական կամ որևէ այլ միջոցով ճնշում գործադրել հնարավոր չէ», կամ էլ այն, թե «Ազգերի

³ «Մշակ», 14.10.1920:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, ց. 486, թ. 260, Զոհրաբյան Է., 1997, 182:

⁵ «Մշակ», 14.10.1920:

⁶ Նույն տեղում:

լիզան իր տրամադրության տակ ուժեր չունի»⁷ և այլն⁷:

«Մշակ»-ի 1920 թ. հոկտեմբերի 10-ի համարում տպագրվել է Անդրկովկասում Ֆրանսիայի Գերագույն կոմիսարի պաշտոնակատարի պատասխանը, «թե ներկայումս ստեղծվել է այնպիսի դրություն, որը դաշնակիցներին թույլ չի տալիս իրենց ուժերն ուղարկել Անատոլիա՝ հայկական ուժերին անմիջական ռազմական օգնություն ցույց տալու համար»⁸: «Մշակ»-ի այդ նույն համարում հրապարակվել են Իտալիայի քաղաքական գործակալի պաշտոնակատար Ֆրանյոնիի հավաստիացումներն այն մասին, որ «համաձայնության պետությունները միջոցներ կգտնեն, որպեսզի հարկադրեն քեմալականներին հարգել Հայաստանի անկախությունը»⁹: Սակայն իրականում Իտալիայի գտած միջոցներից մեկն էլ այն էր, որ Սամսոնի վրայով զենք ու զինամթերք էր մատակարարում քեմալականներին¹⁰: Անգլիան բավարարեց է միայն բանավոր խոստումներով՝ չցանկանալով ոչ մի գործնական քայլերի դիմել: Դրա լավագույն օրինակը Քերզոնի հեռագիրն է՝ ուղղված Անդրկովկասում բրիտանական ներկայացուցիչ Ստոքսին, հոկտեմբերի 29-ին, որտեղ նա հայտնում է. «Խոսք չի կարող լինել Հայաստանի ռազմական օժանդակության մասին Տրապիզոնում կամ որևէ այլ տեղ»¹¹: ԱՄՆ-ի դիրքը ոչնչով չէր տարբերվում Անգլիայից: ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը հայտնեց, որ ինքը «չի կարող նահանգների զորքերը տնօրինել Հայաստանին ռազմական օգնության ցույց տալու նպատակով և չի կարող առանց կոնգրեսի (որն, այն ժամանակ նիստեր չէր գումարում- Է. Մ.) ֆինանսական օգնություն ցույց տալ նրան...»¹²:

Արդեն հոկտեմբերի 13-ի համարում «Մշակը» հայտնում

⁷ Նույն տեղում:

⁸ «Մշակ», 10.10.1920:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ «Մշակ», 29.10.1920:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 37, թ. 15:

է, որ երեկ, «Հոկտեմբերի 12-ին առավոտյան ժամը 5-ին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ մեկնեցին 21 վագոններով 800 հայ կամավորներ¹³: Առավել ակտիվություն էր ցուցաբերում Ջավախքի հայությունը: Կամավորներ, բայց ոչ մեծ թվով, եկան նաև սփյուռքի հայաշատ այլ երկրներից: Հարկավոր է նշել, որ Հայաստանում գործող մյուս քաղաքական կուսակցությունները ևս՝ սոցիալիստ-հեղափոխականները, սոցիալ-դեմոկրատները, ռամկավարները նմանապես կոչ արեցին մի կողմ թողնել կուսակցական տարաձայնությունները և ուժերը միավորել՝ անարգ թշնամուն հակահարված տալու, հայ ժողովրդի գլխին կախված անմիջական վտանգը վերացնելու համար:

Նախաձեռնությունը պահելով իրենց ձեռքում՝ թուրքերը հարձակման հիմնական ուղղություններում կարողանում էին ստեղծել ուժերի գերազանցություն: Դա ավելի էր բարդացնում խնդիրը, քանի որ հաջող պաշտպանությունը պահանջում է մեծ կազմակերպվածություն: Բայց, դժբախտաբար, այս տեսակետից էլ հայոց բանակում գործերը բարվոք չէին:

«Թե՛ բերդի և թե դաշտային մասերը թույլ էին կազմակերպված, զինվորների մեծ մասը նոր էր հավաքված և չէր մերվում գնդերում: Սպաների և զինվորների փոխհարաբերությունները շատ մասերում մտերմական չէր: Լավ չէին զորավար Փիրումյանի և զորավար Հովսեփյանի, ինչպես նաև նահանգապետ Ղորղանյանի հարաբերությունները, որը անդրադառնում էր շրջապատի վրա: Զորքերի մի մասը շտապ կերպով զինված էր Անգլիայից նոր ստացված «Ռոս» հրացաններով, որոնց վարժ չէր տիրապետում: Թիկունքը լավ կազմակերպված չէր գրում,- է «Մշակ»-ը իր հերթական համարներում:

Պատերազմի ավարտական փուլը

Հոկտեմբերի 28-ին սկսվեց, թուրք-հայկական պատերազմի երրորդ վերջին շրջանը, որին անդրադառնում է «Մշա-

¹³ «Մշակ», 13.10.1920:

կը» հոկտեմբերի 29-ին: Այդ օրը Կարաբեքիւ փաշայի համալրված ու վերախմբավորված ուժերը Կարսի ճակատում անցան հարձակման երկու թներում և ամբողջ օրը տնած «տաք կռիվներից» հետո՝ ձախ թնում կարողացան գրավել Վեզինքյոյի բարձունքները, շրջանցել Կարսի պաշտպանությունը արևելքից ու ռեալ վտանգ ստեղծել քաղաքի համար: Մարտերը շատ համառ էին ու երկու կողմի կորուստներն էլ՝ մեծ: Եվ այստեղ դարձյալ ստիպված ենք կշտամբանքի խոսքեր ասելու մեր հրամանատարության հասցեին: Բանն այն է, որ հայկական բանակի հրամանատարությունը աչքաթող էր արել Կարսը հարավ-արևելքից շրջանցելու և թիկունքից հարվածելու թուրքական բանակի հնարավորությունը: Դրա համար էլ Մեծ Մագնի և Փոքր Մագնի լեռների բարձունքները և Սուբատան գյուղը թողնվել էր փաստորեն անպաշտպան: Այս մասին գրում է «Մշակը». «Կարաբեքիւն էլ, որը քաջատեղյակ էր տեղանքին (1918 թ. ևս զլխավորել էր Կարսի վրա գրոհող զորամասը) ու գիտեր, որ Կարսը առավել խոցելի է հենց բերդի արևելյան մասում գտնվող Լազարևի ամրոցի կողմից, որոշեց տիրանալ Վեզինքյոյին և այդտեղից գրոհել Կարսը¹⁴: Օգտվելով հոկտեմբերի 25-ի արյունահեղ ճակատամարտից հետո հաստատված համեմատական դադարից, Կարաբեքիւրը կենտրոնից՝ Բեզլի-Ահմեդի ճակատից, երկու գումարտակ (շուրջ 2000 հոգի) աննկատ փոխադրում է դեպի Սուբատան գյուղը և Մեծ Մագնի լեռը: «Կարսի մեր հրամանատարությունը հոկտեմբերի 27-ին հետախուզության միջոցով պարզում է, որ թշնամական ուժերի մի մասը կենտրոնից հետ է քաշված, բայց թե ո՛ր, չի կարողանում պարզել: Մեր հրամանատարությունը կարծում էր, թե Բեզլի-Ահմեդից հետ քաշված թուրքական զորամասերը նահանջել են դեպի Մարիդամիշ: Եվ միայն հոկտեմբերի 28-ին, երբ այդ ուժերը արդեն դուրս էին եկել Վեզինքյոյի վրա, հասկացավ, որ սխալվել էր: Թշնամին արդեն տիրացել էր Մեծ և Փոքր Մագնի լեռների բարձունքներին և առաջապահներ հաստատել Վեզինքյոյում: Դրանով թուրքերը ոչ

¹⁴ «Մշակ», 29.10.1920:

միայն հնարավորություն էին ստանում հարվածելու Լազարևի ամրոցին, այլև սպառնալիք ստեղծել Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի և խճուղու համար, եզրակացնում է թերթը»¹⁵։ Ստեղծված վտանգի լրջությունը գիտակցելով հանդերձ, մեր հրամանատարությունը, այնուամենայնիվ, մնացել էր այն համոզման, որ թուրքերը Կարսը կփորձեն գրավել Հարամ-Վարդանի և Վլադի-Կարսի կողմից, իսկ Վեզինքյոյի գրավումը համարում էին ուշադրությունը շեղելուն ուղղված ռազմական մանյովր։ Դրա համար էլ հիմնական ուժերը պահելով նշված գծի դեմ, Փիրումյանը Վեզինքյոյի դեմ ուղարկեց գնդապետ Մազմանյանի գունդը, միաժամանակ, խնդրելով Սիլիկյանին՝ օգնական ուժեր ուղարկել Մեծ Մազնիի դեմ՝ թշնամուն թիկունքից ևս հարվածելու նպատակով։ Դժբախտաբար, այս վերջին մտադրությունը չիրականացավ, քանի որ օգնության ուղարկված գնդապետ Հասան Փաշայանի զորամասը ուշացավ ճանապարհին, իսկ Մազմանյանի գունդը ոչ միայն չկարողացավ դուրս շարտել թշնամուն Վեզինքյոյից, այլև պարտվեց ու բռնեց նահանջի ճանապարհը։

Նկարագրելով Կարսի անկումը, «Մշակը» գրում է. «Սպարապետ Նազարբեկյանը և ռազմական նախարար Ռ. Տեր Մինասյանը Կարսի անկումից ճիշտ 2 ժամ առաջ հեռագիր կստանան զորավոր Փիրումյանից, որը կավետի թե զորքի բարոյական ու մարտական ոգին բարձր է։ Այս հեռագրից 2 ժամ անց հորիզոնի վրա մի օդանավ կերևա։ Սպարապետ Նազարբեկյանը պատուհանից նայելով կնշմարի հայկական օդանավը և կցնցվի, բնագողմ զգալով, որ Կարսին աղետ է պատահել և դառնալով, ներկաներին ասում է. «Կարսը ընկած է»։ Իսկապես օդանավը կիջնի՝ ազդարարելով Կարսի անկումը»։

Ըստ «Մշակ» թերթի տեղեկությունների, գերի են ընկել 30-ի չափ զանազան աստիճանի սպաներ և շուրջ 3000-ից ավելի զինվորներ՝ գերի են հանձնվել 3 գնդերալ, 6 գնդապետ, 12 փոխգնդապետ, 100-ից ավելի սպա ու ենթասպա և 2000-ից ավելի զինվոր։ Քանի մը հարյուր հազար փութ ցորեն, ալյուր, բրինձ,

¹⁵ Նույն տեղում։

մոտ 50000 փութ շաքար, ահագին քանակությամբ ռազմամթերք-
թնդանոթներ, ռումբեր, հրացաններ, փամփուշտներ՝ թշնամու
ձեռքը կը մնան»¹⁶:

«Ըստ Կարաբեքիրի, թուրքերը Կարսում «առած են 377
թնդանոթ (լավ վիճակի մեջ) և 399 նորոգության կարոտ թնդա-
նոթներ, միլիոններով ռումբ և փամփուշտ ձեռք գցած են»: Գերի
ընկած զինվորներին քշեցին դեպի Անատոլիայի խորքերը, որ-
տեղ ծանր, անմարդկային պայմանների հետևանքով նրանց մե-
ծագույն մասը ոչնչացավ: Բայց Կարսի խաղաղ ազգաբնակչու-
թյան ճակատագիրն էլ պակաս ողբերգական չէր»:

«Ամեն մեկը պարտավոր է 48 ժամվա ընթացքում հանձ-
նել բոլոր ավարը և հրազենները, ռումբեր և ուժանակներ, բացի
որսորդական հրացաններից: Այդ ժամանակը լրանալուց հետո
ում մոտ կը գտնվի զենք, կամ թե տների մեջ կըթագնվեն հայ գո-
րամասերի օֆիցերներ և չի հայտնվի իշխանություններին, հան-
ցավորները կստանան ամենախիստ պատիժ: Բացի սրանից, ա-
մեն տեսակ գործակալներ և լրտեսներ, ինչպես անձամբ, այն-
պես էլ նրանց թաքցնողները կկախվեն,- հայտարարում էր Կա-
րաբեքիր փաշան,- գրում է «Մշակը» իր 1920 թ. նոյեմբերի 18-ի
համարում»¹⁷:

Սակայն թուրքական զորքերը ոչ թե 48, այլ 4 ժամ էլ չէին
սպասել իրենց պահանջների կատարման համար: Քաղաք
մտնելուն պես սկսվեց հայերի թալանն ու կոտորածը: Դեպքերի
ականատես Արամ Եսայանը գրում է. «Հինգ օրվա ընթացքում
արյունոտուշտ ասկյարները և քրդերը խաղաղ ժողովրդի գլխին
գործադրեցին իրենց բոլոր գազանությունները, որոնք վեր են
մարդու երևակայությունից: Բոլոր պահեստները, մառանները,
թաքստոցները լիքն էին թաքնված երեխաների, կանանց և երի-
տասարդների դիակներով: Եղան ընտանիքներ, որոնցից և ոչ մի
մարդ չազատվեց: Մոտ 500-600 հոգի ազատվեցին ամերիկյան,

¹⁶ «Մշակ», 05.11.1920:

¹⁷ «Մշակ», 18.11.1920:

հիմնարկություններում: 5-6 օրվա ընթացքում 50-60 սայլ դիակներ դուրս տարան քաղաքից: Սպանում էին բացառապես հայերին: Բացի կոտորածից, թալանեցին ժողովրդի բոլոր ունեցած-չունեցածը...: Սարսափելի կոտորածին հաջորդեցին խմբական ձերբակալությունները հայերի մեջ: Ձերբակալման ժամանակ աչքի առաջ չէին ունենում ոչ հասակը, ոչ ծագումը և ոչ էլ կուսակցական անցյալը»¹⁸:

«Մշակ» թերթի 1920 թ. դեկտեմբերի վերջին նկարագրվում են հայ գերիներին էրզրում տաժանակիչ աշխատանքի ուղարկելու, մոտ 2000 հայ երիտասարդների վազոններով Անատոլիայի խորքերը ուղարկելու, թալանի, կողոպուտի, բռնաբարությունների մասին: Թերթի հաղորդմամբ ականատեսների վկայությամբ Կարսում սպանվել է ոչ թե 8000 հայ կին, երեխա ու տղամարդ, այլև 10-ից 12 հազար մարդ¹⁹:

Թալանը, կողոպուտը և խաղաղ բնակչության բնաջնջումը էլ ավելի մեծ չափեր ընդունեցին Ալեքսանդրապոլի գավառում, որին անդրադարձել է թերթը իր դեկտեմբերի վերջի համարներում:

«Մշակ» թերթում ներկայացված է ոչ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում, այլև մարտերը Ջաջուռի և Ադինի շրջանում: Հաստատված զինադադարով միայն նոյեմբերի 18-ի դրությամբ թուրքական զորքը մնում էր իր գրաված դիրքերում Ջաջուռից մինչև Սոգութլու (Մառնադբյուր) և Ադին:

Պատերազմը ավարտվեց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով և Հայաստանի խորհրդայնացումով: Թերթը իր դեկտեմբերի 22-ի համարում պայմանագիրը համարում է հայ ժողովրդի համար աղետալի և կորստաբեր: Անդրադառնալով տարածքային կորուստներին, նշում էր, որ «Հայաստանը զրկվում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Կարսի մարզից, Սուրմալուից և Նախիջևանի գավառից, սահմանն անցնում էր Արաքս-Ախուրյան գետերով: Հայաստանը

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ «Մշակ», 22.10.1920:

հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, զրկվում էր գորք պահելու իրավունքից (կարող էր ունենալ միջև 1500 զինվոր), երկաթուղիները և ճանապարհները դրվում էին թուրքերի վերահսկողության տակ: Գրեթե իր բոլոր հրապարակումներում «Մշակը» Հայաստանի համար պայմանագիրը համարվում է նվաստացուցիչ և կորստաբեր:

Եզրակացություն

«Մշակ» թերթից բերված տվյալներով ցույց է տրվում քեմալական Թուրքիայի ՀՀ-ի ինքնիշխան տարածքի վրա արշավանքներ ձեռնարկելու ու վերջապես սեպտեմբերի 28-ին ընդհանուր հարձակման միջոցով Հայաստանի հանրապետության և նրա բանակը ոչնչացնելու պանթուրքիստական ծրագիրը իրագործելու՝ Մ. Քեմալի նպատակները, ռազմական գործողությունների ընթացքն ու ավարտը, ՀՀ-ի պարտությունն ու Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, պարտության պատճառներն ու Հայաստանի խորհրդայնացումը: Վերջում ՀՀ-ի պարտության պատճառների վերլուծությամբ կարևորվում է արդի իրավիճակում այն չկրկնելու, պատմությունից դասեր քաղելու և հաշվի առնելու հրամայականը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Զոհրաբյան Է., 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Ե., 1997, 366 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 114, ց. 2, գ. 37, ֆ. 200, գ. 1, ց. 486:

«Մշակ», Թիֆլիս, 01.10.1920, 05.10.1920, 10.10.1920, 13.10.1920, 14.10.1920, 22.10.1920, 29.10. 1920, 05.11.1920, 18.11.1920:

REFLECTION OF 1920 TURKISH-ARMENIAN WAR IN THE NEWSPAPER “MSHAK” MINASYAN E.

Summary

Keywords: Milli (nationalist) movement, Mustafa Kemal, Kyazim Karabekir, Republic of Armenia, Turkish army, Treaty of Alexandropol, Soviet Russia.

The article makes a focus on the preparations of the attack by Kemalist Turkey against the Republic of Armenia, as well as the issues of organizing border clashes, the attack itself, the course of military operations, the reasons for the defeat of the Armenian army, the division of the territories of Armenia as a result of the Kemalist-Bolshevik alliance, and the Sovietization of Armenia, which have been widely discussed by the Armenian periodicals and especially “Mshak” newspaper, which contains detailed and valuable details about the above mentioned events. The materials included in the periodical and their analysis spread a completely new light on the research process of the issue.

The analysis of the materials published in “Mshak” newspaper presents the course of the war, the capture of Sarighamish, Kars, Alexandropol by the enemy, the course and end of the negotiations, the reasons for the defeat of the Armenian army, the mistakes made by the Republic of Armenia and military-diplomatic failures, which can be instructive in terms of historical experiments and lessons for our new generation, in the sense of the security of the RA and Artsakh, the perspective of increasing the combat capability of the Armenian army in future. The historical events that took place exactly a century ago are in many ways relevant in our time, because with the direct assistance and support of modern Turkey, the neighboring Azerbaijan unleashed a 44-day war against the Republic of Artsakh on September 27, 2020. All was in the same way as it was 100 years ago. The Republic of Armenia and Artsakh found themselves in isolation and the Turkish-Azerbaijani forces were able to win and occupy the liberated territories of Artsakh, including Shushi and Hadrut, creating even more of a real threat to the Republic of Armenia, as evidenced by the illegal occupation by the Azerbaijanis of some parts of the Gegharkunik and Syunik provinces of the

Republic of Armenia nowadays. In this context, the study of the topic is very relevant, because the same events of 100 years ago seem to repeat in our days, so it is necessary to learn lessons from history in order not to repeat previous mistakes.

ОТРАЖЕНИЕ ТУРЕЦКО-АРМЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1920 ГОДА В ГАЗЕТЕ «МШАК» МИНАСЯН Э.

Резюме

Ключевые слова: Милли (националистическое) движение, Мустафа Кемаль, Кязим Карабекир, Республика Армения, Александропольский договор, Советская Россия.

В статье основное внимание уделяется подготовке нападения кемалистской Турции на Республику Армения, а также вопросам организации пограничных столкновений, самому наступлению, ходу боевых действий, причинам поражения армянской армии, разделу территории Армении в результате кемалистско-большевистского союза и советизации Армении, которые были широко освещены армянскими периодическими изданиями и особенно газетой «Мшак», содержащей подробные и ценные подробности о вышеупомянутых событиях. Материалы, вошедшие в журнал, и их анализ проливают совершенно новый свет на процесс исследования вопроса.

В анализе материалов, опубликованных в газете «Мшак», представлен ход войны, взятие противником Сарыгамыша, Карса, Александрополя, ход и завершение переговоров, причины поражения армянской армии, ошибки со стороны Республики Армения и военно-дипломатические неудачи, которые могут быть поучительны с точки зрения исторических экспериментов и уроков для нашего нового поколения, в смысле безопасности РА и Арцаха, перспективы повышения боеспособности Армянской армии в будущем. Эти исторические события, произошедшие ровно столетие назад, во многом актуальны и в наше время, ведь при непосредственной помощи и поддержке современной Турции соседний Азербайджан 27 сентября

2020 года развязал 44-дневную войну против Республики Арцах. Все было так же, как и 100 лет назад. Республика Армения и Арцах оказались в изоляции, а турецко-азербайджанские силы смогли одержать победу и оккупировать освобожденные территории Арцаха, в том числе Шуши и Гадрут, создав еще более реальную угрозу для Республики Армения, о чем свидетельствует незаконная оккупация азербайджанцами некоторых частей Гегаркуникской и Сюникской областей Республики Армения в настоящее время. В этом контексте изучение темы весьма актуально, ведь те же события 100-летней давности как бы повторяются в наши дни, поэтому необходимо извлекать уроки из истории, чтобы не повторять прежних ошибок.

**ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼՅԱՆ - «ՄՇԱԿ»
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր¹ Հայաստանակենտրոն մտածողություն, «Մշակ» թերթ, ազգային լեզու, գաղափարախոսություն, եկեղեցի, ազգային իշխանություն, ազատություն:

Ներածություն

XIX դարում նոր ազգայնականության դրսևորումը մարմնավորում էր անձի ազատության ու քաղաքական իրավունքների բուռն ցանկությամբ: Դարի բարոյականությունն ըստ Գ. Արծրունու, սահմանվում էր. «Ես ապստամբում եմ, ուրեմն ես կամ»¹: Մեզանում սկսված շարժումներն սկզբում այդ իդեալների նկատմամբ մի քանի հայրենասեր անհատների ոգեշնչված արձագանքն էր: Այն անհատների, որոնց պատգամների և գործունեության շնորհիվ հայ ժողովուրդն արթնացավ տարիների խոր քնից և ձգտում էր այդ իդեալներից հասարակական իրողություն ստեղծել:

Հայ ժողովրդի կյանքում սկսվում էր պայքարի որակական նոր շրջան, որը վճռական փուլ թևակոխեց 80-ական թվականներից: Հատկապես, երբ թուրքական կառավարությունը մերժեց «բարենորոգումների նախագիծը»: Դրանով վերջակետ էր դրվում «հայության վառ հույսերի ու ռոմանտիկ երազների ժամանակաշրջանին»² և պայքարն ստանում էր շեշտված սոցիալական, ապա նաև քաղաքական բնույթ: Պայքարի դուրս եկածների կյանքի իմաստը ճնշված հայ ազգին քաղաքակրթության մակարդակին բարձրացնելն էր, պայքարի գաղափարախոսության մշակումը և ազատաբաղձ սերունդ դաստիարակելը: Պայքարի առաջամարտիկներից

¹ «Մշակ», 1878, թիվ 165:

² Դավաքյան, 1987, 27:

էր Մ. Փորթուգալյանը, որի հայաստանակենտրոն մտածողության լավագույն ավանդույթներն ու իրատեսական քաղաքականությունը, այսօր էլ սեփական դիրքորոշումների ու քայլերի մեկնակետի հստակեցման գործում հայ քաղաքական շարժումների համար սկզբունքային նշանակություն ունեն: Փորթուգալյանի գործունեությունը և պայքարի գաղափարախոսության կերտման ու կատարելագործման ասպարեզում նրա դերակատարությունը սերունդների կողմից բարձր են գնահատվել: Շատ է գրվել նաև արևելահայ կյանքում ամենանշանակալի երևույթներից մեկի՝ «Մշակ» թերթի մասին: Սակայն այդ շրջանում արևելահայ միջավայրում վճռորոշ դերակատարություն ունեցող «Մշակ» թերթի և արևելահայ ու արևմտահայ ազատագրական շարժումները կամրջող Փորթուգալյանի առնչությունների մասին, եթե չհաշվենք հրնթացս և հպանցիկ անդրադարձները, գրեթե ոչինչ ասված չէ:

Հիմնախնդրի լուսաբանման համար աղբյուրագիտական հիմք են ծառայել Հայաստանի ազգային արխիվի³, Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի⁴, պետական պատկերասրահի⁵ արխիվային նյութերը: Բացառիկ կարևորություն ունեն «Մշակ»-ի և «Արմենիա»-ի հրապարակումները: Օգտագործել ենք նաև հիմնահարցին առնչվող հայերեն և օտարալեզու տպագիր սկզբնաղբյուրներ, որոշ էլեկտրոնային կայքեր և մի շարք հայերեն և օտարալեզու ուսումնասիրություններ:

Մկրտիչ Փորթուգալյանը և «Մշակ»-ը

«Ազատական, բայց ոչ յեղափոխական» Փորթուգալյանի ապրած 70 տարիները համընկան հայոց պատմության ամենադրամատիկ և պայքարի վայրիվերումներով շրջանին: Նա անձնականը միշտ ստորադասեց հայրենիքին, մոռացումի ու մերժման պահեր ապրեց,

³ ՀԱԱ, ֆֆ. 121, 190, 408, 420, 424, 427, 453, 1267 և այլն:

⁴ ԳԱԹ-ի «Արփիար Արփիարյան», «Արշակ Չոպանյան», «Գարեգին Լևոնյան» «Սարգիս Հայկունի», «Միլյոնաբազմա գրողների և մտավորականների հավաքածու» և այլ ֆոնդեր:

⁵ Հայաստանի պետական պատկերասրահ, հուշաձեռագրային բաժին, ֆ. 60, տ. 11, թղթ. 27, 28 (հուշերը):

սակայն երբեք չընկրկեց, միշտ մնաց պայքարի պատենշին: Նա ժամանակաշրջանի ծնունդն էր և հենց ժամանակաշրջանն էլ դրել է նրա կյանքի ու գործի վրա իր անջնջելի կնիքը: Մեփական ժողովրդի ապագայով մտախոգ «ազատագրական շարժման «ուժ-գաղափարի», «խթան-գաղափարի» ստեղծիչը⁶ մշտապես ապրել ու արարել է իր ժողովրդին ազատ տեսնելու համար: Մ. Փորթուգալյանի «կեանքն եղած է համակ նուիրում իր ժողովուրդին՝ ծառայելով անոր լուսաւորութեան եւ ազատագրումին»⁷: Նրա սերնդի համար 1863-1869 թթ. եղան ազատագրական պայքարին նախապատրաստվելու տարիներ⁸, երբ հասարակության կողմից ծափերով էր ողջունվում. «զգացական հայրենասիրութիւնը որ հոգիները կը խռովէր»⁹: Ազգային զարթոնքի «ուռուցիկ շրջանէն» պիտի ծնվէր գործնական շրջանը, որի նպատակակետը հայրենիքն էր: Այդ սերնդի կարևոր ներդրումը եղավ հայության լուսավորության գործի իրականացումը:

Մ. Փորթուգալյանը 1876 թ. պոլսահայ առաջադեմ մտավորականներ Մ. Չերազի, Հ. Շիշմանյանի (Օերենց), Ա. Արփիարյանի և այլոց հետ հիմնում է «Արարատեան ընկերութիւն հայոցը», և ինքն էլ դառնում է ատենապետ: Ի դեպ, իմանալով այդ մասին, Գր. Արծրունին ներշնչեց և օգնեց «Արարատեան» ընկերութեան գործունեութիւնը Հայաստան փոխադրելու գաղափարը»¹⁰:

1875 թ. Թիֆլիսից Կ. Պոլիս եկած Միհրդատ Ամերիկյանը ձեռնարկեց «Մանգումէի էֆքյարի» հայերեն տարբերակ «Շար կարծյաց» շաբաթաթերթի լույսընծայումը: Հետագայում Փորթուգալյանը, իր «շնորհակալութեան և երախտագիտութեան յարգանքը» հայտնելով, նշում էր, որ Մ. Ամերիկյանից համագործակցելու առաջարկ էր ստացել և, անսալով դրան՝ սկսեց պարբերաբար թղթակցել

⁶ Նույն տեղում, էջ 14:

⁷ Հարիւրամեակ Արմենական կուսակցութեան կազմութեան 1885-1985, 1985:

⁸ Մ. Փորթուգալյանի մասին որոշ կենսագրական տվյալներ և հատկապես անցած ստեղծագործական ուղու մասին հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում Ա. Չոպանյանը (տե՛ս ԳԱԹ, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, թիվ 444):

⁹ Զեօկիւրեան, 1914, 11:

¹⁰ «Պատմութեան դաս մը Ս. Մ. Չերազին», «Արմենիա», թիվ 16, 1902:

«Մշակին»¹¹: Այդ հոդվածներում ասվում էր, թե հայ ժողովուրդն իր գոյությունը պահպանելու համար երեք գլխավոր գործոն ունի՝ ազգային լեզուն, եկեղեցին և ազգային վարչությունը, որոնք երեքն էլ «բարեկարգութեան կը կարոտին»¹²:

Միաժամանակ արտագաղթը համարելով հայ ազգի համար «անարին կոտորած մը»՝ Մ. Փորթուգալյանը հայրենի երկրում հաստատվելու անհրաժեշտություն էր քարոզում. «Փոխանակ հայաստանցին Կ. Պոլիս գալու, Կ. Պոլսեցին Հայաստան երթալով այդ երկիրը զարգացնելու է»¹³, որովհետև այն ազգը, որն իր ուտքի տակ սեփական, հայրենի հողը չունի, «չկրնար կանգուն մնալ երկարատեւ»¹⁴:

Թեև համագործակցությունը երկար չտևեց («Շար կարծյացը» փակվեց), սակայն պատճառ դարձավ, որ Մ. Փորթուգալյանը ծանոթանար «Մշակին»: Գր. Արծրունին, կարդալով այդ հրապարակումները, հետաքրքրվում է, թե «ո՞վ է այդ յօդուածներ գրող Մ. Փորթուգալեանը և միանգամայն փափագ յայտնած է տեսակցելու»¹⁵: Մ. Ամերիկյանը, որ նախկինում «Չաքուճ» կեղծանունով եղել էր «Մշակ»-ի աշխատակիցներից մեկը, ծանոթացնում և կազմակերպում է նրանց հանդիպումը Թիֆլիսում:

Մկրտիչ Փորթուգալյանը «Մշակ»-ում

1876 թ. ամռանը, լավ գիտակցելով հայության երկու հատվածների համագործակցության անհրաժեշտությունը, Մ. Փորթուգալյանն այցելում է Կովկաս: Հանդիպումներ է ունենում Գր. Արծրունու և այլ գործիչների հետ, նրանց իրազեկում արևմտահայության ծանր վիճակին: Այս հանդիպումների ընթացքում էլ մինչ այդ ոչ հաճախակի շփումների մակարդակում գտնվող հայության տարբեր

¹¹ «Մշակ»-ի խմբագիր Գր. Արծրունու մահվան կապակցությամբ գրված «Գրիգոր Արծրունին մեռավ» հոդվածում:

¹² «Կ. Պոլիս եւ Հայաստան», «Արմենիա», թիվ 18, 1901:

¹³ Չեօկիւքեան, 1914, 15:

¹⁴ Փորթուգալեան Մ., Մի գաղթեք, Մարսել, 1913, էջ 12:

¹⁵ «Արմենիա», թիվ 40, 1893:

հատվածների քաղաքական դեմքերի մշտական ու կայուն համագործակցության հիմքն է դրվում: Դրանց արդյունքում Մ. Փորթուգալյանը, վերադառնալով Կ. Պոլիս, հրաժարվում է ուսուցչությունից և «ուղեւորվում է Վան, հոն աշխատելու համար»¹⁶:

Սկսված ռուս-թուրքական պատերազմի բերումով ստիպված նա Թիֆլիսում մնում է մեկ տարի և ակտիվ թղթակցում է «Մշակ»-ին: Հանդիպում «ղիւրամատչելի ամենքին, ընտանի ու զուարճաբան բնաւորութեամբ, անկեղծ, անաչառ, խօսակցին ոգեւորող»¹⁷ Գր. Արծրունտն և Բաֆֆուն, նրանց հետ քննարկում արևմտահայերի վիճակը և այն բարեփոխելու հնարավորությունները: Մ. Փորթուգալյանի գնահատմամբ՝ «...իրենց համար ալ մի նախակապ Թիւրքիաի Հայերի գործերին հետ աւելի սերտ հաղորդակցութեան, որմէ ծնան նաեւ Ռուսիաի հայերին Արծրունտ միջոցալ արած նիւթական օժանդակութիւնները Թուրքահայաստանի մէջ եղած ձեռնարկներին»¹⁸: Այդ շփումներն արժեւորելով՝ Մ. Փորթուգալյանն արձանագրում էր, «...դրանք հայրենիքի ազատութեան գործի մէջ իր գաղափարների զարգացմանն ու փորձառությանը նպաստեցին, 1885ին ալ մղեցին դէպի Եւրոպա հայ գաղթականութեան մէջ ալ մի շարժում գոյացնելու նպատակով: Հետեւապէս Արմէնիաի հրատարակման ալ անուղղակի մի պատճառ եղած կը լինի Արծրունին»¹⁹:

Ընդհանրապէս և XIX դարում մասնավորապէս, հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև համագործակցության նախաձեռնությունները՝ ի դեմս XIX դարի 60-ական թթ. սերնդի ամենավառ ներկայացուցիչներ Մ. Նալբանդյանի և Հ. Սվաճյանի, եղել են հիմնականում արևելահայ գործիչների կողմից:

Փորթուգալյանը ճիշտ ըմբռնելով իրավիճակը՝ նախաձեռնեց և օգնության համար դիմեց արևելահայությանը (այդ պատվաբեր առաքելության իրականացումն սկսվեց Մ. Փորթուգալյան - Գ. Արծրունի շփումներով, իսկ Ա. Արփիարյանն իր գործունեությամբ

¹⁶ «Արմէնիա», թիվ 40, 1893:

¹⁷ «Կ. Պոլիս եւ Հայաստան», «Արմէնիա», թիվ 26, 1901:

¹⁸ «Արմէնիա», թիվ 40, 1893:

¹⁹ «Արմէնիա», թիվ 40, 1893:

նպաստեց այդ կապերի ամրապնդմանն ու զարգացմանը²⁰): Այսինքն՝ շնորհիվ Փորթուգալյանի, այդուհետ արևմտահայ ու արևելահայ հատվածների ազատագրական մղումները կամրջելու գործընթացը բարձրացավ որակական նոր մակարդակի:

Կովկասում հանդիպում-քննարկումների արդյունքում և Վանի ռազմավարական դիրքը հաշվի առնելով, հատկապես ռուսական սահմանին մոտ լինելու հանգամանքը, Փորթուգալյանը հաստատվեց այնտեղ, այն դարձնելով իր հայրենասիրական գործունեության կենտրոնը: Այստեղ Փորթուգալյանը հանգեց այն եզրակացության, որ հարկավոր էր նախ կառուցել գաղափարական, մշակութային հայություն, ապա նոր մտածել ազատության մասին: Նա հասկացավ, որ որպես առաջին քայլ, նախ հարկավոր է մտնել երկիր, մոտիկից շփվել, ծանոթանալ նրա հետ, որովհետև այնտեղ էր հայության ապագան, «Հայաստանի մեջն է բուն հայկական խնդիրը, իսկ մենք Պոլիսի մեջ կորոնենք զայն»: Մ. Չերազին զիջելով Կ. Պոլսի ընդհանուր ժողովի ատենապետի պատվաբեր պաշտոնը՝ նա մեկնում է Վան՝ վստահ, որ այնտեղ է ճառագելու հայության փրկության լուսատու կանթեղը:

Մ. Փորթուգալյանը եղավ առաջին ծիծեռնակներից մեկը, որ մտավ «Աւետեաց երկիր» և «ամպրոպի պես պայթեցաւ Վանի մեջ», զարգացրեց կրթական ասպարեզը՝ ջանալով հեղաշրջում կատարել, ինքնաճանաչության հասցնել նվաստացուցիչ պայմաններում գոյատևած ու ստրկացած, խոնարհ ու հեզ դարձած հայությանը: Արևմտահայ կյանքում սկսվում էր ազգային-ազատագրական պայքարի առաջին փուլը, որը ենթադրում էր նախ սթափվել դարավոր թմրությունից, կրթվել և համախմբվել ազատագրական գաղափարների շուրջ ու պարզել ազատության դրոշը: Այդ նպատակապահ գործունեության արդյունքում ուսումնառող ու դաստիարակությունն աստիճանաբար աշխարհիկ էին դառնում, վանական տերթոդիկյան կրթական համակարգը տեղի էր տալիս աշխարհիկ կրթաձևերին,

²⁰ Այդ են վկայում նաև Արփիարյանի ու Փորթուգալյանի միմյանց ուղղած մեծաքանակ նամակները (տե՛ս ԳԱԹ, Արփիար Արփիարյանի ֆոնդ, թիվ 106, 548 և այլն):

վանական վարդապետը տեղի էր տալիս աշխարհիկ ուսուցչին: Առաջադեմ էին դառնում ոչ միայն ուսուցանողներն ու ուսուցման մեթոդները, այլև հենց ինքը ուսուցանվողը, ով հետո պիտի փոխեր, նորացներ մյուսին, հաջորդին: Ի վերջո, պիտի փոխվեր հայության կյանքն ընդհանրապես, հնարավոր դառնար գոյատևելու փոխարեն վերջապես ապրել:

Ժողովրդի ապագայի, արևմտահայության դժվարին կացության, երկրում մոլեգնող անարդարությունների մասին խոհերն ու սեփական ժողովրդին ազատ տեսնելու ցանկությունները տեղ գտան «Մշակ»-ում իր տպագրած հոդվածներում: Հավատարիմ մնալով իր հավատամքին, ազգանվիրյալ Փորթուգալյանը արևելահայության առջև բացում էր արևմտահայ ժողովրդի ողբերգական պատկերը և հանգում այն եզրակացությանը, որ այդպես շարունակել այլևս հնարավոր չէ, քանի որ հայ ժողովուրդը գտնվում է կործանման եզրին:

Գտնվելով երկրի սրտում և լավ հասկանալով, որ հայ ժողովրդի երկու հատվածները գտնվում են պատերազմական վիճակում գտնվող երկրների տիրապետության ներքո և արձանագրելով, որ «Կ. Պոլսի լրագիրներն այնպիսի սուտ հնարած են թէ Կովկասի հայերը Ռուսին դեմ ապստամբեր են...»²¹, Փորթուգալյանը կոչ էր անում չհավատալ այդ ստահող լուրերին: Նա զարմանում է. «Թե որչափ ժողովուրդը դիւրահաւատ է, կարծես թէ բռնի կուզէ որ զինք խաբեն»²²:

Տեսնելով, որ «Մշակը» «իւր ազօգուտ էջեր նուիրած է թուրքիաբնակ հարստահարուած հայերին և հայ ողբերի արձագանքն կը տարածէ բոլոր աշխարհի մէջ»²³, Փորթուգալյանը ծավալուն հրապարակումներով արևելահայությանը տեղեկացնում է արևմտահայության ծանր ու անելանելի վիճակի մասին. «Դեկտեմբերի 1-ի աղետալի հրդեհէն հետէ սիրտս բոլորովին ճնշուած է... Վանի տխուր վիճակը կը շարունակէ դեռ...Ժողովուրդի վիճակը այնպիսի տխուր տպաւորութիւն ըրած է վրաս, որ մեղամաղձ տիրած է սրտիս...

²¹ «Մշակ», թիվ 31, 19 օգոստոսի, 1876:

²² «Մշակ», թիվ 31, 19 օգոստոսի, 1876:

²³ «Մշակ», թիվ 91, 15 դեկտեմբերի, 1877:

գրիչս անգամ յառաջ չերթար...»²⁴:

Մեկ այլ հրապարակման մեջ նա տեղեկացնում է «Արարատյան ընկերություն» հիմնելու մասին և հակիրճ շարադրում է դրա նպատակները. «Համոզուած ըլլալով, որ մինչև կեդրոնն չը լուսաւորուի, դժուար կը լինի լուսաւորել գիւղերն,...ընկ. Նպատակն է ձրիապէս ուսում ծաւալել Հայաստանի մէջ»: Իսկ դրա համար նյութական միջոցներ են հարկավոր և հույս է փայփայում, որ «ռուսահայեր դրամով կը օգնեն այդ փրկաւետ գործին»²⁵:

Բնույթով վերափոխիչ Փորթուգալյանը չէր կարող անտարբեր մնալ հայրենիքում ստեղծված ծանր իրավիճակին և խոստովանում է. «...Երբ Հայրենիքի համար վտանգ մը կը տեսնեմ, ես չեմ կարող ձայնս չը բարձրացնել»²⁶: Նա իր հրապարակումներում ահագանգում է, որ արևմտահայ բոլոր գավառներում անկայուն ու դժվարին իրավիճակ է. «...տուներէն դուրս ելնելն անգամ վտանգաւոր եղած է քուրդերին ահէն»²⁷: Իսկ պետական մարմիններն իրենց անտարբերությամբ քաջալերում են նրանց. «...Սոքա գործած ոճիրներէն հարիւրէն մին կը ներկայացնեն միայն...Մայիս ամսին բնաւ մի օր չէ անցած որ մի հայ կողոպտուած, ծեծուած և կամ՝ սպաննուած չը լինի»²⁸: Դրանց մասին գրելով՝ Փորթուգալյան-հրապարակախոսն ամենից շատ զայրանում ու դատարկաբանություն է համարում արևելահայ մամուլում տեղ գտած այն հրապարակումները, որոնցում այդ հարստահարությունների համար մեղադրում են հայերին, որոնք իբրև «...խելօք չեն մնում դրա համար են թիրքերը վատ վարում...»²⁹:

Խոսելով հայ և թուրք ժողովուրդների գոյակցության խնդիրների մասին, Փորթուգալյանը ցավով արձանագրում է, որ «գաւառցի հայ

²⁴ «Մշակ», թիվ 23, 7 ապրիլի, 1877:

²⁵ «Մշակ», թիվ 63, 25 ապրիլի, 1878:

²⁶ «Մշակ», թիվ 151, 5 նոյեմբերի, 1878:

²⁷ «Մշակ», թիվ 55, 1 օգոստոսի, 1877:

²⁸ «Մշակ», թիվ 55, 1 օգոստոսի, 1877:

²⁹ «Մշակ», թիվ 55, 1 օգոստոսի, 1877:

ժողովուրդը բնաւ գաղափար չունի քաղաքական առաքինութիւնների վրա և այդ է պատճառը, որ կը հարստահարուի յաճախ...»³⁰: Իսկ այդ նույն ժամանակ, երբ Վանի մոլլան հայտարարել է, թե հայերը ռուսների ու սերբերի կրօնակիցներն են և «ալ քրիստոնեայներէն վրեժ լուծելի ժամը հնչած է»³¹, թուրքերը մի մարդու նման ոտքի են ելել և մոռանալով հարևանություն ու բարեկամություն, ամեն տեսակ վայրագություններ են արել հայերի հանդէպ:

Այդ տխուր կացութունից որպէս ելք Փորթուգալյանը համարում էր լավ ու ժամանակակից մեթոդներով կրթությունը: Իսկ արևմտահայ բնակավայրերի մեծ մասում վարժարանները՝ «յորոց լուսաւորութիւն կակնկալենք՝ միայն գրաբարի ցամաք ուսուցումն կաւանդեն... և հին աշխարհին գաղափարներով նոր մարդ լինիլ կը ճգնին»³²: Իսկ որպէսզի գալատահայը սթափվի «իւր քունէն,- գրում է Փորթուգալյանը,- կամ իբր հայ ապրի, գիտնայ ինչ է ազատ և լուսաւոր գաղափարներ, հարկ է որ մի եւրոպական լեզուի ուսումը ստիպողական դառնայ...»³³, նորովի ու հիմնավոր կրթվի, որպէսզի նախ՝ արթնանա վերջապէս դարավոր թմբիրից և ազատ ու մարդավայել ապրելու համար պայքարի դուրս գա:

Եզրակացութուն

Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ազատագրական գաղափարախոսության նվիրյալ Մ. Փորթուգալյանն առաջիններից էր, որ լավագույնս ըմբռնեց և Գր. Արծրունու հետ համախոհ՝ կարևորեց հայ ժողովրդի երկու հատվածների իրար հիմնավոր ճանաչելու և համագործակցության կարևորությունը: Մ. Փորթուգալյանն արևմտահայ գործիչներից առաջինն էր, որ իր բեղմնավոր գործունեությամբ կամրջեց հայ ժողովրդի երկու հատվածների ազատախոհ ձգտումները:

³⁰ «Մշակ», թիվ 23, 7 ապրիլի, 1877:

³¹ «Մշակ», թիվ 24, 11 ապրիլի, 1877:

³² «Մշակ», թիվ 23, 7 ապրիլի, 1877:

³³ «Մշակ», թիվ 23, 7 ապրիլի, 1877:

«Մշակ» թերթում տպագրված հոդվածներում (մեզ հաջողվեց գտնել 17 հոդված) Մ. Փորթուգալյանը կոչ էր անում ակտիվացնել արևելահայ և արևմտահայ հատվածների միջև շփումները և զարգացնում էր միմյանց օգնելու, իսկ անհրաժեշտության դեպքում բոլոր միջոցներով սատարելու անհրաժեշտությունը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆֆ. 121, 190, 408, 420, 424, 427, 453, 1267:

Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), «Արփիար Արփիարյան» ֆոնդ, թիվ 106, 548, «Արշակ Չոպանյան» ֆոնդ, թիվ 444, «Գարեգին Լևոնյան» «Սարգիս Հայկունի», «Մփյուռքահայ գրողների և մտավորականների հավաքածու» և այլ ֆոնդեր:

Հայաստանի պետական պատկերասրահ, հուշաձեռագրային բաժին, ֆ. 60, տ. 11, թղթ. 27, 28 (հուշերը):

Դալլաքյան Կ., Արշակ Չոպանյան: Կյանքը և գործը, Ե., 1987:

Հարիւրամեակ արմենական կուսակցութեան կազմութեան 1885-1885, Փարիզ, 1985:

Չեօկիւրեան Տ., Քսան տարուան աշխատաւորը, կենսագրական գիծեր եւ գնահատումներ, Քառասուն տարուան աշխատաւորը Մկրտիչ Փորթուգալեան, յարգանքի պսակ, Կ. Պօլիս, 1914:

Փորթուգալեան Մ., Մի գաղթեք, Մարսելյ, 1913:

«Արմենիա» թերթ, թիվ 40, 1893, թիվ 18, 1901, թիվ 26, 1901, թիվ 16, 1902:

«Մշակ» թերթ, թիվ 23, 7 ապրիլի, 1877, թիվ 24, 11 ապրիլի, 1877, թիվ 31, 19 օգոստոսի, 1876, թիվ 55, 1 օգոստոսի, 1877, թիվ 91, 15 դեկտեմբերի, 1877, թիվ 23, 7 ապրիլի, 1877, թիվ 63, 25 ապրիլի, 1878, թիվ 151, 5 նոյեմբերի, 1878, թիվ 165, 14 դեկտեմբերի, 1878:

RELATIONS PERIODIK "MSHAK" - MKRTICH PORTUGALIAN SARGSYAN S.

Summary

Keywords: Armenian-centric thinking, Mshak newspaper, national language,

deology, church, National governance, excitement.

A qualitatively new period of struggle that began in the life of the Armenian people, Thanks to Grigor Artsruni, who played a decisive role in the life of Eastern Armenian Armenians, and his newspaper "Mshak", the decisive stage entered the 80s of the XIX century. One of the pioneers of wrestling was M. Portugalian: With his Armenian-centric thinking and realistic activity, It laid the foundation for permanent and stable cooperation between various parts of the Armenian nation and became a bridge for the Eastern Armenian and Western Armenian liberation movements.

In the articles written in "mshak" M. Portugalian informed the eastern Armenians about the plight of Western Armenians who somehow survived under the Turkish dictatorship: and I came to the conclusion that it was necessary first to build an ideological, cultural Armenians, and then to think about freedom.

ОТНОШЕНИЯ ГАЗЕТЕ «МШАК» И МКРТИЧА ПОРТУГАЛЯНА САРГСЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Армяноцентричное мышление, газета "Мшак", национальный язык, идеология, церковь, Национальное управление, свобода.

Качественно новый период борьбы, начавшейся в жизни армянского народа, благодаря Григору Арцруни, сыгравшему решающую роль в жизни восточноармянских армян и его газете «Мшак», решающий этап вступил в 80-е годы XIX века. Одним из пионеров борьбы был Мкртич Португальян. Своим армяноцентричным мышлением и реалистической деятельностью, он заложил основу для постоянного и стабильного сотрудничества различных частей армянства и стал мостиком восточноармянских и западноармянских освободительных движений.

В статьях, написанных в газете «Мшак» М. Португальян информировал восточные армяне о тяжелом положении западных армян, каким-то образом выживших в условиях турецкой диктатуры и пришел к выводу, что нужно было сначала построить идеологическое, культурное армянство, а потом думать о свободе.

*ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից
անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր*

«ՄՇԱԿԸ» ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր¹ Գր. Արծրունի, «Մշակ», Բաֆֆի, Ա. Արփիարյան,
«Արևելք», «Մասիս»:

Արևմտահայ մամուլի մասին «Մշակի» բոլոր հրապարակումներն ու նյութերը անկախ դրանց հեղինակային պատկանելությունից, մի հայտնի չափով կրում են նրա խմբագիր Գր. Արծրունու անհատականության կնիքը: Գր. Արծրունին, առաջինը մեր մամուլի և հրապարակախոսության մեջ, մշակել է լրագրության հասարակական խնդիրների ու կոչման առանձնահատկությունների վերաբերյալ հիմնավոր և կառուցիկ մի հայեցակարգ, որ ցարդ պահպանել է իր կարևոր նշանակությունը: Ըստ այդ հայեցակարգի, որ մասնավորապես հենվում է Ֆ. Բեկոնի ինդուկտիվ մտահանգումների վրա, լրագրությունը հասարակական դաստիարակի դերը պետք է իրացնի հետազոտական որոշակի մեթոդով՝ մասնավորից շարժվելով դեպի ընդհանուրը, ճանաչողության գործընթացից մինչև վերլուծությունն ու ընդհանրացումը: Իր հայեցակարգը նա բացատրում է «Օրագրութեան նշանակութիւնը» ծրագրային հոդվածում¹: Այն հիմնականում հանգում է հետևյալին, առաջադիմության ձգտում դեպի կատարյալը, հանրային կյանքի տարբեր բնագավառների լուսաբանման որոշակիություն կամ առանձնացում խմբագրակազմում, որը մեկ ամբողջության մեջ է միավորում այդ առանձին բնագավառները: Լրագրության ուղղությունը որոշվում է իր կրավորական ու ներգործական բնույթներով: Հայ լրագրության

¹ «Մշակ», 1872, № 39:

մեջ նախընտրելի է եվրոպական լրագրության ներգործական ուղղությունը, մինչդեռ կրավորականը (տարբեր ուղղություններին միավորումը միննույն լրագրում) վաղաժամ է իր համոզմունքները դեռևս չձևավորած հանրության համար: Եվ որպես ներգործուն ուղղության լրագրի խմբագիր, Գր. Արծրունին ձեռնարկում է հայ լրագրության մեջ տարածված՝ քարոզչական «փտած ճարտասանական մեթոդի» անխնա քննադատությամբ: Այդպիսի մեթոդ ասելով Գր. Արծրունին նկատի ունի դեղուկտիվ մեթոդը լրագրության մեջ, որտեղ անվերապահորեն իշխում են անօգուտ զգացմունքայնությունն ու մերկապարանոց քարոզը («էդ էր պակաս» հոդվածը)²: Այստեղ Արծրունին հայտնաբերում է շատ ավելի վնասակար ուղղության տարատեսակ և պահպանողական «Մեղու Հայաստանի» թերթում արտահայտված «ադվոկատական ուղղությունը», այսինքն անսկզբունքայնությունը, կեղծը ճշմարտության տեղ հրամցնելու ձգտումը: Այս և առհասարակ ճարտասանական մեթոդը, բացատրում է Արծրունին, ի հակադրություն «ճիշտ գիտությունների» (բնական և հասարակական գիտությունների), սկսում է հակառակ ընթացքով՝ ընդհանուրից դեպի մասնավոր անցումով («Մեր թղթակիցներին»)³:

Գր. Արծրունու «Մշակը» մեզանում քննադատական ուղղության համոզված կիրառողն ու պաշտպանն էր, որ դրսևորվում էր հասարակական մտքի և կյանքի բոլոր կամ գրեթե բոլոր ծալքերում՝ մտածողություն, մտավոր, բարոյական, կրթական ու քաղաքական կացություն, հայաբնակ քաղաքների ու գավառական շրջանների իրականություն և այլն: Հանրագումարի բերելով իր տասնհինգամյա գործունեության արդյունքները, Արծրունին նկատում էր, որ իր ուղղությունը նշանակում է ազգին «ցանկանալ նրա բարոյական վերածնունդը, ճշմարիտ նպաստել նրա առաջադիմութեանը»⁴:

Արևմտահայ մամուլի հիմնավոր քննադատությամբ Գր.

² Նույն տեղում, 1872, № 41:

³ Նույն տեղում, 1872, № 45:

⁴ Նույն տեղում, 1887, № 140:

Արծրունին հանդես է եկել 1872 թ.-ից՝ «Գիծը մի քար գցեց փոսը, հազար խելօք չկարողացան հանել» հոդվածով⁵։ Ելնելով իր քննադատական ուղեգծից, Արծրունին այդ մամուլը դիտարկում է լրագրերի ծրագրերի շրջանակներում և վերլուծում դրանց քաղաքական, ազգային և բանասիրական բաժինները։ Սրանց բովանդակությունը նա համարում է ոչ իրազեկության, կրքերի և ինտրիգների դրսևորման, հայ իրականության հետ կապ չունեցող անձնական զգացումների կամ օտարոտի ազդեցությունների արդյունք։ Բոլոր դեպքերում, ընդգծում է Արծրունին, լրագրերը զանց էին առնում իրենց քաղաքակրթիչ գործառույթը՝ հանրային ու տնտեսական երևույթների վերհանումն ու քննությունը, անտեսում մամուլի, որպես հասարակական կարծիքի առաջնորդի կոչումը։

Այստեղ հարկ է նկատել, որ արևմտահայ լրագրության քննադատությունը Արծրունին հասցնում է ծայրահեղության, երբ պնդում է, որ նրա էջերում երբեք «լրագրական խորհրդածության» նյութ չեն դարձել թե «հայոց կեանքի, թե օսմանեան պետութեան ներքին կեանքի» հասարակական ու տնտեսական երևույթները։ Բայց այդպիսի հոդվածները, թող որ ոչ մասնագիտական խորությամբ, կարելի է հանդիպել դեռևս 1860-ական թթ.՝ Կ. Ություճյանի «Մասիս» լրագրում, Հ. Սվաճյանի «Մեղու» և Գր. Չիլինկիրյանի «Ծաղիկ» հանդեսներում, ապա 1870-ական թթ. այլ հրատարակություններում։ Արծրունին բացասման հնոցի կրակն էր նետում, չորացած ճյուղերի հետ նաև կենսունակ շիվերը, երբ անվերապահ հայտարարում էր, թե, իբր, «պակաս էին Կ. Պօլսի հայ հասարակութեանը եվրոպական ճշմարիտ կրթված մարդիկ, թե ընդհանրապես լուսաւորված մարդիկ, թե մասնագէտներ»⁶։ Մինչդեռ բավական է հիշել, որ եվրոպական կրթություն ունեին և իրենց բնագավառների մասնագետներ էին արևմտահայ այնպիսի մտավորականներ, ինչպիսիք էին Գր.

⁵ Նույն տեղում, 1873, № 40։

⁶ Նույն տեղում։

Օտյանը, Ստ. Ոսկանյանը, Գր. Աղաթոնը, Մերվիչենը, Ն. Ռուսինյանը և շատ ուրիշներ: 1873-1874 թթ. Արծրունին դեռևս լավ ծանոթ չէր օսմանյան գրաքննությանը, երբ պնդում էր Օսմանյան Թուրքիայում մամուլի կարծեցյալ ազատության մասին⁷: Փոխարենը նա ճիշտ էր նկատում Կ. Պոլսի հայ մամուլի ուղղության և մոտեցումների միօրինակությունը, տեղական հարցերի անտեսումը և վերացական, վերամբարձ թեմաների մշտական ներկայությունը թերթերի էջերում: Նա հատկապես անողորք էր այն հրատարակությունների նկատմամբ, որոնք թեթևամտորեն ձևի գեղեցկությունը նախընտրում էին բովանդակությունից: Բայց և առհասարակ հարկ է ասել, որ Արծրունին աչքի առաջ ուներ արևմտահայ թերթերի ու պարբերականների մեծ մասը, բայց ոչ բոլորը: Անկախ Կ. Պոլսի «Մասիս» թերթի հանդեպ ունեցած քննադատական սուր դիրքորոշումից, այն համարում էր «անկախ հայոց լրագիր»⁸:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանում Արծրունին ամենայն ուշադրությամբ հետևում էր Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի ազգային մամուլի հրապարակումներին՝ տպագրելով Հայկակ-Արփիարյանի կանոնավոր թղթակցությունները, Մ. Փոթուզալյանի և այլոց փաստական հազեցվածությամբ աչքի ընկնող նյութերը: Ակներև է, որ «Մշակի» խմբագիրը բարձր է գնահատում արևմտահայ մամուլի տեղեկատվական արժեքը, միշտ, սակայն, պահպանելով այդ մամուլից ունեցած իր խստապահանջ ակնկալիքները: Ճշգրտումներ մտցնելով առհասարակ հայ մամուլի հնարավորությունների հարցում, նա առաջ քաշեց Եվրոպայում հայերի կողմից տեղական լեզուներով մամուլ ստեղծելու գաղափարը՝ այդ երկրների հասարակական կարծիքին հայանպաստ ուղղություն տալու նպատակով⁹:

1884 թ. Արծրունին դրվատում էր արևմտահայ մամուլի առաջատար «Արևելքի» և բովանդակությունը, և մատուցման ձևը,

⁷ Նույն տեղում, 1873, № 40, 1874, № 20:

⁸ Նույն տեղում, 1874, № 20:

⁹ Նույն տեղում, 1877, № 47:

նրա դիրքը (չափերը), «կենդանի ոգով և լուրջ մտքերով» հող-վաճները, լրատվական բազմակողմանիությունն ու արժեքը: Նա առանձնացնում է «Արևելքի» նյութական անկախության հանգամանքը և դրա արժեքավորումը խմբագրության կողմից: «Արևելքը» կարելի է կարդալ, իսկ «Մասիս», «Լոյս», «Փունջ», «Հայրենիք» և նրանց պետները խօստովանում ենք, մինչև այժմ կարդալ չը սովորեցինք», -չէր թաքցնում իր նախկին տրամադրությունները Արծրունին¹⁰:

«Արևելքի» հանդեպ նման վերաբերմունքի մեջ կար, անշուշտ, համակրանքը Արփիարյանի՝ դեռևս 1878-ից «Մշակին» թղթակցող Հայկակի նկատմամբ, որը դարձել էր պոլսահայ այդ նոր թերթի խմբագիրներից մեկը: Ի դեպ, 1886 թ, հունվարին Արծրունին ողջունում էր Հայկակի աշխատակցության վերսկսումը «Մշակին». Արփիարյանը հանձն էր առել վարելու նաև Արծրունու թերթի արտաքին տեսությունը¹¹:

1880-ական թթ. ևս Արծրունին չփոխեց իր հիմնականում կտրուկ քննադատական դիրքորոշումը արևմտահայ մամուլի հանդեպ, եթե չհաշվենք նրա ժլատ համակրանքները, որ մենք տեսանք «Արևելքի» հրատարակության առթիվ: Փոքրիշատե ուշագրավ էին նրա քննադատական տողերը՝ ուղղված Ծերենցին՝ հայ մամուլի վերաբերյալ պոլսահայ լրագրության մեջ տեղ գտած բանակրվի առթիվ, երբ Արծրունին հայտնում էր, որ «Մշակի» դեմ հայհոյական հողվածի հեղինակը «մարմնացած տոքսոթ Շիշմանյանն է»¹²: Արծրունին բոլոր հիմքերն ուներ Ծերենցին հակառակորդ համարելու. նկատի ունենք Բաֆֆու և «Մշակի» ընդհարումը դեռևս 1876 թ., որին կանցնենք քիչ անց: Ինքը՝ Բաֆֆին, Արծրունու թերթում արևմտահայ մամուլի թեմայով ամենից շատ հանդես եկած հեղինակներից մեկն է: Այս բնույթի իր վաղ հողվածներից մեկում՝ «Կուսակցութիւնները Կ.

¹⁰ Նույն տեղում, 1884, № 8:

¹¹ Նույն տեղում, 1886, № 1:

¹² Գրիգոր Արծրունի, 2003, 238:

Պոլսի մէջ և ազգային մամուլը» վերնագրով¹³, Բաֆֆին հանգամանորեն կանգ է առնում խրիմյանական և հակախրիմյանական խմբակցությունների և նրանց մամուլի բախումներին, բանավիճող «Մասիսն» ու «Օրագիրը» նա ներկայացնում է բացասական թանձր գծերով՝ նշելով նրանց լրագրական ցածր մշակույթը: Ի տարբերություն արծրունիական ընդհանուր քննադատության, Բաֆֆին իր բնութագրերը բխեցնում է Կ. Պոլսի ազգային հասարակական իրողություններից և դրանց հենքի վրա, նկատելով, որ այդ թերթերը բանավիճում են առանց տրամաբանված նպատակի և փոխադարձ ոչ առարկայական մեղադրանքներով բացահայտում են իրենց «դարդակ չարախոսութիւնը»: Այնուհետև, արևմտահայ կյանքը Բաֆֆին գնահատում է շատ ավելի լայն շառավղով, քան զուտ հայեցակարգային մտադրություններում շրջանառող Արծրունին: Վերջինս, ինչպես տեսանք, 1870-1880-ական թթ. կրկնում էր Կ. Պոլսի մամուլը բնութագրող բացասական հատկանիշները՝ այդ մամուլի կտրված լինելը Արևմտահայաստանի կյանքից, նրա գործիչների թերուս լինելը, զբաղվելը կրոնական մտայնությունից սնվող քարոզչությամբ և այլն: Բաֆֆին, մինչդեռ, լրագրության վերաբերյալ իր տեսությունները գրում էր Կ. Պոլսից և Հայաստանից ստացված բազմաբովանդակ և կենդանի թղթակցությունների հիման վրա, որի արդյունքում ի հայտ էին գալիս նրա իրազեկությունն ու լուսաբանումների կենսունակությունը: Հիրավի, Մելիքզադե-Բաֆֆին կարողանում էր զանազանել և ըստ արժանվույն գնահատել հասարակական կարծիք ստեղծող և այն ուղղորդող արևմտահայ առաջավոր հրատարակությունները: Այս լայնախոհ մոտեցմամբ էլ նա առանձնացնում է հրապարակախոս Մ. Խրիմյանին, որը իր «Արծուի Վասպուրականին» տվել էր «մինչև մոլեռանդության հասած ազգասիրական և հայրենասիրական ուղղություն», որով էլ

¹³ «Մշակ», 1873, № 40:

Բաֆֆին բացատրում է այդ պարբերաթերթի համակրական ընդունելությունը հանրության մեջ¹⁴: Նույն կերպ Բաֆֆին ողջունում էր Հ. Պարոնյանի «Թատրոնի» քաղաքացիական արիությունը, որը «վարպետ կերպով ծաղրած էր» Ներսես պատրիարքի բարեհպատակային ոգով գրված շրջաբերականը և հրաժարվել էր հերքում տպագրելու մասին Բ. դռան առաջարկը¹⁵: Յոզղատի հարստահարությունների մերկացման առթիվ օրաթերթը «Մասիս» խափանումը ևս (1876 թ.) Բաֆֆուն մղում էր հարգանքով գնահատելու այդ պարբերականի համարձակ կեցվածքը. «Կարդալով այդ հոդվածը, ձեր ընթերցողները կտեսնեն, թե Թուրքիայի մեջ այնուամենայնիվ կան քաջասիրտ խմբագիրներ», գրում էր Մելիքզադեն¹⁶: Բաֆֆին համամիտ էր Կ. Պոլսի իր թղթակցին, որը վերհանում էր Կ. Պոլսի այն աներկյուղ խմբագիրներին, որոնց ճշմարտացի հոդվածների պատճառով «մի քանի հայ թերթեր ժամանակով կամ իսպառ արգելվեցան տերութեան հրամանով»¹⁷:

Ասվեց, որ մամուլին ներկայացնելով հասարակական պարտականությունների մի ծանրակշիռ ցանկ, Գր'Արծրունին անգիտանում էր Օսմանյան Թուրքիայում այդպիսի պարտականությունների կատարման հնարավորությունները: Բաֆֆին քննարկել է այս իրողությունը: 1876 թ. սեպտեմբերին նա ի մի է բերում ազատ խոսքի դեմ և մամուլը լռեցնող քաղաքական հանգամանքները՝ որոշակի փաստերի վկայակոչումով՝ թերթեր պատժելու փաստերից մինչև բյուրոկրատական բազմաթիվ կաշկանդումներ, որոնց միջոցով արևելյան բռնակալությունը արգելափակում էր մամուլի քննադատական ելույթները¹⁸: Նման դեպքերում արևմտահայ մամուլին մնում էր սահմանափակվել զուտ

¹⁴ Բաֆֆի, ԵԺ, 10, 1999, 176:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 388:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 398:

¹⁷ «Մշակ», 1876, № 38:

¹⁸ Բաֆֆի, ԵԺ, 10, 398:

ազգային խնդիրների շրջանակներում և այս անգամ Բաֆֆին անողոք էր մամուլի էջերում հայտնված անհեռատես և վնասակար մտքերի նկատմամբ: Որպես դրա ցայտուն օրինակ կարելի է բերել նրա «Գժատուն» հոդվածը՝ ի պատասխան Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլում» տպագրված՝ Ծերենցի այն հոդվածի, որում նա հայերին գաղթելու առաջարկ էր արել¹⁹: Մեկիքգաղեն այստեղ ընդգծում էր հայրենիքում հաստատուն կանգնելու, խոր արմատներ նետելու և բռնություններին ընդդիմանալու միտքը:

Բաֆֆին անդրադարձել է նաև թուրքական մամուլի էջերում արտացոլված՝ այսպես կոչված քրդական միության դրույթին, որ հետամտում էր խանձարուրի մեջ խեղդել Հայկական հարցը: Նա երևույթը դիտարկում էր պատմաբանի խորաթափանցությամբ՝ տեսնելով քրդերից սպասվող ահռելի վտանգը, որ պետք է իրական դառնար շուրջ չորս տասնամյակ անց՝ հայերի ցեղասպանությանն աջակցած քրդական իրողություններով: «Քրդերին սիրաշահելով, օսմանյան մամուլը սկսել էր մի աչքակապություն, որ ստոր է ամեն կրիտիկայից, այն մամուլի, որ մի ժամանակ պահանջում էր քրդերի իսպառ բնաջինջ անելը... որպես անպետք և վնասակար մի տարր»²⁰:

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո մշակելով ազգային ինքնորոշման հասնելու և ժողովրդին դրան նախապատրաստելու իր ծրագիրը, Բաֆֆին վերադառնում էր մամուլի «ջատագովական ուղղությունը» կրակի տակ առնելու արժրունիական դրույթին: Եվ այս իմաստով հատկանշական են արևմտահայ մամուլը քննադատող նրա հոդվածները: Իր հիասթափությունների պատճառները Մեկիքգաղեն որոնում էր նշված ուղղության լրագրության՝ Կ. Պոլսի «հոսոսների» լրագրության մեջ, որ «մինչև այսօր այդ ձևին էր հետևում՝ նա միշտ գովում էր... ոգևորվում էր՝ ցոյց տալով, թե ամեն բան ունեն, ամեն բան պատրաստ է, բայց հանգամանքները ցոյց տվեցին, թե սրանք ինչ

¹⁹ «Արևելեան մամուլ», 1876, յունվար, էջ 22-35:

²⁰ «Մշակ», 1880, № 167-168:

տեսակ ժողովուրդ պատրաստեցին»²¹: Մելիքզադեն դարձյալ օգտվում էր «Մշակի» տեսական զինանոցից՝ անձնաքննական մեթոդից՝ վերհանելով Կ. Պոլսի խմբագիրների նկարագրերը: Նրանց հավաքական կերպարը այստեղ ներկայացված է ռոմանտիզմի գեղագիտության ամբողջ փայլով ու վարպետությամբ. «նյութապես աղքատ, բայց բարոյապես և մտաւորապես այդ հարուստ մարդիկ դեռևս դեգերվում են այս շրջանների շուրջը, որպես է թատրոնը, խմբագրատունը, դպրոցները... Ֆրանսական թեթև կրթութիւնը տվել է նրանց բնավորութեանը թեթև լինել, աշխոյժ ունենալ, եռանդուն լինել, բայց ոչ տոկուն, խորամիտ և հեռատես լինել: Այս մարդիկը շատ շուտ հափշտակվող, շուտ ոգևորվող և շուտ տաքացող մարդիկ են, բայց միևնույն ժամանակ շուտ սառչող են: Այս տեսակ հատկությունները, իրաւ է, պատրաստում են յեղափոխականներ, բայց չեն պատրաստում ասպարեզ դուրս եկող հերոսներ»:

Ինքը՝ Րաֆֆին, իր պատմավեպերով և հատկապես «Կայծեր» վեպով արդեն ծրագրում էր պատրաստել այդպիսի հերոսներ՝ կանխելով հաջորդ տասնամյակների ազատագրական շարժումներն ու պայքարը:

Արևմտահայ մամուլի վերաբերյալ փաստական և տեղեկատվական նյութի իմաստով անգերազանցելի են մնում Ա. Արփիարյանի (Հայկակ) թղթակցությունները Կ. Պոլսից: Անցյալ տարի գիտաժողովներից մեկում ես արդեն առիթ եմ ունեցել ներկայացնելու Հայկակի չափազանց ուշագրավ աշխատակցությունը «Մշակին», ուստի այստեղ կսահմանափակվեմ դրա բովանդակության որոշ կողմերի վրա: 1870-1880-ական թթ. արևմտահայ մամուլի տեղն ու նշանակությունը, նկարագիրը, խմբագիրների գործելակերպը, ազգային և օսմանյան մարմինների հետ այդ մամուլի առնչություններն ու ընթացքը հնարավոր չէ պատկերացնել, առանց Հայկակի թղթակցությունների: Սրանց մեջ առանձին թեմա են կազմում օսմանյան գրաքննա-

²¹ «Մշակ», 1878, № 29:

կան վայրագ ճնշումները հայ մամուլի նկատմամբ և դրա դիպուկ բացահայտումները նրա գրչի ներքո, հայ խմբագիրների ձեռքակալություններն ու արքայները ոստիկանական գրաքննության պայմաններում, օսմանյան մամուլի մշտական հարձակումները հայ խմբագիրների վրա, որով, 1880-ական թթ. ի վեր այդ մամուլը ատելության և անհանդուրժողականության մթնոլորտ էր ստեղծում հայերեն լեզվով հրատարակվող մամուլի և ի վերջո, հայության հանդեպ:

Առանձին ուշադրության են արժանի Հայկակի այն թղթակցությունները, որտեղ բնութագրվում են Կ. Պոլսի հայկական թերթերի բազմաթիվ խմբագիրներ՝ Կ. Ությունյանը, Կ. Փանոսյանը, Գ. Այվազյանը, Ն. Թուլպենտձյանը, Ե. Թուլայանը, Բ. Քեչյանը, Հ. Սվաճյանը՝ հանրահայտ «Մեղվի» խմբագրի ազգանվանակիցը և էլի շատ ուրիշներ, և ինչպես միշտ՝ իրական փաստերի ու իրադարձությունների լույսի ներքո: Շատ կարևոր և չլուսաբանված հարցեր է շոշափում Հայկակը մանավանդ Կ. Պոլսի հայկական թերթերի լրագրական բարքերի բացահայտման, գործելակերպի և արծարծած խնդիրների վերհանման ասպարեզում, և այս ամենը՝ Արփիարյանին հատուկ վառ և համոզիչ ճճով, պատկերավոր լեզվով և լրագրական նրբամիտ հնարքներով, որոնց շնորհիվ «Մշակը» երկու տասնամյակ շարունակում էր լարված հետաքրքրության մեջ պահել Արևմտահայաստանի ու նրա հայ բնակչության ճակատագրով մտահոգված ընթերցողներին՝ նպաստելով այս ուղղությամբ իր արծարծած խնդիրների ժողովրդականացմանը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Արևելեան մամուլ», Զմյոռնիա, 1876, յունվար:

Գրիգոր Արծրունի 2003, Լրագրության մասին (կազմող և խմբագիր՝ Գ. Գ. Անանյան, Երևան), Ոսկան Երևանցի հրատ., 2003:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1872, №№ 39, № 41, № 45, 1873, № 40, 1874, № № 8, 20, 1876, № 38, 1877, №№ 47, 140, 1878, № 29, 1880, № 167-168, 1886, № 1:

Րաֆֆի 1999, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, «Նաիրի»:

"MSHAK" NEWSPAPER ABOUT THE WESTERN ARMENIAN PRESS KHARATYAN A.

Summary

Keyword: G. Artsruni, "Mshak", Raffi, A. Arpiaryan, "Arevelk", "Masis".

The publications of "Mshak" newspaper, which refer to the Western Armenian press, are closely related to Artsruni's ideas about the public mission of the press. Taking a critical position towards the periodicals of Constantinople and Smyrna, Gr. Artsruni expressed the opinion that they often ignored the issue of journalistic analysis of the national reality and the "inner life" of the Ottoman state. However, by the second half of 1870, he had given appropriate assessments to the informational significance of that press always maintaining his exacting expectations. He highly appreciated the real situation of the national life and the coverage of the sentiments of the popular classes in the correspondence of M. Portugalyan and A. Arpiaryan.

There is remarkable information in Raffi's articles on our scientific study which were published in the "Mshak" periodical. Raffi wrote his articles on the basis of correspondence received from Western Armenians where there are his extensive information and truthful coverage of our scientific study. Raffi also described in detail M. Khrimyan's libertarian "Artsvi Vaspurakan" magazine, "Masis" newspaper, H. Paronyan's "Theatre". Particularly noteworthy are the assessments that he gave to the editors of Constantinople.

The correspondences published by Raffi under the code name "Haykak" in the pages of the "Mshak" newspaper have an analytical description, where the positions of the press and editors on national issues and, especially, on the Armenian question are revealed.

ГАЗЕТА “МШАК” О ЗАПАДНОАРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ ХАРАТЯН А.

Резюме

Ключвые слова: Г. Арцруни, «Мшак», Раффи, А. Арпиарян, «Аревелк», «Масис».

Публикации “Мшака” относительно западноармянской печати соответствуют представлениям Григора Арцруни об общественной миссии периодической печати. Имея критическую позицию в отношении армянских периодических изданий Константинополя и Смирны, Г. Арцруни отмечал, что они зачастую игнорируют журналистский анализ внутренней жизни Османского государства, и в частности, армянского населения. Во второй половине 1870-х, он, однако, воздает должное информационному значению этой прессы и одновременно, не отступая от своих принципов.

Раффи, будучи главным сотрудником “Мшака”, писал свои статьи на основе корреспонденций, получаемых от западных армян, в результате чего проявились его широкая осведомленность и способности реалистичной освещении действительности. Раффи давал меткие характеристики журналу М. Хримяна “Арцви Васпуракан”, газете К. Утючяна “Масис” и “Татрону” А. Пароняна. Весьма выразительны его оценки константинопольских армянских редакторов.

Критический характер имеют опубликованные в “Мшаке” корреспонденции А. Арпиаряна, под псевдонимом “Айкак”, в которых скрываются позиции западноармянской печати по отношению к национальным проблемам и особенно к Армянскому вопросу.

**ԲԱՔՎԻ ՀԱՅԵՐԻ 1918 Թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ
ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Արծրունի, «Մշակ», լրատվություն, Բաքու, ինքնապաշտպանություն, ցեղասպանություն, իրավահաջորդ:

1872-1921 թթ. հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում նշանակալից դեր է խաղացել ժամանակի ամենահայտնի մտավորականներից մեկի՝ Գրիգոր Արծրունու հիմնադրած «Մշակ» թերթը, որը տարեգրեց հայ ժողովրդի պատմության մի կարևոր ժամանակահատվածի կյանքը: Տակավին իր սկզբնավորման թվականից, «Մշակը» մեծ տեղ էր հատկացնում Բաքվի հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային զարգացման հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: Կարելի է անվարան ասել, որ եթե «Մշակի» նյութերը դասդասելու լինենք ըստ հիմնահարցերի, ապա քաղաքական նոր իրավիճակի՝ 1918 թ. զարնանը Օսմանյան Թուրքիայի՝ Այսրկովկաս արշավանքի և պատերազմի պայմաններում ամենածավալուն բաժինը կկազմեն նաև Բաքվի հայությանը նվիրված նյութերը: Այդ շրջանում Բաքվում տիրող իրավիճակի շուրջ օրախնդիր հրապարակումներից ուշարժան են հատկապես «Լուրեր Բաքվից», «Նամակ Բաքվից», «Բաքվի դրության մասին», «Կյանքը Բաքվում» վերլուծականներն ու հաղորդագրությունները: Թերթը «Վերջին տեղեկությւն» խորագրի ներքո պարբերաբար ընթերցողին տեղեկացնում էր Բաքվում և նահանգում տիրող խառնակ իրադրության մասին: Այս շրջանում «Մշակն» աչքի էր ընկնում համազգային մտահոգություններով, հայության պատմաքաղաքական դրության և դրա բազմակողմ զարգացումների լայնախոհ

քննարկումներով:

Օսմանյան կայսրությունը վերագրավելով Արևմտյան Հայաստանը՝ 1918 թ. գարնանը ներխուժեց Այսրկովկաս: Թուրքական զորախմբերի՝ 1918 թ. մայիսին Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի մարտերում ունեցած անհաջողություններից և Ղարաքիլիսայի (այժմ՝ Վանաձոր) գրավումից հետո նրա հիմնական խմբավորումը համաթյուրքական դրոշով նպատակադրվեց արշավել Բաքու: Փաստերը վկայում են, որ Բաքվի դեմ արշավանքով թուրքերը ձգտում էին նախ՝ իրականություն դարձնել Բաքուն զավթելու վաղեմի երազանքը, այնուհետև Արևելյան Այսրկովկասի նվաճման գուզահեռ «Ադրբեջան» հորջորջումով կազմավորման հիմքի վրա Օսմանյան կայսրության կազմում կենսագործել Սև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բաթումից մինչև Բաքու) ընկած տարածքում «Մեծ Ադրբեջան» նոր պետության ստեղծման ծրագիրը: Որպես համաօղուզական պետության ստեղծման առաջին օղակ, այն պետք է կամրջեր Օսմանյան կայսրությունը Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ¹:

Բաքվի և հարակից շրջանների հայության 1918 թ. գոյամարտը հայ ժողովրդի պատմության թեև ողբերգական, բայց փառապանծ էջերից է²: Բաքվի պաշտպանությունը, որն առանձ-

¹ Տե՛ս Ս., «Թայմս»-ի մի նոր յօդածը, «Յառաջ», Երևան, 1920, յունիսի 19, № 127, տե՛ս նաև Зареванд, Турция и пантуранизм, Париж, 1930, с. 92.

² Տեղին է նշել, որ անցյալում, կոմունիստական կուսակցության մենատիրության ժամանակաշրջանում սխալ և միակողմանի է լուսաբանվել Բաքվի հերոսամարտը: Այն «Բաքվի կոմունա» անվանումով դիտվել է որպես բոլշևիկյան պատմության մասը: Մինչդեռ Բաքվի հերոսամարտը հայ ժողովրդի 1918 թ. գոյամարտի հերոսական էջերից է և պատմական այնպիսի նշանակություն ունի, ինչ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը: Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի դերը Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման գործում: Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Վանաձոր, 2009, էջ 53-64; **նույնի՝** Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 360-448; **նույնի՝** Համազասպ Մրվանձոյանց, Երևան,

նահատուկ տեղ է գրավում Առաջին աշխարհամարտի ռազմական գործողությունների մեջ, ուներ վճռորոշ նշանակություն ոչ միայն Գանձակ-Ելիզավետպոլի ու Բաքվի նահանգների հայության, այլև նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հետագա ճակատագրի համար: Այս պայմաններում Բաքվի պաշտպանության կազմակերպիչներից մեկը՝ գեներալ-մայոր Հակոբ Բազրատունին, իրավացիորեն նկատել է. «Բաքվի ինքնապաշտպանությունը հատկապես բացառիկ է հայության գոյության համար: Ինձ համար այլևս պարզ էր, որ գրավելով Բաքուն (հայի համար իրենց բոլոր հետևանքներով)՝ թուրքերը հետևողականորեն կանդրադառնան բնաջնջումից զերծ մնացած հայկական վերջին շրջաններին՝ Ղարաբաղին և Երևանին, որ կնշանակեր մեր ժողովրդի ֆիզիկական կործանում, լրիվ վերացում...»³: Այսպիսով՝ ակներև էին թուրք-մուսավաթական միացյալ հակահայկական ռճրագործ ծրագրերը: Ուստի «Մշակը» ևս անդրադառնալով Բաքվի պաշտպանության հարցին, այս օրերին ինքնապաշտպանության էր մղում արևելահայերին՝ կանխազգալով մոտալուտ վտանգը: «Սթափվել, քանի ուշ չէ» հողվածում թերթը գրում էր. «Այժմ մի մեծ հարց է առաջ գալիս. Ի՞նչ է սպասվում հայ ժողովրդին Ղարաբաղում և Հայաստանի Հանրապետության մեջ: Դա նոյնպես պարզ է. հերթը այժմ Ղարաբաղինն է և Երևանինը»⁴: Առհասարակ «Մշակի» 1918 թ. Բաքվի հայերին վերաբերող նյութերը լեցուն են տազնապով, վերահաս աղետի մոայլ ուրվականներով:

2016, էջ 406-494; **նույնի**՝ Ռոստոմ Զորյանի դերը Բաքվի 1918 թվականի հերոսամարտի կազմակերպման և նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման գործում, «Գիտական Արցախ», Երևան, 2019, № 3, էջ 421-432; **նույնի**՝ Պաքուի 1918 թ. Հերոսամարտի նշանակությունը Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման եւ կայացման համատեքստում, Գիտաժողովի նիստեր, Անթիլիաս, 2021, էջ 103-118:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 49, 53:

⁴ Սթափվել, քանի ուշ չէ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 19, № 189:

Փաստերը վկայում են, որ Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի ձախափնյակից մինչև Ապշերոնի թերակղզի ընկած տարածքում, հայերի կոտորածները նախապես ծրագրված էին երիտթուրքերի և մուսավաթականների կողմից: Բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են այն մասին, որ «Մուսավաթ»-ի քաղաքականությունն ի սկզբանե ուղեկցվել է երիտթուրքերից ընդօրինակած ցեղասպան մտայնությամբ ու գաղափարախոսությամբ: Այս առումով վկայակոչենք մեկ այլ կարևոր փաստ: Այսպես, հայ ժողովրդի դահիճներից մեկին՝ մուսավաթական կառավարության ներքին գործոց նախարար Բեհբուդ-խան Ջիվանշիրին, 1921 թ. հուլիսի 18-ին վնասազերծած հայ վրիժառու Միսաք Թորլաքյանի՝ Կ. Պոլսում 1921 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերի սկզբներին անգլիական ռազմական դատարանի (նախագահ՝ մայոր Ֆրիսբի) անցկացրած դատավարության ժամանակ, Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտի մասնակից, ՀՅԴ անդամ Գրիգոր Ամիրյանը հրապարակեց կոտորածներից առաջ Ջիվանշիրի կողմից Նուխիի, Արեշի, Շամախիի և Բաքվի քաղաքապետերին հղված ծածկագիր հեռագիրը: Այստեղ այդ ոճրագործը հրահանգում էր. «Սրբազան պատերազմ մըն է այս, մղուած՝ միացնելու համար բոլոր թուրք ցեղերը: Այս ի կատար ածելու համար անհրաժեշտ է, որ նախ հայ ցեղը բնաջնջուի: Հայերը խոչընդոտ կը հանդիսանան մեր քաղաքական ճամբուն վրայ, որ ուղղած է դէպի Հնդկաստան: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերը, անոնց դիակներու վրայէն անցնելով մեր նպատակներուն հասնելու համար: Մի՛ խնայէք ոչ ոքի եւ հավատարմօրէն կատարեցէք ձեզի տրուած հրահանգները» (ընդգծումը մերն է – Գ. Մ.)⁵, որ, անշուշտ, ենթադրում էր հայ ժողովրդի մի հատվածի նախապատրաստվող հրեշավոր

⁵ Ճիվանշիրի սպանությամբ ամբաստանուած պ. Միսաք Թորլաքեանի քառասուներորդ դատավարութիւնը անգլիական պատերազմական ատենանին առջեւ, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, հոկտեմբերի 5, № 877, տե՛ս նաև Պէիպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Ձինուրական ատենանին առջեւ, Աթենք, 1936, էջ 141-142, տե՛ս նաև Աւօ, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալլոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Դ շարք, Պէյրութ, 1970, թիւ 1-4, էջ 84-85:

ցեղասպանությունը: Ավելին՝ ուշագրավն այս փաստաթղթում այն է, որ հայ բնակչությանը կոտորելու մուսավաթական ղեկավարի հրահանգը հար և նման է արևմտահայերի կոտորածների ժամանակ Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի կողմից նահանգապետերին ուղղված գաղտնի հրամանագրերին: Եվ եթե արևմտահայերի բնաջնջումն իրականացնում էր «Թեշվիլաթը մահաուսա»-ն իր թափթփուկներով, ապա Բաքվի նահանգում այդ նպատակով երիտթուրքերի հանգույն ստեղծված և «Մուսավաթ»-ի անմիջական հրահանգավորմամբ ու ուղղորդմամբ գործում էր «Ջալլադլարը քոմիթեսի» («Cəlladları komitəsi» – Դահիճների կոմիտե) կազմակերպությունը⁶: Մոտենում էր քաղաքի պաշտպանության վերջին օրը՝ սեպտեմբերի 14-ը, երբ պետք է վճռվեր ինչպես ինքնապաշտպանության, այնպես էլ քաղաքի ավելի քան 160.000 քրիստոնյա ազգաբնակչության հետագա ճակատագիրը⁷:

Բաքվի մատույցներում համառ մարտերից հետո, 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին, առավոտյան ժ. 10-ին թուրքական զորամասերը Նուրի Քուլդուլ փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեցին քաղաք⁸. Բաքուն բռնազավթվեց Կոստանդնուպոլսի՝ 1453 թ. մայիսի 29-ի նվաճման և յուրացման կրկնօրինակով: Քաղաքը նորաթուխ «Ազերբայջան» հորջորջված կազմավորման վարչական կենտրոն դարձնելու միտումով երիտթուրքերը նվիրաբերեցին Ապշերոնյան թերակղզու, մասնավորապես՝ Բաքվի էթնոհոգևոր ակունքների, և առհասարակ քաղաքակրթական գործընթացների հետ բացարձակապես որևէ աղերս չունեցած և ցայսօր էթնիկ ինքնության և պատկանելության փնտրտուքի մեջ խարխափող անդրալթայան տափաստաններից արշաված վաչկատուն թյուրք-օղուզական ցեղերի հետնորդներին՝ կովկասյան թա-

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 12, թ. 7:

⁷ Տե՛ս **Ստեփան Շահումյան**, ԵԼԺ, հ. 5 (1918 թ. մայիսի 29-սեպտեմբերի 20), Երևան, 1978, էջ 225:

⁸ Տե՛ս **Ա.Զ.Գ.**, Բազուի անկումը, «Մշակ, Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 17, № 187:

թարներին: «Վերջին տեղեկությունները» բաժնում «Բագուի անկումը» խորագրի ներքո «Մշակը» հայտնում էր «Սեպտեմբերի 14 ին, առաւօտեան ժամը 3-ին, սկսվեց Ադրբեյջանի զորքերի յարձակումը Բագուի վրայ, իսկ սեպտեմբերի 15-ի առաւօտեան Ադրբեյջանի հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Ջաֆարով Ադրբեյջանի հանրապետութեան մինիստրների խորհրդի նախագահ պ. Խան-Խոյսկիից ստացաւ հետևեալ հեռագիրը Գանձակ քաղաքից. «Սեպտեմբերի 15-ի ժամը 9-ին մեր զորքերը գրաւեցին Բագու քաղաքը: Խնդրում եմ պաշտօնապէս յայտարարել»⁹:

Չավթելով Բաքուն, երիտթուրքերն այն հանձնեցին իրենց հետ Գանձակից բերած մուսավաթական կառավարությանը (նախագահ՝ Ֆ. Խան-Խոյսկի), որը Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային բնաջնջման ծրագիրը մուսավաթականների հետ լրացրեց արևելահայերի կոտորածներով: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ին թուրքական բանակը մուսավաթական կառավարության ակնհայտ համաձայնությամբ աջակցությամբ Բաքվում կոտորածի մատնեց ավելի քան 30.000 հայի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը¹⁰: Բաքվի հայության եղեռնի անմիջական կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Ադրբեյջանի ներքին գործոց նախարար Բեհբուդ-խան Ջիվանշիրն էր: Ահա մի քանի մեջբերումներ հայերի մասին Ջիվանշիրի արտահայտած մտքերից. «Երբ ես խոսում եմ հայերի հետ, իմ մեջ այնպիսի չարություն է բարձրանում, որ ինձ կորցնում եմ... Ես մինիստր եմ դարձել միայն նրա համար, որ հայերի հախիցը գամ»¹¹: Ջիվանշիրի այս խոսքերը դարձյալ պարզորոշ վկայում են այն մասին, որ հայե-

⁹ Բագուի անկումը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 17, №187:

¹⁰ Տե՛ս **Իշխանեան Բ.**, Բագուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920, էջ 185, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99, տե՛ս նաև Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, 1982, док. № 245, с. 524.

¹¹ “Кавказское слово”, Тифлис, 1918, 3 декабря, № 262. Մեջբերումն ըստ՝ **Արզումանյան Մ.**, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 190:

րի ցեղասպանությունը կանխամտածված էր երիտթուրք-մուսավաթականների կողմից, և այն եղել է պետական քաղաքականություն: Արյունարբու Ջիվանշիրը երիտթուրքական ու մուսավաթական «Բարոյականության» վիժվածք էր: Զուր չէ, որ հայերի դեմ գործած այս ոճրագործությունների համար նա, ձեռք էր բերել «Ադրբեջանի Թալեաթ» տխրահռչակ անունը¹²:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ից սկսած՝ «Մշակի» էջերը ողողվում են Բաքվում տեղի ունեցող ահազդեցիկ իրադարձությունների մասին հաղորդագրություններով: Թերթն անդրադառնալով Բաքվի հայերի կոտորածին՝ «Կոտորածը Բազում» հոդվածում գրում էր. «Ստոյգ աղբիւրներից ստացված տեկեկութիւնների համաձայն, թիւրքերը Բազու մտնելուն պէս կազմակերպել են սոսկալի կոտորած: Տներում և փողոցներում թափւած են 2000-ից աւելի դիակներ...: ...Նախօրօք կազմված ծրագրի համաձայն, գնդակահարվել են մօտ 50 նշանաւոր գործիչներ»¹³:

«Բազուի կոտորածը» մեկ այլ հոդվածում թերթը գրում էր. «...տեղական թիւրքերը զինված դուրս են թափվում իրանց տներից և սկսում են փողոցում պատահած հայերին գնդակահարել: Կարճ միջոցում կազմվում է հրոսակախմբերի մի լեգէօն, որը թաղէ-թաղ ու տնէ-տուն անցնելով կոտորում է հայերին, չը խնայելով նոյն իսկ կանանց ու երեխաներին: Շատ քիչ հայ տուն է ազատ մնացել կոտորածից»¹⁴: Գեներալ-մայոր Լազար Բիչերախովի բանակի ռուս սպաներից մեկի՝ «Մշակի» խմբագրությանը հայտնած վկայության համաձայն, «...ինքն իր բնակարանի պատուհանից ականատես է եղել, թէ ինչպէս թիւրքերը ուր հայի մի տեղ հաւաքելով՝ թրերով կտրտել են նրանց լեզուները, և ինչպէս վեր են նետել մի երեխայի ու սուիների ծայրը անցրել նրան»¹⁵:

¹² Տե՛ս Աւօ, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալլօմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Դ շարք, Պէյրուի, 1970, թիւ 1-4, էջ 65:

¹³ Կոտորածը Բազում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, №193:

¹⁴ Բազուի կոտորածը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 26, №194:

¹⁵ Բազում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 19, № 213:

«Մշակի» խմբագրությանն ուղղած թղթակցության մեջ վրացի ականատեսը նկարագրում է դաժան կոտորածը, որ կատարել են թուրք-թաթարները: Նրա հայտնած տեղեկության համաձայն, «Գոգօլնսկի փողոցում պատմողն ականատես է եղել մի սոսկալի տեսարանի: Սպանված մօր դիակի կողքին նալիս են եղել նրա ծծկեր և երկու տարեկան մանուկները՝ կտրած ձեռներով: Կոտորածի երրորդ օրը թիւքերը սկսել են աղբի սայլակներով այդ դիակները թափել ծովը»¹⁶: Հոկտեմբերի 5-ի համարում «Նամակ Բագուից» խորագրով թերթը հրապարակում է սեպտեմբերի 24-ին Բաքվից ուղարկված մասնավոր մի նամակ՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Բագուից ուղարկված նամակից երևում է, որ թիւքերը քաղաք մտնելուց յետոյ սկսել են անխնայ մարդ, կին, երեխայ...: ...Թալանը եղել է Արմենիքենդում և Շամախեքենդում անխտիր, և ռուսներին, հրեաներին, հայերին: Կոտորել են միմիայն հայերին: Կոտորել են նոյնիսկ այն հայերին, որոնք պահված են եղել պարսիկների տանը»¹⁷: «Մշակը» «Հայերի կոտորածը Բագվում» խորագրի ներքո տպագրել է նաև Թիֆլիս հասած մեկ այլ ականատես հայի վկայությունը, ով տիրապետելով վրացերենին՝ իրեն ձևացրել էր վրացի և այսպիսով փրկվել կոտորածից: Նրա պատմելով «...թուրք վայրագ խուժանի կատարած կոտորածը հայերի վերաբերմամբ աննկարագրելի է: Չը կայ գրիչ, որ կարող լինի իսկութեամբ նկարագրել Բագուի հայերի վիթխարի զարհուրելի կոտորածը, որ բոլոր տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից, գոնե Անդրկովկասում, ամենասարսափելին է...: Սոսկալի կոտորածին ենթարկվել են ոչ միայն 30.000 հայ՝ ծերունի, կին, երեխայ, երիտասարդ անխտիր՝ այլ անհամեմատ աւելի...»¹⁸:

Հետաքրքրական է թերթի թիվ 195-ում տպագրված այն տեղեկությունը, ըստ որի, «Կոտորածի ժամանակ թուրքերը սպանում էին և պարսիկներին, որովհետև վերջիններս աջակցել էին

¹⁶Բագուի կոտորածի մասին, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

¹⁷ Նամակ Բագուից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 5, № 201:

¹⁸ Հայերի կոտորածը Բագվում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 6, № 202:

Բագուի պաշտպան գորքերին»¹⁹: Առանձնապես ծանր պայմանների մեջ էին հայտնվել զինաթափված, երկաթուղային կայարաններում և Սալյանի գորանոցներում գերության մեջ պահվող հայ սպաններն ու զինվորները²⁰: Կոտորածներից հետո հայաթափված և կողոպտված հայկական բնակավայրերում ադրբեջանական իշխանությունները բնակեցրին կովկասյան թաթարներին՝ ապականելով քաղաքակիրթ կենցաղի կարգուկանոնը²¹: Թերթում մանրամասներ են հաղորդվում նաև կոտորածներից հետո հայերի՝ օրեցօր բարդացող իրավիճակի մասին: «Բագում» խորագրի ներքո տեղեկություններ կան իրավագուրկ, սովի ճիրաններում տառապող հայերի մասին. «Հայերի մեջ ճարակում է սովը, որ ահագին չափերով զոհեր է տանում բոլոր դասակարգերից, փողոցներում յաճախակի են պատահում ուշազնացութեան դեպքեր: Աննկարագրելի է այն աղքատութիւնը, որին ենթարկվել են Բագուի ամենահարուստ և նշանաւոր հայերից շատ շատերը: Շատերը թալանվելուց կամ իրանց հարազատներին կորցնելուց յետոյ ինքնասպան են եղել»²²:

Այսքանից հետո, հարց է առաջանում. հին կամ նոր թուրքերին ցեղասպան որակելու համար ուրիշ էլ ի՞նչ հատկանիշներ ու հանցանշաններ են պակասում:

Երիտթուրք-մուսավաթականները կազմակերպելով հայերի ցեղասպանությունը, միաժամանակ նպատակ ունեին տիրանալու նրանց ունեցվածքին: Զանգվածային բնույթ կրեցին հայերի տների խուզարկությունները՝ թանկարժեք իրեր հայտնաբերելու և բռնագրավելու համար: «Մշակն» այդ առիթով գրում էր. «Թալանը եղել է միայն հայ խանութներում և տներում: Ռուսների, վրացիների և թուրքերի խանութների վրա գրված էին յատուկ մակագրութիւններ. «սա վրացու խանութ է», «սա թուրքի է» և

¹⁹ Բագուի կոտորածի մասին, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 104, թ. 24:

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 58:

²² Բագում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 9, № 204:

այլն: Ու այդպիսով նրանք ազատվում էին կողոպուտից»²³:

Այսպիսով՝ միանգամայն ակներև է, որ ռազմական գործողությունների քողի տակ Բաքվում հայերի նկատմամբ երիտթուրքերը մուսավաթական կառավարության փաստական աջակցությամբ իրականացրել են ցեղասպանություն, ինչը մեկ անգամ ևս վկայում է, որ արևելահայության ցեղասպանության քաղաքականությունը ոճրագործ Օսմանյան կայսրության հայասպան ուղեգծի անմիջական շարունակությունն էր²⁴: Նպատակը մեկն էր. զավթած Բաքուն զուտ թուրք-թաթարական քաղաք դարձնելու միտումով ցեղասպանության ճանապարհով հայրենագրել Այաշերոնի թերակղզու տեղաբնիկ ժողովուրդներից մեկին՝ հայերին, բռնազավթել նրանց՝ Բաքվի հարստության առանցքը կազմող հարստությունը:

Քաղաքակրթության ոչնչացումը, որ համարվում է քոչվոր հիմքի վրա ստեղծված «Ադրբեջան»-ի ըստ էության՝ ավազակապետության անբաժան մասը, երիտթուրք-մուսավաթականները հագեցրին նաև մշակութային եղեռնով. կողոպուվեցին և ավերվեցին Բաքվի հայկական եկեղեցիները: Այստեղ կարևոր է փաստել, որ վաչկատուն թյուրքալեզու մահմեդական եկվորների հիմքի վրա ի հայտ եկած «Ադրբեջան» հորջորջվող «դեմոկրատական հանրապետության», իրականում՝ ավազակապետության՝ երկու տարվա հայասպան գործունեության, քաղաքակրթական արժեքների ոչնչացման ու զավթողական քաղաքականության վերաբերյալ ժամանակին միանգամայն ճիշտ ու դիպուկ բնորոշում է տվել «Մշակի» թղթակից Արամ Նազարբեյյանը՝ գրելով. «Եւ անկախ Ադրբեջանի գոյութիւնը մօտ երկու տարվայ ժամանակամիջոցում ոչ այլ ինչ էր, ապա թէ ոչ միմիայն

²³ Բագուի կոտորածի մասին, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

²⁴ Մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, 2008, № 3, էջ 31-48; **Խույնի**, Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և թուրք-ադրբեջանական իշխանությունների պատասխանատվությունը (1918 թ. սեպտեմբեր-1920 թ. ապրիլ), «Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում»: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2015, էջ 125-146:

քաղաքական դաւեր նիւթող և հայկական կոտորածներ կազմակերպող: Ղեկավար կուսակցութիւնն էր «Մուսավաթ»-ը, այն առհասարակ, ինչպէս և Ադրբեջանի սակավաթիվ ինտելիգենցիան, սնված էին միմիայն պանթուրքիզմով և պանիսլամիզմով, ուստի և նրանք Ադրբեջանի գոյութեան նպատակը համարեցին... հայակեր քաղաքականութիւնը»²⁵:

Եվ վերջում: Հայտնի է, որ միջազգային իրավահաջորդությունը որևէ պետության իրավունքների և պարտականությունների փոխանցումն է մեկ այլ պետության: Ուստի, հիմք ընդունելով պետությունների և կառավարությունների իրավահաջորդության վերաբերյալ միջազգային իրավունքի չափանիշները, Թուրքիայի Հանրապետութիւնը, համարվելով Օսմանյան կայսրության ժառանգորդը՝ լիովին պատասխանատվություն է կրում վերջինիս կատարած հանցագործությունների, մասնավորապէս՝ Հայոց ցեղասպանության համար²⁶:

Ադրբեջանական Հանրապետության պարագայում այդ պատասխանատվության համար որպէս իրավական հիմք է ծառայում Ադրբեջանի նախագահ Ա. Մութալիբովի կողմից 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ին ստորագրված «Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախությունը վերականգնելու մասին սահմանադրական ակտը»: Փաստաթղթի «Ընդհանուր դրույթներ» բաժնի երկրորդ հոդվածում պարզորոշ ասված է. «Ադրբեջանի Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918 թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920 թ. ապրիլի 28-ը գոյություն ունեցած Ադրբեջանի Հանրապետության իրավահաջորդը»²⁷:

Իրավական նշանակություն ունեցող այդ փաստաթղթով,

²⁵ Նազարբեքեան Ա., Ի՞նչ է Ադրբեջանը (IV), «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, օգոստոսի 20, № 75:

²⁶ Տե՛ս Մերքույան Ա., Հայոց պատմության դասերը, Երևան, 2003, էջ 212, տե՛ս նաև Մարտիրոսյան Ա., Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, էջ 38-42:

²⁷ Манасян А., Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, 1998, с. 97.

ըստ էության, հիմնավորվում է 1918-1920 թթ. և ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության ժառանգական կապը, պետականության իրավահաջորդ լինելու հանգամանքը, որը սկզբունքորեն իր հետ բերում է իրավաքաղաքական պարտավորություն: Այս փաստաթուղթը նույնպես հայ ժողովրդի համար հիմք է ծառայում Ադրբեջանական Հանրապետությունից պահանջելու Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ. հայերի ցեղասպանության փաստի ճանաչումը և փոխհատուցումը նյութական ու բարոյական այն վնասի, որ նա կրել է: Հաստատված է նաև, որ հայերը բնաջնջման են ենթարկվել իրենց ազգային պատկանելության և հայրենի բնօրրանից դուրս մղվելու համար, որոնք նույնպես ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի բնորոշ բաղադրատարրն են:

Արձանագրենք, որ Բաքվում 1918 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձություններն ու հատկապես հայերի կոտորածները լայնորեն արտացոլված են «Մշակի» էջերում: Սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող այդ հրապարակումներն առատ նյութ են տալիս Բաքվի հայության պատմության այդ ծանրագույն շրջանի ուսումնասիրության համար:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աւօ, 1970, Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպօմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն), Դ շարք, Պէյրութ, թիւ 1-4, էջ 84-85:

Արզումանյան Մ., 1973, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 580 էջ:
Իշխանեան Բ., 1920, Բագուի մեծ սարսափները: Անկէտային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 185 էջ:

ՀԱՍ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 12, թ. 7:

ՀԱՍ, ֆ. 458, ց. 1, գ. 104, թ. 24:

ՀԱՍ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 58:

ՀԱՍ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 49, 53, 96-99:

Ստեփանյան Գ., 2008, Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թթ., ՊԲՀ, Երևան, № 3, էջ 31-48:

Ստեփանյան Գ., 2015, Հայերի կոտորածները Բաքվի նահանգում և

թուրք-ադրբեջանական իշխանությունների պատասխանատվությունը (1918 թ. սեպտեմբեր-1920 թ. ապրիլ), «Հայոց ցեղասպանություն-100. Ճանաչումից՝ հատուցում»: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, էջ 125-146:

Նազարեթեան Ա., 1920, Ինչ է Ադրբեջանը (IV), «Մշակ», Թիֆլիս, օգոստոսի 20, № 75:

Մելքոնյան Ա., 2003, Հայոց պատմության դասերը, Երևան, 212 էջ:

Մարտիրոսյան Ա., 2014, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, ՀՀԳԱԱ Պատմ. ին-տ., 332 էջ:

Геноцид армян в Османской империи. 1982, Сборник документов под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, Айастан, 685 с.

Зареванд, 1930, Турцияипантуранизм, Париж, Комиссия Ай Дат АРПД, 168 с.

Манасян А., 1998, Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, 125 с.

Ա., «Թպան»-ի մի նոր յօդվածը, «Յառաջ», Երևան, 1920, յունիսի 19, № 127:

Ճիվանշիրի սպանութեամբ ամբաստանուած պ. Միսաք Թորլաքեանի քառասուններորդ դատավարութիւնը անգլիական պատերազմական ատեանին առջեւ, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, հոկտեմբերի 5, № 877:

Կոտորածը Բազում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 25, № 193:

Բազումի կոտորածը, «Մշակ», 1918, սեպտեմբերի 26, № 194:

Բազում, «Մշակ», 1918, հոկտեմբերի 19, № 213:

Բազումի կոտորածի մասին, «Մշակ», 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

Նամակ Բազումից, «Մշակ», 1918, հոկտեմբերի 5, № 201:

Հայերի կոտորածը Բազում, «Մշակ», 1918, հոկտեմբերի 6, № 202:

Բազումի կոտորածի մասին, «Մշակ», 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

Բազում, «Մշակ», 1918, հոկտեմբերի 9, № 204:

Բազումի կոտորածի մասին, «Մշակ», 1918, սեպտեմբերի 27, № 195:

Սթափվել, քանի ուշ չէ, «Մշակ», 1918, սեպտեմբերի 19, № 189:

Ա.Հ.Գ., Բազումի անկումը, «Մշակ», 1918, սեպտեմբերի 17, № 187:

Բազումի անկումը, «Մշակ», 1918, սեպտեմբերի 17, № 187:

THE REACTIONS OF THE KILLED ARMENIANS OF BAKU IN 1918 IN THE “MSHAK” NEWSPAPER STEPANIAN G.

Summary

Keywords: Grigor Artsruni, “Mshak”, Baku, self-defense, genocide.

In 1872-1921, the newspaper “Mshak”, founded by one of the most famous intellectuals of that time, Grigor Artsruni, played a significant role in the social and political life of Armenia. The life of an important period in the history of the Armenian people is captured in it.

Since its founding, “Mshak” has paid great attention to the issues of socio-economic, spiritual and cultural development of the Armenian population of Baku.

The pages of “Mshak” also widely covered the military-political events and massacres of Armenians that took place in September 1918 in Baku.

These publications, which have primary source value, give rich material for studying this complicated period in the history of Baku Armenians.

ОТРАЖЕНИЕ БАКИНСКИХ ПОГРОМОВ АРМЯН 1918 ГОДА В ГАЗЕТЕ «МШАК» СТЕПАНИАН Г.

Резюме

Ключевые слова: Григор Арцруни, «Мшак», Баку, самооборона, геноцид.

В 1872-1921 годах газета «Мшак», основанная одним из самых известных интеллектуалов того времени Григором Арцруни, играла значительную роль в армянской общественно-политической жизни. В газете были запечатлены важнейшие процессы данного периода истории армянского народа.

С момента своего основания газета «Мшак» уделяла большое внимание вопросам социально-экономического, духовно-культурного развития армянского населения Баку.

На страницах «Мшака» также широко освещались военно-политические события и массовые убийства армян, произошедшие в сентябре 1918 года в Баку.

Эти публикации, имеющие значение первоисточника, предоставляют богатый материал для изучения этого сложнейшего периода истории бакинских армян.

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ԵՎ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Բանալի բառեր¹ Գրիգոր Արծրունի, բարձրագույն կրթություն, համալսարան, արևելահայ մամուլ, Թիֆլիս, «Հայկական աշխարհ», «Մշակ»:

Ներածություն

Քաղաքակրթական արժեքները մնայուն լինելով հանդերձ, ժամանակին համընթաց նոր իմաստ և նշանակություն են ձեռք բերում: Դրանցից մեկն էլ համալսարանն է՝ տվյալ ազգի մշակութային ինքնության կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը: Նրա անհրաժեշտությունը տարբեր դարերում հիմնավորվել է՝ ելնելով տվյալ երկրում գիտության, կրթության և ընդհանրապես մշակույթի առաջնահերթություններից: Համալսարանը, մերօրյա տեսաբանի կարծիքով, «կոչված է բավարարելու նոր տիպի արհեստավարժների կարիք ունեցող հասարակության պահանջները, մասնավորապես այնպիսի արհեստավարժ մտավորականների, որոնք քաղաքակրթական նոր արժեքների, գիտելիքների ու հմտությունների ձեռքբերմամբ ի վիճակի են դիմակայելու հասարակության ներսում ընթացող քայքայիչ (էնտրոպիկ) գործընթացներին»¹:

Դեռևս միջին դարերից համալսարանի գոյության անհրաժեշտությունն ու նրա առաքելությունը գիտակցող հայ մտավորականությունը XIX դարում սկսեց նորովի արժևորել բարձրագույն կրթության կարևորությունը: Այս գաղափարի առաջին

¹ St' u **Латыш Н. И.**, Идея университета в контексте современной цивилизации, в кн. «Идея университета: парадоксы самоописания» <http://elib.bsu.by/bitstream/-123456789/113858/1/идея> %20универ_2002.pdf

նվիրյալներն էին (1830-1840-ական թթ.) Դորպատի համալսարանի ուսանողներ Խաչատուր Աբովյանը, Ստեփանոս Նազարյանց, Խաչատուր Ավագյանը, Գաբրիել Խատիսյանը և ուրիշներ²: 1860-1890-ական թվականներին Եվրոպա կրթության մեկնող հայ ուսանողները շարունակում էին նախապատվությունը տալ գերմանական համալսարաններին³:

Անդրկովկասում, մասնավորապես Թիֆլիսում համալսարան ունենալու գաղափարը արևելահայ պարբերականներում սկսում է քննարկվել 1860-ականներից: Հոդվածի նպատակն է քննության առնել Գրիգոր Արծրունու կողմից այդ գաղափարի առաջադրման և արժևորման նախաձեռնությունը «Հայկական աշխարհ» և «Մշակ» պարբերականներում, դրա կարևորությունը մատնանշող հիմնական դրույթները:

1. Համալսարանի մասին Գրիգոր Արծրունու մտորումները «Հայկական աշխարհ» պարբերականում

19-րդ դարի երկրորդ կեսին եվրոպական համալսարաններում սովորող հայ երիտասարդների համար հայրենիքում սեփական համալսարան ունենալը երազանք էր, որի տեսլականը, թեև հեռավոր ու անիրականանալի, չէր լքում նրանց: Այդ երիտասարդներից մեկը Գրիգոր Արծրունին էր, որը, 60-ական թթ. սովորելով Հայդելբերգի համալսարանում (Գերմանիա), հաճախ էր իր թղթակցություններն ուղարկում Թիֆլիսում լույս տեսնող պարբերականներին: Նրա հոդվածներին կարելի էր հանդիպել մասնավորապես «Հայկական աշխարհի» էջերում: Դրանցից երկուսը՝ «Գերդաստանի ազդեցութիւն և համալսարան»⁴ և «Կրկին համալսարանի մասին»⁵, անմիջականորեն առնչվում են Թիֆլիսում համալսարան ունենալու խնդրին: Այնուհետև՝ 1870-ական

² Տե՛ս **Տիգրանեան Լ.** Գերմանական Դորպատ համալսարանը և նորա հայ ուսանողները 1830-1892 թթ., «Լումայ», 1903, № 5, էջ 5-33:

³ Տե՛ս **Գեորգ Մելիք-Կարազեօղեան**, Գերմանիայի հայ ուսանողությունը, Թիֆլիս, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1901:

⁴ «Հայկական աշխարհ», 1867, № 9, էջ 363-367:

⁵ «Հայկական աշխարհ», 1868, № 6-7, էջ 194-200:

թթ., հրատարակելով «Մշակը», նա առավել հաճախ է անդրադառնում արևելահայ իրականության մեջ բարձրագույն դպրոց ստեղծելու գաղափարին:

«Հայկական աշխարհի» հոդվածների մեջ երիտասարդ Արծրունու տեսադաշտում քաղաքակրթական տարբեր հարթություններում գտնվող երկու հասարակություններն են՝ եվրոպական և հայկական: Այն, ինչ նա տեսել էր Եվրոպայում, ակնհայտորեն տարբերվում էր արևելահայ համակեցությանը բնորոշ պայմաններից: Ուստի համալսարանի գաղափարը ազգային միջավայրում Արծրունին դիտարկում է՝ նախ և առաջ քննելով ազգային մտածողության ու հոգեբանության մի շարք հիմնարար կողմեր: Դրանք մղում են նրան հոռետեսորեն մոտենալու խնդրին: Մասնավորապես ավագ սերնդին բնորոշ նախապաշարմունքներն ու քարացած մտածողությունը, ըստ Արծրունու, անիմաստ են դարձնում Թիֆլիսում համալսարան ունենալը. «Առաջադիմութիւնը կեանքիս լաւանալն է,- գրում է նա: Իսկ երբ որ մարդս նախապաշարմունք ունի, նա չէ կարող իւր կյանքը լաւացնել»⁶:

Հաջորդ հոդվածում («Կրկին համալսարանի մասին») Արծրունին բերում է Թիֆլիսում առայժմ համալսարանի մտքից հրաժարվելու երեք հիմնական փաստարկ՝

Ա) Երիտասարդը համալսարանից դուրս իր գիտելիքները հարստացնելու հնարավորություններ չունի, քանի որ գավառական քաղաքում բացակայում են թե՛ հումանիտար, թե՛ բնագիտական ոլորտներին անհրաժեշտ «գործնական միջոցները» (հումանիտար ասպարեզում՝ մասնագիտական գրքերի, դատաիրավական զարգացած համակարգի, բանավիճային ակումբների, իսկ բնագիտության ոլորտում՝ արդյունաբերական հիմնարկների, գործարանների, բնագիտական թանգարանների բացակայություն և այլն):

⁶ **Արծրունի Գ.**, Գերդաստանի ազդեցութիւն և համալսարան, «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս, 1867, № 9, էջ 365:

Բ) Հիշյալ «գործնական միջոցներն» են ապահովում զարգացած հասարակություն, քանի որ այս դեպքում է, որ ուսանողը «ամէն ժամ, ամէն բոլոր ...օգնութիւն է ստանում իւր անձնական մտավոր համոզմունքը զարգացնելու»⁷:

Գ) Նման պայմաններում, ըստ հեղինակի, համալսարանական բարեկիրթ միջավայր և ակտիվ ուսանողություն հնարավոր չէ ունենալ, քանի որ վերջիններս դժվար թե ազատվեն նախապաշարմունքներից՝ մնալով տգետ ծնողների ազդեցության տակ:

Կարելի է փաստել, որ Գերմանիայում դեռևս կրթություն ստացող Արծրունին տեսական մակարդակում հիմնականում իրավացի էր:

Այժմ՝ «Մշակի» հրապարակումների մասին:

2. Համալսարանին առնչվող խնդիրների քննարկումները «Մշակում»

1870-ականներին, երբ Արծրունին «Մշակի» խմբագիրն էր, համալսարանի խնդիրը քննում է նոր իրողությունների և փաստարկների տրամաբանությամբ: Տնտեսություն, մշակույթ, եկեղեցի, դպրոց, հասարակության տարբեր խավերի փոխհարաբերություններ. այս և բազմաթիվ այլ ոլորտներ Արծրունին և իր համախոհները դարձրել էին աշխույժ քննարկումների առարկա: Այդ համատեքստում նա անդրադառնում է նաև համալսարանի գաղափարին՝ վերանայելով իր նախկին մոտեցումները: Փորձենք մեկ հարթության մեջ միավորել հիշյալ հարցի շուրջ Արծրունու մտորումներն ու դրանցից բխող փաստարկները.

1. Արևելահայ հասարակության քաղաքակրթական կառույցը, ինչ խոսք, 1870-ականներին չէր փոխվել, բայց հանրային կյանքում քարացած մտածողության ճահիճը շարժելու **ցանկությունը** ստիպում է Արծրունուն խնդրին

⁷ **Արծրունի Գ.**, Կրկին համալսարանի մասին, «Հայկական աշխարհ», 1868, № 6-7, էջ 198:

մոտենալ նոր դիրքորոշմամբ, **որն արմատական ուղղ-
վածություն ուներ:**

2. Եվրոպայում յուրացրած քաղաքակրթական ար-
ժեքները նա փորձում է **տեղայնացնել**, ինչի լավագույն
արտահայտություններից մեկը հայկական միջավայրում
համալսարան հիմնադրելու իրողությունը կլիներ:

3. Հակադրվելով հայ եկեղեցու, իր կարծիքով, կա-
ղապարված կանոնակարգերին, Արծրունին փորձում է
հիմնավորել եկեղեցուց անկախ կրթության, այդ թվում
նաև՝ բարձրագույն կրթության անհրաժեշտությունը, ին-
չը Եվրոպայում, մասնավորապես Գերմանիայում լուրջ
առաջընթաց էր արձանագրել:

4. Եթե 60-ական թվականներին «Հայկական աշ-
խարհում» տպագրած հոդվածներում, տնտեսական զար-
գացած հարաբերությունների բացակայությունը, ավան-
դական քարացած բարքերի առկայությունը ստիպում
էին նրան Թիֆլիսում համալսարան ունենալու հարցում
խիստ թերահավատ լինել, ապա 70-ականներին Արծրու-
նին կարևոր գործոն է համարում **հասարակական կար-
ծիքի ձևավորման անհրաժեշտությունը**, որը հատկապես
նոր հարաբերությունների հենքի վրա կարող է հաղթա-
հարել հայ ընտանիքներում մտածողության «անշար-
ժության չինական պատերը»⁸: Խմբագրի հիմնավորումը,
կարծում ենք, վիճելի է, քանի որ քարացած կարծրատի-
պեր ունեցող ընտանիքներով առաջադեմ հասարակա-
կան կարծիք ձևավորելը իրատեսական չէ:

5. «Մշակի» էջերում 1870-ականներին շարունակում
է քննարկման կենտրոնում մնալ նաև ավագ սերնդի և
**համալսարանավարտ հայ երիտասարդների փոխհարա-
բերությունների հարցը**: Արծրունին այստեղ նույնպես
վերանայում է տասը տարի առաջ արտահայտած նախ-

⁸ Արծրունի Գ., Հիմի ժամանակ է, «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, № 31:

կին դիրքորոշումը՝ եզրակացնելով. «Քանի որ մեր երիտասարդները ստիպւած կլինեն երկրից դուրս գալ համալսարանական ուսումը ստանալու համար, բարձրագոյն ուսումը միշտ կլինի միմիայն մի քանի անհատների սեփականութիւն, այնինչ [...] պրոֆեսորների և ուսանողների բազմութեան ներկայութիւնը մի քաղաքում (այսինքն՝ Թիֆլիսում-Դ. Պ.) կրթական ներգործութիւն ունի այն հասարակական շրջանի վրայ, որտեղ գտնուում է համալսարանը»⁹:

6. Ուշագրավ են նաև համալսարանի նախնական կառուցվածքի մասին Արծրունու պատկերացումները: Ելնելով հանրության առաջնահերթ պահանջներից՝ նա գտնում էր, որ բարձրագոյն կրթությունը պետք է սկզբնավորել առնվազն երեք ֆակուլտետով՝ բնագիտական, բանասիրական և բժշկական. «Գոնե հիմնուի Թիֆլիսում այդ երեք ֆակուլտետներից բաղկացած համալսարանը: Այդ անհրաժեշտ հիմնարկութիւնը գլուխ բերելու համար, բացի տերութեան հոծարութենից, անշուշտ, հարկաւոր է թե՛ քաղաքի եւ թե՛ ամբողջ երկրի մասնակցութիւնը»¹⁰:

Համալսարանի կառուցվածքի և ֆակուլտետների մասին Արծրունու հոդվածը գրվել է 1878 թվականին: Չորս տասնամյակ հետո՝ 1919 թ. մայիսի 16-ին, Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարությունը որոշում է կայացնում. «Երևանում հիմնել համալսարան հետևյալ չորս բաժիններով՝ ա/պատմալեզվաբանական, բ/տնտեսաիրավաբանական, գ/բժշկական և ֆիզիկա-մաթեմատիկական՝ տեխնիկական ստորաբաժանումներով»¹¹: «Մշակի» խմբագրի նախանշած երեք ֆակուլտետները

⁹ **Արծրունի Գ.**, Համալսարանը որպէս քաղաքակրթական շրջան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1878, № 168:

¹⁰ **Արծրունի Գ.**, Բնչի չունենք, «Մշակ», Թիֆլիս, 1878, № 149:

¹¹ «Երևանի համալսարան, 1918-1920 թթ. վավերագրերի ժողովածու» (կազմողներ՝ Ֆ. Ճ. Մամիկոնյան, Ս. Ս. Միրզոյան), Եր., 1995, էջ 58:

իրականություն էին դառնում, նա չէր կանխատեսել միայն մեկը...

Եզրակացություն

Համալսարանի գաղափարն ընդհանուր առմամբ Արծրունու հողվածներում գիտական լուրջ հիմնավորումներ չունի: Նա իր առջև նման խնդիր չէր էլ դրել, քանի որ նախ և առաջ հրապարակախոս էր, որը լսարանին փոխանցում էր բարձրագույն կրթության ոլորտում առաջադեմ Եվրոպայի ձեռքբերումները, նրանց հասու դարձնում կրթության՝ որպես բարձրագույն արժեքի անհրաժեշտությունը, հող նախապատրաստում ազգային կյանքի ընթացքը նոր մարտահրավերներին համահունչ ուղղորդելու համար: Թերևս սրանով կարելի է բացատրել Արծրունու **մի շարք հիմնավորումների ոչ կայուն և փոփոխական բնույթը:**

20-րդ դարասկզբին ավելի հաճախակի են դառնում Անդրկովկասում համալսարան հիմնելու մասին խոսակցությունները¹²: Հայ իրականության մեջ բարձրագույն կրթական հաստատություն հիմնելու ջատագովներ էին նաև մյուս մտավորականները՝ գրական, մշակութային, հասարակական, քաղաքական բազմաթիվ գործիչներ: Եվ արդյունքն իրեն երկար սպասեցնել չի տալիս. 20-րդ դարասկզբին ծնվում է հայոց համալսարանը, որի կայացման գործում ակնհայտ է նաև Գրիգոր Արծրունու ներդրումը:

ՄՄՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Латыш Н. И. Идея университета в контексте современной цивилизации, в кн. «Идея университета: парадоксы самоописания»

¹² Տե՛ս **Մարդանեան Ֆ.**, Պոլիտեխնիկում Բագում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1898, №5, էջ 719-722, **Ջալալեան Կ.**, Բարձրագույն ուսումնարան Թիֆլիսում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1907, №1, էջ 65-89: Դրա վկայությունն է թեկուզ այն, որ հետագայում (1918-1920 թթ.), երբ Թիֆլիսում գործում էր Անդրկովկասյան մասնավոր համալսարանը, 2000 ուսանողներից (ռուսներ, վրացիներ, հրեաներ, թաթարներ և այլք) 1000-ը հայեր էին. տե՛ս «Երևանի համալսարան. 1918-1920 թթ. վավերագրերի ժողովածու», էջ 30:

<http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/113858/1/идея>

%20универ_2002.pdf

Գևորգ Մելիք-Կարազեօղեան, Գերմանիայի հայ ուսանողութիւնը, Թիֆլիս, Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան, 1901:

«Երևանի համալսարան, 1918-1920 թթ. վավերագրերի ժողովածու» (կազմողներ՝ Ֆ. Հ. Մամիկոնյան, Ս. Ս. Միրզոյան), Եր., 1995, էջ 58:

Արծրունի Գ., Գերդաստանի ազդեցութիւն և համալսարան, «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս, 1867, № 9, էջ 365:

Արծրունի Գ., Կրկին համալսարանի մասին, Հայկական աշխարհ», 1868, № 6-7, էջ 198:

Արծրունի Գ., Հիմի ժամանակ է, «Մշակ», Թիֆլիս, 1873, № 31:

Արծրունի Գ., Համալսարանը որպէս քաղաքակրթական շրջան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1878, №168:

Արծրունի Գ., Ինչի չունենք, «Մշակ», Թիֆլիս, 1878, № 149:

Սարգսնեան Ֆ., Պոլիտեխնիկում Բազում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1898, № 5, էջ 719-722:

Ջալալեան Կ., Բարձրագոյն ուսումնարան Թիֆլիսում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1907, № 1, էջ 65-89:

Տիգրանեան Լ. Գերմանական Դորպատ համալսարանը և նորա հայ ուսանողները 1830-1892 թթ., «Լուսնայ», 1903, № 5, էջ 5-33:

GRIGOR ARTSRUNI AND THE IDEA OF THE UNIVERSITY PETROSYAN D.

Summary

Keywords: Grigor Artsruni, University, Eastern Armenian Press, Tiflis, "Haykakan Ashkhar", "Mshak".

The article presents the idea of founding a university in Transcaucasia and a number of related issues. The editor of the *Mshak* newspaper Grigor Artsruni often touched upon this idea on the pages of the Armenian press in the second half of the 19th century. As a famous publicist, he presented the achievements of advanced Europe in the field of higher education and, in this context, substantiated the need for the university as the highest value for the Armenian people.

At the beginning of the 20th century, talks about the foundation of a university in Transcaucasia became more frequent, and during the years of the First Republic, the Armenian University was born, in the process of which the contribution of Grigor Artsruni was undeniable.

ГРИГОР АРЦРУНИ И ИДЕЯ УНИВЕРСИТЕТА ПЕТРОСЯН Д.

Резюме

Ключевые слова: Григор Арцруни, университет, восточная армянская пресса, Тифлис, «Айкакан ашхар», «Мшак».

В статье рассматривается идея университета и ряд вопросов, связанных с его основанием в Закавказье. Эту идею часто затрагивал редактор газеты «Мшак» Григор Арцруни на страницах армянской прессы второй половины XIX века. Как знаменитый публицист он представлял достижения передовой Европы в области высшего образования и в этом контексте обосновывал необходимость университета, как высшей ценности, для армянского народа.

В начале 20-го века участились разговоры о создании университета в Закавказье, а в годы Первой республики родился Армянский университет, в создании которого также очевиден вклад Григора Арцруни.

ՄԱՐԻԱ ԲՐՈՒՏՅԱՆ

Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվ. պետական համալսարան, պ.գ.թ., դոցենտ

ՀՈՒՅՆ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ (1919–1921 թթ.)

Բանալի բառեր՝ Զմյուռնիա, Վենիզելոս, անդրադարձ, պատերազմ, «Մշակ», Քեմալ, Անգլիա:

Մարդկության պատմության ողբերգական էջերից մեկը 1922 թ. Զմյուռնիայի աղետն է, որի նախադրյալներն ու պատճառները անառարկելիորեն կապված են 1919-1922 թվականներին տեղի ունեցած հույն-թուրքական պատերազմի հետ: Այդ պատերազմն ու դրան հաջորդած Զմյուռնիայի աղետը ժամանակակից Հունաստանի պատմության կարևոր հիմնահարցերից են: Այսօր, երբ հայ և հույն պատմաբանների և ցեղասպանագետների ուշադրության ներքո է գտնվում Զմյուռնիայի աղետը, կարևոր է աղետին նախորդող իրադարձությունների, այդ թվում նաև հույն-թուրքական պատերազմի պատճառների և հետևանքների անաչառ վերլուծությունը, քանի որ պատմական նախադրյալներն ու պատճառները, որոնք փոքրասիական հելլենիզմին հանգեցրել են իր պատմության ամենամեծ աղետին, դեռևս ուսումնասիրման կարիք ունեն:

Հունական պարբերական մամուլն անդրադարձել է 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմին, Զմյուռնիայի աղետին: Սակայն որոշ հարցեր, այդ թվում ինչպե՞ս կարողացավ պարտված Օսմանյան կայսրությունը ոչ միայն շրջանցել Սևրի պայմանագիրը, այլև ստիպել Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթողներին ընդունել նոր հաշտության պայմանագիր, ինչպե՞ս Հունաստանի վարչապետ Էլեֆթերիոս Վենիզելոսը Զմյուռնիայում զորքեր իջեցնելու թույլտվություն ստացավ,

ի՞նչ դեր են խաղացել մեծ տերությունները, պարզաբանման կարիք ունեն:

Որպես ժամանակի կարևոր իրադարձություն, 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմը իր վրա բևեռեց նաև հայ պարբերական մամուլի ուշադրությունը: 20-րդ դարում արևելահայ պարբերական մամուլի առաջատար «Մշակ» թերթը ոչ միայն դարձավ պատերազմի 1919-1921 թթ. հավաստի տեղեկատուն, այլ հանդես եկավ իր մոտեցումներով, յուրահատուկ վերլուծությամբ ու համեմատականներով: «Մշակ»-ի արձագանքները հաճախ ավելի իրատեսական ու հստակ են, քան գրաքննության պայմաններում լույս տեսնող, «Մեծ գաղափարի» տեսությանը հավատարիմ ժամանակի հունական մամուլը: Այս առումով թերթի հոդվածներն ունեն աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն և մի հայտնի չափով պարունակում են վերոնշյալ հարցերի պատասխանները:

1919 թ. մայիսին հունական զորքերը Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Միացյալ Նահանգների լիազորությամբ գրավել էին Զմյուռնիան: Հույները վարչապետ Վենիզելոսի գլխավորությամբ միայն արտաքուստ էին գործում մեծ տերությունների ուղղորդմամբ, որոնք նպատակ ունեին օգտագործել հույների զինուժը, գրավել Զմյուռնիան մինչև թուրքական հարցի վերջնական լուծումը: Վենիզելոսն իրականում տարված էր «Մեծ Հելլադիայի» ստեղծմամբ, ինչը դաշնակիցների պլանների մեջ չէր մտնում և առաջացնում էր վերջիններիս դժգոհությունը. հունական բանակը նախատեսվածից ավելի հեռուն էր գնացել:

Դաշնակիցներից թերևս միակը, որին գոհացնում էր Հոնիականի ափերին հունական զորքերի առաջընթացը, Անգլիան էր: Դեռևս Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Անգլիան թուրքերին որակել էր որպես «մարդկության քաղցկեղ»¹ և պլանավորել էր իր համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող թուրքական նեղուցների նկատմամբ վերահսկողություն ի-

¹ Howard M., 1969, 314:

րականացնել բարեկամ Հունաստանի օգնությամբ, որը, վերահսկելով Զմյուռնիան, կօգներ պահպանել բրիտանական շահերը ռուսական և մահմեդական խարդավանքներից:

«Մշակ»-ը հույն-թուրքական պատերազմին առավել մանրամասն անդրադառնում է 1920 թ. մայիսից սկսած՝ ցույց տալով և՛ բուն ռազմական գործողությունների զարգացումները, և՛ դիվանագիտական ճակատում տեղի ունեցած բախումները: Սակայն առավել արժեքավոր են նրա կողմից տրված և տարբերվող գնահատականներն ու վերլուծությունները: Թերթը չի զարմանում Անգլիայի՝ Հունաստանին արված տնտեսական և ռազմական աջակցությունից՝ վստահաբար նշելով, որ դաշնակիցները կարող են իրենց պարտավորությունները կատարել միայն խոստումներով ու տնտեսական աջակցությամբ, սակայն՝ ոչ միջատություն ցուցաբերելով: «Վենիզելոսի և բրիտանական գանձարանի կանցլերի միջև կնքուած համաձայնութեան հետեւանքով, Յունաստանի համար մեծ քանակով գնուած հացի վճարը կը արուի այն փոխառութիւնից, որը տուել է Յունաստանին անգլիական կառավարութիւնը: Կառավարութեան կարծիքով՝ այդ միջոցը պիտի նպաստի յունական դրամի բարձրացման», - գրում է թերթը: Անգլիան նաև աջակցում էր հունական նավատորմի կառուցմանը²:

1920 թ. մայիսից սկսած՝ քեմալականները կարողացել էին մեկը մյուսի հետևից հաղթանակներ տանել և օրեցօր մեծացնել իրենց հեղինակությունը թուրք ազգայնականների շրջանում, ինչի մասին հաղորդում է «Մշակ»-ը՝ սեփական թղթակիցների և օտարալեզու մամուլի թարգմանությամբ: 1920 թ. ամռանը թուրքերը ֆրանսիացիներին ստիպել էին զինադադար կնքել: Դաշնակիցների համար դժվարին այս ժամանակաշրջանում հունական բանակը միակն էր, որ կարող էր օգնել և Վենիզելոսը հայտարարել էր իր պատրաստակամության մասին: Հունաստանը «Մշակ»ի դիտարկմամբ դարձել էր Եվրոպայի «փրկիչը»։ «Կ. Պոլ-

² «Մշակ», 1920, 22 մայիսի, № 21 (Հաց Յունաստանի համար), էջ 2:

սից հեռագրում են, թե «Դեյլի Մեյլի» մեջ գեներալ Բրիջը և դաշնակից օֆիցերները գովասանքով են խոսում յոյն զորքերի արագ և լավ կազմակերպուած գործողութիւնների առիթով: Հեռագիրը ավելացնում է, թե հեղինակավոր շրջաններում պնդում են, թե Քեմալ փաշային առաջարկուելիք պայմանների թոււմ դաշնակիցները Փոքր Ասիա են ուղարկելու յատուկ մասնաժողովներ, որոնք կը հավաստիանան, թե նեղուցների վրայ իշխող շրջանը գրաւուած է երկար ժամանակով», - գրում է թերթը և հավելում, որ աստիճանաբար ռազմական գործողութիւնների կենտրոնը դարձել էր Զմյուռնիան, որտեղ կանոնավոր զորքերին միացել էին 8000-ի չափ հայ կամավորներ³:

Զմյուռնիայի ճակատում հույների՝ օրավուր ունեցած հաջողութիւնները կանխելու համար Անատոլիայում 1920 թ. մայիս-հունիս ամիսներին համատարած զորահաւաք է կազմակերպւում. «Անատոլիայի ամբողջ թիրքական ազգաբնակչութիւնը ճանաչուած է պիտանի տարր հրոսակախմբեր կազմակերպելու համար... Նացիօնալիստները շատ են վախենում յոյներից և այդ նպատակով ամրացրել են Զմիւռնիայի զօրաճակատը: Ինչպես յայտնի է, վերջերս յոյն զօրքերը փառաւոր յաղթութիւններ տարան թիրքերի դէմ», - գրում է թերթը⁴՝ միաժամանակ հանգամանորեն ներկայացնելով հույների շարունակական առաջընթացները. «Յոյները, առաջանալով լայն ճակատով, դիրքեր են գրավել Մոմմից, Դիրիչինից, Մոնդախորից Զանդայից հյուսիս: Հակառակորդի կորուստները՝ սպանուած, վիրաւորուած ու գերիներով հասնում է 8 հազարի»:

«Մշակ»-ը հետագա իրադարձութիւնները ևս ներկայացնում է ժամանակագրական հաջորդականությամբ, համաձայն որոնց, օգոստոսին թուրքական մի քանի ջոկատներ Հայաստանից և Կիլիկիայից տեղափոխվել են Զմյուռնիայի ճակատ: Թշնամու գերազանց ուժերի պատճառով հունական զորքը 24-ժամյա հե-

³«Մշակ», 1920, 11 հուլիսի, № 54 (Յոյն զօրքերի աջողութիւնների առիթով), էջ 2:

⁴«Մշակ», 1920, 30 հունիսի, № 49 (Յոյների յաղթանակը), էջ 4:

րոսական պայքարից հետո ստիպված էր նահանջել՝ էական կոտուստներ ունենալով: Այդ կորուստները համալրելու համար Հունաստանում համընդհանուր զորահավաք է կազմակերպվում: «Դրությւնը վերականգնելու համար օգնություն է ուղարկուած: Հակառակորդի կորուստը անագին է», - գրում է թերթը⁵:

Հույների նահանջը Եվրոպայում խուճապ է առաջացնում: «Մշակ»-ը թարգմանաբար տպագրում է Հռոմից ստացած հեռագրերը, համաձայն որոնց, Փոքր Ասիայում Մուստաֆա Բեմալի զորքերը կատաղի կռիվներից հետո ճեղքել են հունական զորաձակատը և արագությամբ առաջանում են Ջմյուռնիայի ուղղությամբ՝ հարկադրելով հույներին նահանջել: Ըստ ֆրանսիական «Ժուրնալ դը դեբա»-յի, Բեմալը վճռել էր զորքերի թիվը հունական զորաձակատում հասցնել 100000-ի՝ վճռական հարձակում սկսելու համար⁶:

Պատերազմի հետագա ընթացքին հետևելով՝ «Մշակ»-ն իր ուշադրությունը կենտոնացնում է Ջմյուռնիայի և շրջակա բնակավայրերի մարտական իրադարձությունների վրա: Հույները, փորձելով պահել առաջատար դերը, Փոքր Ասիայում նոր արշավանք ձեռնարկելու համար 70000-անոց զորաբանակ են նախապատրաստում: Խուսափելով հերթական պարտությունից՝ քեմալականները փոխում են իրենց մարտավարությունը, որոշում հույների հաջողության դեպքում նահանջել երկրի խորքերը, դիմադրություն կազմակերպել⁷: Մակայն հունական կողմի բացահայտ ուժային անհավասարությունը, թուրքերի ռազմական հաջողությունները փոխում են պատերազմի հետագա ընթացքը: Հաջորդիվ թուրքերը շարունակաբար հաղթանակներ են տանում: Այս մասին խոսվում է «Մշակ»-ի վերջին՝ 1921 թ. փետրվարի 25-ի համարում⁸:

⁵ «Մշակ», 1920, 26 օգոստոսի, № 80 (Վերջին լուրեր), էջ 2:

⁶ «Մշակ», 1921, 22 հունվարի, № 14 (Յոյների պարտությունը), էջ 2:

⁷ «Մշակ», 1921, 11 փետրվարի, № 31 (Յոյն-թիւրքական պատերազմ), էջ 3:

⁸ «Մշակ», 1921, 25 փետրվարի, № 43 (Յունական արշաւանքը կանգնեցուած), էջ 2:

«Մշակ»-ն առանձնակի ուշադրությամբ է արձագանքում Հունաստանի ներքաղաքական իրավիճակին, հատկապես 1920 թ. զարնանը Հունաստանում բարձրացված հուզումներին. հունական որոշ շրջանակներ նպատակ ունեին գահին բարձրացնել նախկին թագավոր Կոստանտինին: Վերջինս Հունաստանում մեծ քանակությամբ համակիրներ ուներ, որոնք հարմար առիթի էին սպասում՝ «Բալկանյան պատերազմի հերոս» արքային կրկին գահ բարձրացնելու համար: «Մշակ»-ն իր անհանգստությունն է հայտնում այս կապակցությամբ, քանի որ ճգնաժամը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ ռազմաճակատում հաջողություններ ունեցող հույների համար⁹:

Հունական գորքի ակնկալվող հարձակումը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի վերջին: Թուրքերը մղվեցին հետ՝ զիջելով որոշ տարածքներ հյուսիսային հատվածում և զազանություններ իրականացնելով Պոնտոսում ու Անատոլիայում: Անգլիան և Ֆրանսիան, դիվանագիտական ճակատում փորձելով ճնշել թուրքերին, առաջ քաշեցին Ինքնավար Պոնտոս ստեղծելու գաղափարը, եթե Օսմանյան կայսրությունը հրաժարվեր կատարել Սևրում կնքած իր պարտականությունները¹⁰:

«Մշակ»-ն անդրադառնում է նաև թուրքական և հունական թերթերում հույն-թուրքական դաշինքին վերաբերող հոդվածներին: Հունական կողմը գտնում էր, որ եթե թուրքերն իսկապես խաղաղության կողմնակից են, ապա առաջին հերթին պետք է դադարեցնեն վայրագությունները ռազմաճակատում: Ինչ վերաբերում է Անատոլիայի խաղաղությանը, ապա այդ գործն իր վրա է վերցնում Հունաստանը¹¹: Սակայն հաշտության մասին Մուստաֆա Քեմալի պահանջներն այլ էին: Դրանք թարգմանաբար ներկայացնում է Մշակը. «Դեյլի էքսպրես» թերթի թղթակիցը հեռագրում է Կ. Պոլսից. «Ես ստացայ Քեմալ փաշայից հետևեալ

⁹ «Մշակ», 1920, 20 հունիսի, № 43 (Յուզումներ Յունաստանում), էջ 4:

¹⁰ «Մշակ», 1920, 2 հոկտեմբերի, № 102 (Յունական մամուլի բիրո Վրաստանում), էջ 2:

¹¹ «Մշակ», 1920, 10 հոկտեմբերի, № 109 (Օրուայ նորություններ), էջ 2:

հեռագիրը ի պատասխան իմ հարցին, թե ինչպիսի՞ պայմաններ է առաջադրում Քեմալը հաշտուելու համար: «Հաշտութեան պայմանները,- հեռագրում է Քեմալը,- կախուած են Անգորայի ազգային ժողովից, որ գումարուած է Թիւրքիայի անկախութիւնը ապահովելու համար: Թիւրք. ժողովը պահանջում է իր համար միայն անկախութեան իրաւունք: Ժողովը իր գլխավոր նպատակ է դրել վերացնել ժողովրդական աղետների պատճառները զանազան բարենորոգումներ մտցնելով»¹² :

Քեմալի պատասխանից երևում է, թե թուրք ազգայնականները շարունակում են պահանջել վերադարձնել Թուրքիային Զմյուռնիան և Թրակիան, մինչդեռ Անգլիան այլ կարծիքի է. «Անգլիական քաղաքական շրջանակներու մեջ կը տիրէ այն կարծիքը, թէ յոյները պիտի արտոնուին պահել այն հողամասերը, որ իրենց ձեռքը կը գտնուին, այնչափ ատեն որ կարենան պաշտպանել զանոնք միմիայն իրենց միջոցներովը: Բնաւ խնդիր չկայ Իզմիրը անոնց ձեռքէն ետ առնելու»¹³ :

«Մշակ»-ը, ինչպէս նախորդ շրջաններում, այնպէս էլ 1919-20-ական թվականներին լույս տեսած հոդվածներում ցուցաբերում է իրերն իրենց անունով կոչելու կարողություն, հասարակական իրադարձությունների ընթացքը կանխագուշակելու հմտություն¹⁴: Արժեքավոր են «Մշակ»-ի կողմից առաջ քաշած այնպիսի հարցերը, ինչպիսին են դաշնակիցների շահերի բախումներն ու Հունաստանին տրված սին խոստումները, նրանց տատանվողական դիրքորոշումը. «Բայց դաշնակիցները զալով այդ եզրակացութեան,- բավականին հետաքրքիր ձեւով են իրագործում այն: Նրանք ոչ մի զինվոր չտալով, ամբողջ պատերազմը փոքրիկ Յունաստանի վրա են ծանրաբեռնում. նրանք այժմ նոյնն են անում, ինչ որ և անցեալ տարի Ռուսաստանի հարա-

¹² «Մշակ», 1921, 28 հունվարի, № 19 (Թիւրք ժողովրդի պահանջը), էջ 4:

¹³ «Մշակ», 1921, 6 փետրվարի, № 27 (Յունաց ձեռքէն չպիտի առնուի ինչ որ կրնան պահել), էջ 2:

¹⁴ Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, հատ. 2, 2017, էջ 20:

ում հակաբոլշևիկեան ուժերի նկատմամբ»: Շարունակելով թե-
րահավատորեն մոտենալ Եվրոպայի գործուն միջամտությանն
ու աջակցությանը հույներին, թերթն այսպիսի զուգահեռներ է
անցկացնում. «Միտներս է, ինչպես Դենիկինը և ուրիշները
օժանդակում էին դաշնակից պետությունների կողմից: Նա
ստանում էր ամեն բան, բացի կենդանի ուժից, և վերջում ինչ
հետևանք եղավ բոլորից», - գրում է թերթը¹⁵: «Մշակ»-ը նաև
քննադատում է հայության այն հատվածներին, որոնք եվրոպա-
կան պետությունների հայամետ քաղաքականության հետ սին
հույսեր էին փայփայում:

Այստեղ թերթն անհեռանկարային և հայության համար չա-
րադետ էր համարում բոլշևիկների համաշխարհային հեղափո-
խության գաղափարը:

Դեռևս 1907 թվականին թերթը մի հոդված էր հրատարակել
Հայկական հարցի վերաբերյալ՝ շեշտելով, որ տասնյակ տարի-
ներ շարունակ այն շոշափվում է ամենատարբեր ատյաններում,
սակայն խնդիրը չի շարժվում մեռյալ կետից՝ մնալով քաղաքա-
կան խաղերի առարկա¹⁶: Թերթը նկատում է, որ պատմությունը
կրկնվում է հույների պարագայում: «Դաշնակից պետություննե-
րը ամեն կերպով կօժանդակեն, կօգնեն Յունաստանին, հարկա-
ւոր դեպքում զենք ու ռազմամթերք կը տան, բայց ոչ մի մարտիկ
ուղարկելով, ինչը Յունաստանին լիովին ազատություն կը տար
կռուելու և գործելու Տաճկաստանի դեմ».- գրում է թերթը՝ հստակ
գիտակցելով նաև, որ «դաշնակիցները նորից մտադիր են ուրիշ-
ների ձեռքերով շագանակներ հանել կրակից»¹⁷: Այն, որ հույները
փաստացի միայնակ են թուրքերի առջև, գիտակցում է նաև Վե-
նիզելուսը՝ նշելով. «Յունական զորքերը կովում են համաձայ-

¹⁵ «Մշակ», 1920, 8 հուլիսի, № 53 (Յունական արշաւանքի առիթով), էջ 2:

¹⁶ «Մշակ», 1907, 31 հոկտեմբեր, № 145 (Հայաստանը մոռացում), էջ 1:

¹⁷ «Մշակ», 1920, 8 հուլիսի, № 53 (Յունական արշաւանքի առիթով), էջ 2:

նության պետությունների փոխարեն, որպեսզի ստիպեն տա-
ճիկներին կատարելու պայմանագիրը»¹⁸:

Թերթն իր մտահոգությունն է հայտնում հույների՝ թուրքա-
կան զորքերի դեմ միայնակ կռվելու համար: «Մենք լիայոյս ենք,
որ յոյն բանակը, որ իբրև թարմ ու նոր ուժ է հանդիսանում, կը
կարողանայ ջարդել միլիճիների դիմադրութիւնը: Բայց այնու-
ամենայնիվ չի կարելի միայն յոյսով ձեռնարկուել: Յոյն բանա-
կին պիտի ռեալ և շոշափելի օգնութիւն հասցվի, որովհետև ով
կարող է ապահովեցնել յոյների անպայման յաղթանակը», -
գրում է «Մշակ»-ը՝ մատնանշելով, որ ինչպես բոլոր ժամանակ-
ներում, հիմա ևս, թուրքերը փոքր ազգերին հնազանդեցնելու
համար բիրտ միջոցներ են գործադրում: «Մշակ»-ը հավատում է
հունական զորքի հաղթանակին. «Մխիթարական է հենց այն
փաստը, որ դաշնակից պետութիւնները վերջ են դրել իրանց
տատանտող քաղաքականութեան և խիստ ու կտրուկ միջոցնե-
րի են դիմել: Յոյն բանակը կարդարացնի նրա վրա դրած յոյսերը,
նա վերջ կը դնի տաճկական ապօրինութեան և յաղթանակ տա-
նելով, կազատէ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը այդ համաշխար-
հային աղէտից»¹⁹:

Թերթը ճիշտ է դիտարկում, որ Հունաստանը, մասնակցելով
պատերազմին և կատարելով դաշնակցային պարտավորութ-
յունները, ակնկալում էր թուրքահպատակ հույների խնդրի ար-
դարացի լուծում: «Մշակ»-ը լիահույս է, որ Հունաստանի հաղթա-
նակը դրականորեն կանդրադառնա հայ ժողովրդի վրա, թեև չա-
փազանցություն է համարում հայ-հունական միության մասին
շրջանառվող լուրերը, քանի որ պատերազմի ծանրությունն իր
վրա վերցրած Հունաստանն ի գործու չէ առայժմ օգնել հայերին:
«Այս անգամ մեր նպատակը չէ Տրապիզոնի վրայով օգնել հայե-
րին, որովհետև մեծ պետությունները մեզ ոչ ռազմամթերք և ոչ
դրամ են տալիս, մինչդեռ մենք ոյժեր չունենք; Սակայն հայերը

¹⁸ «Մշակ», 1920, 25 օգոստոսի, № 79 (Հայ-յունական փոխյարաբերութիւններ),
էջ 3:

¹⁹ «Մշակ», 1920, 8 հուլիսի, № 53 (Յունական արշաւանքի առիթով), էջ 2:

պետք է վստահ լինեն, որ յունական գորքերը չեն թողնի գրառւած վայրերը, մինչև որ հայերին յատկացրած հողամասերը չը մաքրուեն տաճիկներից, և մինչև որ հայերը չերաշխաւորուեն, թէ հայկական իշխանութիւնը ամրապնդուել է Վանում, Մուշում, Կարինում և Լազիստանում»²⁰:

1920 թ. վերջերին հունական գորքերը մեկը մյուսի հետևից պարտություն էին կրում՝ գրաված տարածքները զիջելով քեմալականներին: «Մշակ»-ն իր անհանգստությունն ու զարմանքն է հայտնում այդ ուղղությամբ՝ ասելով: «Այս այն յոյներն են, որոնց առաջ նույն քեմալականները փախչում էին անցեալ ամառը» և մեղադրում գահը վերագրաված Կոստանտինին. «Հայաստանի պարտութիւնը հասկանալի է, մեր երկիրը շատ էր դժբախտ ու շատ փոքր: Իսկ Յունաստանը:

Յունաստանն, ընդհակառակն, մեր օրերի պատմութեան հրաշքն էր, ազգերի նախանձը գրգռող մի երջանկութիւն: Համաշխարհային պատերազմի մէջ նա շատ չնչին դեր կատարեց և չնչին վնասներ կրեց, բայց ստացաւ բարիքները ամենից շատ: Զէնքով չէր, որ նա ստացավ Զմիւռնիայի ամբողջ վիլայէթը ու ամբողջ Թրակիան մինչև Կ. Պօլսի դռներով, այլ իր մեծ մարդու՝ Վենիզելոսի խելքով: Քանի որ Վենիզելոսն էր Յունաստանի վարչապետ, Յունաստանը մեծ պետութեան չափեր էր ընդունած, նրա գորքերի առաջ քեմալականները փախչում էին: Բայց Արիստոտելի և Պերիկլէսի հայրենիքը զոհ դարձավ մի կապիկի»²¹:

«Մշակ»-ը քննադատում էր բոլշևիզմն ու նրա ծրագրերը: 1921 թ. փետրվարի 25-ին Վրաստանի խորհրդայնացման օրը լույս տեսավ թերթի վերջին համարը²²: Փաստորէն, գործելով մինչև 1921 թվականը՝ «Մշակ»-ը չանդրադարձավ պատերազմի ավարտին ու Զմիւռնիայի աղետին, սակայն նրա կանխատե-

²⁰ «Մշակ», 1920, 25 օգոստոսի, № 79 (Հայ-յունական փոխհարաբերութիւններ), էջ 3:

²¹ «Մշակ», 1920, 19 դեկտեմբերի, № 161 (Կապիկի գործը), էջ 1:

²² Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, էջ 24

սումները, ցավոք, ճիշտ դուրս եկան: 1922 թ. սեպտեմբերին Զմյուռնիայի քրիստոնյա բնակչության կոտորածները կանխելու համար դաշնակիցները ոչինչ չձեռնարկեցին, ավելին, Զմյուռնիայի նավահանգստում նրանց խարխսի գցած ռազմանավերը նախընտրեցին են լուռ դիտողի դերում մնալ՝ լավագույն դեպքում փրկելով միայն բնակչության բեկորները:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Մշակ», Թիֆլիս, 1920, №№ 21, 22, 43, 45, 49, 53, 54, 59, 62, 65, 70, 80, 102, 109, 161, 1921, №№ 7, 14, 15, 19, 27, 31, 37, 43:

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, խմբ. Ա. Խառատյան, Լ. Գևորգյան, հատ. 2, Երևան, 2017:

Howard M. Sachar, The Emergence of the Middle East, 1914-1924, New York, 1969.

REFLECTIONS OF THE GRECO-TURKISH WAR IN THE NEWSPAPER "MSHAK" IN 1919-1921. BRUTYAN M.

Summary

Keywords: Smyrna, Venizelos, reference, war, "Mshak", Kemal, England.

Greco-Turkish war of 1919-1922 and the following Smyrna disaster are one of the main issues in the history of modern Greece. Nowadays that the calamity of Smyrna is under Armenian and Greek historians and genocide scholars attention, the impartial analysis of the preceding events including the causes and consequences of the Greco-Turkish war becomes more important.

The purpose of the article is to show the reactions of the «Mshak» about the Greco-Turkish war in 1919-1921. These responses are often more realistic and clear and contain more scientific innovations than the Greek press of the time published under censorship conditions.

Using the rich data printed on the newspaper pages the article shows

such issues raised by the "Mshak" such as the conflicts of interests of the allies and the empty promises given to Greece, their hesitant position.

Unfortunately being published in 1921 the "Mshak" did not refer to the end of the war and the following it tragedy

ОСВЕЩЕНИЕ ГРЕКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1919-21 ГГ. В ГАЗЕТЕ «МШАК» БРУТЯН М.

Резюме

Ключевые слова: Смирна, Венизелос, ссылка, война, «Мшак», Кемаль, Англия.

Греко-турецкая война 1919-22 гг. и последовавшая за ней катастрофа в Смирне – один из самых важных вопросов в истории современной Греции. Сегодня, когда Смирненская катастрофа находится в центре внимания армянских и греческих историков и исследователей геноцида, важен беспристрастный анализ событий, предшествовавших катастрофе, в том числе причин и последствий греко-турецкой войны.

Цель статьи – показать реакцию «Мшака» на события греко-турецкой войны 1919-21 гг.. Зачастую эта реакция была более реалистичной и содержала больше научных подходов, чем греческая пресса того времени, издававшаяся в условиях цензуры. В статье, основанной на богатом материале, который был напечатан на страницах газеты «Мшак», освещаются такие вопросы, как конфликты интересов союзников и пустые обещания, данные Греции.

Газета справедливо отмечает, что Греция, участвуя в войне и выполняя союзнические обязательства, рассчитывала на справедливое решение проблемы подвластных Турции греков.

К сожалению, «Мшак», который издавался до 1921 года, не затронул окончание войны и последовавшую за ней трагедию.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ГЕНЕАЛОГИИ ГРИГОРА АРЦРУНИ

Ключевые слова: Арцруни, князья Назаровы, генеалогия, дворянство.

До сих пор практически единственной публикацией, в которой подробно рассматривались вопросы генеалогии и родственного окружения Григора Арцруни является известная книга Лео, изданная в 1902 г¹. Между тем, обращение к некоторым опубликованным материалам, а также документам российских и армянских архивов позволяет дополнить наши сведения по данной теме.

Происхождение рода

Подробная информация о ранней истории интересующей нас семьи содержится в «Генеалогии фамилии Арцруни», составленной 1 октября 1814 г. дедом Григора Арцруни – Геворг-агой. Приводим текст русского перевода документа по публикации в Актах Кавказской Археографической Комиссии.

«Поелику всякому желательно иметь познание о начале происхождения рода своего, в чем преуспели многие, приложившие к тому старание, да и в нашей нации, во время существования Армянского царства сие попечение хотя наблюдалось, но после падения царства сего оное пренебреженно то я, нижеподписавшийся, покорнейше прошу честнейшее духовенство и благородное сословие светских Армян отечественной страны нашей Васпураканской провинции г. Вана, т.е. Шамирамакерта, всех вообще,

¹ Цо 1902. Об истории династии Арцруни см. например: Հարությունյան 2016; Newsen 1984; Toumanoff 1990;

кому известно происхождение мое, о засвидетельствовании подписью на сем листе в том, что нижеследующее родословие мое справедливое.

Во время царствования в Васпуракани Арцрунийской династии, как упоминают Моисей Хоренский и другие историки Армянские, когда Сеннахерим царь из рода Арцруни отправился в Себастию, а взамен сей области отдал Греческому (Василию) провинцию Васпуракан и потом, когда сыновья Сеннахерима (Атом и Абусахал), лишились Себастии и возвратились паки в отечество свое, в Васпуракан, то они, прожив малое время в стране своей, переселились в г. Востан и наконец, во времена нашествия Скифов, поселились на острове Агтамаре, где и имели пребывание несколько времени, как сие известно из надписей на памятниках, находящихся на Ахтамарском Армянском монастыре св. креста. От частых нашествий иноплеменных народов ниспровергнута власть сих владетельных князей Армянских, предков моих, и они, оставаясь на упомянутом острове из рода в род, хотя претерпевали разные бедствия и тиранство, лишаясь всего достоинства своего, состоявшего в деревнях, в поместьях и в ином имуществе, однако-же княжеское достоинство неотъемлемо осталось в роде нашем, как то всем не безызвестно.

Но оставим прежнее знаменитое княжеское достоинство храбрых Арцруни, что во владении Васпураканском, и приступим к новым в том краю учреждениям в 1534 году, когда Турецкий султан овладел городом Ваном в Васпуракани, где князья Арцрунийской династии имели свое пребывание, о чем упоминается в летописях тамошних, то некоторые части доходов с оного, равно как и свобода от всех податей дарованы были знаменитым тамошним жителям из иноверцев и некоторым также из Армянских князей, каковое отличие их от прочих жителей и поныне там существует. И как мой предок (Еран) Арцруни имел звание (гесар йолдаши), даваемое пользующемуся жалованною частью из доходов, то потомки его и мы поныне пользовались сим правом.

Родословие-же наше начинается от Ерана Арцруни, от которого

родилось 3 сына и 2 дочери.

1530 года от Ерана родились Мириджан, Роджан, Давид и 2 дочери Екатерина и Сандухт.

1558 года от Мириджана – Иеремий и Гайк.

1580 года от Иеремиа Захарий и Мария.

1603 года от Захария родились Фома и Аарон; потом от свирепствовавшей заразной болезни не остался никто из предков наших в живых, кроме внука Мириджана Гайкова сына, тоже Гайка; в 1559 году родился от Гайка Рома (Фома? – авт.), а в 1605 году от Рома родился Мархас.

1628 года от Мархаса родился Георгий.

1649 года от Георгия Мириджан.

1672 года от Мириджана Иеремий, Елисавета и Захарий.

1693 от Иеремиа Мириджан.

1727 года от Мириджана Иеремий, Вард, Хатуна и Иоанн в 1728 году.

1771 года от Иеремиа Георгий², – я, а по мне сестра моя Шогоката и брат мой Гаков.

В 1793³ году от меня, Георгия, родился Иеремий.

Под сим подписался Георгий Иеремиев сын Еран-Арцруни»⁴.

Таким образом, восходящая родословная Григора Арцруни выглядит следующим образом: Еран– Мириджан (*1530) – Хайк – Хайк – Тома (*1559) – Малхаз (*1605) – Геворг (*1628) – Мириджан (*1649) – Иеремиа (*1672) – Мириджан (*1693) – Иеремиа (*1727) – Геворг (1771–1830) – Иеремиа (1804, Ван–15.11.1877, Тифлис) – Григор.

Подтверждение дворянского статуса в Российской империи

² По всей видимости этот Георгий (Геворг-ага) упомянут в надписях Ахтамара – о возведении колокольни во имя св. Вознесения (вместе с Ахиджан-агой, недатированна) и памяти его умерших матери (имя не сохранилось) и супруги Агмамун от 1790 г. Гусян, Акопян 2023. С. 87 – 88.

³ Согласно архивным документам (см. ниже), Иеремиа родился в 1804 г.

⁴ АКАК 1873, 947–948.

Значительный интерес представляет процесс утверждения Арцруни в дворянском достоинстве Российской империи. Дело в том, что в отличие от общепринятой процедуры, Арцруни возведены в российское дворянство не благодаря заслугам на службе (военной или гражданской), а на основании специального императорского Указа. Другие примеры принятия подобных актов в отношении армянских семей нам неизвестны.

Необходимо отметить, что решающую роль при этом сыграл главноуправляющий в Грузии генерал А.П. Ермолов. В рапорте от 8 июня 1820 г. Ермолов сообщает: «Бывший Турецкий подданный, житель г. Вана Геурк Еранов Арцруни с позволения предместника моего ген. Ртищева переселился из-за границы со всем своим семейством в Тифлис и принял присягу на вечное подданство В.И.В.

Выходец сей тогда-же представил здешнему правительству свидетельства от Армянского патриарха Ефрема, святейшего Эчмиадзинского Синода и от общества духовных и светских особ г. Вана, удостоверяющие, что он, Еранов, происходит от Армянских князей Арцруниев, владевших в Армении провинцией Васпуракан, и что по покорении сей области Турками в 1534 году пожаловано предку его Ерану Арцруни звание есар-йолдаши с частью доходов в оной провинции, которыми он пользовался до переселения своего под Российскую Державу. Почему предместник мой ген. Ртищев, бывши известен по сведениям из-за границы об особенном уважении, коим Арцруни пользовался в своем отечестве и о влиянии его на Армян, жительствующих в соседней с Грузией Турецкой Ванской области, представил сии свидетельства управлявшему тогда Министерством иностранных дел т.с. Вейдемейстеру, ходатайствуя об испрошении по оным всемилостивейшего В.И.В. утверждения его в правах Российского дворянства; но указом Правительствующего Сената, состоявшимся в 18-й день марта 1816 года, Еранову сем отказано по той причине, что на права и преимущества Российского дворянства должны быть представлены дипломы и гербы, от коронованных глав жалованные.

Известно-же, что в Армении, претерпевшей столькие перевороты и разорения, не могли сохраниться письменные документы от древних Армянских царей. Даже надгробные камни самих государей, статуи и другие памятники почти совершенно исчезли, а в образе Турецкого правительства вовсе нет обыкновения жаловать кого-либо дворянскими гербами и дипломами. Впрочем, нет никакого сомнения, что в Армении, владеемой ныне Турками, могут находиться потомки, происходящие от владельцев и других знаменитых в древности фамилий, к коим, легко стать может, принадлежит и Арцруни, что наиболее доказывается оставленными им в своем отечестве собственными деревнями и доходами, с частью Ванской крепости, предоставленными самим Турецким правительством наследственно его фамилии в том, как должно полагать, уважении, что предки его были строители сей крепости.

Ныне сей новый подданный В.И.В. представил мне вторичную просьбу, изысняя, что он, пожертвовав отечеством своим и всем недвижимым имением единственно по преданности своей России и в надежде найти спокойную жизнь под правосудными законами В.И.В., остается в унижении, будучи сравнен в состоянии низшего класса людей. Почему, не могши с своей стороны не уважить столь убедительной истины и также принять в соображение усердное содействие его правительству в украшении г. Тифлиса хорошими зданиями; равным образом пожертвование в пользу предполагаемого здесь Армянского училища отличнейшей Армянской типографии, приобретенной им значительною суммою в Голландии, и торговые связи его во всех Европейских столицах, в коих он лично находился, а не менее того и особенную пользу для здешнего края, если люди с большими капиталами из Персии и Турции будут с доверенностью к правительству переселяться на жительство в Грузию, я долгом моим поставил, доведя о сем до Высочайшего сведения В.И.В., всеподданнейше испрашивать милосердного Вашего соизволения на утверждение Геурка Еранова Арцруни в правах Российского дворянина на основании документов и свидетельств, признанных

самою Герольдией уважительными, но только при дипломах от коронованных глав пожалованных, каковые в Турецкой империи не существуют, или-же, буде сие было-бы признано несоответственным с Высочайшими постановлениями о дворянстве, то по крайней мере, оставив ему звание есар-йолдаши, какое он имел в своем отечестве, даровать детям его особое преимущество, по коему они могли-бы вступать в службу В.И.В. на правах дворянских. Таковое-же правосудие и милосердное ободрение сего истинно полезного человека, без сомнения, может привлечь из Персии и Турции и других капиталистов искать покровительства и подданства В.И.В., ибо уже и в прошлом 1818 году во время отсутствия моего из Грузии приезжали сюда из Константинополя два человека поверенными от нескольких богатейших Армянских фамилий, дабы наведаться о возможности и выгодах переселения их в Грузию; однако-же пример единоземца их, сего самого Арцруни, и неизвестность о преимуществах, какие им могут быть здесь предоставлены, остановили их намерение и они уехали, не сделав правительству никаких предложений, для чего и на сей предмет осмеливаюсь испрашивать Высочайшее В.И.В. соизволение, дабы от выходцев из Персии и Турции, ныне в пределах Грузии обитающих и вновь на жительство прибыть сюда могущих, как-то: Армян, имеющих у себя свидетельства на знатность своего происхождения, их меликов, ханов, беков, агаларов и других названий, особенного уважения заслуживающих чиновников, дозволено было Грузинскому Депутатскому Собранию принимать к рассмотрению их документы и буде оные по строгому изысканию найдутся уважительными и не подверженными ни малейшему сомнению, то представлять оные в Герольдию на утверждение таковых выходцев в правах дворянских»⁵.

Из архивного дела «О дворянстве рода Арцруни» видно, что прошение А.П. Ермолова было одобрено. В указанном деле содержится копия текста Указа:

«Указ Правительствующему Сенату

⁵ АКАК 1875, 754–755.

Согласно представлению Главноуправляющего в Грузии Генерала от Инфантерии Ермолова Всемилоостивейше Повелеваем бывшего Турецкого подданного Геурка Еранова Арцруни, поселившегося в Тифлисе и учинившего присягу на вечное подданство России, утвердить в дворянском Российской Империи достоинстве и выдать ему на оное Грамоту.

На подлинном написано Собственно Его Императорского Величества рукою тако: Александр.

Варшава, Сентября 8-го 1820-го года»⁶.

Родители и семья Григора Арцруни

Биографии родителей Григора Арцруни – генерала Еремии и Агриппины (Аграфены), урожденной княжны Назаровой, приведены в упомянутой выше книге Лео. Ниже публикуем некоторые выявленные в последнее время документы, позволяющие уточнить ряд деталей.

Прежде всего выявлен Указ от 19.11.1868 г. позволяющий уточнить ряд эпизодов биографии отца Григора Арцруни: «Предъявитель сего, Генерал-Майор Иеремий Егоров сын Арцруни, кавалер орденов Российских: Св. Владимира 4 ст. с бантом, Св. Анны 2 ст. с Императорскою короною, 3 ст. с бантом и 4й [ст.] с надписью «за храбрость» и Св. Станислава 2 ст.; иностранных: Персидского Льва и Солнца 2 и 3 ст., драгоценными камнями украшенных; имеет знак отличия беспорочной службы за XV лет, на ленте Военного ордена Св. Георгия, серебряные медали: персидскую 1826-1828 годов и турецкую, в память войны 1828 и 1829 годов и Крест за службу на Кавказе. Родился в 1804 г., из уроженцев Турецкой Армении, перевезенный в Россию отцом своим, принятым потомственным дворянином Российской Империи и записан в Родословную книгу по Тифлисской губернии, вероисповедания Армянского. Воспитывался в Тифлисском благородном училище. В службу вступил по повелению Его Императорского Высочества Цесаревича Великого

⁶ РГИА. Ф. 1343. Оп.16. Д. 2892. Л. 14.

Князя Константина Павловича юнкером Лейб-Гвардии в Уланский полк 1823 г. ноября 2; портупей юнкером 1825 августа 9; произведен в корнеты 1826 года июля 14; за отличие в делах против персиян награжден орденом Св. Анны 4 ст. с надписью «за храбрость» 1827 августа 7; за труды понесенные во время Персидской войны награжден, в числе прочих, жалованным вензелем 1828 г. апреля 13; за отличия в делах против персиян награжден орденом Св. Анны 3 ст. с бантом, 1827 года апреля 13; Шахом Персидским награжден орденом Льва и Солнца 3 ст., на принятие и ношение которого последовало Высочайшее соизволение в марте 1828 г. По Высочайшему повелению командирован в Персию, Свиты Его Императорского Величества Генерал-Майору Князю Долгорукову, для нахождения при нем, 1829 апреля 9 отправился из Киевской губернии и прибыл в Персию 1829 г. июля 18; Шахом Персидским награжден орденом Льва и Солнца 2 ст., украшенным драгоценными камнями, на принятие и ношение которого последовало Высочайшее соизволение 1839 сентября 9; за Турецкую войну награжден не в зачет годовым жалованием 1830 декабря 20; Высочайшим приказом назначен к Генерал-Фельдмаршалу Князю Варшавскому Графу Паскевичу Эриванскому для особых поручений 1831 марта 14; за отличия по службе Штабс-Ротмистром 1831 г. апреля 5; прибыл к месту нового назначения 1831 июня 14; за отличия в делах против горцев награжден орденом Св. Владимира 4 ст. с бантом 1833 июля 27; ротмистром 1835 января 28; назначен для особых поручений при командире отдельного Кавказского Корпуса (ныне Кавказский Военный округ) 1835 марта 15; подполковником с зачислением по кавалерии и с назначением состоять для особых поручений при Министре Финансов с жалованием по 2 т.р. в год из Государственного Казначейства 1836 мая 9; отправлен в Тифлис для наблюдения по торговой части 1836 июля 1; Всемиловитейше повелено считать к производству его в полковники по Лейб-Гвардии Уланскому полку 1836 июня 15; командирован в Астрахань для собрания сведений о тамошней торговле с Персией 1836 сентября 30; из Астрахани

отправился в С. Петербург 1836 ноября 5; по миновании надобности, по коей признавалось нужным присутствие его в С. Петербурге, отправлен обратно в Тифлис для наблюдения за ходом торговли в Закавказском крае 1837 марта 22; назначен для занятия в Комиссии, учрежденной в Тифлисе для разбора всеподаннейших прошений, которые были поданы Его [Императорскому] Величеству во время путешествия от Редут-Кале 1838 января 16; награжден орденом Св. Станислава 2 ст. в июне 1838; с Высочайшего соизволения поручено исправлять должность начальника Закавказского Таможенного округа 1839 апреля 28; за отличие по службе Полковником 1839 октября 24; назначен управляющим Интендантского Управления Кавказского Военного округа 1840 ноября 17; награжден орденом Св. Анны 2 ст., с Императорскою короною 1842 августа 18; Высочайшим приказом отчислен по Кавалерии 1843 сентября 11; сдал Управление Интендантством 1843 ноября 17; после сдачи этой должности поступил в государственное ведение Военного Министерства и отправился в С. Петербург 1843 декабря 2; по Высочайшему повелению отправился в Тифлис для представления командированному из С. Петербурга Генералу Вохину сведений и объяснений по делам интендантства отдельного Кавказского Корпуса (ныне Интендантское Управление Кавказского Военного округа) 1845 апреля 30; уволен от службы Высочайшим приказом 1846 ноября 24; из отставных полковников, без прошения, определен на службу Генерал-Майором с зачислением по Армейской кавалерии и с назначением состоять при Кавказской Армии 1860 февраля 1, со старшинством со дня определения, т.е. с 1 февраля 1860; получил знак отличия безпорочной службы за XV лет 1863 августа 22; Высочайшим приказом зачислен в запасные войска с отчислением от Кавказской Армии и с оставлением по Армейской кавалерии 1865 февраля 17. Вне службы находился в отпусках [.....]. Вдов. У него дети: Григорий, родившийся 27 февраля 1845, Андрей – 15 ноября 1847 и Елисавета, родившаяся 26 августа 1843, дети Армянского исповедания. Имения за ним состоит в Тифлисе, Караван-Сарай – дом с торговой галереей и

в Тифлисском уезде ненаселенной земли около 500 десятин. В штрафах по судам или без суда и под следствием не был. Находился в походах и делах против персиян: в 1827 с 12 мая по 8 июня, в следовании от сборного места близ селения Шулавер к монастырю Эчмиадзину и при переходе чрез горы Акзебиюк и Безобдал; с 15 по 28 число того же июня от монастыря Эчмиадзина до г. Нахичевана, 28 при рекогносцировке крепости Аббас-Абада и при перестрелке с вышедшею из крепости кавалерией, 29 при рекогносцировке крепости Аббас-Абада под усиленным прикрытием и обнажении сей крепости с 1 по 8 июня при осаде до сдачи оной, а 5 того же месяца в действительном сражении против персиян, предводительствованных Абас-Мирзою, при разбитии и преследовании оных, 14 июля под командой Флигель-Адъютанта Его Императорского Величества, Полковника барона Фридерикса от г. Нахичевана к селу Карабада для отвозу пленных; с 24 августа в походе от села Карабада до монастыря Эчмиадзина и отсель 9 сентября при движении на Араксе до села Керларха, 14 того же месяца в следовании до крепости Сардар-Абада и обложении оной; с того же числа по 20 при действительной осаде и покорении сей крепости; с 7 по 19 октября взятии оной и преследовании гарнизона оной крепости; 22 в походе к Эривани, с 24 сентября по 10 октября при действительной осаде и покорении сей крепости, с 7 по 19 октября в походе от Эривани в Тавриз против турок в 1828 апреля 14; по выступлении из С.Петербурга чрез Российские пределы в Валахию и Болгарию, переправясь чрез реку Дунай в Турцию до крепости Варны, а за оной в действительных сражениях, сентября 15 и 16 в отряде Генерал-Адъютанта Сухозанет, при рекогносцировании неприятеля, 18 при месте Галатабурн, сентября 30 и октября 3 при реке Камчик во время преследования неприятельского отряда, состоящего под начальством Паши-Омар Вриони откуда находился в обратном походе в российские пределы по 27 число ноября того же года; в 1832 в делах с горцами: под начальством Командира отдельного Кавказского корпуса (Кавказский военный округ) Генерала от Инфантерии Генерал-Адъютанта барона

Розена 1го в экспедиции против Галгаевцев, с 11 июля по 20 число того де месяца и в бывших перестрелках 19 и 20 чисел, при занятии Гори-Гай; в экспедиции против чеченцев с 5 августа по 6 октября и в бывших за время оной перестрелках, 11 августа при следовании отряда чрез Гайтинский лес, 22 при переходе через реку Аргун и следовании отряда к деревне Шали, 23 в деле при взятии приступом укрепленного села Герменчук и занятии оногo; сентября 1 при занятии села Аугпери; в Экспедиции к селу Бенай и в перестрелках 7 сентября, при нападении на Чеченские кутаны в Майортупском лесу; 8 при переходе через реку Гудермес; 11 при занятии неприятеля, нападавшего в большом числе на арьергард отряда, при обратном следовании оногo, от села Белготоя к селу Бентури; 13 при отражения неприятеля у села Гурбали; 14 в непрерывной перестрелке, целый день продолжавшейся, при следовании отряда к селу Хоммкельды. Ранен не был. В 1829 г. по Высочайшему повелению прикомандирован был к Начальнику Миссии в Персию Свиты Его Императорского Величества Генерал-Майору Князю Долгорукову, с коим и находился в Персии с 29 апреля по 19 октября 1830 г., следовал с миссией в Тавриз и Испагань, а оттуда в Гамадан где в апреле месяце того года представлялся Персидскому Шаху. [...] Высочайшим приказом 1865 августа 31 Генерал-майор Арцруни уволен от службы за болезнью с мундиром и жалованием: из Госуд. Казначейства в размере половинного оклада по 430 р. и из кассы по 215 р. в год».⁷

Обращение к метрическим книгам московской армянской Крестовоздвиженской церкви позволило установить точную дату бракосочетания родителей Григора Арцруни – 1 мая 1831 г. Обряд совершал вардапет Микаэл Саллантянц, а посаженным отцом выступил дворянин Саргис Исаевич Лорис-Меликянц⁸. Запись примечательна тем, что становится известно армянское имя матери Григора Арцруни – Брабион.

Как видно из дворянского дела, семья Арцруни была

⁷ РГИА. Ф. 1343. Оп.16. Д. 2892. Л. 59-60 об.

⁸ НАА. Ф. 320. Оп. 1. Д. 1. Л. 15.

многодетной. В браке родились⁹:

Елена, рождена 24.02. и крещена 3.03.1832 г. в Тифлисе, крестный отец артиллерии подпоручик князь Гаврила Назаров;

Мария, рождена 6 и крещена 14.03.1833 г. в Тифлисе, крестный отец Эриванского Карабинерного полка подпоручик князь Александр Назаров;

Егор (Георгий, Геворг), рожден 9 и крещен 18.03.1834 г. в Тифлисе, крестный отец князь А. Назаров;

Елизавета, рождена 16.08. и крещена 23.09.1840 г. в Тифлисе, крестный отец князь А. Назаров;

Нина, рождена 26.02. и крещена 17.03.1842 г. в Тифлисе, крестный отец князь А. Назаров;

Сергей, рожден 16 и крещен 26.08.1843 г. в Тифлисе, крестный отец коллежский асессор Степан Гамбаров;

Григорий, рожден 27.02. и крещен 7.03. 1845 г. в Москве, крестный отец Георгий Иеремеевич Арцруни;

Из записей метрических книг московской армянской церкви мы узнаем о рождении еще двух детей:

Андреас, рожден 14 и крещен 22.11.1847 г. в Москве, крестный отец Геворг Иеремеевич Арцруни¹⁰;

Иосиф, рожден 9 и крещен 17.11.1851 г. в Москве, крестный отец ГеворгИеремеевичАрцруни¹¹.

Изучение дальнейшей судьбы братьев и сестер Григора Арцруни выходит за рамки настоящей статьи. Нельзя исключать, что некоторые из них умерли в детском или юношеском возрасте. Напомню, что в цитированном выше указе, Иеремия (к тому времени вдовец) упоминает трех своих детей: Григория, Андрея и дочь Елизавету.

Из метрических книги армянской церкви Москвы видно, что Григор ровился 27 февраля 1845 в Москве¹².

⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп.16. Д. 2892. Л. 19-19 об.

¹⁰ НАА. Ф. 320. Оп. 1. Д. 1. Л. 45 об.

¹¹ ЦГАМ. Ф. 2050. Оп. 1. Д. 172. Л. 50.

¹² НАА. Ф. 320. Оп. 1. Д. 1. Л. 44 об.

Князья Назаровы

Коротко остановимся на происхождении матери Григора Арцруни. Предок рода Назаровых мдиванбег Давид, выехал в Россию в свите грузинского царя Вахтанга VI в 1722 г. и в 1734 г. был принят на российскую службу с титулом князя. Подборка документов, содержащих важную информацию о «комнатном князе» царя Вахтанга VI Д. Назарове и членах его семьи опубликована В.К. Восканяном и В.А. Дилояном, изучавшими политику России в Закавказье в 1720-х гг.¹³ Как видно князь Д. Назаров происходил из тифлисских армян и часто привлекался царем для выполнения ответственных дипломатических миссий в России и Персии. .

Единственной опубликованной работой о генеалогии князей Назаровых остается брошюра С.В. Любимова. По его данным у князя Давида известно два сына – прапорщик Михаил и Гавриил (перешедший в православие). У Михаила родились дети: Иван, Давид (2й) (1758 - ?) и Георгий (1759 - ?). У Давида от брака с княжной Елизаветой Савельевной Аргутинской-Долгорукой (? – после 1856) родились: Николай (1795-?), Михаил (12.01.1804-?), Гавриил (14.08.1806-?) и Агриппина (1810-1854) – мать Григора Арцруни¹⁴.

Дополнить наши данные позволяют архивные материалы. В сентябре 1815 г. московским дворянским собранием рассматривался вопрос о сословном статусе князей Назаровых. Из материалов дела следует, что у покойного подполковника князя Давида Михайлова сына Назарова родились дети: Михаил (12.01.1804-?), Гавриил (14.08.1806-?) и дочь Аграфена (10.03.1810 г. в местечке Никоремка, что в Малой Силезии, восприемник генерал-майор Трейдер), находящиеся на воспитании у генерала от кавалерии и кавалера Степана Степановича Апраксина¹⁵.

¹³ Ոսկանյան, Գրիգյան 1964.

¹⁴ Подробнее см. Любимов 1915.

¹⁵ РГИА. Ф. 1343. Оп. 46. Д. 612. Л. 6 об.-7.

БИБЛИОГРАФИЯ

- НАА** (Национальный архив Армении).
Ф. 320. Оп. 1. Д. 1.
- РГИА** (Российский государственный исторический архив).
Ф. 1343. Оп. 46. Д. 612.
Ф. 1343. Оп. 16. Д. 2892.
- ЦГАМ** (Центральный государственный архив г. Москвы).
Ф. 2050. Оп. 1. Д. 172.
- АКАК** (Акты, собранные Кавказской археографической комиссией).
Т. V. Тифлис, 1873.
Т. VI. Ч. II., Тифлис, 1875.
- Гушян Л. С., Акопян А.Е.** 2023. Петербургское арменоведение по архивным материалам начала XX века. Ереван.
- Любимов С. В.** 1915, Князья Назаровы: Опыт поколенной росписи. Тула.
- Ընդ 1902**, Գրիգոր Արծրունի, Թիֆլիս, Հ. 1:
- Հարությունյան Բ.** 2016, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան:
- Ոսկանյան Վ. Կ., Դիլոյան Վ. Ա.** 1964. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Անդրկովկասում XVIII դարի 20-ական թվականներին (նոր վավերագրեր). – «Պատմա-բանասիրական հանդես». № 2. Էջ 249–272.
- Hewsen R.** 1984, Artsrunid House of Sefedinian: Survival of a Princely Dynasty in Ecclesiastical Guise. – «Journal of the Society for Armenian Studies». Vol. 1. p. 123–137.
- Toumanoff C.** 1990, Les dynasties de la Caucasic chretienne de l'Antiquite jusqu au XIX siecle. Tables genealogiques et chronologiques. Rome.

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՏՈՀՄԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ Ռ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Արծրունի, Նազարովների իշխանատոհմ, ծագումնաբանություն, ազնվականություն:

Հոդվածում ներկայացված են փաստաթղթեր և նյութեր, որոնք լրացնում են մեր իմացությունը Գրիգոր Արծրունու տոհմաձառի և ազգակցական շրջապատի մասին: Շրջանառության մեջ են մտցվել ընտանիքի ծագման, Ռուսաստանում վերաբնակվելու և ազնվականի աստիճան ստանալու մասին նոր տվյալներ, ինչպես և Գրիգոր Արծրունու ծնողների, եղբայրների և քույրերի կենսագրությունները: Ուշագրավ են նաև Նազարովների իշխանատոհմի՝ նրա մայրական կողմից նախնիների ընտանիքի մասին տեղեկությունները:

NEW MATERIALS ABOUT THE GRIGOR ARTSRUNIGENEALOGY
ABRAHAMYAN R.

Summary

Keywords: Artsruni, princes Nazarovs, genealogy, nobility.

The article presents documents and materials that supplement our information about the genealogy and family circle of Grigor Artsruni. New data on the origin of the family, its resettlement in Russia and obtaining noble status, biographies of Grigor Artsruni's parents, brothers and sisters are introduced into circulation. It also provides information about the family of the princes Nazarovs - Artsruni ancestors on the maternal side.

ԱՐՄԵՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության
ինստիտուտ, Բ.Գ.Թ.*

«ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳԻՐԸ ԸՆԴՀԱՆՍՐԱՄԲ

Բանալի բառեր՝ Բաֆֆի, հայ մամուլ, «Մշակ» լրագիր, Գրիգոր Արծրունի, խմբագրական ժողովներ, հասարակական առաջընթաց, ժողովրդական լրագիր:

Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ Թիֆլիսի «Մշակ» լրագիրն անկասկած իր ուրույն տեղն ունի, և այդ առավելապես պայմանավորված է ոչ թե նրանով, որ այն մեր ամենաերկարակյաց թերթերից է, այլ նրա՝ հայ հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային կյանքում խաղացած բացառիկ դերով, հայ գաղափարաբանությանն ու հասարակական զարգացման առաջընթացին մատուցած իր անուրանալի ծառայություններով: Երբ 1872 թ. հունվարի 1-ին տպագրվեց «Մշակ»-ի անդրանիկ համարը, հայ մամուլը և մասնավորապես Անդրկովկասի մշակութային կենտրոն հանդիսացող Թիֆլիսի մամուլը գտնվում էին, մեղմ ասած, խղճուկ վիճակում. իրենց գործունեությունը դադարեցրել էին «Հյուսիսսփայլ» (Մոսկվա, 1858-1864) ու «Հայկական աշխարհ» (Թիֆլիս, 1865-1871) ամսագրերը, և Թիֆլիսում ասպարեզը մնացել էր Պետրոս Սիմեոնյանցի «Մեղու Հայաստանի» պահպանողական լրագրին, որը մի կերպ պահպանում էր իր գոյությունը: 1858-ին հիմնադրված այս լրագիրը ժամանակին կատաղի պայքար էր մղել «Հյուսիսսփայլի» դեմ և վերջինիս դադարումից հետո, կորցնելով իր գոյության իմաստը, վերածվել էր, Բաֆֆու բառերով ասած, մի մաշված ու ջարդված սայլակի,

որին ճոնչալով քարշ էր տալիս մի ուժասպառ ձի¹⁶: Վիճակն ավելի լավ չէր Ռուսական կայսրության տարբեր քաղաքներում հրատարակվող հայերեն պարբերականների պարագայում. դրանք ակնհայտորեն հետ էին մնում հայ ժողովրդի առջև ծառացած մարտահրավերներից, ինչն էլ մտածող անհատներին ստիպում էր դիմել գործնական և արդյունավետ քայլերի՝ ստեղծելու հիրավի ազգային մի օրգան, որը, ներկայացնելով և վերլուծելով իրադարձությունները, հստակ ուղենիշներ կառաջարկեր նաև ապագայի համար, կառաջնորդեր հայ հասարակական միտքը: Հայ իրականության մեջ այդպիսի առաջին հրատարակությունը դարձավ Գր. Արծրունու «Մշակ»-ը՝ ժամանակակից եվրոպական մամուլի սկզբունքներով առաջնորդվող ազատական թերթ:

Իհարկե, Գր. Արծրունին հասկանում էր, թե ինչ դժվար խնդիր էր ինքը լուծելու¹⁷, բայց միննույն ժամանակ նա ուներ անհրաժեշտ հիմքեր, որոնք նրան հնարավորություն տվեցին առաջադրված նպատակին հասնելու՝ եվրոպական լավ կրթություն, լավ ծանոթություն եվրոպական մամուլին, աշխատանքային հստակ ու կոռ ծրագիր, նպատակասլացություն ու համատություն և, մտածող ու նվիրված աշխատակիցներ, որոնց մեջ, ինչ խոսք, առաջինը պետք է նշել Բաֆֆու անունը:

¹⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1879, թ. 205, «Հայ երիտասարդությունը» հոդվածը: «Մշակ»-ի լույս տեսնելուց հետո այս լրագիրը նոր շունչ է առել՝ փորձելով յուրացնել «Մշակ»-ի լրագրության առաջադեմ ձևերը և իր կոչումը տեսնելով բացառապես նրան հակադրվելու մեջ: Այդ անհերքելի իրողությունը Բաֆֆուց բացի, մի քանի անգամ իր հոդվածներում նշել է նաև Գր. Արծրունին («Մշակ», 1873, թ. 46, 1888, թ. 142 կային):

¹⁷ Ահա թե ինչ խոսքերով է նա դիմել հայ հասարակությանը, օրինակ, «Մշակ»-ի լույս տեսնելուց երեք տարի հետո. «Հայ լրագրության անունը կոտրված էր, ոչ ոք չէր հավատում, թե կարելի էր մի փոքրիշատե օրինավոր թերթ հրատարակել հայերեն լեզվով: Ձեզանից մի քանիսները ծաղրում էին մեզ մեր ձեռնարկության համար, մյուսները բարկանում էին, երրորդները խորհուրդ էին տալիս թողնել այդ տեսակ երևակայական գործ՝ *հայոց քաղաքական և գրականական թերթ*... Միայն երկու, երեք մարդիկ քաջալերում էին մեզ... Ոչ ոք չէր օգնում» («Մշակ», 1875, թ. 1):

«Այս լրագրի հենց սկսվելու օրից նրա մշտական աշխատակիցը լինելու բախտն ենք ունեցել և շարունակ 14 տարի նրա լծակի ծանրության մի կողմը մեր ուսերի վրա ենք տարել», - գրել է վիպասանը 1888 թ., երբ արդեն մի քանի տարի էր՝ հեռացել էր «Մշակից»: Բաֆֆին եղել է «Մշակի» ոչ միայն մշտական, այլև գլխավոր աշխատակիցը և իր հոդվածներով ու գեղարվեստական ստեղծագործություններով մեծապես նպաստել է այն փառքին, որին արդարացիորեն արժանացել է «Մշակ»-ը: Երկար տարիների աշխատակցությունը լրագրին մի կողմից հնարավորություն է տվել նրան՝ լավ ծանոթանալու «Մշակի» ներքին խոհանոցին, մյուս կողմից՝ պարտականություն է դրել նրա վրա՝ պաշտպանելու իր լրագիրը հակառակորդների հարձակումներից: «Մշակի» երևալը, ինչպես մի քանի անգամ իրավացիորեն նշել է Բաֆֆին, թմբիկից հանել է հայ հասարակությանը և գրգռել, իր բառերով ասած, խավարասերների նախանձը, այն է՝ ազգային – պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչները համախմբվել են «Մեղու Հայաստանի» լրագրի շուրջ և սկսել կատաղի պայքար նոր լրագրի և նրա քարոզած գաղափարների դեմ՝ չխորշելով ոչ մի անագնիվ միջոցից: Այս պարագայում, իհարկե, «Մշակին» և առաջին հերթին նրա խմբագրին ու գլխավոր աշխատակցին մնում էր պաշտպանել իրենց լրագիրը հանիրավի հարձակումներից, և նրանք փայլուն կերպով են կատարել այդ պարտականությունը: Բաֆֆին, մասնավորապես, թեև չի գրել առանձին հոդված կամ աշխատություն՝ նվիրված «Մշակ»-ին, սակայն իր մի շարք հոդվածներում, ջախջախիչ քննադատության ենթարկելով գաղափարական հակառակորդներին և բացահայտելով նրանց սնանկությունն ու հետադիմական ուղղությունը, միաժամանակ թվարկել է այն նորությունները, որոնք բերել էր «Մշակը», և որոնց շնորհիվ այդ լրագիրը ձեռք էր բերել համընդհանուր

ճանաչում: Այդ հոդվածներում¹⁸, ինչպես նաև որոշ նամակներում արտահայտված մտքերն ու գնահատականները մեծապես բնութագրում են մամուլի այդ հիրավի ժողովրդական օրգանը և միաժամանակ հստակ պատկերացում են տալիս, թե ինչպիսին պետք է լինի նոր, ժամանակի պահանջները բավարարող լրագիրը: Ի մի բերելով այդ բոլորը՝ Րաֆֆու գնահատականը կարող ենք ամբողջացնել հետևյալ կետերի մեջ.

1. «Մշակ»-ը հայ իրականության մեջ առաջին լրագիրն է, որի աշխատանքը կազմակերպված էր ժամանակի եվրոպական լավագույն լրագրերի նմանությամբ. թերթն ուներ խմբագրություն՝ բաղկացած տարբեր մասնագետներից, և նյութերի տպագրության հարցը (գոնե առաջին տարիներին) վճռում էին ոչ թե խմբագիրը միանձնյա, այլ խմբագրական ժողովները¹⁹:

¹⁸ Խոսքը «Խավարի արբանյակները» (1875), «Դարդակ հույսերով ենք խաբվում» (1878), «Ինքնախաբեություն» (1878), «Ի՞նչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ» (1878), «Հայ երիտասարդությունը» (1879), «Մինչև ե՞րբ» (1880), «Մամուլի անբարոյականությունը» (1883), «Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը» (1883) և «Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ» (1888) հոդվածների մասին է:

¹⁹ «Մշակ» լրագիրը ունի խմբագրություն, մոտ տասն մարդիկներից կազմված, ամեն շաբաթ չորեքշաբթի գիշերներում լինում են խմբագրական ժողովներ, ուր կարդացվում են տպվելիք նյութերը, և ժողովի բազմության ձայնով կամ ընդունվում են, կամ հերքվում են և կամ փոփոխության են ենթարկվում: Ժողովի մեջ մի ձայնը բազմության դեմ ոչինչ նշանակություն չունի», - գրել է Րաֆֆին իր բարեկամ Համբարձում Կարապետյանին 1875 թ. մարտի 24-ին (Րաֆֆի 1999, էջ 172): Սա, իհարկե, չի նշանակում, թե «Մշակ»-ը կարող էր տպագրել ցանկացած թղթակցություն, որովհետև վերջնական վճիռը, այնուամենայնիվ, պատկանում էր Գր. Արծրունուն, որն ակնդետ հետևում էր, որ իր լրագրում իր դավանած ազատական ուղղությունից շեղվող նյութեր չտպագրվեն: Արծրունին, իր բառով ասած, ներգործական (որոշակի ուղղության հետևող և քարոզող) մամուլի ջատագով լինելով, նշել է ժամանակի եվրոպական երեք ամենանշանավոր կրավորական (տարբեր ուղղության նյութեր տպագրող) լրագրերի անունները՝ անգլիական Times, բելգիական Indpendence Belge և գերմանական Allgemeine Zeitung՝ ըստ երևույթին օգտագործելով նաև աշխատանքի կազմակերպման նրանց փորձը («Մշակ», «Օրագրության նշանակությունը» 1872, թ. 39:

Այս հանգամանքը, ինչպես նաև թղթակիցների լայն ցանցի առկայությունը, ուսումնասիրողներին լիովին իրավունք են տվել «Մշակը» համարելու «եվրոպական տիպի առաջին հայ լրագիրն Անդրկովկասում»²⁰:

2. «Մշակ»-ը հայ իրականության մեջ առաջին լրագիրն է, որը ինքնաքննությունն ու ինքնաճանաչությունը դարձրել է հասարակական առաջընթացի կարևորագույն ազդակ²¹. ինչպես որ հնարավոր չէ ճշմարտապես սիրել հայրենիքը առանց այն ճանաչելու, այնպես էլ հնարավոր չէ առաջընթաց կյանքի որևէ բնագավառում, եթե (որպես ազգ) չգիտես քո թերությունները, արժանիքներն ու հնարավորությունները: Հիմնաքարային դեր կատարող այս գաղափարից էլ ելնելով՝ Րաֆֆին նշել է «Մշակ»-ի գործունեության առանցքային նպատակներից մեկը՝ վերհանել ազգային առաջընթացը խանգարող արատավոր երևույթները, անխնա քննադատել հինն ու փտածը, հասարակական կյանքի այլանդակությունները՝ չխնայելով ոչ մեկին և չպատկառելով ոչնչից: Հակառակորդ լրագրերը և ամենից առաջ «Մեղու Հայաստանի»-ն շատ են պարսավել «Մշակ»-ի այս անողոք քննադատությունը՝ մեղադրելով նրան այն բանում, որ նա ամեն ինչի մեջ վատն է տեսնում, հերքում է ազգային ամեն ինչը, խայտառակում է հայ ժողովրդին և այլն, բայց, միևնույնն է, թերթը շարունակել է իր անխտոր ընթացքը և իր գլխավոր աշխատակցի բերանով ազդարարել իր հավատամքը. «Մշակի» ուղղությունը, այո՛, բացասական է: Նա խորին ատելությամբ աշխատում է և պիտի աշխատե հեռացնել ամեն

²⁰ Տե՛ս օրինակ, **Գևորգյան Լ.** 1996, էջ 21:

²¹ «Յուր բոլորովին թարմ, երիտասարդ խմբագրի ղեկավարության ներքո «Մշակը» հեղեղեց հասարակությանը մի նոր կենդանացուցիչ հոսանքով, որ ամենափոքր ժամանակում արգասավոր արդյունք ունեցավ: Վաղեմի, ավանդական ինքնախաբեության փոխարեն սկսեց տիրապետել կրիտիկական հայացքը: Ինքնաքննությունը և ինքնաճանաչությունը ահա այն դրդող և առաջ մղող տեսակետը, որով սովորեցրեց նա հայ հասարակությանը մտածել յուր պետքերի և յուր թերությունների վրա» (**Րաֆֆի** 1999, էջ 143, «Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ»):

մի վնասակար տարրը ազգային մարմնից: Այդ յուրաքանչյուր բարեխիղճ վիրաբույժի պաշտոնն է, որ կտրում է մարմնի փտած և ապականված մասը, նորա կենդանությունը պահպանելու համար»²²:

3. Քննադատելով և մերժելով ազգային առաջընթացը խոչընդոտող երևույթները՝ «Մշակ»-ը իր էջերում դրանով իսկ բարձրացրել և լայնորեն լուսաբանել է հասարակական կյանքի բարելավմանն ուղղված կարևորագույն հարցեր, ինչպիսիք են, օրինակ, ժողովրդի լուսավորության, տնտեսական բարօրության խնդիրները, որոնց լուծումը Բաֆֆին համարել է «Մշակ»-ի սուրբ նպատակը, որին (թերթը – Ա. Մ.) նվիրել է յուր գործունեությունը»²³: Մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում պահելով այդ կարևորագույն խնդիրները՝ թերթը նաև լուծումներ է առաջարկել դրանց համար:

4. Հայ իրականության մեջ «Մշակ»-ը առաջին լրագիրն է, որը տեղեկություններ է հաղորդել ոչ միայն Ռուսական կայսրությունում, այլև Թուրքիայում, Պարսկաստանում, Հնդկաստանում և այլուր ապրող ազգակիցների մասին՝ դրանով իսկ մեծապես ընդարձակելով հայկական աշխարհի սահմանները, ինչպես նաև առաջին անգամ ուսումնասիրության նյութ է դարձրել հարևան օտար ազգերի կյանքը. «Մինչև այս լրագրի լույս տեսնելը հայկական աշխարհի հորիզոնը այնքան նեղ էր, որ մի փոքր հեռավորության վրա ոչ ոք չգիտեր, թե ի՛նչ է կատարվում:

... «Մշակը» ընդարձակեց, լայնացրեց հայկական աշխարհի նեղ հորիզոնը: Ոչ միայն ռուսաստանցի հայի, այլ ամենուրեք, ուր որ հայեր էին ապրում, բոլորի գործերն ու կյանքը նրա քննադատության առարկան դարձան: Նա առաջինը եղավ, որ ծանոթացրեց ռուսահայերին իրանց տաճկաստանցի, պարսկաստանցի, հնդկաստանցի և երկրագնդի զանազան կողմերում ցրված եղբայրների հետ, որոնք առաջ մոռացված և մինչև

²² Բաֆֆի 1991 - 1, էջ 284 («Խավարի արբանյակները»):

²³ Նույն տեղում:

անգամ արհամարհված էին: Նա ուշադրություն դարձրեց և հայի դրացի օտարազգիների վրա, որոնց վիճակի ուսումնասիրությունը հայոց լրագիրը յուր պարտքը չէր համարում»²⁴: «Մշակ»-ի մշտական ուշադրության կենտրոնում են եղել հատկապես թուրքահայերի վիճակը և Արևմտյան Հայաստանի ճակատագիրը՝ մանավանդ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից և Սան-Ստեֆանոյի (1878 թ. փետրվարի 19/մարտի 3) ու Բեռլինի (1878 թ. հուլիսի 13) դաշնագրերի կնքումից հետո: Առաջ անցնելով ասենք, որ Արևմտյան Հայաստանի՝ թուրքական բռնատիրությունից ազատագրելու խնդիրը լրագրում բարձրացվել է նաև հենց իր՝ Բաֆֆու հոդվածներով և հատկապես նրա այսպես կոչված ծրագրային 2 վեպերով («Ջալալեդդին», «Խենթը»), որոնք առաջին անգամ տպագրվել են «Մշակ»-ում՝ ապահովելով այդ լրագրի համար մինչ այդ չտեսնված ժողովրդականություն: Հայկական հարցի լուծման հետ կապված՝ Բաֆֆին նշել է «Մշակ»-ի մեկ այլ ծառայություն ևս. լրագիրը հանդես է եկել բազմաթիվ առաջարկներով՝ մասնավորապես հայերի ձայնը Եվրոպայում լսելի դարձնելու նպատակով, բայց այդ առաջարկները, դժբախտաբար, հայ հասարակության մեջ որևէ արձագանք չեն գտել²⁵:

5. «Մշակ»-ի մեկ այլ կարևոր ծառայությունը, ըստ Բաֆֆու, այն է, որ լրագիրը Հայկական հարցի լուծումը և ընդհանրապես ազգային առաջադիմությունը մեծապես կապել է ազգային միաբանության հետ, միաբանություն ոչ միայն այն առումով, որ ժողովրդի բոլոր դասերն ու խավերը արևմտահայության ազատագրության հարցը պետք է համարեն իրենց գերակա խնդիր և ամեն ինչ անեն դրա լուծման համար, այլև այն առումով, որ այդ նպատակի համար պետք է միավորվեն բոլոր հայերը՝ անկախ դավանանքից, այսինքն՝ և՛ հայ լուսավորչականները, և՛ բողոքականները, և՛ կաթոլիկները, և՛ հունադավանները:

²⁴ Բաֆֆի 1999, էջ 142-143 («Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ»):

²⁵ Բաֆֆի 1991, 2, էջ 11 («Դարդակ հույսերով ենք խաբվում»):

րը (ուղղափառ հայերը), և՛ նույնիսկ մահմեդականություն ընդունած հայերը: Եթե ազգային պահպանողականները հայ լուսավորչական եկեղեցուց դուրս հայություն չէին ընդունում, ապա «Մշակ»-ը տարբերություն չի դրել տարբեր դավանանքի հայերի միջև և այս առումով ևս ընդարձակել է հայության սահմանները՝ գտնելով, որ «մի լրագիր, որ իրան նպատակ է դրել հաշտարար լինել ազգի անջատված, թշնամացած և խորթացած անդամների մեջ, նրա պարտքն է լսել և հրատարակել յուրաքանչյուրի խոսքը: ...Նա ազգային օրգան է և ոչ եկեղեցական»²⁶: Ըստ վիպասանի՝ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով հայերը կրոնական համայնքից Եվրոպայի առջև ճանաչվել են որպես ազգ, «մի ցեղական ամբողջություն, որի մեջ կան և կարող են լինել զանազան կրոններ և եկեղեցիներ»²⁷, այն է՝ ապահովված են կրոնական ներողամտությունը և դավանանքի ազատությունը: Սա, ըստ ազատական գաղափարախոսության, մեծ առաջընթաց է, որին մեծապես նպաստել է «Մշակ»-ը և որի համար ենթարկվել է բազմաթիվ վայրիվերո հարձակումների:

6. Վերջապես, «Մշակ»-ն իր ուղղությամբ մեծապես նպաստել է հայ վիպագրության և ընդհանրապես հայ գրականության ու գրական լեզվի զարգացմանը՝ իր էջերը տրամադրելով ժամանակի հայտնի գրողներին և մտավորականներին: «Վիպագրությունը ռուսահայերի մեջ» նշանավոր հոդվածում, խոսելով մինչև «Մշակ»-ը և նրանից հետո ստեղծված գրականության մասին, վիպասանը հստակ նշել է այդ երկրորդի բնորոշ գծերը՝ վիպագրության սահմանների ընդարձակում՝ դուրս գալով Աբովյանի դպրոցի շրջանակներից, ժողովրդի կյանքի բոլոր կողմերի խոր ուսումնասիրություն, նոր տիպարների ու երևույթների բացահայտում, քննադատական ոգու և գեղեցիկ ձևի միաձուլում, որով իրականության արտացոլումն ավելի ռեալ հողի վրա է դրվել, գրական լեզվի՝ վիպագրության լեզու դառնալը և նրա աստիճանաբար

²⁶ Նույն տեղում, էջ 329 («Մինչև ե՞րբ»):

²⁷ Նույն տեղում, էջ 331:

մշակվելը, գեղեցկանալն ու հարստանալը:

Հարկ է նշել, որ 1872-1884 թթ., երբ գրողն ակտիվորեն աշխատակցել է «Մշակ»-ին, հենց ինքն է եղել թերթի այս ուղղության հիմնական ճարտարապետներից մեկը և մեծապես նպաստել նրա համբավին իր գեղարվեստական ստեղծագործություններով: Այդ շրջանում Բաֆֆին և «Մշակ»-ը (ինչպես Գր. Արծրունին ու «Մշակ»-ը) ընկալվել են որպես անբաժանելի²⁸ և մեկը մյուսով պայմանավորված իրողություններ²⁹, ինչը ընդունել են նույնիսկ վիպասանի ամենակատաղի հակառակորդները³⁰:

Հայ իրականության մեջ Բաֆֆին, այսպիսով, եղել է «Մշակ» լրագրի առաջին գնահատողն ու արժևորողը, ու թեև այդ գնահատականն ամեննին էլ համակողմանի ու ամբողջական չէ³¹,

²⁸ «Դեռևս թե՛ այստեղ (Թիֆլիսում – Ա. Մ.) և թե՛ գավառներում ինձ չեն բաժանում «Մշակից» և ամեն կողմից զանազան հարցերով ձանձրացնում են ինձ»,– գրել է վիպասանը Գր. Արծրունուն ուղղված իր հայտնի նամակում (Բաֆֆի 1999, էջ 261):

²⁹ Այն իրողությունը, որ ինչքան Բաֆֆին է «Մշակ»-ին պարտական իր տաղանդը դրսևորելու և իր գաղափարները քարոզելու հնարավորություն ստանալու համար, նույնքան էլ լրագիրն է Բաֆֆուն պարտական իր համբավի համար, անառարկելի է և բազմիցս ընդգծվել է ուսումնասիրողների կողմից (տե՛ս, օրինակ, Բաֆֆի. կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ, Փարիզ, 1937, էջ 62-63, Ս. Վրացյան, «Բաֆֆին և Գրիգոր Արծրունին», Գևորգյան Լ. 1996, էջ 215 և այլն):

³⁰ Բաֆֆի 1991 - 2, էջ 380-382 («Մամուլի անբարոյականությունը»), Բաֆֆի 1999, էջ 444 («Պ. Հայկունու կրիտիկան և «Կայծերը»):

³¹ Բաֆֆին չի նշել «Մշակ»-ի գործունեության մի քանի կարևորագույն կետեր, օրինակ լրագրի «դերը հայ կնոջ մտավոր և բարոյական զարգացման գործում», «այն բարոյական և նյութական օգնությունները, որ ցույց է տվել նա կրթական, բարեգործական հիմնարկություններին, ժողովրդական խոշոր աղետների՝ սովի, հրկիզության, կոտորածների ժամանակ» («Մշակ»-ի քառասնամյակ, Թիֆլիս, 1912, սկիզբ, էջերը նշված չեն), հայ ժողովրդին եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումներին հաղորդակից դարձնելը և այլն, բայց, ինչպես նշվել է, վիպասանը իր առջև «Մշակ»-ը գնահատելու հատուկ խնդիր չի դրել և ընդամենը պաշտպանել է իր լրագիրը հակառակորդ մամուլի հարձակումներից: Ի դեպ, 1885-ին «Մշակ»-ից հեռանալուց հետո էլ նա

այնուամենայնիվ, ինչպես տեսնում ենք, ըստ արժանվոյն է գնահատել հայ մամուլի պատմության մեջ այդ հիրավի ամենաժողովրդական լրագրի³² գործունեությունը և արել կարևորագույն դիտարկումներ, որոնք հետագայում ուղենիշ են ծառայել ուսումնասիրողների համար:

ՄՍՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արծրունի Գրիգոր 2003, Լրագրության մասին (կազմեց Գառնիկ Անանյանը), Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 366 էջ:

Գևորգյան Լ. 1996, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, «Գիտություն», 448 էջ:

Լեո 1903, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2, Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսյանցի, 551 էջ:

Հայրունի Ա. 2009, Բաֆֆի գրաքննադատը և հրապարակախոսը, Երևան, «Նաիրի», 196 էջ:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 39, 1873, թ. 46, 1875, թ. 1, 1879, թ. 205, 1888, թ. 142:

«Մշակ»-ի քառասնամյակ (կազմեց Լ. Դանիելյանը), Թիֆլիս, 1912, «Հերմես», 131 էջ:

Բաֆֆի. կյանքը, գրականությունը, հիշողություններ, Փարիզ, 1937, էջ 62-63, **Ս. Վրացյան**, «Բաֆֆին և Գրիգոր Արծրունին»:

Բաֆֆի 1991 - 1, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 10, Երևան, «Նաիրի», 542 էջ:

Բաֆֆի 1991 - 2, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 11, Երևան, «Նաիրի», 509 էջ:

Բաֆֆի 1999, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 12, Երևան, «Գիտություն», 434 էջ:

Փափազյան Վրթ. 1958, Երկերի ժողովածու 5 հատորով, հ. 1, Երևան, Հայպետհրատ, 558 էջ:

պահպանել է հարգանքը թերթի ու նրա խմբագրի նկատմամբ և ջերմորեն է արտահայտվել նրանց մասին:

³² Համաժողովրդական մեծ սիրո, հարգանքի ու հավատի արտահայտություն է, անշուշտ, Վրթանես Փափազյանի «Մշակ-աղա» հետաքրքիր պատմվածքը (1890, **Փափազյան Վրթ.** 1958, էջ 494-498):

THE NEWSPAPER "MSHAK" ACCORDING TO RAFFI MANUKYAN A.

Summary

Keywords: Raffi, Armenian press, newspaper "Mshak", Grigor Artsruni, editorial meetings, social progress, people's newspaper.

The great Armenian novelist Raffi has been actively cooperating with the Tiflis newspaper "Mshak" for many years and, being an apologist of its direction and preached ideas, has always defended the newspaper from the attacks of opponents. Raffi did not write a separate work dedicated to "Mshak", but the thoughts and assessments expressed in some of his articles and letters largely characterize this truly the people's organ of the press.

"Mshak" is the first newspaper in Armenian reality, whose work was organized by analogy with the best European newspapers of that time. The newspaper was the first to comment extensively on the situation of Persian Armenians and Persia in general, Turkey's criminal policy towards Western Armenia and Turkish Armenians, the Armenian question, raised the most important issues aimed at improving public life and suggested ways to solve them, mercilessly criticized the vices that hinder social progress. The newspaper has set itself the goal of uniting Gregorian, Protestant and Catholic Armenians and turning them from a religious community into a nation. Another important service of the newspaper is that thanks to it, instead of the traditional self-deception, a critical view began to prevail in the Armenian society. Finally, "Mshak" by its direction greatly contributed to the development of Armenian literature and literary language.

In 1872-1883, when the writer actively collaborated with the newspaper "Mshak", it was he who was one of the main architects of the newspaper's direction and greatly contributed to its fame with his articles and, especially, his artistic works.

ГАЗЕТА "МШАК" ПО ОЦЕНКЕ РАФФИ МАНУКЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Раффи, армянская пресса, газета «Мшак», Григор Арцруни, редакционные собрания, общественный прогресс, народная газета.

Великий армянский романист Раффи долгие годы активно сотрудничал с тифлисской газетой «Мшак» и, будучи апологетом ее направления и проповедуемых идей, всегда защищал газету от нападков противников. Отдельный труд, посвященный «Мшаку», Раффи не писал, однако мысли и оценки, выраженные в некоторых его статьях и письмах, во многом характеризуют этот поистине народный орган прессы.

«Мшак» – первая в армянской действительности газета, работа которой была организована по аналогии с лучшими европейскими газетами того времени. Газета первой широко прокомментировала положение персидских армян и вообще Персии, преступную политику Турции в отношении Западной Армении и турецких армян, Армянский вопрос, поднял важнейшие вопросы, направленные на улучшение общественной жизни и предложил пути их решения, безжалостно критиковал пороки, препятствующие общественному прогрессу. Газета поставила перед собой цель объединить григорианских, протестантских и католических армян и превратить их из религиозной общины в нацию. Другой важной услугой газеты является то, что благодаря ей вместо традиционного самообмана в армянском обществе начал преобладать критический взгляд. Наконец, «Мшак» своим направлением во многом способствовал развитию армянской литературы и литературного языка.

В 1872-1883 гг., когда писатель активно сотрудничал с газетой «Мшак», именно он был одним из главных архитекторов направления газеты и во многом способствовал его славе своими статьями и, особенно, своими художественными произведениями.

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվ. պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի հայցորդ

«ՄՇԱԿԸ» ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ սահմանադրություն, արևմտահայություն, ազգ, իրավունքներ, Թուրքիա, ազգային-ազատագրական շարժում:

Ներածություն

Արևմտահայ ազգային սահմանադրական շարժումը և ազգային սահմանադրության ընդունումը մեծ ոգևորություն առաջ բերեցին արևմտահայ իրականության մեջ՝ ընդգրկելով հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները: Դրանք իրենց արձագանքը գտան ժամանակի հասարակական մտքում և պարբերական մամուլում, այդ թվում՝ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մշակ» թերթում:

Թերթի խմբագիր հրապարակախոս, հասարակական գործիչ Գրիգոր Արծրունին նպատակ էր հետապնդում արթնացնել դարավոր լծի տակ ընդարմացած իր հայրենակիցներին, նպաստել նրանց քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացմանը: Նա հայությանը ոտքի էլնելու, ազգային խնդիրները լուծելու և ազատագրական պայքարի կոչեր էր անում¹: Ուստի պատահական չէ, որ Գրիգոր Արծրունին «Մշակ» լրագիրը էջերում մշտապես անդրադառնում է Թուրքիայի հայերի դրությանը², արևմտահայության ճակատագիրն արծարծելով «արևմտահայ թերթի սրտացավությամբ և հոգացողությամբ»³:

¹ Գևորգյան 2010, 16: Գևորգյան 1996, 140:

² «Մշակի» քառասնամեակ 1912, 51:

³ Գևորգյան 1996, 214:

«Մշակը» և արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը

«Մշակի» հրապարակ գալը համընկավ 1870-ական թվականներին թուրքական բռնապետության դեմ ճնշվող ժողովուրդների ազգային - ազատագրական պայքարի հետ: Թերթն «անվերապահ դիրք գրավեց Թուրքիայում սահմանադրական շարժումների նկատմամբ»՝ իր առջև խնդիր դնելով «ցրել ամեն մի սահմանադրական պատրանք, որը խանգարելու էր ազգի քաղաքական հասունացմանը»⁴:

1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո «Մշակի» և նրա խմբագրի հետաքրքրությունն արևմտահայ ազգային սահմանադրության նկատմամբ ավելի է մեծանում: Անդրադառնալով արևմտահայության՝ ազգային սահմանադրությամբ ձեռք բերած իրավունքներին՝ Գ. Արծրունին գրում է. «Ասում են՝ հայերը Թուրքիայում սահմանադրություն ունեն: Այո ճշմարիտ է ունեն, բայց ովքեր են այդ հայերը, ում համար է սահմանադրությունը»: Գ. Արծրունու կարծիքով սահմանադրությունը՝ ոչ թե երկրագործ դասի, մոտ 3 մլն ժողովրդի կամ Կ.Պոլսի 300 հազար հայ ազգաբնակչության համար է, այլ միայն հայ էֆենդիների, աղաների, ամիրանների և հոգևորականների: Սահմանադրությունը ոչ թե «հայ ազգի հիմնավոր տարրերի» համար է, այլ «Պողոս, Ներսես, Կիրակոս կամ Մարտիրոս հայր սուրբերի և Փնդյան, Մնդքյան հարստացած վաճառականների, և Օտյան, Մափրիչեան ու սրանց նման էֆենդիների»: Գ. Արծրունու գնահատմամբ՝ այդ երկու դասերը՝ հոգևորականները և վաճառականները, էֆենդիներն ու ամիրանները սահմանադրության շնորհիվ բոլոր ազատ իրավունքները վայելելով, չեն հոգում ազգի մեծագույն մասի՝ բուն ազգի մասին: Հայոց ազգը «կորչում էր, անհետանում էր, գաղթում էր», տերության բռնի ազդեցության տակ մահմեդականություն էր ընդունում, հարստահարվում էր: Կ. Պոլսի էֆենդիները, ամիրաններն ու հոգևորականները աղաղակում էին «կեցցե սահմանադրությունը», իսկ

⁴ Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 2006, 352:

Կ.Պոլսի հայ լրագրերը՝ «բուրժուական սահմանադրության օրգանները», կրկնում էին «թե ոչ մի տեղ հայերը չեն վայելում այնքան ազատություն, որքան Թիւրքիայում»⁵:

«Մշակի» կարծիքով՝ «Թուրքաց տերութեան անբարոյական տիրապետության տակ» այլ կերպ չէր կարող լինել: Հայոց սահմանադրությունը շատ խելոք և գործնական բան էր Թուրքիայի կողմից, որ տրվեց էֆենդիներին, ամիրաներին, հարստացած վաճառականներին, հոգևորականներին և սրանց նման հարստահարողներին, որոնց «օգուտները կապված են տերութեան օգուտների հետ»: Թուրքիան շնորհեց սահմանադրական իրավունքներ, որ «նրանց օգնությամբ ավելի ճնշե, ստրկութեան մեջ պահե ժողովրդի կենդանի, աշխատող, մեծագոյն մասը, ճշմարիտ ազգը»⁶: «Մշակն» իրավացի է. հայը գաղթում էր Հայաստանից, դառնում պանդուխտ, թափառական, որովհետև էլ ապրել չէր կարող այնտեղ: Նրա ոչ սեփականությունը, ոչ կյանքը, ոչ անձնական և ընտանեկան պատիվը ապահով չէին: Միևնույն ժամանակ առևտրով, հարստահարությամբ, գողությամբ հարստացած կամ կաշառքով պետական ծառայության անցած Կ.Պոլսի հայ ամիրաներն ու հոգևորականները «տերութեան շնորհներ էին վայելում կուշտ ու գոհ»: Նրանք ազգային ու կրոնական ժողով էին հրավիրում, ճառեր կարդում⁷, «տերութիւնը գովում և մինչև երկինքը բարձրացնում»⁸:

«Մշակը» մտահոգություն է հայտնում, որ եթե այսպես շարունակվի, ապա մի քանի տասնյակ տարուց հետո էլ «հայ չի մնա Հայաստանում...» չը նայելով որ սահմանադրութիւն և երևակայական իրաւունքներ ունեն⁹: Թերթի կարծիքով՝ հայոց ազգային սահմանադրութիւնը «հանապազ երեւման» մեջ է: Այն «զբաղուած է միշտ Պօլիսով և Բիւզանտիօնի պարսպներից

⁵ «Մշակ» 1876, № 26 (Նամակ Կ. Պոլսից):

⁶ «Մշակ» 1876, № 26 (Նամակ Կ. Պոլսից):

⁷ Տե՛ս **Ալպոյաճեան** 1910, 476-481:

⁸ «Մշակ» 1876, № 26 (Նամակ Կ. Պոլսից):

⁹ «Մշակ» 1877, № 7 (Հայերի դրությունը Թիւրքիայում): «Մշակ» 1879, № 18, (Թիւրքիայի ապագան):

դուրս չէ գնում», իսկ մյուս թուրքաբնակ հայերը կարծես թե «գուրկ լինեն այդ արտօնութենից»¹⁰: Թերթի խմբագիր Գ. Արծրունու համոզմամբ՝ «Կ.Պոլսի հայը կտրել է կապերը իր ազգութեան հետ», նա իր նյութական շահերն ավելի բարձր է դասում, քան թե իր ազգի տնտեսական ու բարոյական օգուտները: Նա ի դեմս սահմանադրության «ունի Կ.Պոլսում եկեղեցական և ուսումնաբանական ինքնավարություն, -նրան ինչ փոյթ ... որ այդ երևակայական ինքնավարությունը չէ կարող ոչ գործադրված, ոչ պահպանված լինել գավառներում»¹¹:

«Մշակի» համոզմամբ՝ թուրքահայատակ հայերին «շնորհված երևելի սահմանադրությունը» իսկապես ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «մի խաղալիկ թիւրքաց տերութեան ձեռքում»¹²: Դրա վկայությունը թերթը համարում է 1874 թ. Կ.Պոլսի ազգային ժողովին կից ձևավորված գավառական հարցերով հանձնախմբի գործունեությունը, որը պետք է զբաղվեր գավառահայության ճնշումների և հարստահարությունների խնդրով և փորձեր դրան լուծում տալ՝ գավառներից ստացված գանգատները ներկայացնելով Բարձր դռանը¹³: «Մշակը» ցավով նշում է, որ հանձնաժողովի զեկուցման մեջ հստակ երևում է դառն ճշմարտությունը «այդ թագրիքների (բողոքագրերի-Ք.Գ) ամբողջ եղանակի անհաստատ և անհիմն լինելու վրա»: Այդ գանգատները ազգային ժողովը ներկայացնում է Բարձր դռանը, իսկ կառավարությունը դրանք ստուգելու համար ուղարկում է իր գավառական ներկայացուցիչներին: Արդյունքում փաստաթուղթը հասնում է այն պաշտոնյային, ում ենթակայության տակ գտնվող տարածքում պատահել է գանգատների մեջ հիշատակված այս կամ այն դեպքը: «Մշակի» խմբագիրն ավելորդ է համարում ամեն տեսակ դատողություն, քանզի կարելի է երևակայել, թե «ինչ կերպարանք

¹⁰ «Մշակ» 1873, № 9 (Նամակ Կ. Պոլսից):

¹¹ «Մշակ» 1876, № 31 (Ռուսաստանը եւ Թիւրքիայի հայերը):

¹² «Մշակ» 1873, № 9 (Նամակ Կ. Պոլսից): «Մշակ» 1876, № 30 (Թիւրքիայի հայերի դրութիւնը):

¹³ Տե՛ս **Օրմանեան** 1961, 4285-4286:

կատանա ճշմարտությունը, երբ կրկին վերադառնա սուլթանի կամ մեծ վեզիրի ձեռքը...»¹⁴:

«Մշակը» տպագրում է Կ.Պոլսի Հայոց ազգային ժողովի կողմից Բարձր դռանն ուղղված բողոքագիրը: Դրանով հայերը պահանջում էին, որ խոստացած բարենորոգությունները տարածվեն ոչ թե մի քանի նահանգներում, այլ ամբողջ պետության մեջ¹⁵: Գ. Արծրունին համոզմունք է հայտնում, որ ոչ ազգային սահմանադրությունը, ոչ բարենորոգումների վերաբերյալ խոստումները, ոչ էլ վերը հիշատակված բողոքագիրը որևէ կերպ չեն կարող փոխել հայության դրությունը, քանզի «արդարություն, իրաւունք, օրէնք, հաւասարութիւն բառերը լոկ մտացածին են, նշանակութիւն չունին տաճկաց համար»¹⁶, Թուրքիայում գրված օրենքները «մնում են մեռած տառեր»¹⁷:

Թերթը գրում է, որ արդեն տասնյոթ տարի է, որ Թուրքիայի հայերը իրենց տերությունից սահմանադրություն են ստացել: Նրանք անդադար լսում են, որ հայերը Թուրքիայում բախտավոր են, երջանիկ, քանզի «վայելում են ինքնավարութիւն, ունեն մի հաստատ սահմանադրութիւն իրենց համար»: Բայց թե ի՞նչ է այդ երևելի սահմանադրությունը, - հարցնում է «Մշակը», - «ոչ ոք չգիտեր, և ոչ ոք չէր կարող բացատրել»: Անգամ Թուրքիայի հայերից որ հարցնելու լինենք, թե ի՞նչ բան է այդ սահմանադրությունը, «նոքա մեկնել չեն կարող»¹⁸:

Գրիգոր Արծրունին իսկական խաբեբայություն է համարում Թուրքիայի հայերի իսկական դրությունը թաքցնելը: Նրա համոզմամբ՝ եթե այդ տասնյոթ տարվա ընթացքում չթաքցվեր ճշմարտությունը, մերկացվեին «Թիւրքիայի ծանր վերքերը», ցույց տրվեր հայերի թշվառ դրությունը, գուցե «մենք միջոց կու-

¹⁴ «Մշակ» 1876, № 31 (Թիւրքիայի հայերի դրութիւնը):

¹⁵ «Մշակ» 1876, № 39 (Հայերի շարժումը Թիւրքիայում):

¹⁶ «Մշակ» 1876, № 44 (Նամակ Կ. Պոլսից):

¹⁷ «Մշակ» 1879, № 75 (Թիւրքաց հայերի տնտեսական դրութիւնը): **Արծրունի** 1894, 51:

¹⁸ «Մշակ» 1876, № 45 (Ազգասիրական խաբեբայութիւն):

նենայինք զարթեցնել հասարակական կարծիքը», «քննել Թիւրքիայի պետական կազմակերպութեան բոլոր պակասութիւնները և այդ պակասութիւններին ցոյց տալ մի միջոց, մի դարման»¹⁹:

«Մշակը» վրդովմունք է արտահայտում, որ հիմա, երբ Թուրքիան գտնվում է սարսափելի քաղաքական ճգնաժամի մեջ, հանկարծ պարզ է դառնում, որ արևմտահայության ազգային սահմանադրության և թուրքահպատակ հայերի դրության մասին «մեզ հասած բոլոր գեղեցիկ բաները - առակներ էին»: Թերթի բնութագրմամբ՝ արևմտահայ ազգային սահմանադրությունը պարզապէս «օդային մի ամրոց է»՝ կառուցված հայ «տիրացու-ազգասերների բթամիտ գլխներում միայն»: Այդ երևելի սահմանադրությունը «անգոր է պաշտպանել հայերին տերութեան կամայականութեան և բարբարոսութեան դեմ, անգոր է պաշտպանել թուրքաբնակ հայի ամենաանհրաժեշտ, անբռնաբարելի մարդկային իրաւունքը...»²⁰:

«Մշակի» խմբագրի կարծիքով՝ սուտ ազգասերների բոլոր պատմածները ազգային սահմանադրության և հայության ինքնավարության վերաբերյալ պարզապէս մի «հանցավոր օրոր» է, որ նրանք «կարդում էին միամիտ ազգի գլխին»: Հայոց եկեղեցին, որ իբր թե, մեծ իրավունքներ ուներ Թուրքիայում, իրականում չունի անգամ սեփականության իրավունք, իսկ Թուրքիայի հայերն իրավունք ունեն ստրկանալ, բայց իրավունք չունեն պաշտպանվել: Այդ է պատճառը, եզրակացնում է թերթը, որ «Թիւրքիայի հայը մոլորված, հուսահատված դիմում է ոչ թե իր տերութեանը, այլ օտար պետութիւնների օգնութեանը»²¹: «Մշակը» ազգային սահմանադրությունը գովերգող «ազգասերներին» համարում է կամ մեծագոյն խաբեբաներ, որ երկար ժամանակ մոլորեցրել են ազգին, լռեցրել հասարակական կարծիքը, քնեցրել այն զայրույթը, որ կարող էր առաջ գալ հայերի իրական դրութեանը:

¹⁹ Նույն տեղում

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

յունն իմանալու դեպքում, կամ միամիտ, կարճատես, սահմանափակ, ողորմելի գլուխներ:

«Մշակն» անդրադառնում է 1876 թ. թուրքական սահմանադրությանը, որը օսմանյան պետության հպատակներին «եվրոպական արևմտեան երկրների ազգերին» հավասար քաղաքական իրավունքներ ու ազատություններ էր տալիս: Թերթը հեղնում է թուրքական սահմանադրության դրույթները՝ դավանանքի, մամուլի, ընկերակցությունների և ժողովների ազատության մասին, «բաց է անում բոլոր հպատակներին, որ դաւանութեանը կամ ցեղին և պատկանեին նոքա, բոլոր պետական պաշտօններին ազատ ճանապարհ: ... Անձնական սեփականութեան անբռնաբարելի լինելը ապահովվում է նոյնպես սահմանադրութեամբ»²²:

Գ. Արծրունին փորձում է մտովի պատկերացնել, թե ինչպիսին կլինի թուրքահպատակ տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների ներկայացուցիչներից բաղկացած ազգային ժողովի անդրանիկ նիստը: Նա եզրակացնում է, որ միայն կարող է երևակայել, թե «ինչ կլինի Թուրքիայի սահմանադրությունը, ինչ կլինի նրա ազգային ժողովը»²³: Նրա կարծիքով՝ սպասել բարենորոգության, սահմանադրության և հավասար իրավունքների Թուրքիայի պես «անշարժ, առաջադիմությանն անընդունակ մոնգոլական տարրից ... երազական ցնորք է»²⁴:

«Մշակի» կարծիքով՝ զուտ տեսական առումով թուրքահպատակ ժողովուրդները «բաղդաւոր կլինեին այդ տեսակ սահմանադրութիւն ունենալու», բայց ո՞վ է երաշխավոր, որ այդ սահմանադրությունը «ճշմարիտ կիրագործվի և չի մնայ միայն անպետք անգործադրած և անգործադրելի թղթի կտոր»²⁵: Որքան էլ ուրախալի և ցանկալի լինեին օսմանյան կառավարության շնոր-

²² «Մշակ» 1876, № 48 (Թուրքիայի սահմանադրութիւնը):

²³ «Մշակ» 1876, № 19 (Ֆելիետոն):

²⁴ «Մշակ» 1876, № 30 (Թուրքիայի հայերի դրութիւնը):

²⁵ «Մշակ» 1876, № 49 (Արեւելեան խնդիրը):

հաճ խոստումները, «այդ մի այնպիսի խորամանկություն է, ինչպես միշտ գործածել է Թիւրքիան և նրա նման բռնատը երկրները, երբ նեղ դրության մեջն են ընկնում»²⁶: «Մշակի» համոզմամբ՝ Թուրքիայում սահմանադրությունը և մյուս բոլոր խոստումները «խորամանկ, նենգավոր աչքակապություններ»²⁷ են, ոչ ավելին: Ըստ թերթի՝ երբ Թուրքիայում սահմանադրություն հռչակվեց, շատերը կարծեցին, թե Թուրքիան փրկված է: Բայց միայն արտաքին փոփոխությունը, ամենալավ ու քաղաքակիրթ օրենքը չի կարող «լուսավորութիւն մտցնել տգետ և մոլեռանդ ժողովրդի մեջ», որ «չինական անշարժութեամբ և տգիտութեամբ պատած չգիտե իր ինչ լինելը...»²⁸: «Մշակի» կարծիքով՝ ազատության գաղափարը նախ և առաջ պետք է արմատավորվեր ժողովրդի մեջ, ուստի «Թիւրքիայի մասին շատ թե քիչ տեղեկություն ունեցողը չի կարող հավատալ դրան»²⁹: Անհավանական է, որ «մի երկիր այդպես հանկարծակի կերպով լուսավորվեր, ամենախոր բարբարոսությունից անմիջապես անցնէր դեպի ամենաազատամիտ երկրների շարքը»³⁰: «Մշակն» իրավացի է. իրականում օսմանյան սահմանադրությունը նոր միջոց էր թուրքական տերության բարբարոսությունները ծածկելու համար:

Գ. Արծրունին համոզված չէր, որ 1876 թ. թուրքական սահմանադրությունը թուրքահպատակ հայության դրությունը կբարելավի: Նա կոչ էր անում պոլսահայությանը «չհափշտակվել այդ խոստումներով», չհավատալ օսմանյան սահմանադրությանը, ինչպես որ տասնյոթ տարի շարունակ ոչինչ չունեին, բայց անդադար «աղաղակում էին կեցցե հայոց ազգային սահմանադրությունը»³¹:

Գրիգոր Արծրունին մատնանշում է այն միջոցները, որով

²⁶ «Մշակ» 1876, № 48 (Թիւրքիայի սահմանադրութիւնը):

²⁷ «Մշակ» 1876, № 49 (Արեւելեան խնդիրը): Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 2006, 352:

²⁸ «Մշակ» 1876, № 27 (Նամակ Կ. Պոլից):

²⁹ «Մշակ» 1877, № 17 (Թիւրքիայի սահմանադրութիւնը):

³⁰ «Մշակ» 1876, № 49 (Արեւելեան խնդիրը):

³¹ «Մշակ» 1876, № 48 (Թիւրքիայի սահմանադրութիւնը):

Թուրքիան կարող էր հասնել լոկ թղթի վրա հրատարակված սահմանադրության՝ ճշմարիտ իրագործելուն: Դրանք էին՝ «բոլոր հպատակներին թեև իրանց մայրենի լեզուով, պարտադիր տարրական ուսման օրենքի հրատարակելը, և դաւանութիւնների կատարեալ հաւասարութեան յայտնելը, վերցնելով մահմեդականութենից պետական, տիրապետող կրօնի նշանակութեան բոլոր իրաւունքները»³²: Եթե Թուրքիան հետևի մեր խորհրդին, գրում է «Մշակի» խմբագիրը, ուրեմն կարելի է հուսալ, որ սահմանադրությունը, որքան էլ պակասավոր ու անկատար, «փոքր առ փոքր կհասնէ զարգացման ... և չի լինի դարդակ խոսք, անպետք թղթի կտոր»: Իսկ եթե Թուրքիան չդիմի այդ քայլին, ապա նրա սահմանադրությունը կլինի ոչ այլ ինչ, եթե ոչ «ամենախղճոր սուտ, ամենաանազնիւ, կոպիտ, անշնորհ խաբեբայութիւն»³³: «Մշակի» համոզմամբ՝ հայերը, որպէս սահմանադրական ազգ, որպէս Թուրքիայի հպատակ ազգերից ամենաընդունակը, պետք է պահանջեն վերը նշված երկու դրույթների ընդունումն ու իրագործումը:

«Մշակի» ստացած տեղեկություններով՝ Թուրքիայում տեղի են ունեցել ազգային ժողովի ընտրությունները, Կ.Պոլսից ընտրվել են 10 պատգամավորներ, այդ թվում՝ 5 մահմեդական, 1 հրեա, 1 հույն, 2 լուսավորչական և մեկ կաթոլիկ հայ: Գ. Արծրունին հույս է հայտնում, որ քրիստոնյա պատգամավորները կպահանջեն դավանանքի հավասարություն, հայերի և հույների համար պարտադիր ուսում մայրենի լեզվով: Թերթի կարծիքով՝ հայությունը, որպէս երեք միլիոնանոց ազգ, որ ապրում է իր պատմական հայրենիքում, «ունակ է քաղաքական կեանքով ապրելու»³⁴, իրավունք ունի պահանջել «մի անկախ ինքնաւարտութիւն, մի սեյմ, մի ազգային ժողով», բայց ոչ թե «Կ.Պոլսում մի որևէ պատրիարքի նախագահությամբ, ինչպէս թույլ է տալիս

³² «Մշակ» 1877, № 17 (Թիւրքիայի սահմանադրութիւնը):

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1879, № 73 (Թիւրքաց հայերի տնտեսական դրութիւնը), **Արծրունի** 1894, 27-28:

հայոց ազգային սահմանադրությունը, ոչ թե մի որևէ կրոնական կամ խառն ժողով, այլ մի ճշմարիտ կազմակերպված քաղաքական ազգային ժողով իրանց հայրենիքում, Հայաստանում»³⁵։ Հակառակ դեպքում, եթե նրանք տեր չկանգնեն իրենց սահմանադրական իրավունքներին, «երկիւղ կայ որ հայերը կը կորչեն Թիւրքիայում»³⁶, եզրակացանում է «Մշակի» խմբագիրը։

«Էլ չկա հայոց սահմանադրությունը» առաջնորդող հոդվածում Գ. Արծրունին գրում է. «Կ. Պոլսի հայոց Ներսէս պատրիարքը կարող է հայոց պատմության մեջ շատ փառավոր տեղ բռնել և հայ ազգի ապագա սերունդները կտան նրան մի շատ հարգելի տիտղոս, այն է՝ դավաճան ազգի և նրա սահմանադրական իրավունքների»³⁷։ Նա արտատպում է Կ. Պոլսի «Նոր դար» լրագրի 1876 թ. դեկտեմբերի 29-ի համարում տպագրված Կ. Պոլսի հայոց Խառը ժողովի ուղերձը՝ ուղղված Բարձր դռանը, որով «Խառն ժողովը ... իւր գոհութիւնն ու շնորհակալութիւնն է հայտնում» Բարձր դռանը նոր սահմանադրության համար։ Ըստ թերթի՝ այս ուղերձով հայերը խոստովանում են իրենց օսմանցիությունը, ընդունում են ամեն տեղ որպէս պաշտոնական լեզու թուրքերենը, ինքնակամ սահմանափակում են պատրիարքարանի իրավասությունները միայն կրոնական հարցերի շուրջ, հրաժարվում են իրենց պատգամավորներն ունենալուց։ «Մշակի» համոզմամբ՝ դա նշանակում էր, որ հայոց սահմանադրությունն այլևս չկա։ «Ի՞նչ սահմանադրություն է այն սահմանադրությունը, որն ամբողջ երեք միլիոնից բաղկացած հայ ազգը տասնհինգ տարի վայելելուց և նրա համար ծանր քրտինք թափելուց հետո, մի բռնակալ աննկատելի կերպով կորցնում է մի շահասեր, կեղծավոր հոգևորականի կամայականության շնորհիվ»³⁸, եզրակացնում է թերթի խմբագիրը։

³⁵ «Մշակ» 1877, № 17 (Թիւրքիայի սահմանադրութիւնը)։

³⁶ Նույն տեղում։

³⁷ «Մշակ» 1877, № 13 (Էլ չը կայ հայոց սահմանադրութիւն)։

³⁸ Նույն տեղում։

«Մշակի» խմբագիրը վրդովմունք է հայտնում, որ սահմանադրական իրավունքներից հրաժարվում է ոչ թե ողջ հայ ազգը, այլ Ներսես պատրիարքը, որը առաջնորդվելով անձնական շահերով, օսմանյան տերությանը շողոքորթելու և «իր անձը սուլթանին հաճելի անելու դիտավորությամբ», կամայականորեն «լուծում է ազգի սահմանադրութիւնը ընդհանուր թիւրքաց սահմանադրութեան մէջ»³⁹։ Գ. Արծրունին խոսքեր չի գտնում պատրիարքի «ամոթալի արարքը» բնութագրելու համար։ Գ. Արծրունին նկատի ունի Կ.Պոլսի Ներսես պատրիարքի «խայտառակ և ամոթալի» շրջաբերականը, որտեղ «քրիստոնէական առաքելական եկեղեցու հովիւ քարոզում է հրապարակապէս թէ ավետարանի պահպանողը իսլամն է, թէ՛ Օսմանեան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նոյնիսկ հայուն կրօնը, դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը և պատիւն ու կեանքը պաշտպանել ըսել է...»⁴⁰։

Նրա կարծիքով՝ եթե ամբողջ ազգը հրաժարվեր իր ունեցած իրավունքներից, այդ «վարմունքը յիմարութիւն կանուանէինք», բայց կարելի կլիներ ընդունել, որ դա ազգի կամքի արտահայտությունն է։ Բայց անընդունելի է, որ ոմն պատրիարք իրեն իրավունք է վերապահում «շարտել սուլթանի ոտների տակ ազգային սահմանադրությունն ու ազգի ամենաթանկագին իրավունքները»⁴¹։ «Մշակի» կարծիքով՝ եթե հայությունը իրեն ճշմարիտ սահմանադրական ազգ համարեր, նա կարող էր օսմանյան սահմանադրությունը ողջունել առանց ստորանալու՝ իր անձնական պատիվն ու հարգանքը պահելով։

1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Գ. Արծրունին հայության փրկության հույսը կապում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի և Բեռլինի վեհաժողովի, մեծ տերություննե-

³⁹ «Նույն տեղում։

⁴⁰ «Մշակ» 1876, №33 (Կ. Պոլսի Ներսես պատրիարքի խայտառակ եւ ամոթալի շրջաբերականը)

⁴¹ «Մշակ» 1877, № 13 (Էլ չը կայ հայոց սահմանադրութիւն)։

րի հովանավորության հետ: Մակայն նրա հույսերը չարդարացան, քանի որ Հայաստանի «բարեկարգութիւնը առանց հաստատուն երաշխաւորութեան թողնուեցաւ»⁴²: Ըստ Գր. Արծրունու, բոլոր այն ազգերը, որոնք զենքը ձեռքին ապստամբեցին օսմանյան տերության դէմ, ստացան որոշակի իրավունքներ, իսկ հայ ժողովուրդը ոչինչ չստացավ, քանի որ հնազանդ էր մնացել Օսմանյան տերությանը⁴³: Դրանով Գ. Արծրունին ձգտում էր արթնացնել հայության ազգային ինքնագիտակցությունը, նրանց Օսմանյան կայսրության դէմ ապստամբելու և զենքի ուժով բաղձալի ազատություն ձեռք բերելու կոչ էր անում:

«Մշակի» կարծիքով՝ թեպետ Թուրքիայի հայերը վայելում են «բաւականարտոնութիւններ, որք նոքա ստացել են սահմանադրութեան գորութեամբ», բայց այդ «արտոնություններն այնքան իրական չեն, քանզի Փոքր Ասիայի գավառներում տիրում է կատարյալ կամայականություն»: Թերթը հույս է հայտնում, որ «այսօր օրենքի մեռած յօդվածները վաղը կարող են իրականութիւն ստանալ, թղթի վրա յիշված իրաւունքները կարող են կենդանանալ»: «Մշակի» կարծիքով՝ Կ. Պոլսում հայերի հասարակական կյանքն ավելի զարգացած է, այնտեղ մամուլի և գրականության որոշակի ազատություն կա, քան գավառներում, որտեղ «մարդի իրաւունքը դեռ ևս ոտնակոխ է արած»⁴⁴: Թուրքիայի հայերի կրթության միակ պակասությունը գիտության և մանկավարժության հետ ծանոթությունն է, ուստի պետք է մտածել ուսումնարաններին ուղղություն տալու և մանկավարժներ պատրաստելու մասին⁴⁵:

Ըստ «Մշակի», թեպետ, հայոց ազգը քաղաքական ինքնուրույնություն չունի, բայց ազգային վարչության միջոցով իր ազգային և կրոնական գործերը տնօրինելու իրավունք ունի:

⁴² Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հատոր Գ, Պէյրոս, 1961, 4345-4346:

⁴³ Տե՛ս «Մշակ», 1878, 28 սեպտեմբերի, թիվ 165, էջ 1:

⁴⁴ «Մշակ» 1872, № 28, էջ 3 (Ազգային կրթութիւն Կ. Պոլսում):

⁴⁵ Նույն տեղում:

Բայց հայոց ազգային վարչությունը իր ձեռքում վիճակագրություն չունի, խարխափում է մթության մեջ, ոչ իր ժողովրդի թիվը գիտի, ոչ եկեղեցիների, վարժարանների և այլ հաստատությունների թիվն ու վիճակը, այլ կուրորեն խարխափելով՝ «ինք ալ չգիտեր ո՞ւր կերթայ և ինչպես կերթայ»: Ազգային սահմանադրությամբ ազգային վարչությանը «պետք եղածը հիմնավորպես տրամադրած է, բայց գործադրութիւն գտած չէ»⁴⁶: «Մշակն» առաջարկում է ազգային վարչությանը Սահմանադրությունը գավառներում գործադրելու ջանքերի հետ մեկտեղ հոգ տանել նաև վիճակագրության մասին: Եթե քաղաքական ժողովին հաջողվի այս մեծ գործը կատարել, «նշանաւոր ծառայութիւն մի կը մատուցանէ Ազգին, և ամենուս շնորհակալեաց վերայ իրաւունք կ'ըստանայ»⁴⁷:

Ըստ «Մշակի»՝ Թուրքիայի հայերի՝ Սահմանադրության շնորհած ազատության ու առաջընթացի վերաբերյալ լուրերը «խիստ քաղցր կերպով հնչվում են ... ամեն մի հայ մարդու ականջին»: Դրա վկայությունը ազգային լրագրերն են, ազգային սահմանադրական վարչությունը, հրապարակային դասախոսությունները, թատրոնը, երկսեռ դպրոցները և այլն, սակայն խորությամբ ուսումնասիրելով «այդ ուրախացուցիչ երևույթների ներքին էությունը, մենք գտանում ենք անմխիթար դարդակություն»⁴⁸: «Մշակի» կարծիքով՝ թշվառ է այն ազգերի վիճակը, ովքեր իրենց դեկլարումը հանձնել են կղերին: Վերջիններս թող սաղմոս ու Նարեկ կարդան և հանգուցյալների հոգու համար աղոթք անեն: Իսկ ողջերի համար պետք է մտածել, «նոցա համար պետք է գործել, մեր յոյսը նոքա են»⁴⁹:

Եզրակացություն

Անդրադառնալով արևմտահայության կյանքում ազգային

⁴⁶ «Մշակ» 1872, № 50 (Վիճակագրություն):

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ «Մշակ» 1873, № 9 (Նամակ Կ. Պոլսից):

⁴⁹ Նույն տեղում:

սահմանադրության խաղացած դերին՝ Գ. Արծրունին կարծիք է հայտնում, որ շուրջ 20 տարի իրենց ձեռքում ունենալով սահմանադրություն, եկեղեցական և վարչական գործերում որոշակի ինքնավարություն, թուրքահայերը ոչինչ չարեցին, իսկ երբ վրա հասավ ճգնաժամը, նրանք անպատրաստ էին: Նա կոչ է անում օգուտ քաղել դառը դասերից, զարգացնել իրենց ազգային ուժերը մայրենի հողի վրա, լուսավորվել, տնտեսապես զարգանալ, համագործակցել հարևան ազգությունների հետ:

Գրիգոր Արծրունին արևմտահայ ազգային սահմանադրությունը համարում է երեքացող, օղային ամրոց: Նա քանիցս կրկնում է, որ այն սոսկ խաղալիք է Կ.Պոլսի բուրժուա դասի և հոգևորականների ձեռքում և որևէ իրական իրավունքներ չի տալիս հայոց ազգին: Նա ցավով է փաստում, որ իր ենթադրությունը սահմանադրության արժեքի մասին ճշմարիտ է եղել:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալպոյաճեան Ա., Ազգային սահմանադրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը // Ընդարձակ օրացոյց ազգային հիվանդանոցի, Կ.Պոլիս, 1910, էջ 75-528:

Գևորգյան Լ. Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, 1996, 448 էջ:

Գրիգոր Արծրունի, Հրապարակախոսական հատընտիր, աշխատասիրությամբ **Լ.Գևորգյանի**, Երևան, 1996, 336 էջ:

Գրիգոր Արծրունի, Թիւրքաց հայերի տնտեսական դրութիւնը, Թիֆլիս, 1894, 38 էջ:

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն XVIII-XIX դարեր, հատոր 1, Գահիրե, 2006, 701 էջ:

Օրմանեան Մաղաքիա, Ազգապատում, հատոր 3, Պէյրութ, 1961, 3377-5532:

«Մշակի» քառասնամեակ (1872-1912), կազմեց Լ. Դանիէլեան, Թիֆլիս, 1912, 133 էջ:

«Մշակ» 1872, հուլիսի 20, թիվ 28; դեկտեմբերի 21, թիվ 50:

«Մշակ», 1873, մարտի 8, թիվ 9:

«Մշակ», 1876, 27 մայիսի, թիվ 19; 15 հուլիսի, թիվ 26; 22 հուլիսի, թիվ 27; 12 օգոստոսի, թիվ 30; 19 օգոստոսի, թիվ 31; 14 հոկտեմբերի,

թիվ 39; 18 նոյեմբերի, թիվ 44; 25 նոյեմբերի, թիվ 45; 16 դեկտեմբերի, թիվ 48; 23 դեկտեմբերի, թիվ 49:

«Մշակ», 1877, 3 փետրվարի, թիվ 7 էջ 3; 24 փետրվարի, թիվ 13; 10 մարտի, թիվ 17:

«Մշակ», 1878, 11 հուլիսի, թիվ 115; 28 սեպտեմբերի, թիվ 165:

«Մշակ», 1879, 13 փետրվարի, թիվ 18; 18 մայիսի, թիվ 75:

"MSHAK" ON THE WEST ARMENIAN NATIONAL CONSTITUTION GASPARYAN K.

Summary

Keywords: constitution, Western Armenians, nation, rights, Turkey, national liberation movement.

The adoption of the Western Armenian national constitution caused great enthusiasm in the Western Armenian reality. It found a wide response in the public mind and in the periodical press. The "Mshak" newspaper, representing the liberal current of Eastern Armenia, presents its perspective on the implementation of the Western Armenian constitution, and its significance in the life of Armenians in the 1870s. Grigor Artsruni, the editor of the newspaper, repeatedly touches on to the Western Armenian national constitution in his publications. He is convinced that the national constitution is not for the entire Armenian nation, but only for a small group who enjoy all the rights granted by it. Grigor Artsruni considers the national constitution to be a toy in the hands of several parties, which does not give any real rights to the Armenian people, and its influence does not go beyond the borders of the Ottoman capital.

"Mshak"'s editor Gr. Artsruni considered the adoption of the Turkish constitution in 1876 to be good news, but he was sure that it could not improve the situation of the Armenians under the possession of Turkey.

"МШАК" О НАЦИОНАЛЬНОЙ КОНСТИТУЦИИ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ ГАСПАРЯН К.

Резюме

Ключевые слова: конституция, западные армяне, нация, права, Турция, национально-освободительное движение.

Принятие западноармянской национальной конституции вызвало большой резонанс в западноармянской действительности и нашло широкий отклик в общественной мысли и периодической печати. Газета «Мшак» представляющая восточноармянское либеральное течение в 1870-х годах выражает свою позицию по поводу принятия западноармянской конституции и ее практического значения в жизни армян.

Редактор газеты Григор Арцруни в своих публикациях неоднократно затрагивает национальную конституцию Западной Армении. По его убеждению, национальная конституция предназначена не для всего армянского народа, а лишь для небольшой группы, пользующихся всеми предоставленными ею правами. Григор Арцруни считает национальную конституцию игрушкой в руках нескольких партии, которая не дает никаких реальных прав армянскому народу, а ее влияние не выходит за пределы османской столицы.

Редактор "Мшак"-а Г. Арцруни принятие турецкой конституции 1876 г. считал радостной вестью, но был уверен, что она не может улучшить положение армян под властью Турции.

**ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ
«ՄՇԱԿԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Սուլթան Համիդ, հայկական կոտորածներ, եվրոպական դիվանագիտություն, քննիչ հանձնաժողով, ռեֆորմներ, կեղծիք:

Ներածություն

Հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության գործում անգնահատելի է պարբերական մամուլի կատարած դերը: Որպես դեպքերի ակնատես ու ժամանակակից, պարբերական մամուլը պատմության, հետագա սերունդների համար արձանագրում, վավերագրում է դեպքերի և իրադարձությունների ճշմարիտ ընթացքը, ներկայացնում ու իմաստավորում է փաստերն ու պատճառահետևանքային կապերի վերլուծությունը:

Հայ պարբերական մամուլն իր այդ դերն ու գործառույթները կատարել է մեր պատմության բոլոր դաժան ու դժնի պահերին: Հայոց համար այդպիսի օրհասական պահ է հանդիսանում 19-րդ դարավերջը, երբ Արևմտյան Հայաստանի գյուղերում ու քաղաքներում նորից մոլեգնեցին համատարած ջարդերն ու կոտորածները:

Արևելահայ պարբերականները, որոնց շարքում, առաջին հերթին, «Մշակը» ողջ ուշադրությունը բևեռեցին Արևմտահայաստանում ընթացող արյունոտ ու մահաբեր իրադարձությունների վրա, ընթերցող հասարակությանը զինելով անհրաժեշտ տեղեկատվությամբ և անաչառ լուսաբանությամբ:

Այն, ինչ արեց «Մշակը» այդ տարիներին, բազմաչարչար հայ ժողովրդի հանդեպ խորին պարտքի և պարտականության անգուգական դրսևորումներից է:

Սուլթան Համիդը որպես 1890-ական թթ. ջարդերի կազմակերպիչ և պատասխանատու

Հայոց պատմության և հայ-թուրքական հարաբերության պատմության մեջ մի առանձնահատուկ դիվային ու մղձավանջային էջ է հանդիսանում սուլթան Աբդուլ Համիդի գահակալության շրջանը (1876-1908 թթ.): Շուրջ երեսուներեք տարի ընդգրկող համիդյան սուլթանության էպոխան Թուրքիայի հպատակ ժողովուրդների պատմության մեջ մնաց որպես «գուլումի թագավորություն»:

Այո, անցած հարյուրամյակը, պատմության դաժան դասերն ու փորձառությունը երեսուն տարուց ավելի մահ ու ավեր սփռած սուլթան Համիդի անունն ու գործը հաստատուն կերպով կնքել են որպես տիրակալների մեջ ամենառեակցիոնն ու հետամնացը, որպես ամենաբռնապետականն ու նենգալիցը: Հենց նրա իշխանության ժամանակ սկզբնավորվեց և Թուրքիայի քաղաքականության պետական օրակարգի անբաժանելի մաս դարձավ հայության բնաջնջման կուրսի հաստատագրումը, որն էլ, ի վերջո, ավարտվեց Արևմտյան Հայաստանի հայաթափումով ու հայության բնիկ օրբանի կորստով:

Հենց այս սուլթանի կառավարման օրոք Տաճկաստանի ասիական վիլայեթները դարձան «ապօրինի կառավարման մի վայր»¹: Հենց նա էր, որի համար «կեղծիք, նենգություն, երկդիմություն, խոստումնազանցություն իր պատանեկան տարիքէն իսկ՝ իր աղօթագրքի պատգամներն եղած էին»², փոխեց իր նախորդների քաղաքականությունը քրդերի հանդեպ և հայ-քրդական հարաբերություններում: Կարմիր սուլթանը, կատարած քաղաքական այս շրջադարձով գտավ իր հնարավոր հեռատես քայլը՝ քրդերի միջոցով վերջ տալ Հայկական հարցին:

Առհասարակ, հայ և օտարազգի բազմաթիվ հետազոտող պատմաբաններ ու հրապարակագիրներ իրենց աշխատություններով աներկբա հաստատում են, որ հայ ժողովրդի բնաջնջման

¹ Դօ Ա., 1912, 10:

² Գ. Եազըճեան, 1980, 139:

պլանը սույթան Համիդի ձեռքի գործն է:

«Տաճկաստանի մեջ բանտ... Բանտի մեջ բանտ», -սույն թևավոր արտահայտությունն ամենից դիպուկ է արտահայտում համիդյան Թուրքիայի քաղաքական-բռնապետական վարչակարգի էությունը:

Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ Բեռլինի կոնգրեսից հետո սույթան Համիդը երդվեց, որ ինքը ավելի շուտ կգրկվի իր գահից ու գլխից, քան կիրագործի վերոնշյալ ռեֆորմները: Սույթանը Գերմանիայի դեսպանի հետ կայացած զրույցում շեշտել էր, որ «Արևելյան Անատոլիայում մտցվելիք բարենորոգումները տանելու են դեպի ինքնավարություն: Նախընտրում եմ մեռնել, քան նման պահանջներին ընթացք տալ»³: Սույթանը իր խոսքի տերը եղավ: Նախընտրեց ամեն ինչ, բայց ոչ երբեք հայկական նահանգներում ի նպաստ հայության բարենորոգումների իրագործման:

Արևմտահայերի պատրիարքին՝ Իզմիրլյանին սույթանը հստակ և հատու նետել էր սույն արտահայտությունը. «Հայկական հարց եք ուզում, ես ձեզնից ավելի լավ գիտեմ այն լուծելու եղանակը»⁴:

Արդուլ Համիդը, այո, ժողովուրդներին իրար դեմ հանելու, գրգռելու մեծ վարպետ էր և նրա գծագրած սխեմայով շուտով մթնոլորտը հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև ամբողջովին թունավորվեց, հայ-քրդական արհեստականորեն սարքված անջրպետը վերածվեց անհաշտ ու անհաղթահարելի հակամարտության:

Եթե 1880-ական թվականները հանդիսանում էին արևմտահայության անաղմուկ կամ «խաղաղ» ոչնչացման, նրանց իրենց պապենական բնակավայրերից դուրս մղելու և հարկադիր պանդուխտ դարձնելու ժամանակաշրջան, ապա 1890-ական թվականները դարձան ամենաբիրտ ու արյունոտ իրադարձություն-

³ Ս. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան, 2000, 31:

⁴ «Մշակ», 1895, թիվ 23:

ների դարաշրջան: Սուլթան Համիդին չէր բավարարում հայությանը ոչնչացնելու և արտաքսելու դանդաղ տեմպերը և նա որոշեց արագացնել այդ գործընթացը:

Հայկական լուրջ և արժանապատիվ պարբերականները, որոնցից մեկը «Արմենիան» էր արևմտահայ, մյուսը՝ «Մշակը», արևելահայ իրականության մեջ, ուշի-ուշով հետևում էին ընթացող գործընթացներին: Երկու պարբերականների կողմից ծավալված իրադարձությունների հանդեպ դրսևորված վերաբերմունքի, վերլուծության ու գնահատման մեջ զարմանալի կամ բնավ էլ ոչ զարմանալի ընդհանրություններ են նկատվում:

Ինչպես «Արմենիան» այնպես էլ «Մշակը» սուլթան Համիդին էին համարում անմիջական նախաձեռնողը, կազմակերպիչն ու պատասխանատուն 1894-96 թթ. տեղի ունեցած վայրագությունների ու կոտորածների: Երկու պարբերականների էջերում խիստ քննադատության տարափ էր տեղում եվրոպական դիվանագիտության հասցեին՝ որպես հակահայ ոճրագործությունների կամա թե ակամա մեղսակից:

Ի տարբերություն «Արմենիայի», «Մշակի» օգտագործած տեղեկատվական ռեսուրսներն ավելի բազմազան ու բազմաբնույթ էին: Թղթակիցների, նամակագիրների և հրապարակագիրների մի հոծ խումբ էր աշխատակցում թերթին: Հայկական հարցի սրման ժամանակաշրջանում՝ 1894-96 թթ. «Մշակը» բառիս բուն իմաստով օրեցօր հետևում էր Հայկական հարցի ճակատագրի շուրջ և բուն Արևմտահայաստանում ընթացող իրադարձություններին, ընթերցող զանգվածներին տեղյակ պահելով սույն հարցի անգամ ամենանրբին ու զգայացունց մանրամասնություններին, եվրոպական տերությունների դիրքորոշումների փոփոխություններին: «Մշակի» հրապարակումներում ամենասուր քննադատությունն էր տեղում սուլթանական իշխանության հասցեին և պարզաբանվում, որ սուլթան Համիդն է կազմակերպիչն ու պատասխանատուն արևմտահայության հանդեպ իրագործվող նախճիրի ու բնաջնջման քաղաքականության: Պարբե-

րականը անարգանքի պյունին էր գամում սուլթանական կառավարությանը, որն արյան ու մահվան խրախճանքն էր կազմակերպել Սասունի լեռներում, բայց միաժամանակ կարողանում էր խաբել և մոլորության մեջ գցել եվրոպական ժողովուրդների հասարակական կարծիքը: «Մշակը» համարձակորեն պատռեց կեղծիքի և խաբեբայության այդ քողն ու շղարշը, որով սուլթանը ձգտում էր մոլորության մեջ պահել եվրոպական դիվանագետներին ու մամուլի օրգաններին:

Սասունի կոտորածների հանգամանքները քննող հանձնաժողովի գործունեության մասին.

«Մշակի» 1895 թվականի գրեթե յուրաքանչյուր համարում նյութեր էին տարածվում Սասունի կոտորածի հանգամանքները քննող հանձնաժողովի գործունեության մասին՝ առնված արևմտահայ թղթակիցներից, տարբեր անհատներից և միջազգային լրատվական տարբեր գործակալություններից:

1895 թ. փետրվարի 2-ին «Թիւրքաց կառավարութիւնը և քննիչ յանձնաժողովը» խմբագրականում նշվում է, որ երբ եվրոպական տերությունների ճնշման ներքո Թուրքիան վերջապես համաձայնվեց քննիչ հանձնաժողով ուղարկել Սասուն, եվրոպական մամուլը և «Թիւրքիայի մաքիաւելական քաղաքականութեանը ծանօթ անձինք այն կարծիքն հայտնեցին, որ նա ամէն միջոցներ ձեռք կառնի ճշմարտութիւնը թաքցնելու համար»⁵: Ըստ թերթի, դիտարկման թուրքական կառավարությունը հույս էր փայփայում, որ եվրոպական տերությունները չէին կարող երկար ժամանակ համերաշխորեն գործել միմյանց հետ, բայց երբ այդ հույսերը ի դերն եղան, սկսեցին սույն հարցը ձգձգել զանազան ձևական պահանջներով:

Եվ երբ թուրքական իշխանությունների այդ պատրվակները ևս ապարդյուն անցան և քննիչ հանձնաժողովը հասավ Մուշ, «թիւրքաց կառավարութիւնը սկսեց արդէն այնպիսի միջոցներ

⁵ «Մշակ», 1895, թիվ 23:

ձեռք առնել, որոնք նպատակ ունեին անդամալուծել քննիչ յանձնաժողովի եւրոպական պատուիրակների գործունեությունը և թույլ չտալ, որ ճշմարտությունը մերկանայ նրանց առաջ՝ իր բոլոր զարհուրելի կողմերով»⁶: Նույն համարում Մուշից ուղարկված մի գրություն ազդարարում էր, որ եվրոպական քննիչ հանձնաժողովը վերջնականապես դադարեցրեց թուրքական իշխանությունների կատարած գործողությունների քննությունը, որովհետև այն հարցը, թե ում համարել պատասխանատու կոտորածի համար, մնաց անորոշ: Ընդգծվում է, որ մահմեդական ազգաբնակչության «ֆանատիկոսությունը սաստիկ գրգռված է օտար դելեգատների գնալուց հետո: Վանի, Բիթլիսի, Մուշի և Էրզրումի քրիստոնեաներին նոր կոտորած է սպառնում»⁷:

Թերթը մշտապես թղթակցություններ էր հրապարակում Սասունի հայության անցյալ ու ներկա վիճակի վերաբերյալ: 1895 թ. 27-րդ համարում գետեղված էր ընդարձակ հավելված-քարտեզ Սասունի բնակավայրերի տեղագրության վերաբերյալ: Թիվ 29-ում և հաջորդ մի շարք համարներում մաս առ մաս հրապարակվում էր «Սասուն. աշխարհագրական դիրքը և տնտեսական վիճակը» ծավալաշատ ակնարկը: Սասունի օրինակով համանման ակնարկաշար էր տպագրվում Արևմտյան Հայաստանի մյուս գավառների ու նահանգների մասին (1895 թ. թիվ 53-ից նյութեր Վասպուրականի վերաբերյալ):

Առհասարակ, պետք է նշել, որ «Մշակի» 1895 թվականի (նաև 1896-ի) համարների մեծամասնությունը նվիրված է Հայկական հարցի շուրջ ընթացող միջազգային անց ու դարձին և Արևմտահայաստանում տեղի ունեցող դեպքերի և իրադարձությունների քննությանն ու լուսաբանությանը: Այս առումով տեղին է մեջբերել թիվ 41-ում խմբագրության հայտնած ներողությունը, որը վերաբերվում էր տեղական՝ արևելահայ թղթակիցներին, որոնց ուղարկած նյութերն ու թղթակցությունները թերթը ֆիզիկապես հնարավորություն չունեի տպագրելու, քանի որ նրա էջերը

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

բռնում են Հայկական հարցին նվիրված նյութերը:

«Մշակը» մշտապես ուշադրության կենտրոնում էր պահում քննիչ հանձնաժողովի հանդեպ ձևավորված վերաբերմունքը թուրքական կենտրոնական և գավառային իշխանությունների և թուրք մահմեդական բնակչության շրջանում: 1895 թ. թիվ 53-ում զետեղված նյութը ազդարարում է, որ Մուշից եկողները հայտնում են, որ թուրքական իշխանությունները, առանց որևէ խտրության բռնում և բանտարկում են բոլոր այն հայերին, որոնք այս կամ այն ձևով «որևէ բողոք, խնդիրք կամ տեղեկություն են տալիս երօպական դելեգատներին»⁸:

1895 թ. մայիսի 13-ին «Քննիչ յանձնաժողովը Սասունում» հրապարակման մեջ ասվում է, որ եվրոպական քննիչ հանձնաժողովի պատվիրակները «Մուշից ճանապարհ ընկան Սասուն ապրիլի 18-ին:... դելեգատները արդեն այցելեցին Սասունի այն մի քանի գիւղերը, որոնք կատարելապես քարոքանդ էին արել թիրքերը: Այդ գիւղերի կենդանի մնացած բնակիչները ապրում են վրանների տակ: Գելլիեգուզանում 120 տներ այրված, աւերակներ են դարձած»⁹:

Թերթի 55-րդ համարում ընթերցողներին տեղեկացվում էր ռեֆորմների այն ծրագրի մասին, որը թուրքական սուլթանին ներկայացվել էր երեք եվրոպական տերությունների դեսպանների կողմից: Սակայն ավստոսանք է արտահայտվում, որ այդ ծրագիրը այնքան նեղ է, սահմանափակ և համեստ:

Պատմությունը նորից կրկնվելու է...

«Անհրաժեշտ է եւրոպական կոնսուլ» խմբագրականում բարձրաձայնվում է, որ բարենորոգումների ներկայացված ծրագիրը սահմանափակ է և բնավ չի բավարարում հայ ժողովրդի նվազագույն պահանջներն իսկ : Այդ ամենով հանդերձ, շեշտադրվում է, որ կարևորվում է հատկապես այն հարցը, թե բա-

⁸ «Մշակ», 1895, թիվ 53:

⁹ «Մշակ», 1895, թիվ 54:

րենորոգումների ծրագրի ընդհանուր վերահսկողը, «Բարձրագույն քովսետը երոպացի պետք է լինի, թե մահմեդական, ազատ մարդ պիտի լինի», թե թիւքաց սուլթանի որևէ հպատակը»¹⁰: Թերթը համոզմունք է հայտնում, թե սուլթանը ձգտելու է, որ ընդհանուր վերահսկիչը լինի մահմեդական, և եթե այն անկարելի է ու «անպատճառ քրիստոնեայ պիտի լինի, գէթ նա լինի սուլթանի հպատակ և սուլթանից կախված»¹¹:

Միանգամայն համարձակորեն արվում է այն եզրահանգումը, որ եթե սույն դիտավորությունը հաջողվի սուլթանին ի կատար ածել, ապա ռեֆորմների ամբողջ ծրագիրը և գաղափարը կարելի է համարել մի ֆիկցիա, մի մեռած տառ:

Ինչն է ստիպում պարբերականին այդպես անխնա արտահայտվել: Հայոց պատմական մոտիկ անցյալի դասերն ու իրողությունները: Այս առումով լավագույնս կլինի հետևել թերթի հետագա մեկնաբանությանը. «...Այն, ինչ որ պատահել է երկար տարիների ընթացքում, նույնը, անկասկած, կը պատահի և այս անգամ՝ ռեֆորմների գործում: Երեք պետութիւնների ծրագիրը կընդունվի, սուլթանը կը խոստանայ ռեֆորմներ մտցնել, ինչպես խոստացաւ և 16 տարի առաջ, բայց իրոք այդ ռեֆորմները կը մնան թղթի վրայ և ամբողջ երկիրը կը շարունակի հարստահարւել, ճնշվել, արինաքամ լինել, եթէ Եւրօպան չի ունենայ իր մշտական կօնտրոլը: Առանց երոպական կօնտրոլի, ռեֆորմները, ինչքան էլ նրանք լայն լինեն, ոչինչ միտք չունեն»¹²:

«Հին մեղքը պետք է քաւել» նյութը հիշեցնում է Անգլիայի հայտնի բացասական դերակատարության մասին, որը տեղի ունեցավ Բեռլինի կոնգրեսի օրերին. «Եւ յիշելով այդ անցեալը, յիշելով այն ուժգին պաշտպանութիւնը, որ Մեծ Բրիտանիան ցույց տուեց քրիստոնեայ հայերին ճնշող, հարստահարող իշխանութեանը, մենք գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Անգլիան դեռ շատ պետք է անի, դեռ շատ պետք է աջակցի հայերին, որպէս զի քաւել իր հին

¹⁰ «Մշակ», 1895, թիվ 56:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

մեղքը, մոռացնել տայ իր հին արարքները»¹³:

Նույն այս համարում Խ.Մալումյանը «Օրւայ հարցը» հրապարակման մեջ անդրադառնալով տերությունների առաջ քաշած հայկական ռեֆորմների սահմանափակ ու համեստ ծրագրին, գրում է, որ թուրքական իշխանությունները դա ևս մերժելու են: Ու մերժելու են այն պատճառաբանությամբ, թե «ինչպէ՞ս մտցնենք ռեֆորմներ, երբ չը կայ Հայաստան, չը կան հայկական նահանգներ և ամեն տեղ հայերը կազմում են բացարձակ փոքրամասնութիւն»¹⁴:

Հոդվածագիրը ընդգծում է, որ ամբողջ քսան տարի է, ինչ Թուրքիան հետևում է վերոնշյալ քաղաքականությանը, մի կողմից «աչքակապուկ» խաղալով Եվրոպայի հետ, մյուս կողմից համառորեն հայերին գաղթեցնելով հայրենի եզերքներից՝ ստեղծելով մշտական պանդխտության հոսանք և բնակեցնելով մայր երկրից քշված հայերի տներն ու բնակավայրերը արյունարբու քրդերով, չերբեզներով և այլ վայրենաբարո ցեղերով:

1895 թ. մայիսի 20-ին «Տասն եւ վեց տարի համբերեցին» առաջնորդող հոդվածում ասվում է, որ տասնվեց տարի է անցել Բեռլինի կոնգրեսից և այդ տարիների ընթացքում եվրոպական տերությունները ցույց տվեցին իրենց հավատարմությունը օսմանյան տերության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը:

Ըստ պարբերականի դիտարկման, եթե չլինեք այդ հավատարմությունը, ապա վաղուց եվրոպական տերությունները կստիպեին թուրքական իշխանություններին կատարելու իրենց պարտավորությունները: Իսկ թուրքական կառավարությունը ոչ թե թեթևացրեց հայ ժողովրդի ծանրագույն վիճակը, այլ «ստեղծեց Սասունի կոտորածը, - այդ անջնջելի արատը թիւրքաց պատմութեան մէջ»¹⁵:

«Մշակը» ուշադիր հետևում էր իրադարձությունների զարգացմանը և ամենօրյա դիտարկումներում հուսադրող ոչինչ չէր գտնում, թե Թուրքիան իրական քայլեր կկատարի բարենորոգումների իրագործման ճանապարհին:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ «Մշակ», 1895, թիվ 57:

1895 թ. օգոստոսի 5-ին պարբերականը նշում էր, որ թուրքը «միայն ոյժի, զենքի, թնդանօթի առաջ է խոնարհվել: Ուրիշ միջոց, չկայ»¹⁶: Մի քանի օր անց՝ 1895 թ. օգոստոսի 17-ին թերթը հայտնում էր, որ Սասունի կոտորածը քննող հանձնաժողովը ավարտել է իր աշխատանքը, որը փաստորեն զուր աշխատանք էր. «Քննություններ կատարել, բանակցություններ անել Թիւրքիայի հետ՝ դա զուր աշխատանք է»¹⁷:

1896 թ. ընթացքում պարբերականի էջերում ևս մի քանի անգամ ուղղակի կամ անուղղակի շեշտադրումներով արձագանքներ եղան Սասունի հայության ողբերգության հետ կապված թեմատիկայով:

Եզրակացություն

Թիֆլիսում լույս տեսնող արևելահայ ամենագրեցիկ պարբերականներից մեկը՝ «Մշակը» ցուցաբերելով քաղաքացիական ու բարոյական աննկուն որակներ և բարձր պրոֆեսիոնալիզմ, 19-րդ դարի 90-ական թթ. կեսերին բացահայտեց և մերկացրեց Օսմանյան Թուրքիայի իշխանությունների նախաձեռնած և իրագործած հայաջինջ գործողությունները արևմտահայության հանդեպ:

Պարբերականը միաժամանակ անարգանքի պլուրին գամեց արևմտաեվրոպական դիվանագիտությանը, որը կրավորական վերաբերմունք էր դրսևորում թուրքական իշխանությունների գործադրած բարբարոսությունների հանդեպ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.-Դօ, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912:

Գ. Եազըճեան, Ապտիլ Համիտ Բ.՝ Կարմիր սուլթանը (Յարակից Օսմանեան պատմութիւն եւ հաստատութիւններ), Պէյրուք, 1980:

Ս. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան, Թուրքերը թուրքերի մասին, Երևան, 2000: «Մշակ», 1895, թիվ 23, 53, 54, 56, 57, 88, 93:

¹⁶ «Մշակ», 1895, թիվ 88:

¹⁷ «Մշակ», 1895, թիվ 93:

ECHO (RESPONSES) OF THE HAMID MASSACRE ON THE PAGES OF THE "MSHAK" MAGAZINE KARAPETYAN A.

Summary

Keywords: Sultan Hamid, pogroms of Armenians European diplomacy, Commission of Inquiry reforms, Fake, disinformation.

In the late 90s of the 19th century, Sultan Hamid (Hamid) organized pogroms against the Armenians of Western Armenia. All events were published with all the details and authenticity in one of the noble magazines, MSHAK, where the action of the pogroms organized by the leaders of the government of the supreme sultanate was clearly reflected. The indifference, the indifferent attitude of European diplomacy to the attitude of the brutal pogrom and massacre of the Armenians of Western Armenia was also severely condemned.

ЭХО(ОТКЛИКИ) ГАМИДСКОЙ РЕЗНИИ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА "МШАК" КАРАПЕТАН А.

Резюме

Ключевые слова: Султан Гамид, погромы армян Европейская дипломатия, комиссия по расследованию, реформы, подделки, дезинформация.

В конце 90_ых 19_ого века султан Гамид (Хамид) организовал погромы армян Западной Армении. Все события были опубликованы со всеми подробностями и подлинностью в один из знатных журналов «МШАК» ,где было четко отражено действие погромов организовано главарями правительства высшего султаната. Еще строго осуждали безразличие, безразличное отношение европейской дипломатии к отношению жестокого погрома и резни армян Западной Армении.

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ «ՄՇԱԿ»
ՕՐԱԹԵՐԹԸ (1915 թ.)

*Բանալի բառեր*¹⁸ «Մշակ» թերթ, հայերի կոտորած և տեղահանություն, Օսմանյան կայսրություն, երիտթուրքական իշխանություններ, Արևմտյան Հայաստան, հայ գաղթականներ, բարեգործական ծրագրեր:

Ներածություն

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, օգտվելով նպաստավոր աշխարհաքաղաքական հանգամանքներից՝ երիտթուրքական իշխանություններն սկսեցին հայերի տեղահանության և կոտորածների քաղաքականության իրականացումը¹⁸: Նրանց հեռահար և հիմնական նպատակները հայության ոչնչացումն ու Արևմտյան Հայաստանի, Օսմանյան կայսրության հայաշատ բնակավայրերի հայաթափումն էին:

Տեղեկատվական վակուումի պայմաններում էր արագորեն կյանքի կոչվում այդ հայրենագրկման հայաջինջ ծրագիրը: Բուն Արևմտյան Հայաստանում կյանքը կարծես կանգ էր առել, և բնական էր, որ հաստատված գրաքննության աչալուրջ հայացքի ներքո անհնար էր արդեն միայն մայրաքաղաք Կ. Պոլսում հրատարակվող հայկական (և՛ ոչ միայն) թերթերի էջերում անդրադառնալ հայերի հանդեպ իրականացվող եղեռնագործությանը: Առավելապես օտարերկրյա լրատվական գործակալությունների, բարի կամքի տեր դեսպանների, հյուպատոսների և ցեղասպանության մսադացից մի կերպ փրկված վերապրողների շնորհիվ էին մամուլի հայկական ու օտարալեզու օրգանները տեղեկանում և իրենց լսարանին տեղեկացնում մեր ժողովրդի

¹⁸ Հայոց պատմություն 2015, 478-493:

հետ կատարվածի մասին՝ ձևավորելով համապատասխան հասարակական կարծիք:

Հայոց պետականության բացակայության պայմաններում խնդրո առարկա ժամանակահատվածում Ռուսական կայսրության մեջ գտնվող Թիֆլիս քաղաքում կենտրոնացած հայության մտավոր սերուցքը փորձում էր ինչ-որ կերպ աջակցել փախստականներին ու այդ նպատակի շուրջ համախմբել կարող ուժերին: Այս գործում առանձնահատուկ դեր էր խաղում պարբերական մամուլը:

«Մշակ» օրաթերթը առաջիններից էր, որ տեղեկացրեց արևմտահայերի կոտորածների մասին

Թերթն այդ թեմային անդրադարձել է բազմակողմանիորեն: Ներկայացրել է լուրեր, սկզբնապես թարգմանելով օտարալեզու թերթերից ու լրատվական գործակալություններից վերցրած կամ ստացած տեղեկատվությունը, իսկ հետագայում նաև սեփական թղթակիցների և հրատարակիչ-խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի ռեպորտաժների միջոցով է փորձել պատկերացում տալ, թե ինչպես էր իրագործվում թուրքական հայակործան ծրագիրը՝ նկարագրելով մանրամասներ: Այս առումով կարևոր էին թերթում տպագրվող հեռագրերն ու ծավալով փոքր, բայց խորությամբ և վերլուծական մտքով աչքի ընկնող յուրօրինակ խմբագրականները, ինչպես նաև իրենց տեսածը, զգացածը ու ապրումներն ամփոփող ցեղասպանության ականատես վերապրողների վկայությունները: Այս ամենին կարել է գումարել Օսմանյան Թուրքիայում աշխատակիցներ ունեցող արտասահմանյան հայտնի պարբերականներից տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին ընթերցողներին պատմող հոդվածների թարգմանաբար արտատպումները, որոնք հիշյալ տեղեկատվական շղթայի կարևոր օղակներից էին:

«Մշակի» խմբագրակազմը, փաստորեն, հատուկ մշակված քաղաքականության շնորհիվ կարողանում էր, այս ամենի համադրմամբ, ամբողջական և օբյեկտիվ ձևով արձագանքել

բնօրրան հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում ու Օսմանյան կայսրության հայաշատ բնակավայրերում հայության կոտորածներին՝ անաչառ և ժամանակի թույլ տված օպերատիվության շրջանակում լուսաբանելով դեպքերի ընթացքը: Սա կյանքի է կոչվել աշխատանքային բազմաշերտ պլանով.

- հայ ժողովրդի նկատմամբ որդեգրված թուրքական պետական քաղաքականության մերկացում,
- արևմտահայերի ոչնչացման փորձը և հայրենիքից նրանց բռնի տեղահանությունն Առաջին աշխարհամարտի իրադարձությունների քողի ներքո,
- բուն ջարդերի ու կոտորածների նկարագրություն՝ հիմնված բացառապես դրանց միջով անցած մարդկանց պատմությունների վրա,
- պատկերացում տարագիր հայության բեկորների տեղաբաշխման, խնդիրների և կարիքների մասին,
- գաղթականների և որբերի աջակցության ծրագրերի ներկայացում ամենօրյա կտրվածքով, ընդ որում դրանց մեջ ներառված էին հայության հասարակական, բարեգործական տարբեր կառույցների (ի թիվս որոնց՝ ոչ հայկական) և Ռուսական կայսրության համապատասխան պետական մարմինների միջոցով նրանց սննդով, հագուստով, կացարանով ապահովելու ու բժշկական օգնություն ցուցաբերելու զանազան նախաձեռնությունները և աշխատանքները,
- տարագիրներին հնարավորության դեպքում աշխատանք տրամադրելու ձեռնարկները, որոնց միջոցով նաև ցույց էր տրվում, որ գաղթականների մեջ շատ էին իրենց ձեռքերով հանապազօրյա հացը վաստակել ցանկացողները,
- ունևոր հայերի և մեծահարուստների պախարակելի վերաբերմունքը գաղթականների խնդիրների նկատմամբ,
- արևմտահայության՝ Մայր հայրենիք վերադարձի

հարցը,

- ինքնապաշտպանական կռիվներն ու հերոսամարտերը (մասնավորապես Վանի ինքնապաշտպանությունն ու հայկական փոքրիկ և կարճատև ինքնակառավարումն այնտեղ),

- օտարալեզու թերթերից Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հայանպաստ նյութերի թարգմանություններ,

- անդրադարձ Հայկական հարցի զարգացումներին:

Ահա այսպիսի տարբեր կտրվածքներով էր «Մշակն» անդրադարձել արևմտահայության կոտորածներին: Հայկական ջարդերի մասին առաջին լուրը թերթը տպագրել էր 1915 թվականի ապրիլի 9-ին: «Հալածանքներ Թուրքիայում հայերի դեմ» վերնագրով այդ լուրը պարունակող թղթակցությունն ավարտվում էր «ի՛նչ է պետք անել» հարցադրումով, որին տրվում էր հստակ պատասխան: Ըստ այդմ՝ անհրաժեշտ էր օգնության խնդրանքով դիմել պատերազմի մեջ չընդգրկված պետություններին. «Քանի դեռ պատերազմը չէ վերջացել, պատժել Թիւրքիային դեռ անհնարին է, մնում է բողոքել չեզոք պետությունների առաջ, օրինակ՝ Ամերիկային, որ յանուն մարդասիրության և ընդհանուր միջազգային օրէնքների զսպեն Թիւրքիայի կատաղութիւնը»¹⁹, - գրում էր Համբարձում Առաքելյանը և կոչ անում պատրաստվել եկվոր գաղթականների օգնության գործը կազմակերպելուն: Նա նաև հույս էր հայտնում, որ ոչ պաշտոնական աղբյուրներից ստացված կոտորածների վերաբերյալ լուրերը գուցե չափազանցված էին և այնքան էլ չէին համապատասխանում իրականությանը, քանի որ դրանցում նշվում էր հայերի ընդհանուր սպանդի մասին Արևմտյան Հայաստանի բոլոր հատվածներում ու Փոքր Հայքում (Կիլիկիայում)²⁰:

¹⁹ Մշակ 1915, № 72 (Հալածանքները Թուրքիայում հայերի դեմ):

²⁰ Մշակ 1915, № 72:

Օրերի ընթացքում «Մշակը» բացահայտել էր այդ լուրերի իսկությունը և եկել էր այն եզրակացության, թե արևմտահայության նկատմամբ իրականացվում էր «դժոխային ծրագիր»²¹, որը «թիրքաց կառավարութիւնը երկնել է և ձեռնարկել է իրագործել հայութեան ջնջման համար Թիրքիայում»²²: Թերթը նշում էր, որ այդ նպատակին էր ծառայեցվում նաև ջարդերից ողջ մնացած հայերի ստիպողաբար տեղահանության կազմակերպումը դեպի Միջագետքի անապատներ, որտեղ կլիմայական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով նրանց մեծ մասը դատապարտված էր մահվան, իսկ մի մասին էլ ուղարկում էին հարավային շրջաններ կամ օսմանցիության օջախ համարվող Գոնիա՝ մամեդականների ջարդարար խմբերի կողմից ոչնչացվելու նպատակով²³:

Արևմտահայության կոտորածների և նրանց բնաջնջելու թուրքական իշխանությունների ծրագրին «Մշակն» արձագանքել է ըստ արժանվույն՝ հիմնականում հեռագրերի, լուրերի ու վերլուծությունների միջոցով վերհանելով այդ եղեռնագործության պատճառներն ու մերկացնելով դրանց վաղօրոք պլանավորված լինելու հանգամանքը: Այդպիսի նյութերը բազմաթիվ են: Բերենք մեկ-երկու օրինակ: 1915 թվականի մայիսի 2-ին թերթը տպագրել էր Գևորգ V Սուրենյանց կաթողիկոսի հեռագիրը՝ ուղղված Ռուսական կայսրության արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովին: Դրանով տեղեկացվում էր, որ, ըստ հավաստի աղբյուրների, տեղի էր ունենում «անպաշտպան և անզեն հայերի կոտորած Էրզրումում, Դերջանում, Զեյթունում և շրջակայքում, արիւնահեղ ընդհարումներ Բիթլիսում, Վանում, Մուշում, բռնություններ, թալաններ, սպանություններ Ակնում, Կիլիկիայում»²⁴ : Թերթի նույն համարի

²¹ Մշակ 1915, № 152 (Դժոխային ծրագիր):

²² Մշակ 1915, № 152:

²³ Մշակ 1915, № 152:

²⁴ Մշակ 1915, № 91 (Վեհափառ կաթողիկոսի դիմումները):

առաջնորդողում Հ. Առաքելյանը, հիմնվելով ստացած հեռագրական տվյալների, մասնավոր լուրերի, եվրոպական մամուլի հաղորդագրությունների վրա, եզրակացնում էր. «Այլևս ոչ մի կասկած չեն անում, Թիւրքաց Հայաստանում սկսվել է հայկական տարրի ջնջման ծրագրի գործադրութիւնը, և հայ ժողովուրդը ենթակայ է բռնութիւնների, աւերումների և քայքայումների»²⁵:

Թերթը գուժում էր թե Կ. Պոլսում արևմտահայ ակնառու 234 մտավորականների ձերբակալության²⁶, թե՛ «Ազատամարտ» օրաթերթը փակելու և խմբագիրներից մեկին Անգորա արքայազնի մասին²⁷, ներկայացնում էր թե՛ ջարդերից փրկված ականատեսների սարսափազդու պատմությունները, թե՛ ժամանակավորապես ազատագրված Վանից Հ. Առաքելյանի ռեպորտաժները, թե՛ ինքնապաշտպանական կռիվներն ու հայ կամավորականների անձնուրաց գործողությունները:

Առանձնահատուկ էր «Մշակի» վերաբերմունքը Վանի հերոսական մաքառման և ինքնատիպ քաղաք-պետության մոդելի ստեղծման երևույթի նկատմամբ: Թերթը վանեցիների օրինակով ասես ցանկանում էր պայքարի ոգին վառ պահել և ամենքին ասել, թե հայը միայն զլուխը կախ չի սպանվել, այլ զենքով մարտնչել է գոյատևման անհավասար ու պարտադրված մարտում և անգամ կարճատև փոքր-ինչ նպաստավոր պայմաններում փորձել է ինքնուրույն կերպով իր քաղաքներից մեկում հիմնել ինքնակառավարման ու ինքնապաշտպանական մարմիններ: «Մշակը» նշում էր, որ ավելի քան 10000 հայեր էին ամրացել Վանում՝ ստիպված լինելով զենք բարձրացնել ու մարտնչել քաղաքը պաշարած կանոնավոր զորամիավորումների և քրդական անկանոն հեծալագործի դեմ՝ պաշտպանելով իրենց կյանքը և ապրելու իրավունքը²⁸:

²⁵ Մշակ 1915, № 91 (Հայաստանի դառն վիճակը):

²⁶ Մշակ 1915, № 120 (Թուրքական պատերազմի շուրջը):

²⁷ Մշակ 1915, № 72 (Լուրեր Պոլսից):

²⁸ Մշակ 1915, № 91 (Հայաստանի դառն վիճակը):

Վանում ծավալվող իրադարձություններն ամփոփված էին մասնավորապես «Վանի կոտորածը և ինքնապաշտպանական կռիվը» հոդվածաշարում²⁹:

«Մշակը» փաստում էր նաև, որ Օսմանյան կայսրությունը կործանման եզրին էր, և դա էր հայերի կոտորածների հիմնական պատճառը, քանզի թուրքական իշխանությունները ցանկանում էին վերջնականապես յուրացնել Արևմտյան Հայաստանի տարածքները³⁰: Հ. Առաքելյանը գրում էր, որ այդ դժոխային ծրագիրը խափանելու ոչ մի միջոց ու հնարավորություն հայությունը չուներ, թեև կաթողիկոս Սուրենյանցը աջակցության խնդրանքով դիմել էր Միացյալ Նահանգներին և Ռուսական կայսրությանը, բացի այդ՝ Պողոս Նուբարին լիազորել էր նմանատիպ առաջարկով հանդես գալ դաշնակից ու չեզոք պետություններից՝ Կայսր-ցուցիչների առջև³¹: Թերթն արտահայտելով հայության մի սովոր հաստվածի մոտեցումները՝ հիմնական հույսը կապում էր ռուսական զորքի հաղթանակի հետ՝ բարձրաձայնելով այն տեսակետը, որ թուրքական կառավարությունը որոշել էր հայերին ոչնչացնել, որովհետև կարծում էր, թե «Թիւրքաց Հայաստանը պետք է վերջ ի վերջոյ ընկնի ռուսական տիրապետութեան ներքոյ, շնորհիւ ռուս զօրքերի յաղթական ընթացքի», ուստի «երկնեց ծրագիրը՝ տալ և թողնել Ռուսաստանին Հայաստանն առանց հայերի»³²: Այդ որոշմանն, ըստ թերթի, հայերը նպատում էին իրենց ռուսամետությամբ և կամավորական խմբեր կազմելու նախաձեռնությամբ. «Թիւրքաց կատավարութիւնը կատաղած հայերի դէմ՝ սրանց առ ռուսական զէնքը և զօրքը ցոյց տուած համակրութեան և աջակցութեան համար, պատրուակ բռնելով հայ կամաւորական շարքերի կազմակերպութիւնը, որոշեց վրէժխնդիր լինել և իրագործեց իր այդ որոշումը ամենաստակալի կերպով³³»:

²⁹ Մշակ 1915, № 121-127 (Վանի կոտորածը և ինքնապաշտպանական կռիվը):

³⁰ Մշակ 1915, № 121-127:

³¹ Մշակ 1915, № 121-127 (Վանի կոտորածը և ինքնապաշտպանական կռիվը):

³² Մշակ 1915, № 159 (Անհետացած Հայաստան):

³³ Մշակ 1915, № 159:

Բազմաթիվ հրապարակումների մեջ անթաքույց արտահայտված է նաև «Մշակի» խմբագրակազմի այն, ինչ-որ առումով, ոչ քաղաքական ու ռումանտիկորեն թյուր կարծիքը, որի համաձայն՝ Ռուսական կայսրությունն իր գորքով ամեն միջոց գործադրել է, և դրանք չի խնայել, Արևմտյան Հայաստանը կործանումից ու արևմտահայությանը բնաջնջումից փրկելու համար հայ կամավորականների հետ, սակայն անկարելի է եղել անհնարինը հնարավոր դարձնել³⁴։ Այսինքն՝ Առաջին աշխարհամարտում Ռուսական կայսրությունը ներգրավվել էր առավելապես հենց այս պատճառով և ոչ թե՛ իր աշխարհաքաղաքական շահերից ելնելով։ Իբրև ասվածի վկայություն, պարբերականը հիշատակում էր նաև թուրքական կառավարությանն ուղարկված՝ Ռուսաստանի ու դաշնակից երկու տերությունների հայտարարությունը, որով նրանք դատապարտում էին հայության կոտորածները որպես մարդկության դեմ ուղղված ոճիր, ինչի պատասխանատվությունը դնում էին իշխող կառավարության անհատապես բոլոր անդամների վրա³⁵։

1915 թվականի դեկտեմբերի 27-ի խմբագրականում Հ. Առաքելյանը հիշեցնում էր, որ Ռուսաստանը և եվրոպական երկրները այդպես էլ կյանքի չէին կոչել Պետրոս Մեծի ու Եկատերինա թագուհու այն ծրագիրը, որով պետք է ստեղծվեր Թուրքիայի ավերածությունները և ջարդերը կանխող պատվարի դեր կատարող հայկական պետություն³⁶։ «Մշակը» տպագրել էր անգլիական խորհրդարանում լորդ Բրայսի ելույթը, որտեղ էլ հենց այս խորհրդածություններով էր հանդես եկել թերթի խմբագիրը³⁷։ «Գլադստոնից յետոյ սա առաջին անգամն է, որ անգլիական մի պետական անձն այսպես անվերապահությամբ խօսում է յօգուտ Հայաստանի և հայերի և խոստովանում է, որ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը բարոյապես և իրաւագիտապես պարտա-

³⁴ Մշակ 1915, № 159:

³⁵ Մշակ 1915, № 159:

³⁶ Մշակ 1915, № 288 (Լորդ Բրայսի ճառը Հայաստանի մասին):

³⁷ Մշակ 1915, № 288:

կան են լուծել Հայկական հարցը և վերջ տալ մի բազմաչարչար ժողովրդի մարտիրոսագրությանը»³⁸, - կարդում ենք թերթում: Պարբերականը գրում էր, որ հայությանը պատած հուսահատությունից հետո լորդ Բրայսի ճառը, որտեղ նա նորից բարձրացնում էր արդեն «թաղված» համարվող Հայաստանի ինքնավարության հարցը, կարծես գալիս էր հույս, հավատ ներշնչելու և մխիթարելու արևմտահայությանը, «եթե միայն նրանք այժմ որևէ բանով կարող են մխիթարվել»³⁹:

Հ. Առաքելյանը սրտի ցավով հիշեցնում էր դեռևս 1913-ի գարնանն Արևմտյան Հայաստանում շրջագայած և հոգվածաշարը «Մշակ» թերթում տպագրած Տ.Օլգենիին⁴⁰ «Անհետացող Հայաստան» խորագիրը. «Չարագուշակ այդ մարգարեությունը այսօր կատարված իրողություն է... Այսօր այլևս ոչ մի կասկած չունենք, որ անհետացող Հայաստանը արդեն անհետացել է: Հայաստանը ջնջված... Սոսկալի է արտասանել այս բառերը, բայց որքան և սոսկալի լինի, դա կատարված իրողություն է»⁴¹: Պարբերականը նաև փաստում էր, թե Արևմտյան Հայաստանը դարձել էր ավարառության, հրկիզության և կոտորածների դաշտավայր, իսկ հայ ժողովուրդը «Թիւրքաց Հայաստանում բնաջինջ լինելու իրողութեանն է դատապարտված, եթէ ռուսական զենքը յաղթող չը հանդիսանայ»⁴²: «Մշակն» առաջարկում էր չհուսահատվել, ազգովի միա-

³⁸ Մշակ 1915, № 288:

³⁹ Մշակ 1915, № 288:

⁴⁰ Տ. Օլգենիին Պետերբուրգի Биржевые ведомости» թերթի հրապարակախոս Անտուան Բերեգովսկի-Օլգինսկու կեղծանունն էր:
https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%B6%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%A1%D5%B6_%D4%B2%D5%A5%D6%80%D5%A5%D5%A6%D5%B8%D5%BE%D5%BD%D5%AF%D5%AB%D5%95%D5%AC%D5%A3%D5%AB%D5%B6%D5%BD%D5%AF%D5%AB (Մուտք՝ 27.04. 2022): Զաքարյան 1989, 67-84:

⁴¹ Մշակ 1915, № 159 (Անհետացած Հայաստան):

⁴² Մշակ 1915, № 128 (Չպետք է հուսահատվել):

բանվել, չփառաբանել միայն մեկ կուսակցության՝ ՀՅԴ-ի գործունեությունը՝ չստեղծելով նրա «հեգեմոնիա»-ն⁴³։ Մրանք խմբագրակազմի առաջարկներն էին, որոնք, ինչպես նաև թերթն էր վկայում իր վերլուծականներում և առաջնորդող հոդվածներում, մնացել էին «ձայն բարբառող յանապատի»⁴⁴։ Պարբերականն արձանագրում էր, որ ազգային մեծ աղետի առաջ հայ ժողովուրդն այդպես էլ չէր մեկտեղել համընդհանուր ջանքերը. «Փոքրոգի ազգ լինելով՝ մենք չը կարողացանք մեր կուսակցական շահերը զոհել ընդհանուր ազգային շահերին և գլուխ բերել ազգային ընդհանուր միության գործը»⁴⁵։

Տարագիր արևմտահայերի դրության և նրանց օգնության հարցեր

1915-ի օգոստոսի առաջին տասնօրյակից սկսած, իսկ հոկտեմբերի երկրորդ տասնօրյակից չի եղել թերթի որևէ համար, որում այդ թեմաներին անդրադարձ չլիներ, այս հիմնահարցերին վերաբերող նյութերին կցվում էին վերլուծականներ և նկատվող թերություններն ու բացերը վերացնելուն ուղղված խորհուրդներ։

Իրենց կարևորությամբ կարելի է առանձնացնել Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնի և անձամբ Գևորգ V Սուրենյանցի նախաձեռնությամբ սկսված աջակցության ծրագրերի, Էջմիածնի գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի, Հայ նպաստամատույց ընկերության, Թիֆլիսում աշխատող Կովկասյան և Հայկական կենտրոնական կոմիտեի, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության կատարած ազգափրկիչ գործունեությունը լուսաբանող հոդվածներն ու թղթակցությունները։ Դրանք հիմնականում ընդգրկված էին «Փախստականների վիճակը», «Հօգուտ հայ փախստականների», «Հրատապ սփոփանք Մայր-հայաստանցիներին», «Հայ գաղթականների դրությունը», «Ուրբերի համար», «Գաղթականների վի-

⁴³ Մշակ 1915, № 128։

⁴⁴ Մշակ 1915, № 128։

⁴⁵ Մշակ 1915, № 102 (Եվրոպան և հայկական ջարդերը)։

ճակը» խորագրերի ներքո: Նկատելի է այն առանձնահատկությունը, որ սկզբնական շրջանում տարագիր հայերի կարգավիճակը դիտարկվում էր Առաջին աշխարհամարտի հետևանքով հայրենի բնակավայրերը ժամանակավորապես լքած մարդկանց տեսանկյունից, իսկ արդեն 1915 թվականի ապրիլի վերջից կամ մայիսի սկզբից նրանց փախուստը կամ գաղթը և խնդիրներն այլևս թուրքական հայաջինջ ցեղասպան գործողությունների ծիրում էին ներկայացվում: Գաղթականների կենսապահովման և կյանքի փրկության խնդիրն էր առաջնահերթ թերթի աշխատակիցների, Թիֆլիսում և այլուր կենտրոնացած հայկական կառույցների, ընդհանրապես աշխարհասփյուռ հայության համար: «Ժամանակակից հայ կեանքի իրականութեան մէջ ամենահրատապ հարցը հայ փախստական-գաղթականների հարցն է»⁴⁶, - գրում էր «Մշակը»:

Թերթը լուսաբանել է բարեսիրական ծրագրերի ընթացքը, դրանց համատեղման, մեկ ընդհանուր մարմնի կողմից կառավարման աշխատանքները, առաջացած դժվարությունները: Այդ առումով առանձնահատուկ ընդգծվել է 1915 թվականի մարտի 1-3-ին կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Էջմիածնում տեղի ունեցած համաժողովը, որտեղ հայ փախստականների օգնության գործի կազմակերպումը դրվել էր «րացիօնալ» հիմունքների վրա⁴⁷, մշակվել, վերջնական տեսքի էր բերվել և հաստատվել էր նրանց օգնելու ծրագիրը, ինչպես նաև ընտրվել էր Գևորգ V Սուրենյանցի անմիջական ղեկավարության ներքո ստեղծված «Եղբայրական օգնության» Գլխավոր կարգադրիչ կամ Կենտրոնական հանձնաժողովը⁴⁸: Այն հոգևորական (4) և աշխարհիկ (8) ներկայացուցիչների միջոցով իր ձեռքերում էր կենտրոնացնելու այդ աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարությունը, թեև Կովկասի հայ բարեգործական ընկերությունը և նրան կից Հայկական կենտրոնական կոմիտեն ու

⁴⁶ Մշակ 1915, № 45 (Այսօրվա համագումարը):

⁴⁷ Մշակ 1915, № 50 (Ողջունում ենք Էջմիածնի համագումարի արդյունքը):

⁴⁸ Մշակ 1915, № 50, № 53 (Էջմիածնի համագումարը փախստականների մասին):

Հայ գյուղատնտեսական և տնայնագործական ընկերությունն իրենց ազատ էին համարել նվերներ ստանալու ու բաժանելու հարցում, ինչը մնացած բարեգործականների կողմից չէր ողջունվել⁴⁹:

«Մշակը» բավական մանրամասնորեն է ներկայացրել «Եղբայրական օգնության» Գլխավոր կարգադրիչ կամ Կենտրոնական հանձնաժողովի նիստերը, որոշումները, իրականացրած գործունեության արդյունքները և ֆինանսական հաշվետվությունները: Այս առումով բավական է հիշատակել, ասենք, «Էջմիածնի համագումարը փախստականների մասին» եռամսա թղթակցությունը, որտեղ արտացոլված է բարեսիրական հայկական տարբեր կազմակերպությունների մտահոգությունը տարագիրների ու գործուն մտահոգությունը նրանց ճակատագրի և խնդիրների նկատմամբ⁵⁰: Բացի այդ՝ կոպեկ-կոպեկ նշված էին, թե ինչի՞ վրա էին ծախսվել հանգանակված կամ իբրև նվիրատվություն ստացված գումարները⁵¹, ինչն ապահովում էր դրանց գործունեության թափանցիկությունը և մեծացնում էր հասարակության ու Ռուսական կայսրության պետական կառույցների վստահությունը նրանց աշխատանքի որակի վերաբերյալ: Այս թղթակցության մեջ բերված էին հարուստ ու թարմ տվյալներ հայ գաղթականներիթվի, տեղաբաշխման վայրերի, ստացած և առաջիկայում նախատեսված աջակցության տեսակի ու քանակի մասին: Օրինակ՝ «Եղբայրական օգնության» Իգդիրի հանձնաժողովի զեկուցագրից պարզ էր դառնում, որ այդ քաղաքի միջով անցել էին փախստականներ Բայազետի, Ալաշկերտի, Դիադինի կողմերից⁵²: Նշվում էր, որ թալանվել էր 29 բնակավայր, ի թիվս որոնց՝ 2 քաղաք, 27 գյուղ⁵³, կոտորած եղել էր 18 բնակավայրում, այդ թվում՝ 3 քաղաքում և 15 գյուղում⁵⁴: Մեծ ջարդ էր կազմակերպվել Ալաշկերտում, որտեղ 300 տնից կոտորածից ազատվել

⁴⁹ Մշակ 1915, № 53:

⁵⁰ Մշակ 1915, № 51, 52, 53 (Էջմիածնի համագումարը փախստականների մասին):

⁵¹ Մշակ 1915, № 51, 52, 53:

⁵² Մշակ 1915, № 51 (Էջմիածնի համագումարը փախստականների մասին):

⁵³ Մշակ 1915, № 51:

⁵⁴ Մշակ 1915, № 51:

Էին 30-ը, իսկ մնացած 270-ն անխնա ջնջվել էին⁵⁵: Հիշյալ գեկույցում հատակեցվում էր, որ Ալաշկերտի շրջանն այդ պահի դրությամբ տվել էր 18000 փախստական⁵⁶: Ընդ որում, նմանատիպ հանգամանալից գեկուցագրեր էին պատրաստել և Էջմիածնի համագումարում ներկայացրել «Եղբայրական օգնության» Էջմիածնի, Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Հին Նախիջևանի հանձնաժողովների, Թիֆլիսի հայկական Կենտրոնական կոմիտեի, Միսական միության և Քաղաքային հանձնաժողովի, Հայ նպաստամատույց ընկերության, Բաքվի հայկական բյուրոյի, Պարսկահայերի հանձնաժողովի, Մոսկվայի, Նոր Նախիջևանի և Սիմֆերոպոլի բարեգործական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները⁵⁷:

«Մշակն» իր հրապարակումների միջոցով օրըստօրե կարծես ամբողջական պատկերացում է տվել արևմտահայերի կոտորածների ու տեղահանության, ջարդերից փրկված բեկորների սփռման աշխարհագրության, տարագիրների տեղաբաշխման, նրանց համար իրականացվող բազմազան ծրագրերի մասին: Եթե այլ պարբերականներ տարբեր կերպ ու տարբեր աստիճանով չներկայացնեին այդ ամենը, միայն «Մշակը» բավական կլիներ, որ այսօր մենք ամբողջական պատկերացում կազմեինք հիշյալ խնդիրների վերաբերյալ: 1915-ի տարեվերջյան համարում, ամփոփելով կատարած աշխատանքը, թերթը փաստում էր, որ միայն տեսականորեն չէր ծառայել հայ ժողովրդին, այլ նաև դա արել էր գործնականորեն⁵⁸: Թերթի խմբագրությունը հանուն հայ փախստականների հիմնել էր ընկերություններ, հանձնաժողովներ, կատարել էր հանգանակություններ, կազմակերպել էր ուղևորություններ և այցելություններ, մասնակցել էր փախստականներին օժանդակելու նպատակներ հետապնդող ձեռնարկների: «Միայն յոգուտ փախստականների՝ «Մշակը» կարողացավ հանգանակել

⁵⁵ Մշակ 1915, № 51:

⁵⁶ Մշակ 1915, № 51:

⁵⁷ Մշակ 1915, № 51:

⁵⁸ Մշակ 1915, № 291 (Մշակը 1915 թվին):

մօտ 83000 բուրլի, բացի յօգուտ կամաւորների ստացված գումարից, որ հասաւ մօտ 50000 ռ. գումարի»⁵⁹, - կարդում ենք տարեվերջյան առաջնորդողում: Պարբերականը գրում էր, որ աշխատել էր հետևյալ նշանաբանով՝ «Խոսքի հետ գործ»⁶⁰: «Մշակը» շնորհակալություն էր հայտնում իր բոլոր աշխատակիցներին ու նրանց վստահեցնում էր. «Քաջ իմացեք, որ ապագայ սերունդները, պատմութիւնը գնահատելու են ձեզ: Մի՛ մոռացեք, որ հունձը շատ է, իսկ մշակները՝ սակաւ: Վերսկսենք քաշել մեր լուծը, ծանր, բայց քաղցր լուծը վաղվանից՝ 1916 թ. ևս »⁶¹:

Եզրակացություն

«Մշակը» 1915 թվականի ընթացքում, հետագայում նույնպես, արձագանքել է արևմտահայության կոտորածներին և հնարավորինս ամբողջական պատկերացում է տվել դրանց մասին: Թերթը հանգամանորեն ներկայացրել է հայ գաղթականների աջակցության աշխատանքները՝ նկատվող թերություններով, զեղծարարություններով և դժվարություններով հանդերձ: Պարբերականի մոտեցումն էր՝ փրկել ցեղասպանությունից մագապուրծ եղածների կյանքը, օգնել նրանց ոտքի կանգնել, որ պատրաստ լինեն վերադառնալ ու վերաշինել իրենց հայրենի բնակավայրերը⁶²: «Մշակը», կարևորելով գաղթականների վերադարձի գործի կազմակերպումը, գտնում էր, որ դրա իրականացման համար անհրաժեշտ էր մեկտեղել ողջ հայության կարող ուժերը⁶³:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Զաքարյան Ա., Ռուս հրապարակախոս Տ.Օլգենինը Հայաստանի և Հայկական հարցի մասին (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1989, № 4, էջ 67-84):

Հայոց պատմություն, 2015, հ. 3, գիրք 2, Երևան, «Զանգակ», 757 էջ:

⁵⁹ Մշակ 1915, № 291:

⁶⁰ Մշակ 1915, № 291:

⁶¹ Մշակ 1915, № 291:

⁶² Մշակ 1915, № 190 (Հայաստանի ապագան):

⁶³ Մշակ 1915, № 190:

Մշակ, Թիֆլիս, 1915, № 45, № 50-53, № 72, № 91, № 102, № 120-128, № 152, № 159, № 190, № 288, № 291:

https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%B6%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%A1%D5%B6_%D4%B2%D5%A5%D6%80%D5%A5%D5%A6%D5%B8%D5%BE%D5%BD%D5%AF%D5%AB%D5%95%D5%AC%D5%A3%D5%AB%D5%B6%D5%BD%D5%AF%D5%AB (Մոմթ 27.04. 2022):

THE RESPONSE OF THE MASSACRES IN WESTERN ARMENIA IN "MSHAK" DAILY NEWSPAPER (1915) HOVSEPYAN M.

Summary

Keywords: "Mshak" newspaper, Armenian massacres and deportations, Ottoman Empire, young Turkish governments, Western Armenia, Armenian refugees, charity programs for refugees.

"Mshak" was among the first newspapers that informed about massacres of Western Armenians. The news, event coverings, analytical articles and translated materials gave full and objective picture about programs that pursued annihilation of Western Armenians.

ОСВЯЩЕНИЕ РЕЗНИ ЗАПАДНЫХ АРМЯН В ГАЗЕТЕ «МШАК» (1915) ОВСЕПЯН М.

Резюме

Ключевые слова: газета «Мшак», резня армян и вынужденное переселение, Османская Империя, младотурецкие власти, Западная Армения, армянские беженцы, благотворительные проекты для беженцев.

Газета «Мшак» одна из первых известила о резне западных армян. Напечатанные в ней вести и репортажи, аналитические статьи и переведённые материалы всецело и объективно давали представление об осуществляемых турецкими властями программ по истреблению армян в Западной Армении.

ԱՐՄԵՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Շիրակի պետական
համալսարան, պ.գ.թ., դոցենտ*

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ «ՄՇԱԿԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ (1914–1920 թթ.)

Բանալի բառեր՝ «Մշակ», պարբերական մամուլ, Ալեքսանդրապոլ, գաղթական, խնամատարություն, առողջապահություն, հասարակական կազմակերպություն:

Ներածություն

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ալեքսանդրապոլի գավառն ընդունեց ավելի քան 95000 գաղթականների: Դրանց մի մասը մնաց տեղում, մյուսներն անցան Ռուսական կայսրության այլ շրջաններ⁶⁴: «Մշակ»-ն ուշի ուշով հետևեց այդ գործընթացին, լուսաբանեց գաղթականներին ընդունելու և ապրուստի տարական միջոցներով ապահովելու աշխատանքները, ներկայացրեց բարեգործական առանձին ընկերությունների ձեռքբերումները խնամատարության և առողջապահության ոլորտներում, բարձրաձայնեց թույլ տրված թերացումները, առաջարկեց առկա խնդիրների լուծման ճանապարհներ:

Ստորև կփորձենք Ալեքսանդրապոլի գավառի օրինակով ցույց տալ, թե ինչ դերակատարություն ունեցավ պարբերականը գաղթականության շրջանում առկա խնդիրների վերհանման գործում: Քննությունն առավել դյուրին դարձնելու համար ուսումնասիրվող ոլորտները պայմանականորեն բաժանել ենք երկու խմբերի՝ խնամատարություն և առողջապահություն:

⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1311, թ. 23-24:

Խնամատարություն

Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ճակատում սկսվեցին 1914թ. նոյեմբերի 2-ին: Մեկ-երկու շաբաթ անց Կարսից, Կադզվանից, Օլթիից, Արդահանից և Սարիղամիշից Ալեքսանդրապոլ հասան նաև առաջին փախստականները: Ըստ 1915թ. հունվարի 30-ին անցկացված մեկօրյա ցուցակագրման տվյալների՝ պատերազմի առաջին երեք ամիսների ընթացքում նորեկների թիվը գավառում կազմեց մոտ 7000 մարդ⁶⁵: «Մշակ»-ի հավաստմամբ, նրանք ստացան անվճար բնակարան, վառելիք, հագուստ և հաց: Հաշվարկվեց նաև յուրաքանչյուր գաղթած ընտանիքի՝ իր բնակության նախկին վայրը վերադարձնելու և կորցրած տնտեսությունը վերականգնելու համար պահանջվող գումարը՝ 500 ռուբլի⁶⁶:

Գավառի բնակավայրերում գաղթականության տեղավորման ու տարրական կենսապայմանների ապահովման գործում էական խնդիրներ չնկատվեցին նաև 1915 թ. գարնանը, երբ սկսվեց արևմտահայության ներգաղթը: Բարեգործական առաքելությամբ Աստրախանից Ալեքսանդրապոլ գործուղված Գևորգ ք. Մկրտումյանը «Մշակ»ի էջերում բարձր գնահատական է տվել գաղթականների վիճակի բարելավման գործում բարեգործական ընկերությունների և հատկապես «Եղբայրական օգնության» կոմիտեի ծավալած գործունեությանը՝ շեշտելով, թե վերջիններս «պատուով էին տանում իրենց առաջ դրուած գործը»⁶⁷:

Խնամատարության գործում առաջին լուրջ բացերն ի հայտ եկան 1915թ. ամռան վերջերին, երբ ռուսական զորքերի նահանջի արդյունքում շուրջ 200000 քրիստոնյաներ Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներից հաշված օրերի ընթացքում անցան Արևելյան Հայաստան: Զանգվածային այդ տեղաշարժի հետևանքով

⁶⁵ St u Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией, 1915, 26-31.

⁶⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 51, 10 մարտի:

⁶⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 100, 13 մայիսի:

1915թ. օգոստոսին միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատվածների թիվը հասավ 31000-ի⁶⁸։ Բազմահազար գաղթականության ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու համար որոշվեց շուրջ 4000 մարդու տեղավորել «պահուստային» ֆոնդում՝ Փամբակի գավառակում։ Սակայն, դա արվեց հակառակ տրամաբանությամբ՝ մեծ գյուղերում տեղավորեցին գաղթականների փոքր խմբեր, իսկ փոքր գյուղերում՝ ուր նորեկների համար նույնիսկ հարմար շինություն չկար՝ մեծ խմբեր։ Թույլ տրված անփութության արդյունքում նորեկների ու տեղացիների հարաբերություններն այն աստիճան սրվեցին, որ վերջիններս սպառնացին վտարել գաղթականներին իրենց գյուղերից⁶⁹։

«Մշակ»-ն անդրադարձել է Փամբակում գաղթականների տեղավորման ժամանակ թույլ տրված սխալներին։ Պարբերականի «Ականատես» ստորագրությամբ թղթակցի վկայությամբ՝ սպասելիքները հատկապես չարդարացան Մեծ Ղարաքիլիսայում։ Խուսափելով «չարաբաղդ աղետյալների» խնամքի ծանր պարտականությունից՝ մոտ 10000 բնակչությամբ այս գյուղաքաղաքը, որ ուներ բազմաթիվ դատարկ ու լուսավոր բնակարաններ, դեղատներ, մթերքի շուկա և այլ հարմարություններ «ուղղակի զլացաւ իր մէջ պատասպարել փախստականների՝ հիւանդների, տանջվածների և որբերի մի խոշոր կօնտինգենտ»⁷⁰։

Այն, որ գաղթականների տեղավորման գործում կարող էին թերացումներ լինել՝ հասկանալի է, և ինչ-որ չափով բացատրելի։ Ռուսական զորքերի հուլիսյան նահանջն արևմտահայության նոր զանգվածային տեղաշարժի պատճառ դարձավ։ Վերջիններս տեղավորման խնդիրը լուծելու համար էլ Ալեքսանդրապոլի գավառի «պահուստային» ֆոնդը՝ առանց նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտին հասցնելու, օգտագործվեց։

⁶⁸ St' u Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915 г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них, 1915, 26.

⁶⁹ «Գաւառիձայն», Ալեքսանդրապոլ, 1916, № 7, 7 փետրվարի։

⁷⁰ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 177, 13 օգոստոսի։

Օգոստոսի 22-ին գավառ այցելած «Մշակ»-ի թղթակիցը տեղի ունեցածում մատնանշում է նաև բարեգործական կազմակերպությունների հանցավոր անտարբերությունը: «Շրջանիս հազարաւոր փախստականների անմիջական խնամքի ծանրութիւնը բացառապէս ընկած է Եղբայրական օգնութեան տեղի կոմիտէի ուսերին,-գրում է նա,- մինչդեռ հասարակական միւս կազմակերպութիւններից ոչինչ չի ստացուել, բացի լիառատ խոստումներից ու հեռագիրներից»⁷¹:

«Մշակն» անդրադարձել է նաև նույն օրերին Ալեքսանդրապոլի հանրակացարաններում առկա խնդիրներին և բավական մոայլ գույներով նկարագրել այստեղ տիրող վիճակը: «Միայն քաղաքի մէջ,-գրում է թերթին թղթակցած Արշակ Սաֆրաստյանը,- 6000 գաղթական կա, որոնցմէ՝ փոքր մաս մը քաղաքացոց տունը կապրի, իսկ մեծամասնութիւնը՝ հանրակացարաններու մէջ»: Ըստ հոդվածագրի, սրանք աննախանձելի դրության մեջ էին. գրեթէ զուրկ «կեանքի անհրաժեշտ պիտոյքներէն», կոտրված պատուհաններով սենյակներում, ծղոտե ներքնակների վրա տեղավորված էին 8-15 ընտանիքներ՝ սոված, առանց անկողնի ու հագուստի, իսկ ծուխն ու գարշահոտությունը «քեզ կը պարտաւորեցնէ դուրս փախչիլ՝ մաքուր օդի մէջ դիտելու գաղթականները»⁷²:

Սննդի մատակարարման հարցում առաջացած խնդիրները շուտով հարթվեցին: Գաղթականների ճնշող մեծամասնությունը, որպէս նախկին գյուղաբնակներ, քաղաքի խոնավ բանակարաններից նախընտրեց «գոմի օդան» և Ատրպետի հավաստմամբ, հայտնվեց շահեկան վիճակում, որովհետև բարեգործական կազմակերպություններից այլուր ու անհրաժեշտ այլ պարագաներ ստանալով՝ շարունակում էր «վառել գիւղացու աթարը» և օգտվել նրա սննդի պաշարներից⁷³:

Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղական ազգաբնակչությունը

⁷¹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 187, 26 օգոստոսի:

⁷² «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 250, 11 նոյեմբերի:

⁷³ Նույն տեղում:

սիրով ընդունեց բոլորին: «Մշակ»-ի հաշվումներով 1915թ. նոյեմբերի դրությամբ նորեկներ կային գավառի բոլոր 189 գյուղերում՝ տեղավորվել էին անվճար, ստանում էին նպաստ և հաց: Միայն Փամբակի գավառակում նրանք ունեին շուրջ 1000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, փայտ հայթայթում էին անտառներից, ստացել էին 200 վառարան, ապահովված էին տաք վերմակներով և հագուստով⁷⁴:

Գաղթականների ընդունման, տեղավորման և ապրուստի տարրական միջոցներ տրամադրելու խնդիրների կողքին «Մշակ»-ը պարբերաբար բարձրացրել է նաև նրանց աշխատանքով ապահովելու անհրաժեշտության հարցը:

Պատերազմի առաջին ամիսներին Ալեքսանդրապոլի գավառի ազգաբնակչությունն ու այստեղ գործող բարեգործական կազմակերպություններն իրենց ուսերին վերցրեցին գաղթականության անմիջական խնամքի ծանրությունը: Սակայն, արդեն 1915թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին այդ «բեռը» դարձավ անտանելի: Շարունակվող պատերազմի և զանգվածային ներգաղթի պայմաններում գաղթականներին ապաստանելու և նրանց ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու գործը միայն բարեգործական միջոցներով կազմակերպելն այլևս անհնար էր և խնամատարության գործը կանգնեց տապալման եզրին: Ստեղծված իրավիճակում առաջնային նշանակություն ստացավ գաղթականության զբաղվածության խնդրի լուծումը: Մինչդեռ իշխան Ա. Արդույան-Երկայնաբագուկի հավաստմամբ «գրեթե ճշմարտություն էր դարձել այն, որ գաղթականությունը չէր ուզում աշխատել, գերադասելով ապրել միայն փայաբաժնով և բարեգործութեամբ»: «Մշակ»-ի համար ուղղակի անսպասելի էր, որ «Եղբայրական օգնության» Մեծ Ղարաքիլիսայի կոմիտեին հաջողվել էր խնդրին լուծում տալ. «100 գաղթական տեղափոխվել էին պղնձի հանքերում, 300 հոգի էլ աշխատում էին Կարսի երկաթգծի և Սարիղամիշի խճուղու շինարարութեան վրա»⁷⁵:

⁷⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 271, 8 դեկտեմբերի:

⁷⁵ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 271, 8 դեկտեմբերի:

Յավոք, «Մշակ»-ի ակտիվությունն Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված գաղթականության խնդիրների լուսաբանման գործում հատուկ է միայն 1915 թ.-ին: Արդեն 1916թ. հաղորդումներն ամսեամիս դարձան հազվադեպ ու կցկտուր, իսկ Փետրվարյան հեղաշրջումից հետո գաղթականության ընդունման, ցուցակագրման, տեղավորման, կենսապայմանների ապահովման և այլ հիմնախնդիրների լուսաբանումը մղվեց հետին պլան. առաջնային քննարկման առարկա դարձավ բուռն զարգացում ապրող քաղաքական կյանքը (դա վերաբերում է ողջ արևելահայ մամուլին):

Այդ տարիների «Մշակ»-ը լի է քաղաքական վերլուծություններով և զուրկ լրագրողական լուրջ հետաքննություններից: Փոխարենը կարելի է հանդիպել գաղթականության վիճակը թերևս ցնցելու նպատակով առանձին բարեգործների ու հասարակության տարբեր շերտերին ուղղված կոչերի ու դիմումների: Այսպես, ռուսական գորբերի 1916թ. հուլիսյան նահանջի արդյունքում տասնյակ հազարավոր գաղթականներ շարժվեցին դեպի Ալեքսանդրապոլի գավառ: Նրանց առաջին խմբերը հաստատվեցին Փամբակում: «Մշակ»-ի «Ականատես» ստորագրությամբ թղթակցի վկայությամբ «եկողները՝ տանջված ու թալանված. գլխաւորապէս պառաւ կանայք, գառամեալ ծերեր և վտիտ մանուկներ էին»⁷⁶: Օգոստոսին ևս 8000 գաղթականներ՝ հիմնականում կիսամերկ ու սոված սասունցիներ հաստատվեցին Ալեքսանդրապոլում և շրջակա գյուղերում⁷⁷: Մինչև տարեվերջ այս թիվն աճեց ևս 1370-ով⁷⁸: Հակառակ գործադրած բոլոր ջանքերին, տեղի հասարակական կազմակերպություններին այս անգամ չհաջողվեց ձմռան նախաշեմին լուծել գաղթականների տեղավորման ու տարրական կենսապայմանների ապահովման

⁷⁶ «Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 172, 7 օգոստոսի, նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 177, 13 օգոստոսի:

⁷⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 244, 1 նոյեմբերի:

⁷⁸ «Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 282, 18 դեկտեմբերի:

խնդիրները: Ստեղծված իրավիճակում Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետը, Ալեքսանդրապոլի գավառապետ Կալանդարիշվիլին և քաղաքագլուխ Կամսարականը «Մշակ»-ում հրապարակեցին համատեղ կոչ՝ ուղղված անհատ բարեգործներին ու հասարակական կազմակերպություններին. «Վկայում ենք, նշված է ուղերձում, որ օգոստոս ամսից Ալեքսանդրապոլի գաւառը եկած փախստականները, գլխաւորապէս սասունցիներ... առանց չափազանցութեան բոլորովին մերկ են: Կոչ ենք անում բոլոր հիմնարկութիւններին, որ վարում են փախստականական բարեգործական գործեր, բոլոր մասնաւոր բարեգործներին, աղերսելով օգնութեան հասնել պատերազմի խեղճ զոհերին և թոյլ չը տալ, որ գազանութիւններից ազատված նրանք մեռնեն մեր աչքերի առաջ»⁷⁹:

Եվ օգնությունն իրեն երկար սպասել չտվեց: Մինչև տարեվերջ «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի և «Հայ գաղթականների ամերիկյան օգնության կոմիտեի» ներկայացուցիչ մայոր Մեյնարդի համատեղ ջանքերով գավառում բացվեցին 15-ական դազգահներով բրդի և բամբակի մշակման արհեստանոցներ, ինչը հնարավորություն տվեց մոտ 6000 մարդու բարելավել իր կենսապայմանները⁸⁰: Եվս երկուսը հիմնեցին սասունցիները՝ 1917 թ. փետրվարին⁸¹:

1918թ. գարնանը տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխվեց ի վնաս հայ ժողովրդի: Ապրիլի 1-ին սկսված թուրք-անդրկովկասյան պատերազմը և թուրքական արշավանքը խուճապ առաջացրեցին հայության շրջանում: Կարսի դավադիր հանձնումից հետո հայության գաղթն ընդունեց զանգվածային բնույթ: Տարբեր հաշվումներով Կարս քաղաքից և համանուն շրջանից Ալեքսանդրապոլի գավառ շարժվողների թիվը կարող էր հասնել մինչև 150000-ի:

1918թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին երկրամասում ստեղծված

⁷⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 244, 1 նոյեմբերի:

⁸⁰ «Армянский вестник», Москва, 1917, № 43, 23 ноябры.

⁸¹ «Աշխատանք», Երեվան, 1917, № 79, 8 փետրուարի:

քառասային այդ իրավիճակը հնարավորինս մանրամասն նկարագրվել է «Մշակ»-ում՝ մշտական թղթակիցներ Շարաֆյանի, Պապիկյանի, Մանդինյանի, Ղազարյանի, Ատրպետի և այլոց անձնուրաց աշխատանքի շնորհիվ: «Փախստականների մի մասը, ով փրկվել է իւր ունեցածքն ու անասունները,- գրում էր թերթը,- շարունակում է ճանապարհը դեպի Ղարաքիլիսա, Լոռի և նոյն իսկ Հիւս. Կովկաս: Միւս մասը ցրուել է Ալեքսանդրոպոլի գաւառի գիւղերը»⁸²: Անհատ բարեգործներին ու պետական հաստատություններին թերթը կոչ էր անում շտապ միջոցներ ձեռք առնել գաղթականների այդ «լավան» ընդունելու, սնունդով ապահովելու և տեղավորելու համար, որովհետև հասարակական այն կազմակերպությունները, որոնք վերջին տարիներին զբաղվել էին նմանօրինակ խնդիրներով, գաղթականների այսպիսի քանակին օգնել ի գործու չէին⁸³:

Թե գարնանային այս օրերին փախստական քանի՞ ընտանիք տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլի գավառ, և թե արդյո՞ք որևէ մեկը զբաղվեց սրանց տեղավորմամբ ու տարրական կենսապայմանների ապահովմամբ, հայտնի չէ: 1918թ. մայիսի 15-ին գավառի մեծ մասը զինակալվեց թուրքերի կողմից, որից հետո արևելահայ մամուլի էջերից իսպառ վերացան տեղեկություններն այստեղ հաստատված գաղթականության ինչպես թվաքանակի, այնպես էլ վիճակի մասին:

Առողջապահություն

Պատերազմը, գաղթականության օրըստօրե աճող թիվը, սովն ու ցածր կենսամակարդակը էական նախապայմաններ հանդիսացան Ալեքսանդրապոլի գավառում համաճարակային հիվանդությունների տարածման համար:

Մամուլում հայտնված առաջին հաղորդումները տարափոխիկ հիվանդություններից տիֆի մասին էին: Ըստ «Մշակ»-ին թղթակցած Գևորգ ք. Մկրտումյանի՝ վարակն Ալեքսանդրապոլ

⁸² «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, № 82, 1 մայիսի:

⁸³ Նույն տեղում:

էին բերել Երևանից եկած փախստականները՝ 1915թ. ապրիլի սկզբներին: Մակայն հիվանդությունն առանձնապես մեծ մասշտաբներ չէր ընդունել: Ապրիլի 24-ի դրությամբ հիվանդների ճնշող մեծամասնությունն արդեն ապաքինվել էր, մահացել էր 4 մարդ⁸⁴:

Ալեքսանդրապոլի գաղթականների շրջանում տիֆը նորից հայտնվել էր 1915թ. սեպտեմբերի երրորդ տասնօրյակում, սակայն այս անգամ ևս զանգվածային բնույթ չէր կրել: Ըստ Ատրպետի՝ սեպտեմբերի 19-ից 22-ն ընկած ժամանակահատվածում «Ողոսեան» հանրակացարանից «Քաղաքների միության» հիվանդանոց էր տեղափոխվել 3 օլթեցի⁸⁵:

Առավել կորստաբեր էր տիֆի երրորդ բռնկումը: Համաճարակը սկսվել էր 1915թ. դեկտեմբերին, Փոքր Ղարաքիլիսա գյուղում, ապա անցել Արթիկ, Իլիխաբի և տարածվել գավառի մյուս բնակավայրերում: Գավառում բժշկական շրջայց կատարած Ա. Տեր-Հովհաննիսյանի հավաստմամբ՝ համաճարակի տարածման հիմնական պատճառը կենցաղային անբարենպաստ պայմաններն էին, որոնցում հայտնվել էին գաղթականները: «Եթե բժաւոր տիֆով հիւանդներին ուղարկում ես հիւանդանոց, հարկ եղած դէպքում ոստիկանութեան միջոցով,-գրում է նա,-ապա ինչպէս ախտահարել այն ահագին օդաները իրենց ծակ ու ծուկերով, ուր փախստականներից գատ կան ձիեր, եզներ, կովեր, ընտանի աղանիներ, շատ անգամ և հաւեր»⁸⁶:

Ընդհանուր առմամբ՝ 1915թ. դեկտեմբերին Կարսի մարզում ու Ալեքսանդրապոլի գավառում մոլեգնած բժավոր ու աղիքային տիֆից օրական 3-5 մարդ էր մահացել, ինչը բավական համեստ թիվ էր, որովհետև Էջմիածնի, Իգդիրի և Երևանի գավառներում նույն հիվանդություններին օրական զոհ էր գնում 30-300 գաղթական⁸⁷:

⁸⁴ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 100, 13 մայիսի:

⁸⁵ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 212, 27 սեպտեմբերի:

⁸⁶ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, № 5, 10 յունւարի:

⁸⁷ «Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916, № 4, 17 յունուարի:

1915թ. ամռան վերջերին տեղեկություններ հայտնվեցին գավառում աղիքային սուր վարակիչ հիվանդությունների և հատկապես դեզինտերիայի տարածման մասին: «Մշակ»-ին թղթակցած Սարգիս Բոյրազյանի հաշվումներով՝ օգոստոսի 1-8-ն ընկած ժամանակահատվածում միայն Նալբանդ գյուղում հիվանդությանը զոհ էր գնացել 20 մարդ⁸⁸: Եվս 20-ը մահացել էր սեպտեմբերի 3-ին՝ քաղաքի հիվանդանոցում⁸⁹: Իսկ ընդհանուր առմամբ 1915թ. օգոստոսի 27-ից նոյեմբերի 1-ը «Քաղաքների միության» Ալեքսանդրապոլի հիվանդանոցներն ընդունել էին աղիքային հիվանդություններով ախտահարված 518 գաղթականների: Հաջորդ երկու ամիսների ընթացքում սրանցից 397-ը ապաքինվել էին, իսկ 121-ը՝ մահացել⁹⁰:

Տարափոխիկ հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար «Եղբայրական օգնության» Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի, «Երիտասարդական Միության» և «Ալագեազի Զուակունք» ընկերությունների համատեղ ջանքերով 1914թ. դեկտեմբերի 27-ին գավառում բացվեցին հիվանդանոց և դեղատուն⁹¹: Մեկ հիվանդանոց էլ «Քաղաքների Միության» կոմիտեն բացեց Մեծ Ղարաքիլիսայում՝ 1915թ. հոկտեմբերին⁹²:

Սակայն համաճարակային հիվանդություններն այս փոքրաթիվ ուժերով արմատախիլ անելն անհնար էր, և 1915թ. հունվարին «Մշակն» ի թիվս այլոց ահագանգեց գոյություն ունեցող հիվանդանոցային ցանցն անհապաղ ընդլայնելու անհրաժեշտության մասին: Ցավոք, առաջին քայլերից հետո մեզ համար անհայտ պատճառներով թերթը այլևս անհրաժեշտ հետևողականություն չցուցաբերեց առողջապահության ոլորտի հիմնախնդիրների նկատմամբ: Մինչդեռ 1915թ. ամռանն այս բնագավառում լրջագույն տեղաշարժեր կատարվեցին. օգոստոսի 27-ին

⁸⁸ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 177, 13 օգոստոսի:

⁸⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 198, 8 սեպտեմբերի:

⁹⁰ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 249, 10 նոյեմբերի:

⁹¹ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, № 8, 14 յունաբի:

⁹² «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 271, 8 դեկտեմբերի:

«Եղբայրական օգնության» կոմիտեի հիվանդանոցներն անցան «Քաղաքների Միության» ենթակայության տակ: Ողջ բժշկասանիտարական գործը իր հսկողության տակ վերցրած Միությունը մինչև տարեվերջ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում հիմնեց 5 հիվանդանոց, այդ թվում՝ 200 մահճակալով մեկը՝ գավառակենտրոնում, ինչի շնորհիվ գաղթականների շրջանում համաճարակային բռնկումները նվազեցին, իսկ մահացության դեպքերը դարձան հազվադեպ⁹³:

Ընդհանուր առմամբ հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի գավառում, շնորհիվ հասարարական կազմակերպությունների և հատկապես «Քաղաքների միության» կոմիտեի անձնուրաց աշխատանքի, մահացության մակարդակն ընդհանուրի համեմատ խիստ ցածր էր: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ վարդապետի՝ 1916 թ. հունիսի 16-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ներկայացրած տեղեկագրի, ցրտից, սովից ու հիվանդություններից 1915 թ. ընթացքում գավառում մահացել էր 1164 գաղթական⁹⁴: Համեմատության համար նշենք, որ Բ. Իշխանյանի հաշվումներով միայն Էջմիածնում 1915 թ. օգոստոսի վերջին տասնօրյակում սովի և համաճարակի զոհ էր դարձել 2135 մարդ, օրական միջին թվով՝ 236 մարդ⁹⁵:

⁹³ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և համանուն գավառի տարածքում «Քաղաքների միության» կոմիտեի ծավալած հիվանդախնամ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Положение беженцев в Александропольском районе, 1915; Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915 г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них, 1915, նաև Краткие сведения о положении беженцев на Кавказе и оказанной им Союзом городов помощи за время с 20-го сентября по 1-ое ноября 1915г., вып. 2, 1915.

⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1306, թ. 3-7:

⁹⁵ «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 203, 17 սեպտեմբերի: Իդեպ, 1915 թ. Օգոստոսի վերջին տասնօրյակում Էջմիածնում մահացածների թիվը հաշվելիս Ա-Դոն նշում է 2613 մարդ (Տե՛ս Ա-Դոն 1917, 485):

Եզրակացություն

Առաջին աշխարհամարտի ողջ ընթացքում «Մշակ»-ն ուշիուշով հետևել է գաղթականության Ալեքսանդրապոլի գավառում տեղավորման և տարրական կենսապայմանների ապահովման աշխատանքներին, ներկայացրել խնամատարության ոլորտում հասարակական կազմակերպությունների ձեռքբերումները, մատնանշել առկա խնդիրներն ու առաջարկել դրանց լուծման իր տարբերակները: Նրա էջերում առանձին քննարկման առարկա դարձան այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին օրինակ, տարրական կենցաղային պայմանների կամ ձմռային հագուստի և տաք վերմակների բացակայությունը, գյուղական բնակավայրերում գաղթականների անհամաչափ տեղաբաշխվածությունը, գաղթականներ-տեղաբնիկներ փոխհարաբերությունները և այլն:

Թերթն իր ներդրումն ունեցավ նաև առողջապահության գործի կազմակերպման ոլորտներում: Գյուղական բնակավայրեր գործուղված թղթակիցների անձնուրաց աշխատանքի շնորհիվ հասարակությունը ժամանակին իրազեկվեց համաճարակային բռնկումների մասին, ուրեմն և հնարավոր եղավ խուսափելու մարդկային ավելի մեծ կորուստներից: Իր հետևողական աշխատանքի շնորհիվ «Մշակը» վերածվեց ժամանակի պատմա-քաղաքական անցուդարձը լուսաբանող գրավոր սկզբնաղբյուրի՝ մեր ժամանակների ուսումնասիրողին տալով համեմատություններ ու վերլուծություններ կատարելու հնարավորություններ:

Ալեքսանդրապոլի գավառում հաստատված գաղթականության խնդիրների լուսաբանման գործում պարբերականի ակտիվությունը հիմնականում սահմանափակվել է 1915-1916 թթ.: Փետրվարյան հեղաշրջումից հետո գաղթականությունն իր խնդիրներով «Մշակ»-ի էջերից մղվեց հետին պլան, առաջնային քննարկման առարկա դարձավ բուռն զարգացում ապրող քաղաքական կյանքը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.-Դո, 1917, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915թթ., Եր., Տպարան «Լոյս», էջ 485:

«Աշխատանք», Երևան, 1917, № 79, 8 փետրուարի, էջ 2-3:

«Գաւառի ձայն», Ալեքսանդրապոլ, 1916, № 7, 7 փետրվարի, էջ 4:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 51, 10 մարտի, էջ 2-3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 100, 13 մայիսի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 177, 13 օգոստոսի, էջ 2:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 187, 26 օգոստոսի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 198, 8 սեպտեմբերի, էջ 2:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 203, 17 սեպտեմբերի, էջ 2:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 212, 27 սեպտեմբերի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 249, 10 նոյեմբերի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 250, 11 նոյեմբերի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1915, № 271, 8 դեկտեմբերի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 172, 7 օգոստոսի, էջ 2:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 177, 13 օգոստոսի, էջ 2:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 244, 1 նոյեմբերի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1916, № 282, 18 դեկտեմբերի, էջ 3:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1918, № 82, 1 մայիսի, էջ 3:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1306:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1311:

«Համբաւաբեր», Թիֆլիս, 1916, № 4, 17 յունուարի, էջ 102:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, № 5, 10 յունուարի, էջ 5:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1916, № 8, 14 յունուարի, էջ 5:

«Армянский вестник», Москва, 1917, год изд. 2, № 43, 23 ноября, стр. 18.

Краткие сведения о волне беженцев из Турецкой Армении в июле 1915г. и о мерах, принятых Кавказским Комитетом Союза городов для борьбы с эпидемией среди них, Тифлис, типография И. А. Мартиросянца, 1915, 25с..

Краткие сведения о положении беженцев на Кавказе и оказанной им Союзом городов помощи за время с 20-го сентября по 1-ое ноября 1915г., вып. 2, Тифлис, Типо-литогр. И переплетная Т-ва “Либерман и Ко”, 1915, 23с.,.

Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией (армян, айсоров, греков и пр.) 1914-1915гг,

Перепись произведена 30-го января 1915г, Эривань, «Тип. Луйс», 1915, 83с..

Положение беженцев в Александропольском районе, (Доклад уполномоч. бакин. Ком-та помощи беженцам без различия национальности А.Г. Иоаннисяна, сделанный им на заседании Комитета 3 окт. 1915 г.), Баку, «Ти. Первого Типогр. Т-ва», 1915, 19с..

ISSUES OF IMMIGRANTS IN THE UYEZD OF ALEXANDRAPOL IN THE PAGES OF "MSHAK" IN 1914-1918. HAYRAPETYAN A.

Summary

Keywords: "Mshak", periodicals, Alexandropol, refugee, guardianship, healthcare, public organization.

Throughout the World War, "Mshak" followed the resettlement of immigrants in the uyezd of Alexandropol, pointed out the existing problems, and proposed options for their solution.

Thanks to its consistency, it turned into a written source covering the historical-political developments of that time providing contemporary researchers with ample opportunities to make comparisons and analyses.

In the pages of "Mshak", such issues as, for instance, the lack of winter clothes and warm blankets, the uneven distribution of migrants in rural areas, relations between immigrants and locals, etc., became the subject of a separate discussion.

The periodical also contributed to the field of the healthcare organization. For example, thanks to his correspondents sent to the villages, the society was informed about epidemic outbreaks in time, so it was possible to avoid greater human losses.

Unfortunately, the periodical's activity in covering the above-mentioned problems was mainly limited to 1915-1916. It is specific to the entire Eastern Armenian press. After the February coup, immigration with its problems was pushed to the background from the pages of "Mshak", and the rapidly developing political life became the primary subject of discussion.

**ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО УЕЗДА
НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ "МШАК" (1914-1918)
АЙРАПЕТЯН А.**

Резюме

Ключевые слова: «Мшак», периодическая печать, Александрополь, беженец, попечительства, здравоохранение, общественная организация.

На протяжении всей войны «Мшак» следил за расселением беженцев в Александропольском уезде, указывал на существующие проблемы, предлагал варианты их решения. Благодаря этому газета превратилась в письменный источник, освещающий исторические и политические события того времени, дающий современному исследователю широкие возможности для сравнений и анализов.

На страницах газеты предметом отдельного обсуждения стали такие вопросы, как, нехватка зимней одежды и теплых одеял, неравномерное размещение беженцев в сельской местности, отношения между беженцами и местными жителями и т.д.

«Мшак» также внес свой вклад в сферу организации здравоохранения. Например, благодаря его репортерам, направляемым в села, общество своевременно информировалось о вспышках эпидемий, в следствии чего, удалось избежать больших потерь.

К сожалению, деятельность газеты по освещению вышеуказанных проблем в основном ограничивалась 1915-1916 гг.. И это характерно для всей восточноармянской прессы. После февральского переворота со страниц «Мшака» беженцы со своими проблемами были отодвинуты на второй план, а главным предметом обсуждения стала бурно развивающаяся политическая жизнь.

**«ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳԻՐԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ
ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՆՐԵՊ ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ**

Բանալի բառեր՝ «Մշակ» թերթ, թղթակից, ԱՄՆ, գաղթական, մի-սիոներ, քաղաքականություն, լոբբիստական գործունեություն:

Ներածություն

Հայ, մասնավորապես՝ արևելահայ, իրականության մեջ ծանրակշիռ տեղ ու դեր ունի «Մշակ» լրագիրը, որն իր կեսդարյա գոյության ընթացքում փաստալից և եզակի տեղեկություններ է հաղորդել ինչպես Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան հատվածների, նույնպես և արտերկրի հայության խնդիրների վերաբերյալ:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ԱՄՆ-ի հայերի, ինչպես նաև ընդհանրապես հայերի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի դիրքորոշման մասին «Մշակում» տպագրված հոդվածներն ու հաղորդումները կարևորություն են ներկայացնում, որոնք առանձին դեպքերում լույս են սփռում մինչև օրս քիչ հայտնի շատ ու շատ փաստերի վրա: Թերթի հաղորդած տեղեկություններն առավել կարևորվում են նաև այն առումով, որ ընդհուպ մինչև XIX դարի 80-ական թվականների վերջ ԱՄՆ-ում լույս տեսնող հայկական պարբերական մամուլ, այն էլ՝ ամենօրյա, գոյություն չուներ (առաջին պարբերական մամուլը՝ «Արեգակը», լույս է տեսել 1888 թվականին Ուստրում), իսկ հետագա նորաստեղծ հրատարակությունները բովանդակային ու որակական առումով զգալիորեն հետ էին մնում ժամանակի մամուլի պահանջներից, առավել ևս գուրկ էին «Մշակի» հնարավորություններից:

ԱՄՆ-ում «Մշակի» թղթակիցները

Սկսած 1895 թ. հունիսից՝ «Մշակ» լրագիրն ԱՄՆ-ում ունեցել է «Արմեն» ստորագրությամբ իր առաջին ու հիմնական թղթակիցը, որը «Նամակ Ամերիկայից» սյունակում Բոստոնից¹ Թիֆլիս պարբերաբար լրատվություն է փոխանցել ԱՄՆ-ի հայ գաղութի, տեղի հայերի հանդեպ ԱՄՆ-ի դիրքորոշման, ԱՄՆ-ի վարած արտաքին քաղաքականության և հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ: Եվ քանի որ թղթակից Արմենի փոխանցած լրատվությունն ընդգրկել է Նոր երկրի գրեթե բոլոր հայաբնակ շրջանները, որտեղ անձամբ է ներկա գտնվել, ուստի նրա հաղորդումներն ականատեսի հավաստի վկայության արժեք ունեն:

«Նամակ Ամերիկայից» սյունակում ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներից իրենց թղթակցությունները, ինչպես նաև առանձին հոդվածներն են տպագրել արևմտահայ և արևելահայ մի շարք այլ հեղինակներ, որոնք հանդես են եկել թե՛ իրենց անվան լրիվ կամ կրճատ տարբերակներով և թե՛ անվան սկզբնատառերով: Նշենք այդ հեղինակներից մի քանիսին. 1896 թվականից՝ «Հր.» (Լոուրենս), «Ադո.» (Նյու Բիրթըն), «Զարեհ» (Փրովիդենս)², 1897 թվականից՝ «Մ. Գ. Ա.» (Նյու Յորք), Հ. Արգումանյանց (Նյու Յորք, ապա նաև՝ Ուստր), «Վահե» (Նյու Բիրթըն)³, 1898 թ.-ից՝ «Ա.» (Նյու Յորք)⁴, 1899 թվականից՝ «Ե.» կամ՝ «Ե. Տեր-Սարգսեան» (Ֆիլադելֆիա)⁵, 1903 թվականից՝ «Դ. Թ.» (Նյու Յորք)⁶ և այլք:

«Մշակը» արտերկրի, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ի հայերի վիճակը լուսաբանել է նաև «Լուրեր հայկական կյանքից», «Արտաքին տեսություն» սյունակներում, ինչպես նաև առանձին հոդվածների միջոցով, որոնց հեղինակները կամ հայտնի են, կամ

¹ «Մշակ» 1895, № 67, 13 յունիսի, 3-4: «Մշակի» քառասնամեակ 1912, 127:

² «Մշակ» 1896, № 30, 12 մարտի, 4; 1896, № 105, 10 սեպտեմբերի, 1; 1896, № 143, 7 դեկտեմբերի, 5:

³ «Մշակ» 1897, № 73, 24 յունիսի, 3; 1897, № 104, 6 սեպտեմբերի, 3; 1899, № 169, 14 սեպտեմբերի, 3-4; 1897, № 130, 6 նոյեմբերի, 3-4:

⁴ «Մշակ» 1898, № 196, 29 հոկտեմբերի, 2-3:

⁵ «Մշակ» 1899, № 41, 5 մարտի, 3:

⁶ «Մշակ» 1903, № 170, 8 օգոստոսի, 3:

անանուն, կամ ոչ միշտ են եղել ԱՄՆ-ից:

Բացի այդ, Նոր երկրից «Մշակին» թղթակցողները հենց սկզբից «Նամակ Ամերիկայից» սյունակում տեղեկություններ են հաղորդել ինչպես ընդհանրապես ԱՄՆ-ի, նույնպես և հարակից երկրների պատմության, սոցիալ-տնտեսական վիճակի, քաղաքական ու ռազմական հարաբերությունների, էթնիկ հարցերի, կյանք ու կենցաղի և այլնի մասին: Այդ հեղինակներն էին հիմնականում կրկին «Արմենը» Բոստոնից⁷, ինչպես նաև «Բ.»-ն Նյու Յորքից⁸, «Բագրատունի»-ն Ուաշինգտոնից⁹, «Հրատ»-ը՝ Չիկագոյից¹⁰, «Ե.»-ն Ֆիլադելֆիայից¹¹, «Յակ. Մելիք-Վարդանեան»-ը Նյու Բրիքլենից¹², «Ե. Տեր-Սարգսեան»-ը Ֆիլադելֆիայից¹³, «Ե. Ա. Տեր-Ստեփանյան»-ը Բուֆալոյից¹⁴ և այլք:

Միաժամանակ, «Մշակ» թերթն իր թղթակից-հեղինակների միջոցով ԱՄՆ-ի վերաբերյալ տեղեկություններ է քաղել ինչպես ամերիկահայ («Կոչնակ» և այլն) ու արևմտահայ («Աւետաբեր», «Փունջ» և այլն), նույնպես և արևմտյան՝ ամերիկյան, անգլիական, ֆրանսիական և այլ («Times», «The Sunday Herald», «Boston Transcript», «The Congregationalist», «New York Herald», «New York World», «The Century», «Independent», «The Contemporary Review», «Daily News», «Press», «Journal des Debats», «Reuters» և այլն), պարբերականներից ու լրատվական ծառայություններից:

Հայերի գաղթն ու կյանքը ԱՄՆ-ում

Առանձնապես հետաքրքրություն և կարևորություն են ներկայացնում ԱՄՆ-ի հայերի վերաբերյալ թղթակցությունները,

⁷ «Մշակ» 1897, № 69, 14 յունիսի, 5; 1897, № 99, 26 օգոստոսի, 1, 2; 1895, № 151, 26 դեկտեմբերի, 1, 2, 3:

⁸ «Մշակ» 1873, № 11, 22 մարտի, 4:

⁹ «Մշակ» 1897, № 74, 26 յունիսի, 3:

¹⁰ «Մշակ» 1897, № 84, 19 յուլիսի, 5:

¹¹ «Մշակ» 1898, № 58, 11 ապրիլի, 3:

¹² «Մշակ» 1899, № 211, 12 նոյեմբերի, 2-3:

¹³ «Մշակ» 1900, № 156, 23 օգոստոսի, 3; 1903, № 8, 15 յունվարի, 3:

¹⁴ «Մշակ» 1901, № 223, 9 հոկտեմբերի, 3:

որոնք լույս են սփռում դեպի ԱՄՆ հայերի գաղթականության, այնտեղ նրանց թվաքանակի, նոր երկրում նրանց դիմագրաված դժվարությունների, կյանքի ու կենցաղի, գաղութային կառույցների (եկեղեցի, գրադարան, ակումբ, կազմակերպություն, մամուլ և այլն) սկզբնավորման, բնօրրանի հետ կապի, նոր երկրում նրանց սոցիալ-տնտեսական վիճակի, հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների, կրթամշակութային կյանքի, գաղթականության նկատմամբ Օսմանյան կայսրության վերաբերմունքի և այլ հարցերի վրա:

1895 թվականին «Մշակը» տեղեկացրել է Խարբերդից հայերի զանգվածաբար գաղթի մասին, որոնք, պարտքով դրամ վերցնելով և մեկնելով բողոքական միսիոներների գործարանային Ուստր քաղաք, անգլերենի չիմացության պատճառով խարդախությունների զոհ էին դառնում և կարճ ժամանակ անց՝ կորցնում աշխատանքը, իսկ մյուսները բարոյալքվում էին և հուսահատության գիրկ էին ընկնում¹⁵:

Միաժամանակ, «Մշակ» թերթի «Արտաքին տեսություն» սյունակում «Յ. Ք.»-ն «*Ամերիկայի հայոց կոլոնիան*» հոդվածում ներկայացրել է Չիկագոյում հրատարակվող «The Sunday Herald» լրագրից հաղորդում, որտեղ նշվել է, որ Օսմանյան կայսրությունից դեպի ԱՄՆ հայերի արտագաղթի «ծաւալը շատ աւելի մեծ կը լինէր, եթէ միայն թիւրք կառավարութիւնը չարգելէր»: Նշենք, որ սուլթանի բացարձակ հրամանով, երկիրը՝ հայրենի գավառը կարելի էր թողնել և հեռանալ «միայն տեղական նահանգական իշխանութեան առանձին թոյլտութեամբ», որը շատ դժվար էր ստանալ, քանի որ տրվում էր միայն բացառիկ դեպքերում «և այն էլ ահագին կաշառքների գնով»: Ահա թե ինչու, ԱՄՆ մեկնած համարյա բոլոր հայերը փախստականներ էին և ընտանիքները հայրենիքում թողած անհատներ, «որովհետև աւելի հեշտ է փախչել միայնակ, քան թէ նոյնն անել իր ընտանիքի հետ»¹⁶:

¹⁵ «Մշակ» 1895, № 123, 26 հոկտեմբերի, 3:

¹⁶ «Մշակ» 1894, № 37, 31 մարտի, 3:

Բացի այդ, օսմանյան կառավարությունը, առերեսվելով հայերի ստվարացող արտագաղթի հետ, տակավին 1893 թ. արգելել էր երկիր վերադառնալ այն հայերին, որոնք, 1868 թվականին հետո օսմանյան հպատակությունից հրաժարվել և ԱՄՆ-ի քաղաքացիություն էին ձեռք բերել, քանի որ, վերադառնալով բնօրրան, նրանք այնտեղ խռովություն էին հրահրում¹⁷: Օսմանյան իշխանությունների այս որոշումը վերաբերել է նաև Կովկաս մեկնած և վերադարձող հայերին¹⁸: Իսկ արդեն 1895 թվականի հոկտեմբերի 5-ի հրամանագրով օսմանյան կառավարությունը հայկական բարենորոգումների շրջանակում թույլատրել է հայերին վերադառնալ երկիր, եթե նրանք հաստատեին իրենց օսմանյան հպատակությունը և դրական վարք դրսևորեին կայսրության նկատմամբ¹⁹:

«Մշակը» ներկայացրել է տարբեր ժամանակաշրջաններում հայերի թվաքանակն ԱՄՆ-ում, նրանց սոցիալական կազմը, զբաղմունքները, ինչպես նաև գաղութային առաջին կազմավորումները: Այսպես, 1894 թվականի տվյալներով, ԱՄՆ-ում հայ գաղթականությունը «մի ահագին թիւ» է՝ ավելի քան 10.000 մարդ, որից ընդամենը «մի չնչին մասը կազմում են *ուսանողներ*, որոնք Նոր-Աշխարհի մի քանի համալսարաններում գիտութիւններով են զբաղված. մի այլ չնչին մասը նուիրված է վաճառականութեան և արդիւնաբերութեան, իսկ մեծ և նշանաւոր մասը կազմում են *բանտրներ*, ցրված զանազան քաղաքներում և գործարանական հիմնարկութիւններում»²⁰:

«Մշակ» թերթն իր խմբագրականում անդրադարձել է նաև որպես գաղութ կազմակերպվելու ուղղությամբ ամերիկահայերի գործադրած ջանքերին՝ նշելով, որ հրատարակվում են հայերեն լրագրեր՝ «թեև կարճատև կեանքով», հիմնվել են ժողովարաններ, ընկերություններ, «մինչև իսկ ունեն հոգևոր հովիւ և

¹⁷ «Մշակ» 1893, № 21, 16 դեկտեմբերի, 3-4; 1894, № 2, 6 յունվարի, 4:

¹⁸ «Մշակ» 1895, № 68, 15 յունիսի, 1:

¹⁹ «Մշակ» 1895, № 123, 26 հոկտեմբերի, 1, 3:

²⁰ «Մշակ» 1894, № 28, 10 մարտի, 1:

եկեղեցի»։ Այդ բոլորին ավելացել են նաև հայկական գրադարանները, «որտեղ հայրենիքից կտրված և մայր-երկրից հազարաւոր վերստերով հեռացած հայերը կարողանում են կարդալ հայերէն լրագիրներ, հայերէն գրքեր, և այդպիսով մի կողմից՝ մտաւոր պաշար ստանալով, միւս կողմից հնարաւորութիւն են ստանում բարոյապէս միշտ կապված մնալ իրանց հայրենիքի, և հայրենիքում մնացած ազգակիցների հետ»²¹։

Հայերի հանդէպ ԱՄՆ-ի քաղաքական դիրքորոշումը

«Մշակ» լրագիրը զգալի տեղ է հատկացրել նաև Օսմանյան կայսրությունում և ԱՄՆ-ում ամերիկյան միսիոներների, ինչպէս նաև երկրի պետական, քաղաքական ու հասարակական գործիչների՝ հայերի հետ ունեցած առնչություններին, հայության նկատմամբ թուրքական կառավարության իրագործած պարբերական բնաջնջումներին (Համիդյան ջարդեր՝ 1894-1896 թթ., Ադանայի կոտորած՝ 1909 թ., Հայոց ցեղասպանություն՝ 1915-1922 թթ. և այլն) և Հայկական հարցի վերաբերյալ նրանց տեսակետներին։ ԱՄՆ-ում տեղի ունեցող նշանակալի իրադարձությունները, Ռուսաստանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի վերաբերմունքը և այլ հարցեր նույնպէս իրենց անդրադարձն են գտել թերթի էջերում։

«Մշակի» թղթակից Արմենը «Նամակ Ամերիկայից» հոդվածաշարով ներկայացրել է Բոստոնում Հայկական հարցի վերաբերյալ անցկացված քննարկումները, որոնք կազմակերպել էին ԱՄՆ-ի հայ գաղութի նորաստեղծ հայրենասիրական ընկերությունները՝ իրենց աշխատանքներում ընդգրկելով ամերիկացի քաղաքական, կրոնական ու հասարակական գործիչների։ Այդ ընկերությունները դարձել են հետագա տարիներին հիմնված լոբբիստական կազմակերպությունների նախակարապետները։ Ի դեպ, լոբբիստական աշխատանք ծավալող ընկերությունների գործելաոճը, ինչպէս նաև դրանց նկատմամբ թուրքերի ընդդի-

²¹ «Մշակ» 1894, № 28, 10 մարտի, 1։

մադիր կեցվածքը XIX դարի վերջից մինչև օրս՝ ավելի քան հարյուր տարվա ընթացքում, գրեթե նույնն է մնացել: Երկու կողմն էլ զբաղվել է համակիր ամերիկացիների բանակ հավաքագրելով և ի պաշտպանություն տվյալ խմբի շահերի՝ ելույթներ կազմակերպելով: Ի դեպ, թուրքական կողմը, ինչպես այժմ, նույնպես և այն ժամանակ, մշտապես կաշառել է ամերիկացի երևելի քաղաքական ու հասարակական գործիչներին հայերին ի վնաս քարոզչություն իրականացնելու նպատակով²²: Մինչդեռ, XIX դարի վերջին ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը Հայկական հարցի վերաբերյալ ոչնչով չի տարբերվել հետագա տարիների, ընդհուպ մինչև այսօր, վարած քաղաքականությունից. այն եղել և մնացել է երկդիմի ու կրավորական²³: Միաժամանակ, ներկայացվել է Հայկական հարցի նկատմամբ ամերիկյան միսիոներների, ապա նաև ԱՄՆ-ի գանգվածային լրատվության դիրքորոշումը: Նրանք մերթ թուրքերին շողոքորթող և հայերին քաղաքականությունից հեռու մնալու մասին խրատող հոդվածներ էին տպագրում, մերթ, ընդհակառակը, ամերիկահայերի կազմակերպած գաղութային միջոցառումների ընթացքում հրապարակային ելույթներով խորհուրդ էին տալիս զինվել ու պայքարել թուրքերի և քրդերի դեմ՝ Օսմանյան կայսրությունն ի սպառ ոչնչացնելու նպատակով: Մինչդեռ, իրականում ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանակները օսմանյան կառավարության վրա քաղաքական ճնշում և ռազմական սպառնալիք բանեցնում էին բացառապես ամերիկյան միսիոներների իրավունքներն ու անվտանգությունն ապահովելու համար, ինչպես նաև վնասի դեպքում դրամական փոխհատուցում ստանալու պահանջով²⁴: Բացի այդ, ժամանակի ամերիկացի միսիոներները «շողոքորթական յօդուածներ կը հրատարակէին» թուրքական կրոնական և քաղաքական թերթերում՝ Օսմանյան կայսրությունում իրենց գործունեությունն ապահովագրելու նպատակով «անիրաւ յարձակումներ» գործելով

²² «Մշակ» 1895, № 67, 13 լուսիսի, 3-4:

²³ «Մշակ» 1895, № 120, 19 հոկտեմբերի, 3:

²⁴ «Մշակ» 1895, № 56, 18 մայիսի, 1, 2; 1895, № 103, 9 սեպտեմբերի, 4:

հայ հայրենասերների վրա²⁵:

Օսմանյան կայսրությունից հայերին ԱՄՆ տեղափոխելու ամերիկյան ծրագիրը

«Մշակից» տեղեկանում ենք նաև մի հույժ կարևոր փաստի մասին. տակավին 1896 թվականի մայիսի 5-ին ԱՄՆ-ի որոշ հայեր տեղի երևելի ամերիկացիների հետ հանդիպումների արդյունքում փորձել են ամերիկահայերի անունից համոզել, որ համիդյան ջարդերից հետո Օսմանյան կայսրության մեջ հայերն այլևս ապագա չունեն, ուստի պետք է աջակցել, որպեսզի նրանք տեղափոխվեն ԱՄՆ: Եվ արդեն հայասեր ամերիկացիները «սկսած են հայկական նահանգներ երևակայել» Միսուրին և Միսիսիպին, մի քանի հարուստ հողատերեր խոստացել են ապագա հայ գաղթականներին ձրի հող տալ, մյուսները՝ մի քանի տարով հող տրամադրել պայմանով, որ միայն կառավարության տուրքը վճարեն և 3-4 տարի հետո իրենց վաստակած գումարով գնեն այդ հողը²⁶: Մինչդեռ, ինչպես նշել է ԱՄՆ-ից «Մշակի» թղթակից Արմենը, նախ այդ հողերն անբարենպաստ բնակլիմայական պայմաններում գտնվող տարածքներ են, «գորս մշակելի հող դարձնելու համար տարիներու աշխատութիւն հարկ է», և երկրորդ՝ հարց է, թե ով պետք է վճարի այդքան գաղթականների ճանապարհածախսը, քանի որ «մեկ մարդու փոխադրութեան համար վարձուելիք դրամը կրնայ նոյն մարդը ամբողջ տարի մը ապրեցնել Թիւրքիոյ մէջ»²⁷: Բացի այդ, հայերի մեծամասնությունը կենտրոնացած է Մասաչուսեթս նահանգի գլխավոր քաղաքներում, որտեղ գործարանները «օտարականներու ահագին բազմութեան մը գործ կը մատակարարեն»: Հայերն այնտեղ աշխատում են որպես պարզ գործավորներ: Մի քանի ընտանիք փորձել է երկրագործությամբ զբաղվել, սակայն հաջողության չի հասել: Կարևոր է նշել, որ «Հայ գործատուրը ամենէն

²⁵ «Մշակ» 1895, № 84, 27 յուլիսի, 3-4:

²⁶ «Մշակ» 1896, № 61, 28 մայիսի, 1-2:

²⁷ «Մշակ» 1896, № 61, 28 մայիսի, 1-2:

քիչ դրամ առնող գործաւորն է Ամերիկայում, բացառութիւն համարելով միայն չինացին: Հարիւրաւոր հայեր իրլանդացի գործաւորի մը շաբաթը գարեջուրի տուած դրամէն շատ պակաս շաբաթական կը ստանան»: Այնպէս որ, եզրակացրել է թղթակիցը, «այս մարդոց դրամ աւելցնելը հրաշքի կարգէն համարելու է»: Նրանք իրենց ապրուստն անգամ ի վիճակի չեն հոգալ: Բավական է այցելել այդ թշվառ հայերի բնակարանները: Ընդհանուր առմամբ, հայերի շաբաթական եկամուտը 5 դոլարից չի անցել:

«Ազգասէր հայ ջոջերի» ԱՄՆ-ում հայության համար պատկերացրած «փառաւոր ապագայի» մասին թղթակից Արմենը գրել է. «Մեր բարեկամները կը խրատեն մեզ Ամերիկա բերել մեր ընտանիքները, այսինքն՝ մոռանալ մեր հայրենիքը, մեր դատը, մեր այնքան նահատակներուն թափած արիւնը, գալ այստեղ հալիլ, մաշիլ, գործարաններու միօտ մթնոլորդին տակ և վերջապէս կորսուիլ Ամերիկայի ամենէն աղքատ և թշուառ դասակարգի հոսանքին մէջ: Եւ այդ աղմուկով մոռցնել կուտան հայկական խնդիրը. որ կամաց-կամաց ողորմութեան խնդիր մը կը դառնայ»²⁸:

«Մշակի» թղթակից Արմենն անդրադարձել է նաև որոշ «հայասեր» ամերիկացիների գրվածքներին ու ելույթներին, որոնք առանձին դեպքերում մահմեդականներին քրիստոնյաների դեմ գրգռելու միտում ունեին: Այսպէս, Լոնդոնի կողմից Արևմտյան Հայաստան գործուղված ամերիկացի Ուիլյամ Ուիլարդ Հովարդն իր մեկ ու կես տարվա անձնական դիտարկումներն ու մանրագնին հետազոտությունները 1896 թվականին հրատարակել է Նյու Յորքում “Horrors of Armenia. The Story of an Eye-Witness” («Հայաստանի սարսափները. Ականատեսի պատմություն») վերնագրով գրքույկում²⁹: Այդտեղ նա նշել է, որ «Հայաստանի թշուառ կացութիւնը այնքան սոսկում և զայրոյթ պատճառներ է *եանկի* [ամերիկացի] հայասերին», որ նա ամեն կերպ հայհոյել է թուրքերին («Թիւրքը սատանայ մ'է, որոյ միայն պոչ մը կը

²⁸ «Մշակ» 1896, № 61, 28 մայիսի, 1-2:

²⁹Howard 1896, 3.

պակասի») ու քրդերին («Քիւրտերը դժոխքէն փախած դներ են»), ինչպէս նաև նրանց մահմեդական կրոնը: Ամերիկացի հեղինակը չափազանցված գույներով է ներկայացրել հայերի վիճակը՝ գրելով, որ «Հայաստանէ մէկ ծայրէն մինչև միւսը 9 տարեկանէն ի վեր բռնաբարուած հայ կոյս կամ հարս չէ մնացեր», և որ հայերը, որպէս «մարմնացած հրեշտակներ», «երկնային դիցազնութեամբ կը համբերեն բոլոր հարստահարութեանց դէմ՝ հանդերձեալ կենաց վարձատրութեան յոյսով»: Թղթակից Արմենը հակադարձել է այդ ամենին՝ նկատելով, որ «այնքան ապահով և պատուաբեր է այժմ շանթեր տեղալ «քրիստոնէութեան այս դարևոր ռիսերիմ թշնամւոյն» գլխին», մինչդեռ «երթ Ամերիկան և Եւրոպան սոսկ մարդկութեան և քաղաքակրթութեան պահանջը կատարելու չափ անձնուէր լինեն, Արևելքի քրիստոնէից պահանջները բոլորն ալ կիրագործուին»: Մինչդեռ, գրքույկի հեղինակ Ու. Հովարդը, ինչպէս այդ ժամանակվա ԱՄՆ-ի քաղաքական ու կրոնական շրջանակներում էր ընդունված, «հայկական «տազնապալից» հարցը լուծելու» միակ ճանապարհը տեսնում էր հայերի՝ ԱՄՆ գաղթելու մեջ: Տեղափոխություն, որի համար արդեն իսկ պարարտ հող էին ստեղծել ամերիկյան բողոքական քարոզիչները՝ Օսմանյան կայսրությունում իրենց իսկ ծավալած՝ կրթալուսավորական գործունեությամբ վեց տասնամյակ առաջ՝ 1834 թվականից սկզբնավորելով դեպի ԱՄՆ հայերի պանդիստությունը, որը, պարբերական կոտորածների զուգորդմամբ, հետագա տարիներին վերածվել է զանգվածային արտագաղթի: Ավելին, Ու. Հովարդը խոստացել էր 1.000.000 դոլարով 6 ամսվա ընթացքում ԱՄՆ-ի միջին նահանգներ տեղափոխել Օսմանյան կայսրության «բոլոր... հայերը (բնականաբար Պոլիսը և շրջակաները դուրս թողնելով)»: Գումարը հավաքվելու էր հանգանակությամբ՝ Կարմիր Խաչի և նմանատիպ այլ կազմակերպությունների օգնությամբ: Թղթակից Արմենն ամերիկացիների այդ ծրագիրը գնահատել է որպէս «երկնային միամտություն»³⁰:

Ավելի ուշ՝ 1902 թվականի հունվարի 2-ին, նա տեղեկացրել է,

³⁰ «Մշակ», 1896, № 79, 11 յուլիսի, 3-4:

թե ամերիկյան միսիոներներին հյու կամակատար «վարձկան» ավետարանական հայերն ԱՄՆ-ում արդեն իսկ սկսել են քարոզել, որ իրենց հայրենակիցների ապագան այլևս Նոր երկրում է, ուստի և ազգային ամեն գործունեություն անիմաստ է. անհրաժեշտ է ընտելանալ և համարկվել (ինտեգրվել) նոր՝ ամերիկյան պայմաններին: Արմենը պատկերավոր նշել է, որ ամերիկյան միսիոներների «այդ վարձկաններուն մեծ մասը իրենց ընտանիքէն վաներ են հայ լեզուն, անգլիերէն կը խօսին, եւ եթէ կրնային՝ իրենց մորթն ալ պիտի քերէին հայութեան վերջին մնացորդը ջնջելու»³¹:

Եզրակացություն

Ամփոփելով՝ նշենք, որ ԱՄՆ-ի հայերի և հայերի հանդեպ ԱՄՆ-ի քաղաքականության մասին «Մշակ» լրագրում տպագրված, կամ արևմտյան անգլիալեզու պարբերականներից արտատպած հոդվածներն ու թղթակցությունները գաղութագիտական, նաև՝ պատմաքաղաքական բացառիկ արժեք ներկայացնող ինքնատիպ սկզբնաղբյուրներ են, որոնց շնորհիվ էլ ավելի է հարստանում տվյալ երկրի հայ գաղութի պատմության ուսումնասիրությունը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Մշակի» քառասնամեակ (1872-1912), 1912, կազմ.՝ Լ. Դանիելեան, Թիֆլիս, տպ. «Հերմէս», 132 էջ:

Howard William Willard. 1896. Horrors of Armenia. The Story of an Eye-Witness. New York: Armenian Relief Association, <<https://www.amazon.com>>.

«Մշակ», Թիֆլիս, 1873, № 11; 1893, № 21; 1894, №№ 2, 28, 37; 1895, №№ 56, 67, 68, 84, 103, 120, 123, 151; 1896, №№ 30, 61, 79, 105, 143; 1897, №№ 69, 73, 74, 84, 99, 104, 130; 1898, №№ 58, 196; 1899, №№ 41, 169, 211; 1900, № 156; 1901, № 223; 1902, № 9; 1903, №№ 8, 170:

³¹ «Մշակ», 1902, № 9, 16 յունվարի, 3:

THE “MSHAK” NEWSPAPER ABOUT THE US ARMENIANS AND THE US POLICY TOWARDS THE ARMENIANS AVAGYAN K.

Summary

Keywords: “Mshak” newspaper, correspondent, USA, emigrant, missionary, policy, lobbying activity.

The articles and correspondences published or reprinted from the Western English-language periodicals in the “Mshak” newspaper about the US Armenians, as well as the US policy towards the Armenians in general, are of exceptional historicopolitical value, being original first-hand sources for the study of the Armenian communities abroad. Thanks to these materials, the study of the history of the Armenian community of the given country is being enriched.

ГАЗЕТА “МШАК” ОБ АРМЯН США И О ПОЛИТИКЕ США В ОТНОШЕНИИ АРМЯН АВАКЯН К.

Резюме

Ключевые слова: Газета “Мшак”, корреспондент, США, эмигрант, миссионер, политика, лоббистская деятельность.

Статьи и корреспонденции, опубликованные или перепечатанные из западных англоязычных периодических изданий в конце XIX в. – в начале XX в. об армян США, а также о позиции США в отношении армян вообще, имеют исключительную историкополитическую ценность, являясь своеобразными источниками по изучению армянских общин заграницей. Благодаря этим материалам изучение истории армянской общины данной страны становится еще более обогащенным.

ՆԵՐՍԵՆՉ ՎՐԴ. ԱԼՈՅԱՆ

*Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, «Միոն» ամսագրի
գլխավոր խմբագիր*

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԾԵՐԵՆՑԻ ՄՏՔԵՐԸ ԵՎ «ՄՇԱԿ»-Ի ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ

Բանալի բառեր՝ Գաղթականություն, պանդխտություն, Օսմանյան
բռնակալություն «Մշակ», Ծերենց, Բաֆֆի, Գրիգոր Արծրունի:

Ներածություն

XIX դարի 70-80-ական թվականներին «Մշակ» թերթի հիմնադիր-խմբագիր Գրիգոր Արծրունին իր թերթը բնութագրում է որպես քննական-մտրակողական: Այդ մտրակողական քննադատությանն է արժանացել նաև Ծերենցը «Արարատյան մամուլ»-ում գաղթականության վերաբերյալ արտահայտած մտքերի համար, որի դեմ «Մշակ»-ում հանդես են եկել անվանի հրապարակախոսներ Բաֆֆին և Գրիգոր Արծրունին՝ իրենց կոշտ արձագանքով: Հենց այդ բանավեճն էլ հայտնվել է մեր հետաքրքրության կենտրոնում:

Ինչպես հայտնի է, 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին Բալկանյան թերակղզում սլավոնական ժողովուրդները ազգային-ազատագրական պայքար էին մղում Թուրքիայի դեմ: Ստեղծված բարդ իրադարձությունների ճնշման տակ Աբդուլ Համիդը 1876-ի դեկտեմբերին հրապարակում է Օսմանյան Սահմանադրությունը, որով հավասար իրավունքներ էր շնորհում հպատակ բոլոր ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին: Նոր Սահմանադրության նկատմամբ հայ հասարակական տարբեր հոսանքներն ունեին տարբեր տեսակետներ ու նպատակներ: Արևմտահայ ժողովրդավար գործիչների մի մասը, նաև Ծերենցը, տարված սահմանադրական պատրանքներով, որոշ հույսեր էր կապում թուրքական պետության խոստացած Սահմանադրության հետ:

«Մասիս» լրագրի «Ներքին լուրեր» բաժնում Ծերենցի՝ «Բարձրապատիվ Եպարքոս Մահմուտ փաշային Շրջաբերականը» նշանավոր հոդվածում կարդում ենք. «Վեհափառ Սուլթանը իւր գահակալութեան օրէն մինչեւ այս օրս կրկին եւ կրկին *արդարութիւն* խոստացաւ. իւր պաշտօնատեարց պարտքն էր Նորա խոստմունքը կատարել, եւ ահա կուգայ Մահմուտ փաշա ինքն ալ համոզուած, թէ՛ այս երկրին մի միայն բարոյական կապը արդարութիւնն է, վասնզի երկրի մը բնակիչքը, երբ այսչափ այլասեռ՝ այլակրօն եւ այլալեզու ազգերէ կը կազմուին, թէ որ կապ մը կայ զիրենք իրարու հետ կապելու՝ Արդարութիւնն է»¹: Սակայն, ինչպէս որոշ մտավորականների, այնպէս էլ Ծերենցի հույսերը կարճ ժամանակամիջոցում հօդս ցնդեցին: Գոյություն ունեցող պատմաքաղաքական իրավիճակը բացահայտեց «Նոր օսմանների» հորինած Մահմանադրության ամբողջ կեղծիքը: Շուտով հայ մտավորականության համար ևս պարզ դարձավ, որ դա խաբեբայական միջոց էր, քանի որ հրապարակված Մահմանադրությունը ոչ միայն չբարելավեց թուրքական բռնակալական կարգերում հեծող արևմտահայ ժողովրդի առանց այն էլ ծանր դրությունը, այլև, ընդհակառակը, դարձրեց առավել ողբերգական:

Քաղաքական հուսախաբություններն առաջ բերեցին կյանքին իրատեսորեն նայելու ձգտում, ստեղծվեցին նոր ըմբռնումներ ու հոգեբանական նոր ընկալումներ արտագաղթի, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի և ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ:

Ծերենցը պանդխտության և արտագաղթի մասին

1876-ին Ծերենցը «Արեւմտեան մամուլ»-ի հունվար ամսվա համարում տպագրում է մի նամակ: Դաֆֆու բնորոշմամբ՝ «Նամակը խիստ երկար և ձիգ էր, որպէս երևում էր. գլխաւոր նիւթը վերաբերում էր գաղթականութեան խնդրին»²:

¹ «Մասիս», 1871, 19 հոկտեմբեր, 1871:

² «Մշակ», Մէլ., Գժատուն, 1876, № 14, 1:

Ծերենցը փաստական նյութի հիման վրա ներկայացնում էր ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական կյանքի տխուր, անմխիթար պատկերը: Ըստ նրա՝ Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայության տնտեսական իրավիճակի վատացման, աղքատության ծավալման, բռնության ու հալածանքի ուժեղացման հետևանքով ժողովրդական հոծ զանգվածներն ունեզրկվում են ապրուստի նվազագույն միջոցներից և հարկադրված դիմում պանդխտության: Ճնշման և հարստահարության մատնված աշխատավորը թողնում էր դարավոր հայրենիքը, ծնողներին ու երեխաներին և գնում ավելացնելու հազարավոր այն դժբախտ պանդուխտների թիվը, որոնք անտուն և անօթևան, կիսաքաղց թափառում էին օրվա ապրուստը հայթայթելու համար: «Ո՛վ որ մշեցի Հայուն թշուառ վիճակը կ'ուզէ տեսնել,- գրում է նա,- թո՛ղ երթայ ոչ ի Մուշ, շատ հեռու է երկիրը եւ ճամբան վտանգաւոր, այլ հոս Պօլիս Գասըմ փաշայի խան անուանեալ որջերը՝ եւ տեսնէ մշեցի ընտանիք, այր, կին, տղայք, գրեթէ մերկ, գետնախշտի՝ անկահ, անկարասի, յարածամ ի կոիւ աղքատութեան՝ անօթութեան եւ օդին խստութեան դէմ...»³:

Երկար տարիներ այս հարցով տառապող Ծերենցը մեծ ցավ է համարում պանդխտությունը և արտագաղթը: Նախորդ տարիների հոդվածներում, ինչպես նաև «Բարեգործական ընկերության» ծրագրի մեջ, նա առաջարկում էր միջոցներ՝ այդ երևույթը կանխելու համար: Իսկ այժմ առանձնապես կանգ է առնում այն հարցի վրա, որ եթե գաղթում են, ապա գոնե օտար երկնքի տակ միավորված ապրեն:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Բաֆֆին, Ծերենցն իր նամակի սկզբում «ողջամիտ է և խելացի... նա ցույց է տալիս թե որպիսի ցաւալի հետեւանքներ ունեցաւ հայերի համար գաղթականութիւնը... յիշեցնում է «Մշակի» երկու յօդուածները Հնդկաստանի և Պարսկաստանի հայերի անբախտ վիճակի մասին»⁴, սակայն, շուտով մոռանում է այդ բոլորը և, խոսելով հայի՝ իր

³ «Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, յունուար, 23:

⁴ «Մշակ», ՄԷԼ., Գժատուն, 1876, № 14, 1:

բնիկ երկրում թշվառ և անգործ լինելու, ուտելու հաց և հանգստություն չունենալու մասին գրում է. «Այս վիճակներն օր աուր կը ծանրանան և միայն մեզի համար չեն, և ասոր ապացոյցն ալ յայտնի կ'երևի, երբ Անգղիացին, Գաղղիացին, Գերմանացին, Իտալացին կը տեսնենք հայրենիքնին ձգած մեր երկիրներուն մէջ եկած հացի պատառ մը կը փնտռեն, ոմանք իրենց արհեստին, ոմանք իրենց դրամագլխին, ոմանք իրենց ճարպկութեան վստահելով: Ինչո՞ւ այս օրինակին չենք մտածեր հետևիլ մեք ալ, ինչո՞ւ մեր հորիզոնը չենք ուզեր ընդարձակել. շարժելու սովորութիւնը ինչո՞ւ կորուսեր ենք, պէ տք է ուրեմն միշտ մեզի սուրի և սովու և անտանելի բռնութեանց խարազանը, որ կարենանք շարժիլ և ընկնիլ հեռու աշխարհներ, որպէսզի հաց, հանգստութիւն, և մինչեւ երջանկութիւն և նաև քաղաքական կեանք գտնենք»⁵:

Հրապարակախոսը, անդրադառնալով հայերի տարագրության աղետալի երևոյթին, ըստ էության չի կարողացել ճիշտ բացատրել արտագաղթի հիմնական պատճառները: Ըստ նրա՝ հայը, գաղթելով հայրենի երկրից, հարստություն և անձնական երջանկություն կարող էր ձեռք բերել միայն օտար ավերում (Հնդկաստան, Եգիպտոս, Ամերիկա և այլուր), ավեր, ուր դարեր շարունակ տարագրման դառնության բաժակն ըմպած հայ ժողովուրդը հարկադրված էր թողնել իր հարազատ հայրենի հողը և զանգվածաբար գաղթել օտար երկրներ: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Պարսից փախստական Հայք Հնդկաց վաճառաշահ և երևելի քաղաքները բնակելով փոքրիկ գաղթականութեանց ձև առին, Տըլլի, Ակոա, Սուրաթ, Պոմայ, Մատրաս, Մախսուտապատ, մանաւանդ այս վերջի քաղաքս և իր շրջակայքը... հայք հոն հանգիստ ապրիլ սկսան և ի յետին չքաւորութենէ հարստութիւն և զանձ ալ կը դիզին, և չէ թէ միայն իրենց անձնական և ազգային պիտոյից, այլ նաև հասարակաց շինութեանց, ճամբաներու և կամուրջներու ձեռնամուխ կը լինէին»⁶:

⁵ «Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, յունուար, 27:

⁶ «Արեւելեան մամուլ», 1876, յունուար, էջ 30:

Այս ամենի մասին խոսելուց հետո Ծերենցը հանգում է այն եզրակացության, որ հայերի միակ փրկությունը արտագաղթի մեջ է. «Ուրեմն ի՞նչ կ'արգիլէ այսօր այն Հայերը, որ իրենց ծնած տեղուանքը կը նեղին ի չքաւորութենէ կամ ի բռնութենէ, յանգործութենէ կամ ի տառապանաց երթալ հոն այն տեղուանքը (Հնդկաստան՝ բացատրությունը Բաֆֆիի - Ն.Ա.) ուր իրենց ազգայինքը երբեմն դժնդակ վիճակէ մը ազատելու համար դիմեր և երջանկութիւն գտեր են, երբ այն ատեն և անկից վերջն ալ նաև հոն դեռ բռնութիւն կայ եղեր. վասն զի նաև հոն Հնդիկ կամ Մողոլ երբեմն կրօնամոլութիւն գործածելով Հայ եկեղեցիներուն գմբէթը կը կործանեն եղեր (Սուրաթի մեջ), բայց որ հիմա թէ որ Բաբելոնի աշտարակին չափ ալ բարձրացնէ ոք, արգելք դնող չկայ Անգղիոյ և Հոլանտիոյ հովանւոյն տակ...»⁷:

Բաֆֆու և Գրիգոր Արծրունը կոշտ արձագանքը Ծերենցին և նրա մտքերին

Ծերենցի այս նոր դատողությունները ընկալվում են որպէս հայության արտագաղթի պաշտպանություն: Օտար հորիզոններում ապաստանած տարագիր հայության վիճակված ցավագին երևույթն աստիճանաբար դառնում էր ազգային մի իսկական ողբերգություն: Մամուլն ահագանգում էր հասարակական մտքի տարբեր հոսանքների դիրքորոշման՝ իբրև համազգային մեծ վտանգի մասին: Իր անհամաձայնությունն է հայտնում և Մ. Մամուրյանը՝ հողվածի տողատակում գրելով. «Ներուի մեզ ըսել, որ այս մասին մեծապատիւ նամակագրին հետ տարակարծիք կը գտնուինք: Այդ դրութիւնն ամէն տեղի ու պարագայի չկրնար հատկանալ»⁸, բայց աղմուկը բարձրացնում է «Մշակ»-ը: Թերթի 1876-ի ապրիլի № 14-ում Գրիգոր Արծրունին տպագրում է Թավրիզից Բաֆֆու ուղարկած «Գժատուն» վերնագրով հողվածը՝

⁷ «Արեւելեան մամուլ», 1876, յունուար, 32-33:

⁸ «Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, հոկտեմբեր, 349:

Մէջ. ստորագրությամբ: Բաֆֆին նախ խստորեն դատապարտում և աններելի է համարում «Արեւելեան մամուլ»-ի՝ «որպէս մի առողջամիտ ամսագրի»՝ «Տաճկաստանի լրագրությանը հատուկ այսպիսի հիմար, վնասակար և մինչեւ անգամ խելագար գլուխների մտածութիւնքը հրատարակելը, տգէտների օրինակին հետեւելը, որոնք առանց մտածելու, առանց նպատակի դուրս են վիժում իւրեանց գլխի ցնորքները»⁹: Ապա պարսաւում է Ծերենցին՝ հայ ժողովրդին օտար երկրներ մատնացույց անելու համար, ներկայացնում է նրա արտահայտած միտքն այնպէս, թէ իբր վերջինս ուղղակի պատրաստվում էր ամբողջ արևմտահայությանը հանել իր հայրենիքից: «Այդ անմեղ, պարզամիտ ժողովրդին խրախուսում են, որ նա թողնէ հայրենի երկիրը, գնայ հեռու, շատ հեռու և օտար աշխարհներում իւր համար ապրուստ որոնէ... Եւ այդ ժողովուրդն է, որ այժմ լեցնում է Կ. Պօլսի քարվանսաւարները, նաւահանգիստները, մաքսատները, և համալի ստոր պաշտօնն է կատարում,- մի ծառայութիւն, որ բեռնակիր անասուններին միայն է սեփական... Հայաստանի դաշտերը մնացել են անմշակ, նորա ժողովուրդն դրսերում հաց է մուրանում... Նորան չեն սովորեցնում այն արհեստը, թէ որպէս նա գտներ իւր հացը հայրենի հողի մէջ, այլ խորհուրդ են տալիս գաղթել...»¹⁰:

Ելնելով հայրենասիրության դիրքերից՝ Բաֆֆին հողվածի վերջում գրում է. «Մարդու կեանքը կապուած է բնութեան հետ և նորա մայրը - է հողը: Եթէ հայը կամէր կեանք և ապագայ ունենալ, նա պէտք է իւր ապրուստը հիմնէ հաստատուն հողի վերայ և այդ հողը թող լինի այն, որ սրբուած և գնուած է մեր նախահարց արիւնով»¹¹:

«Մշակ»-ի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին իր հերթին «Մենք էլ հրեաներ ենք» հոդվածով աններելի է համարում թողնել մայրե-

⁹ Հմմտ. «Մշակ», Մէյ., Գժատուն, 1876, № 14, 1:

¹⁰ «Մշակ», 1876, № 14, 1:

¹¹ «Մշակ», 1876, № 14, 3:

նի հողը, գնալ օտար երկրներ: Ով որ սեփական երկրում ընդունակ չէ դիմանալու կյանքի դժվարություններին և արգելքներին, ընդունակ չէ որևէ զոհաբերություն անելու, որպես ազգ իրավունք չունի գոյություն ունենալու¹²: Արծրունին այնքան մեծացրեց Ծերենցի «հանցանքը», որ նույնիսկ նրա մահից հետո «Թորոս Լևոնի» և «Երկունքի» հեղինակի մասին փոխանակ մի դրվատանքի խոսք գրելու՝ անմիջապես հիշեց, որ «Ծերենցն է սերմանել մեր մամուլի մեջ այդ վնասակար մտքերը, որոնք արժանի են միմիայն մի թուլամորթ, վախկոտ ազգի»¹³: Ճիշտ է, իր հողվածում Արծրունին գնահատում է Ծերենցին՝ որպես վիպագրողի, վիպասանի, բայց մերժում, որպես հրապարակախոսի: «Կարելի է, դիցուք տաղանդաւոր վիպասան լինել,- գրում է Արծրունին,- բայց անընդունակ հրապարակախոս: Այդ դէպքում մարդը պէտք է իր չափն ու սահմանը ճանաչի և այնքան անձնավստահորին, անձնապաշտորին չունենայ, որ մտնի այն վտանգաւոր ասպարեզը, որին ոչ իր խելքով, ոչ իր կրթութեամբ, ոչ մտաւոր պաշարով պատրաստ չէ»¹⁴: Հողվածի վերջում «Մշակ»-ի խմբագիրը Ծերենցին համեմատում է «անպիտան խոտերի» հետ, որոնց «սերմանած սերմերը միշտ աւելի աջողութեամբ աճում են քան լաւ բոյսերը և շատ անգամ խեղդում են էլ լաւ բոյսերին: Գրականական այգեստանի մեջ թեթևամտութեամբ սերմանած անպիտան սերմերը, դժբախտապէս, շարունակում են աճել նոյնիսկ սերմանողի մահից յետոյ էլ»¹⁵:

Այսպիսի գնահատականով ամփոփել «Թորոս Լևոնի»-ի և «Երկունք»-ի հեղինակի կատարած պատմական դերը հայ իրականության մեջ՝ անարդարացի էր: Անդրադառնալով այդ օրերի իրադարձություններին՝ չենք մոռանում նաև, որ այն ժամանակ, երբ Արծրունին հանդես եկավ «Հայկական հարցը» «Արևելյան

¹² Հմմտ. «Մշակ», Գ. Ա., Մենք էլ հրեաներ ենք, 1876, № 37, 1:

¹³ «Մշակ», Գ. Ա., Արտասահմանեան Հայոց լրագրութեան վնասակար մտքերը, 1888, № 32, 1:

¹⁴ «Մշակ», 1888, № 32, 1:

¹⁵ «Մշակ», 1888, № 32, 1:

հարցի» հետ կապելու անհրաժեշտության կոչով, Մերենցն իր համախոհների հետ դեռ հավատում էր Օսմանյան պետության տված խոստումներին: Իսկ 1876-ի երկրորդ կեսին Արծրունին հրապարակորեն կոչ արեց արևմտահայերին բալկանյան ժողովուրդների նման պաշտպանել սեփական իրավունքը՝ ազատություն ձեռք բերելու համար:

Այսպիսի մոտեցումը խորթ էր հնչելու թրքամետ ու հայ կղերական և բուրժուական հոսանքի որոշ ներկայացուցիչների ականջներին: Շուտով հրապարակվեց Ներսես պատրիարք Վարժապետյանի շրջաբերականը, որտեղ նա պաշտպանում էր «բարեխնամ պետության» հոգատարությունը քրիստոնյաների հանդեպ: Ներսես պատրիարքն այդ շրջաբերականը հրապարակում է այն ժամանակ, երբ Բալկաններում դաժանորեն ճնշվում էր ժողովրդի արդար իրավունքը, երբ ավելի ու ավելի ծանրանում էին Թուրքիայի ներսում հայերի կյանքի պայմանները: Արծրունին այդ «խայտառակ և ամօթալի» շրջաբերականը տպագրեց «Մշակ»-ի 1876 թ.-ի № 33-ում մի առաջնորդողի հետ՝ արտահայտելով իր զարմանքն ու զայրույթը:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը նոր թափ ստացավ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Մեր բոլոր գրողներն ու առաջադեմ գործիչները այս կամ այն չափով անդրադարձել են պատմական նշանակալից այդ երևույթին, ծրագրեր առաջադրել և ուղիներ նշել թուրք բռնակալական ճնշումներից արևմտահայ ժողովրդի ազատագրման համար: Նրանցից շատերը Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը տեսնում էին հատկապես Ռուսաստանի օգնության մեջ, ոգևորում և կոչ էին անում հայերին՝ հույս չդնել եվրոպական պետությունների վրա, դիմել զինված պայքարի և միայն արյան գնով նվաճել դարերով երազած ազատությունը: «Մենք ցուսկցելով մեր թիրախաբնակ եղբայրակիցների թշուառ վիճակին, գրում է Գր. Արծրունին, - մեր բոլոր յոյսը նոցա դրութեան բարւոքման մասին դնում ենք միմիայն Ռուսաստանի վրայ, Ռու-

սաստանի հզոր օգնության վրայ, և հաւատացած ենք, թէ Ռուսաստանը կը հոգայ նրանց մասին հաւասար թիրքիաբնակ մնացած քրիստոնեաներին...»¹⁶:

Ծերենցի պատասխանը «Մշակ»-ի խմբագիր Գր. Արծրունուն և լրագրի աշխատակից Բաֆֆուն

Արևմտահայերի ազատագրման հարցերի արծարծման բուռն շրջանում Ծերենցի հոդվածներում նկատելի են հակասական և իրարամերժ հայացքներ: Ըստ նրա՝ հարկ չկար ապավինելու ժողովրդի քաղաքական հասունության, որքան վերևից եկող բարեփոխումների վրա, այսինքն՝ այն միտումն ուներ, թե իբր առանց «արյունահեղության» էլ ժողովուրդը կհասներ իր նպատակին: Եթե 1860-ականներին Ծերենցը կողմնակից էր ազատագրական պայքարին, ապա 1870-80-ականներին նա շրջադարձ է կատարում իր վաղեմի ժողովրդավարական դիրքերից և հարում լիբերալներին, որոնք քաղաքական բարեփոխումները գերադասում էին արմատական պայքարի մեթոդներից:

Հետաքրքիր է «Արևելյան մամուլ»-ում այդ հարցի կապակցությամբ Ծերենցի բանավեճը Արծրունու և Բաֆֆու հետ: Նա 1876 թ. «Արևելյան մամուլ»-ի № 10-ում հանդես եկավ մի հոդվածով, որտեղ պատասխանելով հատկապես Բաֆֆու «Գժատուն» հոդվածին՝ գրում է. «Այդ գրության բացատրությունքը, իմաստակութիւնը, գռեհիկ ոճը, սխալ կամ սուտ տեղեկութիւնքն ինձ արհամարհանք միայն ազդեցին... այդ դաստիարակութեամբ անձանց պատասխանելու համար... ոչ իմ տարիքս և ոչ բնաւորութիւնս կը հանդուրժեն. վասն զի այլ է վիճաբանել, այլ է հայհոյել...»¹⁷: Ըստ Ծերենցի՝ բոլորն էլ՝ թե՛ ինքը, թե՛ Բաֆֆին (Մել.), թե՛ «Արևելյան մամուլ»-ը և թե՛ «Մշակ»-ը, գաղթականներ են, որովհետև նրանցից և ոչ մեկը բուն հայրենիքում չեն գտնվում: Իսկ Արծրունին ասում է. «Դու՝ եթէ սուտ և խաբեբայ Արծրունի

¹⁶ «Մշակ», Գ. Ա., Թիւրքիայի հայերի յոյսերը, 1878, № 23, 1:

¹⁷ «Արևելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, հոկտեմբեր, 342:

մը չես, թո՛ղ քու Վրաստանու գաղթականությունդ, գնա՛ ազատե՛ քո Վասպուրականի երկիրդ ի Քրդաց և Մելիքզատայի հետ բաժնե՛ Արծրունեաց թագն ու դափնին»¹⁸:

Ծերենցը, պատասխանելով իր դեմ ուղղված «Մշակ»-ի խմբագիր Գր. Արծրունուն և նրա աշխատակից Բաֆֆուն, միաժամանակ պաշտպանեց Ներսես պատրիարք Վարժապետյանին և թուրքամետ մտավորականների այն կարծիքը, թե Օսմանյան պետությունը բոլոր դեպքերում կպաշտպանի հայերին, ուստի պետք չէ հետևել Բալկանների օրինակին: Այստեղից ինքնին հասկանալի են դառնում հրապարակախոսի լիբերալ մտորումները: «Մենք կ'ուզենք, որ ամեն յեղափոխություն վերեն գայ և ոչ վարեն,- գրում էր նա իր հոդվածում,- վարեն եկած յեղափոխությունք (թե երբ յաջողին ալ) այնչափ աղետք՝ այնչափ թշուառություն ունին և այնչափ արիւններու առիթ կը լինին, և Հայ ազգը այնչափ քիչ արիւն ունի իւր երակներուն մէջ, որ իր կարողութենէն վեր է այդ մասին շոայլ լինիլ. և ընդհակառակն վերեն եկած յեղափոխությունք միշտ հաստատ են և երբեք այն արեանց գիներով չեն լինիլ»¹⁹:

Հրաժարում նախկին գաղափարներից

Ծերենցն իր հայացքներում շրջադարձ կատարեց միայն այն ժամանակ, երբ Արևմտյան Հայաստանում ուժեղացան ճնշումներն ու բռնությունները, բռնադատվեց հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր կյանքը, օրակարգի մեջ դրվեցին լեզվի և գրականության, պատմության, մամուլի, արվեստի տարբեր ճյուղերի նկատմամբ գործադրվող բոլոր խստությունները: Եվ երբ Օսմանյան կառավարության ճնշումներից ազատվելու համար հայերը, հետևելով Բալկանյան ժողովուրդների օրինակին, դիմեցին ապստամբությունների, Ծերենցը եկավ այն եզրակացության, որ հայ ժողովրդի ազատագրումը պիտի իրականացվի միայն զին-

¹⁸ «Արևելեան մամուլ», 1876, հոկտեմբեր, 348:

¹⁹ «Արևելեան մամուլ», 1876, հոկտեմբեր, 349:

ված պայքարի միջոցով: Սրա խոստուն արտահայտությունը վերակազմված «Արարատյան ընկերության» առթիվ նրա արտահայտած մտքերն են. «Կազմենք ընկերություններ, որոնց նպատակը լինի այն երկիրներու մեջ, ուր օրէնքը զօրութիւն չունի կառավարութեան տկարութեան համար և աւազակներ, թաթարական հրոսակներ, վրանաբնակ վայրենի ժողովուրդներ, ամեն հարստահարութեան իրաւունք կը համարին հայուն դէմ, որովհետեւ նա քրիստոնէայ է և խաղաղ բնաւորութիւն ունի, զինուենք և զինենք ազգայինքը՝ վանելու համար այդ աւազակ բռնութիւնը բռնութեամբ...»²⁰:

Հետևելով Ծերենցի հողվածներում արտահայտած մտքերին՝ դժվար չէ նկատել, որ կամայականության ենթարկված ազգության վիճակն ըմբռնելու և նրանից ելք գտնելու համար ազատագրության ուղիներ որոնող Ծերենցը վերջնականապէս հանգում է ճիշտ եզրակացության: Նրա հայացքներում տիրապետող է դառնում այն մտայնությունը, որ պանդխտությունը չարիք է հայ ժողովրդի համար: Ուստի, հրաժարվելով իր նախկին գաղափարներից, որոնք անընդունելի են նաև մեզ համար, նա հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ կատարում է լիակատար հեղափոխություն՝ դասվելով հայ այն գործիչների շարքը, որն արևմտահայերի ազատագրության գաղափարը բացառապէս կապում էր զինված պայքարի հետ:

Եզրակացություն

Ծերենցի հասարակահայեցության ճշգրիտ ճանաչողության համար կարևոր նշանակություն ունեն այն գաղափարները, որ նա արծարծել է 1880-ականներին գրած պատմագեղարվեստական երկերում, որոնցից յուրաքանչյուրը հանդիսացել է ժամանակի հասարակական առաջադեմ խավերի տրամադրություններն ու ձգտումներն արտացոլող հայելի:

Ծերենցն իր հարազատ ժողովրդի զավակն էր, նրա համար երջանիկ ապագա երագող մի անհատ, տեսակետների մեջ մերթ

²⁰ ԳԱԹ, Ծերենցի ֆ. 1879, № 22, 46:

Ճիշտ, մերթ վարանող, բայց հիմնականում լինելով լավատես՝ ունեւր մի ցանկություն՝ տեսնել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ազատագրումը թուրքական բռնակալական բիրտ ճնշումներից: Նրա լավատեսությունը պայմանավորված էր հարազատ ժողովրդի կենսահավատությամբ, որն այնքան լայնորեն արտահայտված է նրա պատմագեղարվեստական երկերում:

Որքան էլ Բաֆֆին և Գրիգոր Արծրունին կշտամբում էին Ծերենցին իր գաղափարների համար, այնուամենայնիվ գաղթականության վերաբերյալ նրա մարգարեություններն իրականացան ավելի ուշ շրջանում: Հայերի արտագաղթը դեպի Հնդկաստան, Ամերիկա, Եգիպտոս, Ֆրանսիա, Հունաստան, Բուլղարիա ստացավ համընդհանուր բնույթ և շարունակվեց տարիներ՝ հասնելով իր տխուր վախճանին Մեծ եղեռնի դժնդակ օրերին: Եվ պետք է արձանագրել հետևյալը. ո՛ր օտար երկրում էլ որ հանգրվանել է հայը, իր աշխատասիրությամբ ոտքի է կանգնել և իր համառ ջանքերով բուժել իր դարավոր վերքերը, նորից ստեղծել է իր տունն ու ընտանիքը, ցույց է տվել ապրելու, հարատևելու իր հաստատակամությունն ու վճռականությունը: Մաքառել է իր ազգային գոյատևման համար, սրբությամբ պահպանել և զարգացրել է հայ հոգևոր մշակույթը, մայրենի լեզուն և գրականությունը և այդ բոլորն ի սպասս դրել տարագիր հայության ազգային արժանապատվությունը բարձր պահելուն և ուժացման վտանգի կանխմանը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Մասիս», Քսաներոդ տարի, թիւ 1154, 19 Հոկտեմբեր, 1871:

«Մշակ», Մէլ., Գժատուն, 1876, № 14:

«Արեւելեան մամուլ», Ծերենց, Թղթակցութիւն, Զ. տարի, 1876, յուևուար, հոկտեմբեր:

«Մշակ», 1876, № 14:

«Մշակ», Գ. Ա., Մենք էլ հրեաներ ենք, 1876, № 37:

«Մշակ», Գ. Ա., Արտասահմանեան Հայոց լրագրութեան վնասակար մտքերը, 1888, № 32:

«Մշակ», 1888, № 32:

«Մշակ», Գ. Ա., Թիւրքիայի հայերի յոյսերը, 1878, № 23:

ԳԱԹ, Օտերենցի ֆ. 1879, № 22, էջ 46:

TSERENTS'S THOUGHTS ON EMIGRATION AND *MSHAK* Archimandrite NERSEH ALOYAN

Summary

Keywords: *Mshak*, Tserents, Raffi, Grigor Artsruni, pilgrimage, emigration, Ottoman dictatorship.

Tserents was a child of his own people, a person who dreamed of a happy future for his people, sometimes correct in his views, sometimes hesitant, but mostly optimistic in his desire to see Armenia and the Armenian people liberated from Turkish oppression.

As much as Raffi and Grigor Artsruni scolded Tserents for his ideas, his prophecies regarding emigration came true in a later period. Armenians' expatriation to India, America, Egypt, France, Greece, and Bulgaria became widespread and lasted for years, coming to a tragic end during the terrible days of the Armenian Genocide. It should, however, be noted that wherever Armenians settled, they overcame challenges through their hard work and healed their age-old wounds with their persistent efforts, re-creating their homes and families and demonstrating their perseverance and determination to live on. Armenians have fought for survival, sacredly preserving and developing their religion, native language and literature, and putting all these at the service of saving their national identity from the danger of assimilation.

ДУМЫ ЦЕРЕНЦА О БЕЖЕНЦАХ И РЕАКЦИЯ «МШАК»-А Архимандрит НЕРСЕ АЛОЯН

Резюме

Ключевые слова: «Мшак», Церенц, Раффи, Григор Арцруни, эмиграция, релокация, Османская тирания.

Церенц был сыном своего родного народа, личностью мечтающий о счастливым будущем своего народа. Иногда в своих взглядах - будучи правым, иногда неришительным, но в основном оптимистичным, имел он одно желание - видеть Армению и армянский народ освобожденным от турецких притеснений.

Сколько раз Раффи и Григор Арцруни критиковали Церенца из за его идей, но все равно его пророчества про эмиграцию были осуществлены в более позднее время. Эмиграция армян в Индию, Америку, Египет, Францию, Грецию, Болгарию получила всеобщий характер, продолжаясь долгие годы, достигший своего мрачного конца во время дней Геноцида армян. И надо зафиксировать следующее: где бы не обосновался армянин, своей трудолюбием поднимался и упорными трудами вылечивал свои вековые раны, свона создавал свой дом и семью, показывая свое упорство к жизни, свою твердость и непреклонность. Армянин всегда боролся ради национального самосохранения, свято хранил и развивал армянскую духовную культуру, родной язык и литературу и все это для нужд изгнанного армянского народа, для его национального достоинства и для предотвращения ассимиляции.

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ «ՄՇԱԿ»-
Ի ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽԱՑՄԱՆ
ԳՈՐԾՆԹԱՅԻՆ (1918 Թ. ԱՊՐԻԼ–ՄԱՅԻՄ)**

Բանալի բառեր՝ Հայ ժողովրդական կուսակցություն, «Մշակ», Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցություն, Մ. Պապաջանյան, Ս. Հարությունյան, Մ. Բունիաթյան, Ստ. Մամիկոնյան:

1917 թ. ռուսաստանյան հեղափոխությունների շրջանում 1917 թ. փետրվար – 1918 թ. հունվար ժամանակահատվածում հայկական քաղաքական դաշտում, ի տարբերություն վրացական ու թաթարական իրականությունների՝ անկախության առաջարկ կամ պահանջ չի բարձրացվել: Չնայած որոշ մասնավոր ու դրվագային արտահայտությունների, միննույն է՝ Հայոց ազգային խորհրդի, կուսակցությունների անդրկովկասյան երեք իշխանությունների իրականության մեջ հայ գործիչների ու քաղաքական խմբակցությունների մակարդակով չի բարձրացվել ոչ միայն երկրամասի ու Հայաստանի անկախության հարց, այլև անգամ՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանից անջատման խնդիր ընդհանրապես:

1917 թ. ամռանը Մոսկվայում ու Կազանում կայացած համախալամական համագումարներում, նոյեմբերին՝ Վրաց ազգային համագումարում առաջին անգամ հնչեց «Աղյրեջան» հասկացությունը, ծածանվեց վրացական ազգային դրոշմ ու ավելին՝ Ռուսաստանից անջատվելու ուղղությամբ իրականացվեցին բազում գործնական քայլեր: Այդ քայլերը լիովին հակասում էին անդրկովկասյան միացյալ իշխանության և կառավարությունների՝ Կոմիսարիատի և Սեյմի կազմում համատեղ գործելու, հա-

մերաշխության, թուրքական արշավանքի միասնաբար դիմագրավելու, արդար վարչատարածքային սահմանաբաժանումներ իրականացնելու խոստացված կոչերին ու որոշումներին:

Հայկական բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, 1917 թ. փետրվարից մինչև 1918 թ. հունվար՝ մինչև Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի ցրումը, հետևողականորեն պաշտպանում էին Ռուսաստանի միացյալ ժողովրդավարական դաշնային հանրապետության գաղափարը և նրա կազմում, մի գուցե նաև՝ հայկական ազգային ինքնուրույն միավորի կամ ինքնավարության հարցադրումը: Դա իր հերթին, հիմնականում, պայմանավորված էր Հայկական հարցի, Կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության ու Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի երաշխավորված գործոնով:

1918 թ. թուրքական արշավանքով սկսվեց Անդրկովկասը բոլշևիկյան Ռուսաստանից անջատման երրորդ՝ (1917 թ. Փետրվարյան ու Հոկտեմբերյան հեղաշրջումներ) գործնական փուլը ռազմա-քաղաքական վայրիվերումների բարդ ու հակասական շրջանը, որն ընթացավ Տրապիզոն–Բրեստ–Լիտվսկ–Բաթում տրամաբանական շղթայի համատեքստում:

Հայ իրականության մեջ անկախության վերաբերյալ առաջին, թերևս «պաշտոնական» արտահայտություններն ու մտքերը հնչել են Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցության ժամանակ՝ 1918 թ. ապրիլի 6-8-ը:

Խորհրդակցության նպատակը Մեյմի կողմից Բրեստ–Լիտվսկի դաշնագրի և Թուրքիայի համապատասխան պահանջի մերժումից, Տրապիզոնից Մեյմի պատվիրակությունը հետ կանչելու և Բաթումի անկման արդյունքում ստեղծված նոր ռազմա-քաղաքական իրադրության և Թուրքիայի հետ հաշտության նոր պայմանների քննարկման հիմնահարցն էր¹:

Իհարկե, արտակարգ խորհրդակցության հրավիրումը առաջին հերթին պայմանավորված էր Կովկասյան ռազմաճակատում՝ Էրզրումից – Կարս հայկական զինուժի ձախողումներով,

¹ Տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թթ. 1-4, գ. 123, թթ. 1-20:

ինչը Սեյմի ՀՅԴ խմբակցության որդեգրած թուրքական քաղաքական կողմնորոշման, հետևապես և բանակցային գործընթացին առաջնություն տալու մարտավարությամբ էր բացատրվում:

Անկախության վերաբերյալ առաջին հիշատակումը արվեց ապրիլի 7-ին. Տրապիզոնի խորհրդաժողովին *անդրադարձող* Ալ. Խատիսյանն իր զեկույցում փաստորեն փոխանցում էր թուրքական պատվիրակության պահանջը. «Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը պետք է ընդունեք (խոսքը վերաբերում է Թուրքիայի պահանջին - Վ.Մ.), ետ տանեք զորքերը, տերիտորիայի վերաբերյալ պրետենզիա չունենաք, հայտարարեք անկախությունը, մենք էլ ձեզ կձանաչենք սուվերեն պետություն: Մենք մեծ ուրախությամբ կաջակցենք ձեզ սեփական պետություն կազմելու, որ մեր շահն է՝ ընդդեմ Ռուսաստանի: Դրա փոխարեն մենք կօգնենք ինչպես կամենաք – օրինակ, զորքեր կուղարկենք ձեզ համար՝ ընդդեմ բոլշևիկների: Դա պետք է նաև Հայկական հարցի համար - կօգնենք հայկական տերիտորիայի կազմումին Կովկասի սահմանում: Դաշնակցականները, ինչպես սոցիալ-դեմոկրատները (նկատի ունի վրաց մենշևիկներին - Վ.Մ.) դեմ էին անկախության»²:

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ) և կուսակցության գաղափարներն արտահայտող «Մշակ» թերթը անդրադարձան այդ կենսական ու բախտորոշ հիմնահարցերին:

Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, կադետ (Սահմանադիր – դեմոկրատ) ու մշակական Ստեփան Մամիկոնյանը խորհրդակցության երրորդ նիստում կարծիք էր հայտնում, որ թուրքերն ուղղակիորեն սպառնում են բնաջնջել նաև արևելահայերին, ուստի և այլ ելք չի մնում քան պաշտպանվելն ու պատերազմի շարունակումը. «մենք պետք է շարունակենք կազմակերպել մեր ուժերը, - նշում էր նա, - գորահավաք առաջ տանել, վերջին երկու ամսվա փորձը ցույց է տալիս, որ հնարավոր է կազմակերպել ուժեր: Մեղադրել միայն ժողովրդին և զորքին սխալ կլիներ, պա-

² Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), 2004, 310:

տասխանատվության խոշոր մասն ընկնում է մեզ՝ ղեկավարներին վրա: Էրզրումի և Մարիդամիշի անկումը գորքի մեջքը չէ, մենք չնպաստեցինք նրա պաշտպանության գործին, պետք չէ նաև հավատալ տաճկական խոստումներին»³:

Խորհրդակցության ընթացքի ու որոշումների հարցում բեկումնային դարձավ Խ. Կարճիկյանի նամակի ընթերցումը, որում, հատկապես կարևորվում էր ինքնուրույն գործելակերպի հանգամանքը: Նա գտնում էր, որ ներկա խորհրդակցությունը պետք է ընտրի ժամանակավոր կառավարություն⁴, ինչը մեր խորին համոզմամբ անկախության ձևավորման ճանապարհի առաջին քայլն էր:

Խ. Կարճիկյանի տեղեկատվության արդյունքում ՀԺԿ առաջնորդ, ՀԱԽ-ի անդամ Սամսոն Հարությունյանը օրինակ, գտնում էր, որ նոր իրադրության պայմաններում հետագա քննարկումներն Ալեքսանդրապոլում շարունակելն անիմաստ է, ուստի և նույն կազմով կոնֆերանսը պետք է տեղափոխել Թիֆլիս, ուր կարելի կլինի անմիջապես խոսել հարևանների հետ⁵: ՀԺԿ անդամ Միքայել Պապաջանյանը կարծում էր, որ «անկախ Հայաստանը պետք է գորք ունենա»⁶: Ս. Հարությունյանը որպես օրվա գլխավոր հարց տեսնում էր «երկրի ինքնապաշտպանության կազմակերպումը»⁷: Միաժամանակ, նույն Ս. Պապաջանյանը համաձայն էր Կարսը հանձնելուն, այլ խոսքով ուներ բացահայտ պարտվողական, իր կարծիքով՝ հեռատես մարտավարություն⁸:

Ակնհատ է, որ կուսակցության ներսում բացակայում էր կարծիքների և մարտավարության միասնական մոտեցումը:

Ինչևէ, միայն այս կցկտուր քննարկումներից արդեն պարզ է դառնում, որ ՀԺԿ-ը 1918 թ. ապրիլի սկզբին տատանվում էր Հայաստանը անկախ հռչակելու հարցում:

³ Նույն տեղում, 317-318:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 318-319:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 319:

⁶ Նույն տեղում, 321:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, 322:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության քննարկումների տրամաբանությունը ցավոք այն էր, որ փաստվում էր դիմադրության անպատրաստ լինելու հանգամանքը:

Դա բացահայտվում էր հատկապես Խ. Կարճիկյանի եզրահանգումներով, այն է՝ Բրեստի պայմանագիրն ընդունելուց հետո հնարավոր է երեք իրավիճակ. 1. կամ նշանակություն չտալով պայմանագրին, Թուրքիան անմիջապես առաջ է շարժվում ու գրավում Անդրկովկասը, 2. կամ կանգ է առնում որոշված սահմաններում ու ստիպում Անդրկովկասն անկախ հռչակել և վերածվել Թուրքիայի վասալի, և 3. կամ գրավում է Կովկասը, եթե Մեյմը հրաժարվի երկրամասն անկախ հայտարարելուց ու մնա Ռուսաստանի կազմում⁹:

Հեռատես քաղաքական գործչի երեք կանխատեսումներն էլ իրատեսական էին: Կարսի հանձնման համատեքստում Մեյմը Անդրկովկասն անմիջապես անկախ հռչակեց, որից բխում էր երկրորդ կետը՝ վասալության մասին, որն արտահայտվեց Բաթումի նվաստացուցիչ բանակցությունների միջոցով: Ինչ վերաբերում է երրորդ կետին, ապա այն անշնորհակալ կանխատեսումների շարքում կմնար, եթե չլինեին հայության մղած Մայիսյան հերոսամարտերը:

Խ. Կարճիկյանն անգամ կանխազգում էր ապագա անկախ Հայաստանի կամ միացյալ անկախ Անդրկովկասի վերանվաճումը Ռուսաստանի կողմից. «Ռուսաստանը չպիտի հաշտվի Անդրկովկասի կորստի հետ և այսօրվա անջատումը չպիտի նկատվի անկախության գաղափարի իրականացումը, - նշում էր նա, - այլ մի բռնության ակտ, որին ականայից ենթարկվել է Կովկասը Տաճկաստանի ճնշման տակ»¹⁰:

Նրա վերլուծությունն ուղղված էր նաև ՃՏԿ և «Մշակի» դեմ. «Իսկ մեր անվերջ տատանումները, - տազնապում էր Խ. Կարճիկյանը, - և հասարակական զանազան խմբակցությունների ու օրգանների ագիտացիան հոգուտ Բրեստի դաշնագրի, մեծապես

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թթ. 2-3:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թ. 2:

թուլացնում է մեր դիմադրական ուժը, անվստահությունն ներշնչում կոլտոկներին և կազմալուծում առաջ բերում թիկունքում»¹¹:

Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության ապրիլի 8-ի նիստի ընթացքում ավելի որոշակի են արտահայտվում անկախություններին կողմ և դեմ կարծիքները: Ի վերջո առաջարկվում են վեց բանաձևեր, այդ թվում և ՀԺԿ. ընդունվում է Վ. Նավասարդյանի բանաձևը¹²: ՀԺԿ–ական Ս. Հարությունյանը դեմ էր արտահայտվել անկախությանը¹³:

Խորհրդակցությունն ընդունեց և օրվա հրատապ բանաձևը, այն է՝ «հրամայական անհրաժեշտություն է բոլոր միջոցներով շարունակել երկրի պաշտպանությունը»¹⁴:

Այստեղ առաջին անգամ որոշակիորեն բարձրացվեց Անդրկովկասի և Հայաստանի անկախության գաղափարը: Ուստի արմատապես վերանայվում է այդ անկախության հայտարարումը միայն Մայիսյան հերոսամարտների հետ կապելու տեսակետը: Այլ խնդիր է, որ այդ հաղթանակները ստիպեցին Բաթումի թուրքական պատվիրակությանը հաշտվելու անկախ Հայաստանի գոյության հետ:

1918 թ. ապրիլի 15-18-ը (մայիսի 1՝ նոր տոմարով) Թիֆլիսում հրավիրվեցին ՀԱԽ–ի գործադիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի արտակարգ նիստեր: Մասնակցում էին ազդեցիկ կուսակցությունների, այդ թվում և ՀԺԿ 5–ական ներկայացուցիչներ: Եռօրյա քննարկումներից հետո, որոնք գրեթե կրկնում էին Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության իրարամերժ հարցադրումները, մթնոլորտն ու տրամաբանությունը, Ազգային ժողովը որոշում ընդունեց չեղյալ համարել ՀԱԽ–ի որոշումը, այլ խոսքով ստիպեց Հայոց ազգային խորհրդին՝ ճանաչելու Անդրկովկասի անկախությունը¹⁵:

¹¹ Նույն տեղում, թ. 4:

¹² Նույն տեղում, գ. 123, թթ. 18-20:

¹³ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), 2004, 327-328:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 331:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 124, թ. 8:

Այս ժամանակահատվածում հիշարժան է քաղաքական նոր կողմնորոշման ընտրության համատեքստում գերմանական կողմնորոշում որդեգրելու փորձը և դրանում ՀԺԿ դիրքորոշումը: Չնավորվեցին երկու պատվիրակություններ. մեկը՝ Ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ՝ ՀՅԴ և ՀԺԿ անդամներից ձևավորված խումբն էր, որտեղ ՀԺԿ ներկայացնում էր Գևորգ Մելիք-Ղարազյոզյանը, մյուսը՝ ՀԺԿ և ՀՅԴ նախաձեռնությամբ ու ՀԱԽ-ի համաձայնությամբ ստեղծված կազմը, որն օժտված էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի մանդատով¹⁶:

Վրաց-գերմանական համաձայնությունն այլևս իրականություն էր: Այդ հարցում ևս հայկական կողմը գնում էր դեպքերի հետևից, մեր կարծիքով, բոլորովին անհիմն կերպով ընթրօրինակելով վրացական դիրքորոշումը և ցավոք, կատարյալ անտեղյակություն ցուցաբերելով գերմանա-թուրքական շարունակվող համաձայնության, մասնավորապես Մերձավորարևելյան ու Բաքվի շուրջ զարգացումների հարցում:

Ապրիլի 14-ին և 17-ին ՀՅԴ և ս.-դ. հայ մենշևիկները բանաձևեր ընդունեցին Անդրկովկասի անկախության վերաբերյալ¹⁷:

Ստեղծված պայմաններում ՀԺԿ կենտրոնական կոմիտեն 1918 թ. մայիսին հանդես եկավ Թիֆլիսի հայ ազգաբնակչության ուղղված դիմումով: Այնտեղ նշվում էր. «ներկա Սարսափն առաջ է եկել նախ՝ չափազանցված և չստացված լուրերից, երկրորդ՝ նա արդյունք է որոշ պրովոկացիայի, երրորդ՝ թուրքական մոբիլիզացիայի լուրը դեռ ստուգված չէ պաշտոնապես: Վերջապես այն հանգամանքը, որ մեր հաշտարար պատվիրակությունը շարունակում է աշխատանքները Բաթումում, որ Վեհիբ փաշան և գեներալ Ղորղանյանը մեկնել են Ալեքսանդրապոլ, որ հրավիրված է գեներալ Նազարբեկյանը՝ դեմարկացիոն գիծ որոշելու համար, կարող է ծառայել ապացույց, որ ամեն բան դեռ կորած չէ... Ալեքսանդրապոլի և Բաթումի դեպքերը ցույց են տալիս, որ օսման

¹⁶ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., 1997, էջ 176:

¹⁷ Տե՛ս «Հորիզոն», 1918, 11 մայիսի, № 86:

գորքերը տեղական ազգաբնակչությանը վնաս չեն տվել մինչև այժմ»¹⁸:

Ալեքսանդրապոլի, հետո էլ Ղարաքիլիսայի անկումից հետո փաստորեն, առնվազն տարօրինակ է հնչում ՀԺԿ անվրդով մոտեցումը: Եվ դա այն իրավիճակում, երբ Թ. Նազարբեկյանը հենվելով Ս. Սիլիկյանի հաղորդագրության վրա «վիճակը համարում էր անելանելի»: Նա գտնում էր, որ «պատերազմի հետագա շարունակումը անհնարին է: Հանգամանքները պահանջում են հաշտության անհապաղ կնքում: Անհրաժեշտ է հայտարարել դեմոքրիիզացիա և թուրքերի հետագա հարձակման դեպքում դադարեցնել ամեն կարգի ռազմական գործունեությունը»¹⁹:

Անդրկովկասն անկախ հռչակելու վերաբերյալ Մեյմի որոշումը, ինչպես և նախորդ շրջադարձային իրադարձությունները հայ քաղաքական դաշտում էական խմորումների պատճառ, գուցե և առիթ դարձան: Խոսքը վերաբերում է, հիմնականում, կուսակցությունների և ՀԱԽ միջև խորացող տարաձայնություններին:

1918 թ. ապրիլի 30-ին և մայիսի 2-ին ՀԱԽ-ի չորս անդամներ, այդ թվում՝ Տ. Բեկզադյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ռ. Բաբալյանը (ՀՅԴ) և Ս. Հարությունյանը (ՀԺԿ) դուրս եկան Հայոց ազգային խորհրդի կազմից²⁰:

Տ. Բեկզադյանի և Ռ. Տեր-Մինասյանի արտահայտած քաղաքական էական տարաձայնություններին ու անհամաձայնությանը զուգահեռ՝ Ս. Հարությունյանը շեշտադրում էր «այն անբնական կարգերը, որ տիրում են Ազգային խորհրդի զանազան բաժանմունքներում՝ ֆինանսական խնդիրների վերաբերյալ»²¹:

ՀԱԽ-ի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցին անդրադարձավ նաև «Մշակ»-ը՝ ՀԺԿ գաղափարների արտահայտիչը՝ «Ազգային խորհրդի ճգնաժամը» վերտառությամբ հոդվածում: Գտնելով, որ

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 7, գ. 13, թ. 1:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 253, թ. 1:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, 1 մաս, թ. 301:

²¹ Նույն տեղում, թ. 305:

«Ազգային խորհուրդը ոչ մի ակտիվ մասնակցություն չունի բոլոր այն կապիտալ հարցերի լուծման մեջ, որոնք տնօրինում են մեր երկրի, և, հետևաբար, նաև ժողովրդի բախտը», թերթը հայտնում էր, թե Ավ. Ահարոնյանը և Ստ. Մամիկոնյանը ևս պատրաստվում են լքել համազգային մարմինը, ինչը, ըստ «Մշակ»-ի, դեռ ստուգված չէ²²:

ՀԱԽ-ը ներկայացնող կուսակցությունները և անհատները տարբեր կերպ մոտեցան մայիսի 26-ին Վրաստանի անկախության խնդրին: Հնչեցին կարծիքներ՝ կողմ արտահայտվելուց ու ողջունելուց մինչև դավաճանություն որակելը: Ստ. Մամիկոնյանն, օրինակ, ընդունում էր, որ «վրացիները մինչև հիմա մեզ տարան իրենց հետևից և հիմա մեզ լքում են. դա դավաճանություն է, վերջապես հաշվի պետք է առնել մեր ժողովրդի հոգեբանությունը, որը բնագոյաբար այս քայլը համարում է հակահայկական: Ավելի լավ է հեռավոր Ռուսաստանի հետ լինել, քան մահացու Վրաստանի և Ադրբեջանի»²³:

Ի վերջո Վրաստանի անկախությունն իբրև փաստ ընդունվեց: Ինչ վերաբերում էր հայկական գավառների նկատմամբ, այսինքն՝ Հայաստանի անկախության հանդեպ վերաբերմունքին, ապա ընդունվեցին մի շարք իրարամերժ բանաձևեր, ինչը ինքնին հայ քաղաքական դաշտում առկա անորոշության և տագնապի դրսևորումն էր:

«Հայաստանի անկախություն» հարցադրմանը հետևում էր «ոչ ոք չի ցանկանում» պատասխանը, 7 ձայնով ընդունվում է Լևոն Թումանյանի ձևակերպումը, որ «ՀԱԽ-ը ժամանակավորապես իր վրա վերցնում է կառավարչական ֆունկցիաներ հայկական գավառների նկատմամբ»²⁴:

ՀԱԽ-ի մայիսի 28-ի երեկոյան նիստում լսվում է Թ. Նազար-

²² «Մշակ», 1918, 5 մայիսի, № 83:

²³ Տե՛ս Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս), 2009, 19-20:

²⁴ Նույն տեղում, 21:

բեկյանի հաղորդումը՝ «դրությունը կրիտիկական է» բովանդակությամբ, որտեղ գեներալն առաջարկում էր «անվախորեն հաշտություն կնքել և փրկել ինչ-որ կարելի է»²⁵:

Թիֆլիսի մշակական շրջանակները մտահոգված էին, թե ընդունելով թուրքական վերջնագիրը, Թուրքիան արդյոք չի՞ շարունակի նորանոր պահանջներ ներկայացնել կամ եթե այդքանով բավարարվի, որո՞նք են հայության հետագա քայլերը:

Այս համատեքստում «Մշակ»-ը ներկայացնում էր շրջանավոր երեք հնարավոր առաջարկները. 1. Հայոց ազգային խորհուրդը «մնացած հայկական գավառամասերը անկախ հայտարարի և դառնա ժամանակավոր կառավարություն, 2. Համաձայնություն կայացնել հարևան թաթարների հետ և միանալ Ադրբեջանին, 3. Այդ գավառամասերը թողնել իբրև նախկին Ռուսաստանի մաս»²⁶:

Մայիսի 29-ին, երբ հայկական պատվիրակությունը Թիֆլիսից մեկնեց Բաթում՝ վերջնագրի ընդունման մասին հայտնելու, դեռևս պարզ չէր, թե ինչ որոշում կկայացներ ՀԱԽ-ը. վերջինս սպասում էր Բաթումի լուրերին:

Ի դեմս «Մշակ»-ի, ՀԺԿ վստահեցնում էր իր ընթերցողին, թե ձևավորվել է ընդհանուր կարծիք՝ հայկական քաղաքական կողմնորոշումը փոխելու վերաբերյալ, ուստի դրա համար անհրաժեշտ է, որ «ասպարեզից հեռանա այժմյան Ազգային խորհուրդը կամ նա չունենա այլևս այն կազմը, որն ունի այժմ, այն է՝ «դաշնակցական» մեծամասնություն»: Այդ պրոպագանդը հետևողականորեն, դեռ 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մղում էր ՀԺԿ-ը, որին ըստ «Մշակ»-ի, համակրում են հասարակական լայն խավեր և հոսանքներ: ՀԺԿ-ը նման մի որոշում կայացրել էր մայիսի 26-ի ներկայացուցչական ժողովում և այդ ուղղությամբ ՀԱԽ-ի հետ սկսվել էին բանակցություններ: «Հույս կա, որ

²⁵ Նույն տեղում, 22:

²⁶ «Մշակ», 1918, 31 մայիսի, № 100:

դաշնակցականները,- գրում էր, «Մշակ»-ը,- զգալով ռուսների լրջությունը և վտանգավորությունը, համակերպվեն»²⁷:

Ավելացնենք ևս մի դիտարկում անկախությունների հայտարարման ամսաթվերի հետ կապված:

Մայիսի 28-ի երեկոյան նիստում Մ. Պապաջանյանը նշում էր, թե «մնում ենք մենք, որ պիտի անկախություն հայտարարենք: Արդեն թուրքերը վաղը հայտարարելու են»²⁸:

Կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի անկախության մասին ՀԱԽ-ում Հ. Քաջազնունու հայտնի հայտարարությունը մնում էր առկալի, ինչպես պարզվում է, որ Ադրբեջանն էլ հայտարարել է իր անկախությունը մայիսի 29-ին, այլ ոչ թե 28-ին: Ինչ վերաբերում է անկախության հայտարարման ձևին, ապա նշենք, որ մայիսի 30-ի առավոտյան նիստում կարդացվում է ՀԱԽ-ի նախագահության հայտարարությունը, որը փաստաթղթում անվանվել է «կոչ հայ ժողովրդին»²⁹ ի տարբերություն Վրաստանի ու Ադրբեջանի հռչակագրերի: Ի դեպ, դրանց մեջ հստակ նշվում էին նորաստեղծ պետությունների տարածքային հավակնությունները ու իրոք, Հայաստանին մնում էր մնացալը:

Անկախություն հայտարարելու որոշումը հայկական քաղաքական միջավայրում չունեցավ այն հստակ ու հետևողական վճռի նկարագիրը, ինչը դրսևորվեց հարևանների պարագայում:

Մայիսի 27-ին վերադառնալով Թիֆլիս Հ. Քաջազնունին և Ալ. Խատիսյանը այցելում են Հայոց ազգային խորհուրդ³⁰: Նրանց ընդհանուր տպավորությունն այն էր, որ խորհուրդը կազմող հայկական կուսակցությունների ներկայացուցիչները միակարծիք չէին թուրքական վերջնագիրն ընդունելու և անկախություն հռչակելու հարցում: Ի վերջո, վերջնագիրն ընդունվեց և ծագեց վիճաբանություն այն հարցի շուրջ, թե «ո՞վ է վերջնագիրն ընդունում՝ Ազգային խորհուրդը, թե մեկ այլ մարմին՝ Հայաստանի կառավարությունը,

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում, 28:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս Խատիսեան Ալ., 1968, 83:

որը ձևավորվել էր Ազգային խորհրդի կողմից»³¹:

Մշակական Ստ. Մամիկոնյանը կարծում էր, որ հայկական գավառները Ռուսաստանի մաս են, ուստի և ՀԱԽ-ը պետք է այդ մասին տոսկ հայտարարի: ՀԺԿ ներկայացնում էին Մ. Պապաջանյանը, Ս. Հարությունյանը, Մ. Բունիաթյանը:

Ս. Հարությունյանն առաջարկում էր Ազգային խորհուրդը հայտարարել ժամանակավոր կառավարություն ու նաև «մի տեսակ պառլամենտ»՝ առանց սահման որոշելու: Պետք է «կառավարության դեկր հանձնել մեկ կուսակցության հանձնարարելով կազմել կառավարություն»³²:

Վ. Բունիաթյանն առավելագույնս սրում է հարցադրումը՝ «որքան և փոքր լինի մեր հողը, կամ պիտի ասենք անկախ ենք, կամ Ռուսաստանի մասը»³³:

ՀՅԴ, Բ. Բ. Բ. մենշինկերի, էսենների և ՀԺԿ մեջ ընդհանուր առմամբ իշխում էր անորոշությունը՝ թուրքական վերջնագրի համատեքստում առաջացած խուճապի և որոշում կայացնելու հրամայականը: Հայկական կողմի հապաղումը, Ռուսաստանից կտրուկ հեռանալու տագնապը միանգամայն տարբեր էր հարևանների որոշումից և միաժամանակ, դուրս էր թուրքական քաղաքականության ու, հատկապես, վերջնագրի տրամաբանությունից: Անկախություն հայտարարելը անխուսափելի էր:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, 1 մաս, թ. 301, գ. 120, թթ. 1-4, 59-60, գ. 122, թթ. 1-4, գ. 123, թթ. 1-20, գ. 124, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 253, ֆ. 4033, ց. 7, գ. 13, թ. 1:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1918, № 83, 100:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, № 86:

Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2004:

Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության

³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թթ. 59-60:

³² Նույն տեղում:

³³ Նույն տեղում:

կենտրոնական ամսագրի ներքին ձևավորումը (1918 թ. մայիս հուլիս), Փաստաթղթեր և նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Հ. Սուքիասյան, Երևան, 2009:

Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէրոյթ, 1968:

Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Երևան, 1997:

**THE ATTITUDE OF THE ARMENIAN PEOPLE'S PARTY AND
“MSHAK” NEWSPAPER TOWARDS THE PROCESS OF THE
INDEPENDENCE OF ARMENIA (APRIL - MAY 1918)
MELIKYAN V.**

Summary

Keywords: Armenian populist party, “Mshak”, Consultation of Alexandrapol, Michael Papadjanyan, S. Harutyunyan, M. Buniatyan, St. Mamikonyan.

From February 1917 to January 1918, until the dissolution of the All-Russian Constituent Assembly, all Armenian parties (except the Bolsheviks), including the Armenian People's Party (APP) and its ideological expresser “Mshak” newspaper consistently supported the idea of the United Democratic Federal Republic of Russia and, perhaps, an independent Armenian national unit within it or raising the issue of autonomy.

The first, perhaps “official” expressions and thoughts regarding independence in the Armenian reality were voiced during the emergency meeting in Alexandropol, on April 6-8, 1918.

APP and “Mshak” at the beginning of April 1918 hesitated about declaring Armenia independent. In this regard, the viewpoint of connecting the declaration of independence mainly and exclusively with the heroic battles of May is radically revised. In the Armenian political field, in the environment of “Mshak”, this decision did not bear the character of a clear verdict, which was manifested in the case of neighbors. Adherent of “Mshak” St. Mamikonyan, APP members M. Papajanyan, S. Harutyunyan, M. Buniatyan believed that the “Armenian counties” proclaimed independent by the Armenian National Council were part of Russia.

**ОТНОШЕНИЯ АРМЯНСКОЙ НАРОДНОЙ ПАРТИИ И ГАЗЕТЫ
“МШАК” К ПРОЦЕССУ НЕЗАВИСИМОСТИ АРМЕНИИ
(АПРЕЛЬ – МАЙ 1918 Г.)
МЕЛИКЯН В.**

Резюме

Ключевые слова: Армянская народная партия, "Мшак", Александропольское совещание, М. Пападжанян, С. Арутюнян, М. Буниатян, Ст. Мамиконян.

С февраля 1917 г. по январь 1918 г., до разгона Всероссийского Учредительного собрания, все армянские партии (кроме большевиков), в том числе и Армянская народная партия (АНП) и выражавшая ее интересы газета “Мшак” (Труженик) последовательно защищали идею Российской демократической федеративной республики и перспективу создания армянской автономии в ее составе.

О независимости в армянской действительности впервые заговорила на Александропольском чрезвычайном совещании, с 6-8-ое апреля 1918 г. АНП и “Мшак” в начале апреля 1918 г. не имели твердой позиции по вопросу независимости Армении.

В этом смысле радикально пересматривается оценка о том, что объявление независимости главным образом связывалось с Майскими героическими сражениями. В армянском политическом поле, в окружении “Мшака” это решение не носило характер четкого вердикта, которое имело место у соседей. Приверженец “Мшака” Ст. Мамиконян, члены АНП М. Пападжанян, С. Арутюнян, М. Буниатян полагали, что провозглашенные независимыми Армянским национальным советом “армянские уезды” являются частью России.

**АРХИВНОЕ ДЕЛО ГАЗЕТЫ «МШАК» (1883 Г. – 1912 Г.)
В РОССИЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
ИСТОРИЧЕСКОМ АРХИВЕ (РГИА)**

Ключевые слова: армянская пресса, газета Мшак, Григор Арцруни, Главное управление по делам печати, Кавказский цензурный комитет, исторический архив, РГИА.

Печатаясь в Российской Империи и подчиняясь цензурному законодательству государства, редакция газеты «Мшак» находилась в постоянной переписке с цензурными учреждениями для решения возникших того или иного вопросов, поэтому в фондах Российского государственного исторического архива (далее РГИА), где собраны архивы высших и центральных государственных учреждений России, в т. ч. и цензурных, сохранился богатейший материал относительно истории развития газеты «Мшак».

Электронный каталог РГИА выводит следующие дела с упоминанием газеты «Мшак». Одно дело из фонда Главного управления по делам печати Министерства внутренних дел (Фонд 776, 1883–1912 гг.). Четыре дела относятся к разбирательствам в Уголовном кассационном департаменте Сената (Фонд 1363) за клевету на страницах газеты и датируются 1902 и 1912 годами. И последнее – из фонда Департамента духовных дел иностранных исповеданий МВД (Ф. 821) о столкновениях дашнаков и мшакистов для выборов попечительных советов (1910 г.).

Основная часть документов по газете содержится в архивном деле №71 Фонда Главного управления по делам печати Министерства внутренних дел «По изданию в городе Тифлисе

газеты на армянском языке "Мшак" (Работник)» (Фонд 776. Опись 12. 1883–08 мая 1912 гг.). Дело представлено в архиве 2-го отделения Главного управления по делам печати, деятельность которого была направлена на наблюдение и цензурные репрессии против газет и журналов в разных городах России, за исключением Петербурга и Москвы, а также относительно редакторов и издателей. Начинается дело с 1883 года и завершается 8 мая 1912 г. (в электронном каталоге на сайте РГИА указано 01 мая 1912). Состоит из 211 листов. Выдается микрофильмированный вариант.

Среди ученых, пользовавшихся архивным делом, встречаем имена Арешяна, Мнацаканяна, Калашьяна, Вартамяна, Петросяна, Геворкяна, Айдиняна, Даниеляна. Этим архивным делом интересовались также исследователи Рзаева, Мнищенко, Анчабадзе, Махмудов и др. Как видно из «Листа использования документов», прилагаемого к архивному делу, часть ученых только просмотрела дело, некоторые сделали выписки или машинописные копии разных листов, а более тщательно и подробно оно было использовано Калашьяном в 1959 г.

Между тем, перед новыми исследователями встают вопросы: все ли документы опубликованы из этого дела? Какие факты остались неопубликованными? Какие факты остались без внимания, которые для современных исследователей актуальны и могли бы дополнить их изыскания?

Кроме того, наши наблюдения показали, что документация этого дела относительно газеты «Мшак» не полная, в архивном деле №71 отражены не все процессы, связанные с цензурованием газеты, например, отсутствуют документы, в которых обсуждались возникшие вопросы между разными центральными ведомствами, на основе которых принимались решения.

Исходя из сказанного, считаем актуальным систематизировано представить содержание всего архивного дела №71, насколько это будет возможно, и, если это позволят правила РГИА, привлечь иные документы из других фондов, относящиеся к газете «Мшак».

Все содержание архивного дела можно разделить на тематические блоки, внутри которых четко структурируется содержание:

а) начало блока: обращение редактора в цензурные органы, обращение других лиц или организаций относительно деятельности газеты «Мшак»;

б) цикл переписки между разными инстанциями центральных и местных органов, для выявления подробностей, мнений и понимания проблемы;

в) завершение блока: принятие решения и ответ высших органов заявителю.

Количество тематических блоков будет уточнено по мере продвижения исследования. Здесь же представлен первый тематический блок этого дела.

Содержание дела будет изложено последовательно по документам согласно порядковому номеру листа архивного дела. Важные документы, носители основного содержания данного блока, будут цитированы полностью, другие – фрагментарно с авторским изложением, некоторые – просто будут представлены авторским изложением, в зависимости от их значимости. Будут представлены фотокопии некоторых документов.

Оригинальный текст архивного документа представлен другим шрифтом без засечек курсивом. В тексте обзора будут присутствовать авторские комментарии и рассуждения по тем или иным проблемам, связанные с цензурными вопросами или содержанием документа. В квадратных скобках дополнено сокращенное слово в документе, многоточие в квадратных скобках [...] указывает на неразборчивое слово, несколько многоточий в квадратных скобках [...] указывают на количество неразборчивых в фотокопии слов в документе [... ..].

Листы 1, 2 и об. Справочные сведения от Кавказского цензурного комитета: «д. №101/77): Газета "Мшак" (Работник), выходит в г. Тифлисе. Разр[ешено] 20-го [...] 1871 г. Изд[атель]-

ред[актор] дворянин Григорий Иеремиевич Арцруни. На армянском языке.» Указанный номер дела 101/77, полагаем, является номером архивного дела газеты в фондах Кавказского цензурного комитета. Также представлена программа газеты, заверенная председателем Кавказского цензурного комитета (лист 2 и об.).

Данное архивное дело начинается с 1883 года, тогда как разрешение на издание газеты давалось в 1871 году. Надо полагать, что начавшиеся крупномасштабные реформы после убийства Александра II в 1881 году коснулись и системы управления южными регионами и цензуры в том числе. Должность кавказского наместника, которая существовала с 1844 г., упраздняется 24 ноября 1881 г. Для управления Кавказским краем учреждается должность Главноначальствующего гражданской частью и командующего войсками с правами генерал-губернатора. А с 1882 г. Кавказский цензурный комитет, который до этого подчинялся наместнику, а потом главноначальствующему, приводится в подчинение центрального органа цензуры – Главного управления по делам печати. Таким образом, Кавказский цензурный комитет теряет свою относительную самостоятельность и все вопросы, связанные с печатью, начинают решаться в столице империи в Санкт-Петербурге. Так как в 1883 году никаких вопросов или проблем, связанных с газетой «Мшак» не обнаружены, надо полагать, что газета «Мшак» попала в поле зрения центральных цензурных органов, когда дело передавалось в столицу, и Кавказский цензурный комитет представлял справкой печатные издания, находящиеся под его ведением, и их программы.

Листы с 3 по 20, 13 июня 1885 – 11 декабря 1885:

получение Григором Арцруни разрешения на переиздание газеты «Мшак» после перерыва в связи с его болезнью.

Листы 3-4. 13 июня 1886[?] года Григор Арцруни обращается в Главное управление по делам печати для возобновления издания «Мшак» после одиннадцатимесячного перерыва. Здесь Григор

Арцруни четко называет начало выхода своей газеты: получено разрешение от наместника кавказского в 1871 году, а начала издаваться с января 1872 года.

Григор Арцруни сообщает, что газета выходила в свет до 11-го июля 1884 года и была приостановлена по причине его болезни. С целью продолжения издания, будучи уверенным в том, что *«установленный законом годичный срок: для возобновления прерванного издания не пропущен»*, он 12-го июня обращается в Кавказский цензурный комитет, чтобы тот назначил цензора для просмотра набранного номера газеты. Кавказский цензурный комитет 14 июня отвечает отказом, ссылаясь на разъяснение Главного управления, *«основанное на указе Правительствующего Сената г. Министру Внутренних дел от 9 Апреля сего года, из коего видно, что под выражением закона «издание не появлявшееся в течение года» (ст. 29 прилож. 25 ст. 4 (примеч.) Уст. Ценз. Св. Зак. т. XIV по прод. 1876 года) следует разуметь «не появлявшееся как повременное издание», при чем существенным признаком всякого повременного издания служит периодичность его выхода в определенные программой сроки и предварительное объявление о подписке на издание. Из дел же Комитета видно, что в 1884 году «Мшак» выходил ежедневно только в течении Января и Февраля, затем правильный выпуск газеты был приостановлен редакцией и в последующие месяцы выпущено: в Марте 9 номеров [так в документе], в Апреле – 6, в Мае – 9, в Июне – 8 и в Июле – один и последний номер 11-го числа. После этого газета более не выходила. В виду сего и последовавшего разъяснения, о коем упомянуто выше, Комитет не считает себя в праве разрешить Вам продолжить издание газеты «Мшак», так как периодичность выхода издания в определенные программу сроки прекратилась в Марте месяце прошлого года, о чем Комитетом и донесено 20 мая сего года Главному Управлению по делам печати».*

Григор Арцруни, учитывая, что Кавказский цензурный комитет не считает себя вправе разрешить ему *«продолжить издание газеты*

«Мшак» помимо распоряжения Главного Управления по делам печати», обращается в Главное управление по делам печати: «...обращаясь с ходатайством к Вашему Превосходительству, имею честь покорнейше просить разрешить мне возобновить издание означенной газеты в городе Тифлисе, на армянском языке, по прежней программе, по той же подписной цене и с предварительной цензурой».

В конце прошения Арцруни поставил дату 13 июня 1886 года. На почтовых марках на прошении поставлены даты отправки 18.VI.85 и поступления 27.VI.85 на почту. Прошение Григора Арцруни Главное управление получило 27 июня 1885 года, на что указывает канцелярский штамп на лицевой стороне прошения. Из чего следует, что указанный Арцруни 1886 год – ошибка. Правильно 1885 год. Последующие документы также датируются 1885 годом.

Листы 5-6. 2 июля 1885 г. за №2317 исполняющий обязанности начальника Главного управления по делам печати Ф.П. Еленев направляет письмо к Главноначальствующему гражданской частью на Кавказе, где излагая суть обращения Григора Арцруни, просит его мнение о целесообразности возобновления газеты: *«В 1871 году было разрешено дворянину Григорию Арцруни издавать в г. Тифлисе на армянском языке ежедневную газету, под названием «Мшак». Издание это до Марта месяца 1884 г. выходило вполне правильно, затем выпуск газеты был приостановлен редакцией и в последующие месяцы выпущено: в Марте – 9 номеров [так в документе], в Апреле – 6, в Мае – 9, в Июне – 8 и 11 Июля один.*

В виду того и на основании Указа Правительствующего Сената Министру Внутренних Дел от 9 Апреля настоящего года за № 4642 разъясняющего, что под выражением закона (ст. 29 прилож. к ст. 4 /примеч./ Уст. Ценз. по прод. 1876) «издание не появлявшееся в течение года» следует разуметь «не появлявшееся как повременное издание, при чем существенным признаком всякого повременного издания служат периодичность его выхода в определенные программу сроки и предварительное объявление о подписке,

[добавленная запись не читается].

Ныне г. Арцруни обратился в Главное Управление по делам печати с ходатайством о разрешении ему возобновить издание названной газеты в г. Тифлисе под его редакцией и по прежней программе.

Вследствие сего Главное Управление по делам печати имеет честь покорнейше просить Ваше Сиятельство почтить уведомлением на сколько [раздельно в документе] желательно возобновление издания газеты "Мшак".

Лист 7 и об. Микрофильм не читается. Но, исходя из последующей переписки, возможно это ответ Кавказского главноначальствующего на запрос Главного управления по делам печати.

Лист 8-9 и об. 31 августа 1885 г. за №3010 Главное управление по делам печати перенаправляет полученную информацию Министру внутренних дел, описывает возникшую ситуацию, упоминает о дворянском происхождении Григора Арцруни и сообщает, что *«Главнаочальствующий Гражданскою частью на Кавказе уведомил, что газета «Мшак» в течение 12-ти летнего существования своего всегда отличалась безусловным выполнением указаний и распоряжений цензуры и кроме того нередко оказывала оппозицию тем местным и заграничным армянским органам, которые проводили какие либо несочувственные нашему Правительству мысли и рассуждения.*

В виду приведенного отзыва Главное Управление по делам печати полагало бы возможным настоящее ходатайство г. Арцруни удовлетворить».

К письму также приложена программа газеты.

Лист 10. Свидетельство №3053 для редакции/3054 для типографии, выданное Главным управлением по делам печати о том, что дворянин Григорий Иеремиевич Арцруни состоит издателем газеты на армянском языке, под названием «Мшак» («Работник»), которой разрешено выпуск под предварительной

цензурой. Свидетельство выдано 4 сентября 1885 года.

Лист 11. 3 сентября 1885 года за №3056 Начальник Главного управления по делам печати Е.М. Феокистов сообщает председателю Кавказского цензурного комитета, что *«Г. Управляющий Министерством Внутренних дел разрешил дворянину Григорию Арцруни издавать в г. Тифлисе по прилагаемой при сем в копии программе с дозволения предварительной цензуры, под его редакторством, газету на армянском языке, под названием «Мшак», но с тем, однако же, условием, чтобы г. Арцруни обязался подпискою не передавать права на издание этой газеты в другие руки [... ..]»*.

Лист 12. Кавказский цензурный комитет 13 сентября 1885 г. за № 1927 предоставляет в Главное управление по делам печати *«отобранную от дворянина Арцруни подписку и представленные им две гербовые марки»*.

Лист 13. Подписка Григора Арцруни от 12 сентября 1885 года о том, что: *«Вследствии объявленного мне, нижеподписавшемуся, Г. Председателем Кавказского Цензурного Комитета отзыва Главного Управления по делам печати от 4 сего сентября за № 3056 относительно разрешения мне издавать в Тифлисе с дозволения предварительной цензуры ежедневную газету на армянском языке, под названием «Мшак» с условием не передавать в другие руки права на издание помянутой газеты без предварительного на то разрешения Главного Управления по делам печати, даю сии подписку в том, что указанное условие [обязуюсь] исполнить. При сем представляю затребованная от меня две гербовые марки шестидесятикопеечного достоинства. Сентября 12 дня 1885 г. Тифлис. Григорий Арцруни»*. Подписка и подпись Григора Арцруни заверены Председателем Кавказского цензурного комитета печатью на сургуче.

Лист 14 и об. В период оформления документов на издание газеты в 1871 г. Григор Арцруни указал подписную цену 7 рублей. Но со временем, увеличив периодичность газеты до ежедневного

издания, с 1877 года он установил подписную цену 10 рублей с согласия Кавказского наместника. Об этом информирует Кавказский цензурный комитет Главное управление по делам печати 20 сентября 1885 г. за №1990: *«Представляя при сем на благоуважение Главного Управления по делам печати ходатайство редактора издателя газеты «Мшак» дворянина Арцруни, об установлении подписной цены на газету в 10 руб., Цензурный Комитет имеет честь донести, что в утвержденной бывшим Наместником Кавказским в 1871 году программе «Мшак» годовая цена на газету определена была в 7 руб., но за тем, как видно из архивных дел Цензурного Комитета, в Декабре 1877 года, по ходатайству Арцруни, Государь Великий Князь бывший Наместник изволил разрешить годовую подписную цену на газету «Мшак» назначить в десять рублей, каковая цена и существовала до прекращения этого издания».*

Лист 15 и об. Заявление Григора Арцруни в Главное управление по делам печати от 17 сентября 1885 г.

«Наместником Кавказским разрешено мне было издавать газету «Мшак» пять раз в неделю, годовая плата помянутой газеты, вследствие просьбы моей, увеличена была до 10 рублей. На этом основании, в прошении моем от 19-го Июня настоящего 1885 года на имя Главного Управления по делам печати, о возобновлении газеты «Мшак», я и просил сохранить существовавшую плату, так как годовую плату в 10 рублей газеты «Мшак», как известно Кавказскому Цензурному Комитету, сохраняли все последующие года, начиная с 1878-го года.

И потому покорнейше прошу Главное Управление по делам печати восстановить [одно «с» в оригинале документа] в программе газеты «Мшак» существовавшую все сем последних лет издания моей газеты годовую подписную плату в 10 рублей».

Лист 16 и об. Письмо начальника Главного управления по делам печати Е.М. Феоктистова от 28 сентября 1885 г. за №3317 Министру внутренних дел И.Н. Дурново: *«Принимая во внимание, что*

означенная газета как видно из представления Кавказского Цензурного Комитета, до приостановления ее в 1884 г., выходила в свет по подписной цене десять р. за год, Главное Управление по делам печати полагало бы возможным ходатайство г. Арцруни удовлетворить.

Таковое заключение имею честь представить на усмотрение Вашего Превосходительства».

Лист 17. Главное управление по делам печати 2 октября 1885 г. за №3357 сообщает Кавказскому Цензурному Комитету, что «Издателю-редактору армянской газеты «Мшак», дворянин Арцруни разрешено назначить подписную цену на эту это издание с пересылкой вместо 7 р. десять руб. за год с пересылкой.»

Лист 18. Тот же ответ 2 октября 1885 г. за №3358 пересылается Григору Арцруни: «Гл[авное] Уп[равление] сим объявляет издателю-редактору выходящей в Тифлисе армянской газеты «Мшак», дворянину Григорию Арцруни, [... ..] ходатайству, ему разрешено назначить подписную цену на это издание вместо 7 р., десять руб. за год с пересылкой.»

Лист 19 и об. Кавказский цензурный комитет 29 ноября 1885 г. за №2543 обращается письмом в Главное управление по делам печати о том, что: «Редактор-издатель армянской газеты «Мшак», дворянин Арцруни заявил Цензурному Комитету, что вследствие трудности дела, сопряженного с возобновлением издания и недостаточности накопившегося газетного материала, он предполагает в будущем 1886 году выпускать газету «Мшак», не разрешенной подписной цене, не ежедневно, а только три раза в неделю, желая однако сохранить за собою на последующие годы данное ему право ежедневного выпуска газеты.

Цензурный Комитет, усматривая, что по программе, утвержденной Г. Управлявшим Министерством Внутренних Дел «14» Сентября сего года срок выхода Мшака определен ежедневный и по этому не признавая себя вправе разрешить своею властью выпуск газеты в будущем году только три раза в неделю имеет честь

представить об этом на разрешение Главного Управления по делам печати и присовокупить, что со стороны Цензурного Комитета не встречается препятствий к выпуску Г. Арцруни в будущем 1886 году газеты «Мшак» не ежедневно, а три раза в неделю.»

Лист 20. Главное управление по делам печати 11 декабря 1885 года за №4419 дает на это свое согласие: *«Вследствие представления за № 2543, Гл. Упр. по дп уведомляет Кавказский Ценз. Комитет, что издателю армянской газеты «Мшак», г. Арцруни, разрешено выпускать его газету в течение наступающего года, вместо семи, три раза в неделю».*

**«ՄՇԱԿԻ» (1883 - ՄԱՅԻՄԻ 8, 1912) ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎՈՒՄ (ՌՊՊԱ)
ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ Ֆ.**

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ հայ մամուլ, «Մշակ», Գրիգոր Արծրունի, Մամուլի գործերով զլխավոր վարչություն, Կովկասի գրաքննական կոմիտե, պատմական արխիվ (ՌՊՊԱ):

Ռուսաստանի պետական պատմական արխիվի ֆոնդերում, որը պարունակում է Ռուսաստանի բարձրագույն և կենտրոնական պետական մարմինների արխիվներ, այդ թվում՝ գրաքննության, պահպանվել են «Մշակ» թերթին վերաբերող հարուստ նյութեր: Հատկապես ուշագրավ է Ներքին գործերի նախարարության Մամուլի զլխավոր վարչության թիվ 71 գործը՝ «Թիֆլիս քաղաքում հրապարակվող հայերեն «Մշակ» թերթի մասին» վերնագրով (Ֆոնդ 776. Գրապահոց 12. 1883թ. – 08 մայիս 1912թ.): Արխիվի բովանդակությունը կարելի է բաժանել թեմատիկ մասերի՝ հետևյալ կառուցվածքով. ա) խմբագրի կամ այլ անձանց, կազմակերպությունների դիմումը «Մշակ» թերթի գործունեության վերաբերյալ, բ) գրագրության շրջան. կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջև նամակագրությունը, գ) մասի ավարտը՝ որոշման կայացում և պատասխան դիմողին: Հոդվածում

ներկայացված է այս գործի առաջին թեմատիկ բլոկը: Գործի բովանդակությունը շարադրվում է հաջորդաբար՝ ըստ փաստաթղթերի և դրանց արխիվային գործի թերթի հերթական համարի: Կարևոր փաստաթղթերը մեջբերվում են ամբողջությամբ, մյուսները՝ հատվածաբար, հեղինակի շարադրանքով, կախված դրանց նշանակությունից:

**ARCHIVE FILE OF "MSHAK" NEWSPAPER (1883 - MAY 8, 1912) IN
THE RUSSIAN STATE HISTORICAL ARCHIVES (RSHA)
ARAKELYAN F.**

Summary

Keywords. *armenian press, Mshak newspaper, Grigor Artsruni, General Department of Press, Caucasian Censorship Committee. historical archive, RSHA.*

In the funds of the Russian State Historical Archive (RSHA) rich materials related to the "Mshak" have been preserved: case No. 71 of the Fund of the Main Press Department of the Ministry of Internal Affairs: "On the publication in the city of Tiflis of the Armenian newspaper "Mshak" (Worker)" (Fund 776. Description 12. 1883 - 08 May 1912). The content of the archive affair can be divided into thematic blocks with structure. a) beginning. the application of the editor or other persons; b) cycle of correspondence between central and local authorities; c) completion. taking decisions and answering. The article presents the first thematic block. Important documents are cited in full, others - fragmentarily with the author's essay.

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Երևան քաղաքի պատմության թանգարան

«ՄՇԱԿԸ» ԵՐԵՎԱՆՑԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Երևան, երևանցիներ, նամակներ, լրագիր, բա-
րեգործություն զբաղմունքներ, գրադարան:

Ներածություն

Երևանի գրական, հասարակական, քաղաքական մտքի
ձևավորման ու զարգացման գործում անգնահատելի է Թիֆլի-
սում 1872 թվականից լույս տեսնող «Մշակ» լրագրի մատուցած
ծառայությունը: Հայաստանի տարբեր շրջանների հետ միասին
լրագրի ուշադրության կենտրոնում մշտապես գտնվել է նաև
Երևանը: Նրա էջերում, «Ներքին տեսություն» բաժնում, «Նա-
մակներ Երևանից» խորագրի տակ տպագրվել են Երևանից
ուղարկված հազարավոր նամակներ՝ ամենաբազմազան տե-
ղեկություններով, որոնց շնորհիվ լրագիրը դարձել է
սկզբնաղբյուր մեր քաղաքի 19-րդ դարի II կեսի և 20-րդ դարի
սկզբի պատմության ուսումնասիրության համար: Լրագրի հա-
ղորդած տեղեկություններից ակնառու է ինչպես խմբագրի՝
Գրիգոր Արծրունու, այնպես էլ մշտական թղթակիցների յուրա-
հատուկ ուշադրությունը Երևանի նկատմամբ: Ինչպես հայտնի
է Գրիգոր Արծրունին սերտ կապեր ուներ մեր քաղաքի հայտնի
մարդկանց հետ: Նրա կինը՝ Մարիամ (Մաշինկա) Ղահրամանի
Մելիք Աղամալյանը Երևանի հայտնի Մելիք Աղամալյան տոհ-
մից էր: Արծրունու մահվանից հետո, սկզբում եղբորը՝ Անդրեա-
սին և կնոջը՝ Մարիամին է անցնում «Մշակի» սեփականության
իրավունքը:

Երևանին վերաբերող նյութը լրագրում շատ առատ է և
ընդգրկում է քաղաքի բոլոր ոլորտները: Կարծում ենք, առանձ-
նապես հետաքրքրական են այն նամակները, որոնք երևանցու

մասին են: Ընտրելով այդպիսիները, փորձեցինք պարզել երևանցու կերպարը՝ նրա բնավորությունը, նիստուկացը, զբաղմունքները: Ինչ վերաբերում է ժամանակաշրջանին, ապա ընտրվեց 19-րդ դարի 70-80-ական թվականները, քանի որ Երևանի պատմության այս շրջանը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես ուսումնասիրողների, այնպես էլ հանրության տեսանկյունից:

Երևանցիների բնավորությունը

Արդեն իսկ լրագրի առաջին համարում կարդում ենք մի նամակ, որտեղ երևանցիների բնավորության հետաքրքիր վերլուծություն է կատարում նամակագիր Պահլավունին: Նա գրում է, որ գտնվելով պարսիկների լծի տակ, երևանցիները դարձել են ստրկամիտ, մոռացել ազատ մտածելու կարողությունը, միշտ ուրիշից են սպասել ներքին ու արտաքին կարևոր հարցերի լուծումը: Պարսկական լուծը թոթափելուց հետո անցել էր ավելի քան 40 տարի, բայց նրա կարծիքով վիճակը նույնն է, որից փրկվելու միակ ճանապարհը Պահլավունին տեսնում է կրթվելու և հին, քարացած սովորույթները հաղթահարելու մեջ: Հեղինակը, սակայն, հույս է հայտնում, որ երիտասարդներն ավելի շուտ կհաղթահարեն այդ արգելքները և կշարժվեն առաջ¹: Երևանցիներին բնութագրող հետաքրքիր պատմություն ենք կարդում 1872 թ. թիվ 6-ում: Մեր համաքաղաքացիներից մեկի՝ դատարանում սուտ վկայություն տալու հետևանքով անմեղ մարդ էր պատժվել: Գործած մեղքը ծանրացել էր նրա վրա և մի օր էլ եկեղեցու բակում հավաքված բազմությունը տեսնում է, թե ինչպես է, ոմն մեկը, գլուխը խաչքարին խփելով՝ պատժում ինքն իրեն: Այս դեպքը բնութագրում է մեր համաքաղաքացուն, որպես խղճի խայթից տառապող մարդու: Երևանցիների բնավորության մեկ այլ լավ հատկության մասին են վկայում 1880 թ. լրագրում տպագրված բազմաթիվ նամակներ (թիվ՝ 50, 51, 52, 66), որոնցից տեղեկանում ենք

¹ «Մշակ», 1872 , թիվ 1 (Նամակ Երևանից):

նրանց անկեղծ բարեգործության մասին: Չնայած իրենց նեղ վիճակին, երևանցիները գումար էին հավաքում և ուղարկում «Մշակի» խմբագրին, որպեսզի վերջինս փոխանցի Վասպուրականի սովյալներին: Հետաքրքիր է, որ մի դեպքում նամակի հեղինակները խնդրում են լրագրի էջերում տպել բոլոր մասնակիցների անունները, իսկ մեկ այլ դեպքում անունները կարևոր չեն համարում (թիվ 139): Երևանցիները նաև հավատում էին տարբեր ավանդազրույցների, որոնցից մեկի համաձայն, երաշտի ժամանակ պետք է հավատացյալ մարդիկ ուղևորվեին դեպի Արարատ լեռան լանջին գտնվող Ս. Հակոբի աղբյուրը՝ ջուր բերելու: Ավանդության համաձայն Աստված լեռան վրա աղբյուր էր բխեցրել, որի ջրի գործությամբ կարող էր անձրև գալ այնտեղ, որտեղ կտանեին այդ ջուրը: Բայց գորավոր հեղուկը բերող մարդիկ իրենք պետք է արդար լինեին և դույլը ճանապարհին ոչ մի դեպքում չդնեին գետնին (հանգստանալիս կարող էին կախել մոտակա ծառից): Այսպես վարվեցին երևանցիները, երբ 1874 թ. մարտի անձրևներից հետո մինչև մայիսի վերջը ընդհանրապես անձրև չեկավ և քաղաքում սկսվեցին խիստ շոգեր: Մարդիկ սա համարելով երկնքի բարկության նշան, մի քանի հոգու ուղարկեցին Արարատ լեռը՝ Ս. Հակոբի աղբյուրից ջուր բերելու: Ողջ քաղաքը դուրս էր եկել ջուր բերողներին դիմավորելու: Թեմակալ Մկրտիչ եպիսկոպոսի գլխավորությամբ նախ Ս. Պատարագ մատուցվեց, ապա սուրբ ջուրը ցողվեց դաշտերի վրա: Որոշ ժամանակ անց սկսվեցին հորդառատ անձրևներ:

Լավ հատկանիշների կողքին նամակագիրներն ի հայտ են բերում նաև երևանցիների ոչ այնքան լավ և արատավոր գծերը: Այդպիսի նամակներից մեկում հեղինակը, խոսելով երևանցիների անտարբերության մասին նշում է. «Եթե մի տեղ մարդիկ են ապրում, ուրեմն այնտեղ ստեղծվում է հասարակություն, որը լավ, թե վատ, ապրում է՝ կերտելով իր պատմությունը: Իսկ Երևանում, առավոտյան լույսը բացվելուն պես, ամեն մարդ իր պարավունքի հետևից է վազ տալիս. ծառայողը դիվանատուն է շտապում, վաճառողը՝ խանութ: Հասարակական հարցերից

երևանցիներն աշխատում են հեռու մնալ՝ ասելով. «առանց ինձ էլ յուր կզնան»²: Այս կարգախոսը ոչ միայն այս նամակի, այլև ուրիշ շատ նամակների հեղինակներ, վտանգավոր են համարում և այդ անտարբերությամբ են բացատրում քաղաքում տեղ գտած բազմաթիվ թերություններ՝ ինչպիսիք, օրինակ առևտրի ոլորտում եղածներն էին: Կարդալով և 1870-ական և 1880-ական թթ. նամակները, գալիս ենք այն հետևության, որ քաղաքի առևտրի այնպիսի կարևոր ոլորտներ, ինչպիսիք էին հացի, մսի, մրգեղենի առևտուրը, եղել և մնում էին թուրք բնակչության ձեռքին, այն դեպքում, երբ քաղաքի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին: 1879-1880 թթ. երաշտի, կամ սոցիալական այլ դժվարությունների ժամանակ այս հանգամանքը մեծ վնասներ էր հասցնում քաղաքի հայ բնակչությանը: Թուրք հացավաճառները թաքցնում կամ թանկացնում էին հացը, գցում նրա որակը: Մսավաճառներն ու մրգավաճառներն իրենց քմահաճույքներով էին աշխատում հատկապես հայերի հոգևոր տոների ժամանակ: Այս վիճակի համար նամակների հեղինակները մեղադրում են հայ հասարակությանը անգործության, անտարբերության, իսկ քաղաքի իշխանություններին՝ ստեղծված իրավիճակը հանդուրժելու համար: Նամակագիր Սլկունին կարծում է, որ իրավիճակը կտրուկ կփոխվեր, եթե քաղաքի իշխանությունները մրցակցության հնարավորություն ստեղծեին, իսկ հայ բնակչությունն էլ շուտ դուրս գար իր անտարբերության թմիրից: Նամակագիրները անտարբերության և անգործության դրսևորում էին համարում նաև խմելու ջրի անմխիթար վիճակը քաղաքում: 1870-ական թթ. սկսվել և 1880-ական թթ. շարունակվել են քաղաք ջուր բերելու խոսակցությունները, բայց գործը տեղից չի շարժվել: Նամակներից տեղեկանում ենք, որ երևանցիները խմելու ջուր վերցնում էին առուներից, լցնում քամիչների մեջ և հաջորդ օրը օգտագործում: Բայց հասկանալի է, որ ջուրն իր որակն ու համը չէր փոխում ու դառնում էր բազմաթիվ հիվանդությունների պատճառ: Հեղինակներ-

² «Մշակ», 1878, թիվ 29 (Նամակ Երևանից):

որ տեղեկացնում են, որ արդեն երկար ժամանակ է քաղաքի բնակիչները խոսում են լեռներից եկող Քառասուն աղբյուրի ջուրը քաղաք բերելու մասին, բայց ոչ մեկի ձեռքը «քսակը չի գնում»: Չենք կարող չխոսել նաև այն նամակների մասին, որոնք քաղաքում տեղ գտած արատավոր երևույթների մասին են: Մեր նշած ժամանակաշրջանում քաղաքում բազմաթիվ էին գողության դեպքերը: Հովհաննես-Հեթումի նամակից տեղեկանում ենք, որ գողերը կողոպտել են քաղաքի հնություն համարվող Սարդարի պալատի դահլիճը, որի պատերին դեռ պահպանվել էին պարսիկ խաների պատկերները³: Այս նամակը մեզ համար կարևոր է նաև նրանով, որ տեղեկություններ է տալիս Երևանի բերդի մասին: Վերջինս ցարական կառավարության վճռով 1864 թ. դուրս էր մնացել պետական իրավասությունից, բայց, ինչպես երևում է նամակներից, որոշ կառույցներ դեռ երկար ժամանակ պահպանվել և գտնվել են պետության հոգածության տակ: Նույն նամակից տեղեկանում ենք, որ հիշյալ պալատը նորոգելու համար քաղաքի գանձարանից տրամադրվել է 3000 ռուբլի գումար: Արատավոր երևույթներից էր նաև թղթախաղը, որը դժբախտաբար մեծ չափերի էր հասել քաղաքում: Թղթախաղը գրավում էր անգամ կրթված երիտասարդներին: 1879 թ. դրությամբ Երևանն ուներ արդեն բավականաչափ կրթված երիտասարդություն, որոնց մի մասը պետական ծառայողներ էին, բայց երեկոյան կամ տոն օրերին զբաղվում էին թղթախաղով՝ մեկ ակնթարթում կորցնելով իրենց վաստակը: Բայց, որպեսզի սխալ պատկերացում չստեղծվի ընդհանրապես Երևանի երիտասարդության մասին, նշենք, որ նրանց շարքերում կային քաղաքի հեղինակության մասին մտածող, ինչպես նաև ազատասիրական գաղափարներով ներշնչված բազմաթիվ երիտասարդներ: 1883 թ. նրանց մասնակցությամբ ստեղծվել էր «Հայասեր-ազգասեր» գաղտնի խմբակը, որի ակտիվ անդամներից էր Երևանի առաջին պարբերականի՝ «Պսակ» շաբաթաթերթի խմբագիր, մտավորական և հասարակական գործիչ Վասակ Պապաջանյանը: Խմբակի բացահայտումից

³ «Մշակ», 1880, թիվ 146 (Նամակ Երևանից):

հետո իշխանությունները փակում են «Պսակը», իսկ նրա խմբագրին և ակտիվ երիտասարդներին արտաքսում քաղաքից: 1884 թ. նամակներից մեկը պատմում է «Մշակի» երկրպագու մի խումբ երիտասարդների մասին, որոնք նույն թվականի մայիսի 23-ին ջերմ ընդունելություն են կազմակերպել «Մշակի» մշտական թղթակից Հայկակի (Արփիար Արփիարյան) համար: Նա Կ.Պոլսից ժամանել էր Թիֆլիս, ապա Երևան և Էջմիածին՝ մեռնօրինությամբ ներկա գտնվելու համար: Երիտասարդները նրա պատվին սեղան էին պատվիրել Հրազդանի ափին, Սարգսի այգում գտնվող և փաստորեն մինչև 1884 թ. պահպանված եռահարկ ամառանոցում: Հանդիպմանը մասնակցում էին 30 ընթերցասեր երիտասարդներ: Հայկակը համեստ, սև աչքունքով մոտ 25 տարեկան համակրելի երիտասարդ էր, որին երևանցիները անաչառ թղթակից էին համարում⁴: 1880-ական թթ. նամակներում սկսեցին տպագրվել տեղեկություններ Երևանի գավառի զորակոչի մասին, բայց անմիջապես էլ խոսվում էին այն արատավոր երևույթների մասին, որոնք ուղեկցում էին այս միջոցառումներին: Օրենքը նախատեսում էր զորակոչել 20 տարեկան հասակից: Մի նամակից տեղեկանում ենք, որ իշխանությունները 30 և ավելի տարեկան երիտասարդների ծննդյան տարեթվերը փոխում և գրում էին 20 տարեկանների ցուցակներում, որպեսզի զորակոչեն բանակ, իսկ այդ դեպքում ծնողները զրկվում էին օգնականներից: Ծնողները ստիպված էին դիմել թեմի կոնսիստորիային, որը միակ մարմինն էր, որ կարող էր տալ ծննդյան վկայականի գրանցված օրինակը: Ամիսներ շարունակ սպասողական վիճակը ստիպում էր մարդկանց պահանջված գումարից ավելի վճարել: Կոնսիստորիայի անբարեխիղճ աշխատողները չէին շտապում շտկել իրավիճակը⁵:

⁴ «Մշակ», 1884 թ., թիվ 54, (Նամակ Երևանից)

*«Պսակ» շաբաթաթերթը լույս է տեսել Երևանում 1880-1883 թթ.:

⁵ «Մշակ», 1887, թիվ 46 (Նամակ Երևանից):

Երևանցիների զբաղմունքները

Լրագրի էջերում տպագրված նամակների միջոցով կփորձենք ներկայացնել նաև երևանցիների առօրյան և զբաղմունքները: Ընդհանրապես Երևանից ուղարկված նամակները հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում հատկապես տոն օրերին խանութներում տիրող իրավիճակի մասին: 1872-1873 թթ. բազմաթիվ համարներում առատ տեղեկություններ կան քաղաքի առևտրի մասին: Դրանցից գալիս ենք այն եզրակացության, որ առևտուրն աստիճանաբար մահմեդականներից անցնում էր հայերի ձեռքը և կատարվում էր Ռուսաստանի, իսկ վերջինիս միջոցով էլ՝ Եվրոպայի հետ: Երևանի գավառում արտադրվում էին սպիտակահատ և կարմրահատ ցորեն, գարի, կորեկ, բամբակ, բրինձ, յուղ, պանիր, ձեթ, մեղր, շերամ, խաղող, ձմերուկ, ձկնեղեն և այլ մթերքներ: Բերքի այսպիսի առատության վրա ուշադրություն էին դարձրել եվրոպացիները և Թիֆլիսի վրայով ակտիվ առևտուր էին սկսել: 19-րդ դարում երևանցիների նախընտրելի զբաղմունքներից մեկը այգեգործությունն էր՝ հատկապես խաղողագործությունը, որին հաճախ անդրադառնում է «Մշակը»: Ամենափոքր նորությունն անգամ այս ոլորտում անմիջապես արժանանում է լրագրի ուշադրությանը: Նամակներից տեղեկանում ենք, որ Երևանի արևմտյան կողմում, Հրազդան գետի աջ ափին, բարձրավանդակի վրա, դեռևս պարսկական ժամանակներից հռչակված էինունեցել մրգատու այգիները: Շնորհիվ Հրազդանից հասցված առուների, այգիներն այստեղ փարթամ և բազմազան էին: Դրանց մեջ առանձնանում էին հատկապես խաղողի այգիները: Այստեղ աճող խաղողից պատրաստված գինին ամենահայտնին էր: Հեղինակի՝ Հովհաննես-Հեթումի կարծիքով, պատճառը հողն էր, որի մեջ կրային մասը մեծ տոկոս էր կազմում: Երևանյան խաղողի որակը պայմանավորված էր նաև այգիների դիրքով: Հայտնի է, որ բարձր տեղերի բերքից ավելի լավ գինի է ստացվում, քան հարթ վայրերի բերքից: Հեղինակը նաև հայտնում է, որ Դալմայի այգիների կից ամուլ հողերը երևանցիներից մի քանիսը վերցրել և առանց թույլտվության մշակում են: Այս

«ինքնակոչ» այգետերերի դեմ բողոք են սկսել հին այգետերերը՝ ռոռզման ջրի սակավության պատճառով: Քաղաքագլուխը հարցը վճռում է հին այգետերերի օգտին՝ արգելելով նորերին օգտագործել ջուրը: Նամակի հեղինակը համաձայն չէ նման որոշման հետ, քանի որ գտնում է, որ Երևանում ինչքան շատ լինեն այգիները, այնքան ավելի լավ՝ օդը մաքուր կլինի: Իսկ հարցը կարելի է լուծել այնպես, որ ոչ հին և ոչ էլ նոր այգետերերը չտուժեն: Գումար հավաքել (նորերից երկու անգամ շատ), և առուն լայնացնելով՝ ավելի շատ ջուր հասցնել այգիներ⁶: Երևանում աճող խաղողի բարձր որակի մասին ենք կարդում նաև նույն նամակագրի մեկ այլ նամակում: 1880 թ. թիվ 195-ում նամակագիրը տեղեկացնում է, որ Երևան է ժամանել երկրաչափ Վասիլը, որը զարմացած է մեր խաղողի գերազանց հատկանիշների վրա: Այնուհետև նա գալիս է այն եզրակացության, որ եթե լավ մասնագետներ ունենայինք, ապա աշխարհին ցույց կտայինք, որ մեր գինին շապայնի հետ կարող է մրցել: Երևանն իր շրջակայքով այն երկիրն է, որ իսկական նեկտար է պարգևում իր ժողովրդին և ոչ թե հարբեցնող հեղուկ: Մի նամակից (1882 թ. թիվ 124) տեղեկանում ենք, որ Կարապետ Աֆրիկյանը Վիեննայում սովորելով՝ գինեգործություն՝ վերադարձել է Երևան և նպատակ ունի գինու գործարան հիմնելու: Մեկ այլ նամակում ասվում է, որ պարոն Աֆրիկյանը պատրաստ է եվրոպական գինեգործության մասին իր ստացած գիտելիքները սովորեցնել համաքաղաքացիներին (1882 թ. թիվ 137): Աֆրիկյանի հետ միասին նաև Թաիրյանցն է հիշատակվում, որի հեղինակը խիստ անհանգստացած է Երևանի գինեգործության ապագայով (1884 թ. թիվ 146): Նրա կարծիքով եվրոպացիները օգտվելով մեր անգործությունից, մոտենում են մեր երկրի՝ մասնավորապես Երևանի, բնական հարստություններին և հեռու չէ այն օրը, երբ դրանց տերը կդառնան: Որպես արդեն հայտնի գինեգործների, նա հիշատակում է Թաիրյանցին և Աֆրիկյանին, որոնց արտադրած գինին արդեն արտահանվում էր Օդեսա: Նրանք պետք է իրենց շուրջը համախմբեն Երևանի

⁶ «Մշակ», 1879 թ., թիվ 70, (Նամակ Երևանից)

բոլոր այգետերերին և միասին պայքարեն գինեգործության ապագայի համար, հակառակ դեպքում Թիֆլիս-Ջուլֆա երկաթուղու բացվելուն պես Երևանը և Արարատյան դաշտի գյուղերն՝ իրենց այգիներով, կանցնեն եվրոպացիների ձեռքը:

Մեր աշխատանքն ավարտում ենք հասարակական գրադարանների մասին նամակների մեկնությամբ, որոնք, հատկապես 1880-ականների համարներում, բավական առատ են: Հասարակական գրադարանի պահանջը վաղուց էր հասունացել, քանի որ գրագետ մարդիկ քաղաքում շատացել էին: Մի քանի կազմակերպություններ՝ քաղաքային ակումբը, արական գիմնազիան և թեմական դպրոցն ունեին իրենց գրադարանները, բայց դրանցից օգտվում էին միայն նրանց անդամները: Քաղաքին հարկավոր էր գրադարան, որը բաց կլիներ բոլոր ցանկացողների համար: Հետաքրքիր մի նամակ էր տպագրվել լրագրի 1879 թ. թիվ 164-ում: Այն Երևանում մանկական գրատուն ունենալու մասին է: Նամակի հեղինակը քաղաքի բժիշկ Լևոն Տիգրանյանն է, ում կարծիքով Երևանում արդեն բավարար չափով ուսումնարաններ կան, բայց գրքեր չկան: Նա ցավով է խոսում այն մասին, որ երևանցիները հազարներ են վատնում ակումբներում և խնջույքներում, բայց երբ հարցը վերաբերում է իրենց երեխաների համար մանկական գրատուն բանալուն՝ նրանք աղքատ են ձևանում: Նամակներից մեկի հեղինակը հասարակական գրադարանի խնդիրը դասում է քաղաքի ամենակարևոր հարցերի շարքը: Նա հայտնում է, որ քաղաքում ընթերցանության մեծ պահանջարկ կա, բայց գիրք ճարելը դժվար է, քանի որ գրադարան չկա: Հեղինակը պատճառը տեսնում է քաղաքացիների անտարբերության մեջ: Երևանի դուռնան էլ ոչինչ չէր անում: Այնուամենայնիվ, նամակն ավարտվում է «Այժմ գործը Երևանի երիտասարդներից է կախված» լավատեսական տողերով⁷:

⁷ «Մշակ», 1888, թիվ 30 (Նամակ Երևանից)

Եզրակացություն

Ինչպես տեսնում ենք երևանցիների մասին «Մշակ»-ի էջերում տպագրված նամակների մեծ մասն ունեն քննադատական բնույթ: Մեր կարծիքով այդ քայլով, ինչպես հեղինակները, այնպես էլ թերթի խմբագիրը նպատակ են ունեցել օգնել երևանցիներին շուտափույթ ազատվելու քաղաքի զարգացումը կասեցնող երևույթներից: Բանը նրանում է, որ նույն այս ժամանակաշրջանում Կովկասի մյուս քաղաքները մեծ հաջողություններ էին ձեռք բերել: Երևանը նրանցից հետ էր մնացել՝ ինչը մտահոգում և անհանգստացնում էր ոչ միայն առաջադեմ երևանցիներին, այլև տարածաշրջանում ապրող բոլոր հայ գործիչներին:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թիվ 1, 6, 1874, թիվ 20, 1878, թիվ 7, 29, 164, 1880, թիվ 50, 51, 52, 66, 139, 146, 195, 1882, թիվ 124, 137, 1884, թիվ 54, 146, 1887, թիվ 13, 46, 1888, թիվ 30:

“MSHAK” ABOUT THE CITIZENS OF YEREVAN HARUTYUNYAN S.

Summary

Keywords: Yerevan, citizens of Yerevan, newspaper, letters, charity, occupations, library.

The service provided by the newspaper “Mshak”, which had been published since 1872 in Tbilisi, is inestimable in the formation and development of the literary, public and political mind of Yerevan. In the pages of “Mshak”, in the department of “Internal theory”, under the heading “Letters from Yerevan”, thousands of letters sent from Yerevan had been published, owing to which the newspaper became a primary source for the study of the history of our city in the 2-nd middle of the 19-th century and the beginning of the 20-th century. It is evident from the newspaper’s news that the editor Grigor Artsruni and the constant correspondents paid special attention to Yerevan.

«МШАК» О ЕРЕВАНЦАХ АРУТЮНЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Ереван, ереванцы, журнал, письма, благотворительность, занятия, библиотека.

В формировании и развитии литературной, политической, общественной мысли Еревана неоценима заслуга журнала «Мшак», который начал издаваться с 1872г. в Тифлисе. На страницах «Мшака» в рубрике «Письма из Еревана» отдела «Внутренняя теория» публиковались тысячи писем из Еревана, благодаря чему журнал стал первоисточником для изучения истории нашего города второй половины 19в., начала 20-го в. Из публикаций журнала становится очевидным особый интерес к Еревану, как со стороны редактора Григора Арцруни, так и постоянных корреспондентов.

ԷՄՄԱ ԱՐԴԱՀԱՄՅԱՆ

*Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող
հիմնադրամ*

ՎԻՍԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊՐՊՏՈՒՄՆԵՐ «ՄՇԱԿ»-Ի ԷԶԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ «Մշակ», վիմագիր արձանագրություն, թղթակիցներ, վանք, եկեղեցի, գերեզմանոց, տապանաքար:

2022 թ. հոբելյանական է հայ լրագրության պատմության մեջ իր ուրույն հետազոտող թողած «Մշակ» գրական և քաղաքական լրագրի համար, որի անդրանիկ համարը լույս է տեսել 1872 թ. հունվարի 1-ին՝ հրապարակախոս, քննադատ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, արմատներով վանեցի Գրիգոր Արծրունու խմբագրությամբ: 49 տարիների ընթացքում թերթում լույս են ընծայվել հայ ժողովրդի պատմության տարբեր դրվագներին նվիրված բազմաբնույթ նյութեր, որոնց շնորհիվ էլ այն ատաղձ է դարձել հետագա ուսումնասիրողների համար: Մեր՝ Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամը ևս, շարունակելով երջանկահիշատակ Արմեն Հախնազարյանի (1941-2009) և Սամվել Կարապետյանի (1961-2020) ավանդույթը, դաշտային աշխատանքներին զուգահեռ իրականացնում է գրադարանադիվանական ուսումնասիրություններ՝ կարևոր տեղ հատկացնելով նաև «Մշակ» թերթին:

Մեր հետաքրքրությունների շրջանակում նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնելու 150-ամյա «Մշակ»-ի էջերում հրապարակված այն տեղեկությունները, որոնք առնչվում են վիմագիր արձանագրություններին կամ դրանց հիշատակություններին: Իհարկե, ի տարբերություն, օրինակ, «Արարատ»-ում, «Ազգագրական հանդես»-ում, «Հանդես ամսօրեայ»-ում, «Բանասեր»-

ում խնդրո առթիվ հրատարակված հոդվածների, «Մշակ»-ի էջերում հանդիպում ենք միայն այս կամ այն բնակավայրին և հուշարձանին վերաբերող նյութերի, այսպես ասած, տողերի արանքում: Չնայած այն հանգամանքին, որ դրանցում պահպանված չեն վիմագրերի հրատարակությունների չափանիշները (տողաբաժանում, սղումներ, կետադրական նշաններ), և հեղինակներն էլ թերթի թղթակիցներն են և ճամփորդած անձինք, այնուհանդերձ, դրանք մեծ կարևորություն ունեն հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության համար:

Ըստ այդմ, մեր ձեռքի տակ առկա նյութերի հիման վրա դրանք բաժանել ենք երեք խմբի.

Ա Ցարդ պահպանված արձանագրություններ

Բ Ոչնչացված վիմագրեր

Գ Արձանագրություններ, որոնց միայն բովանդակությունն է հաղորդվում կամ առկայությունն է շեշտվում:

Ա. Առաջին խմբում նախ նշենք Գանձասարի վանքի գավթում ամփոփված Արցախի թեմի առաջնորդ Բաղդասար մետրոպոլիտի տապանագիրը, որի առաջին հրատարակիչը հայ մեծանուն վիպասան Բաֆֆին է¹:

Հատկանշելի է Ասկերանի շրջանի **Ավետարանոց** գյուղի Կուսանաց անապատի գավթում գտնվող Մելիք Շահնագարի որդու՝ Մելիք-Հուսեյնի հիշատակին 1736 թ. կերտված տապանաքարի արձանագրությունը, որի առաջին և անսխալ ընդօրինակողը նույնպես Բաֆֆին է²: Ցավոք, 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի հետևանքով գյուղն օկուպացվել է Ադրբեջանի կողմից, և

¹ «Մշակ» 1882, № 125, 1 (Խամսայի մեկիքութիւնները): Բաֆֆիի ընթերցումն է՝ *Այս է տապան միտրապօլտին՝ մեծի Արեհին, կայսերապսակ հովուպետին, տանս Աղուանից հայոց ազգին: Յագգէ Զալալ մեծ իշխանին, տեառն Արցախական աշխարհին: Թուին ռ.յ.գ. 1854 յուլիս 9:*

² «Մշակ» 1882, № 88, 1 (Խամսայի մեկիքութիւնները): Արձանագրությունն ըստ Բաֆֆիի ընդօրինակման՝ *Այս է տապան Մելիք Շահնագարի որդի Մելիք Յուսէինին, թվ. ռ.ճ.ձ.է. 1185 (1736):*

այսօր վտանգված են ինչպես այս, այնպես էլ հայ մշակութային ժառանգության մաս կազմող մյուս հուշարձանները, առավելապես՝ հայերեն արձանագրությունները:

Գյումրու հայ կաթողիկե Սբ. Աստվածածին եկեղեցու համար կարևոր աղբյուր է Պետրոս Բեպուրյանի հոդվածը, որտեղ անշան վրիպումներով տրվում է շինարարական արձանագրությունը. «*Կանօնիկոս Աղէքսանդր վարդապետ Արարատեան, ժողովարարութեամբ կառոյց է և էօծ զայս կաթօլիկաց եկեղեցին ի փառս աստուծոյ: Հիմնվեցաւ 1843-ին, աւարտեցաւ 1855 թ.*»³: Ի դեպ, 1926 թ. երկրաշարժից փլուզվում է գմբեթը: Սկսած 1930-ականներից՝ այն առ այսօր ծառայում է որպես բնակելի տուն:

Արժեքավոր են նաև **Վարշավայի** Սբ. Յացեկ դոմինիկյան եկեղեցում գտնվող 1677 և 1683 թթ. հայերեն արձանագրություններով 2 տապանաքարերը՝ կերտված պարոն Հակոբի և նրա տիկնոջ՝ Խաթունի հիշատակին. «*Սա է տապան ողորմած հոգի Մեծ Խաթունին՝ կողակցուն պարոն Յակոբին՝ մահտեսի Մինասին որդուն, / Եազլօվցա քաղաքին երեսփոխանին: Յանգիաւ / ի Ք(րիստո)ս թվ(ին) ՌՃԻԶ [1677]-ին, ամսօ ապրիլի Զ [6] օրն ուրբաթ*»: «*Սա է տապան պարոն Յակոբին՝ մայտե/սի Մինասի որդուն, Եազլօվցու երեսփոխանին, յանգեաւ ի Ք(րիստո)ս թ(վին) ՌՃԼԲ [1683], (յ)ունիսի ԻԶ (26)*»: Չնայած երկրորդ վիմագրում տարեթիվը սխալ է ընթերցվել (1683-ի փոխարեն՝ 1687), և երկուսում էլ կան մանր տարբերություններ, այնուհանդերձ, կարևոր են Վարշավայի հայ համայնքի պատմության ուսումնասիրության առումով⁴: Ըստ հոդվածագրի՝ պարոն Հակոբն ու կողակիցը՝

Ոգեմբանս գովեստի ի վերայ Մէլիք Յուսէինի, զոր գրեցի այս տապանի. սա էր տէր երկրին Վարանդի. եռեսուն և հինգ մասն գեղի. սա էր հացով սեղանով լի. ողորմէր ամենազգի. կերպարանօքն էր գովելի. սա ոչ ետ հարկ թագաւորի. ամուր պարիսպ էր աշխարհի. թագ պարծանք հայոց ազգի. պատերազմեաց հետ օսմանցի. յոյժ կոտորեաց ազգէն տաճկի:

³ «Մշակ» 1883, № 70, 2 (Անդրկովկասի հայ-կաթոլիկների թիւը պաշտօնական հրատարակութիւնից հանած):

⁴ «Մշակ» 1880, № 139, 2 (Նամակ Վարշավայից): Ի դեպ, 2018 թ., որպես հայլեհական բարեկամության դրսևորում, պատրաստվեց Երկրորդ

Խաթունը, ամենայն հավանականությամբ, նպաստել են 1655 թ. հրկիզված եկեղեցու վերակառուցմանը, որի համար էլ թույլատրվել է նրանց ամփոփվել կառույցի ներսում:

Բ. Երկրորդ խմբում ներառել ենք ոչնչացված այն վիմագրերը, որոնք, բարեբախտաբար, մեզ են հասել՝ միայն շնորհիվ ժամանակի ընթերցումների: Այսպես, օրինակ, Կարսի մարզի Նախիջևան գավառի **Բագարանի**՝ հիմնովին ոչնչացված **Սբ. Թեոդորոս եկեղեցու** հարավարևելյան սյան հյուսիսային մակերեսին 3 շաբթ քարերի վրա փորագրված 1034 թ. նվիրատվական բնույթի արձանագրությունն է՝ գրված Վահան քահանա գծողի կողմից: Ի դեպ, վերջինս նաև Սրենի տաճարի արևմտյան ճակատին փորագրված արձանագրության հեղինակն է: Իհարկե, հոդվածագիրը վիմագրի առաջին կամ միակ հրատարակիչը չէ և այն ամբողջությամբ չի ընթերցել, սակայն կարևոր է որպես հավելյալ աղբյուր⁵:

1878 թ. հրապարակումներից մեկում էլ տրվում է **Հոռոմոսի վանքի** մոտ գտնված Աշոտ թագավորի տապանաքարի արձանագրությունը՝ «*Աշոտ թագաւոր հայոց*»⁶:

Կարնո հայոց առաջնորդարանի շենքի ճակատին գրված է եղել՝ «*Արքեպիսկոպոսարան հայոց, 1862*», իսկ եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցում գտնված խաչքարերից մեկին՝ «*Սուրբ խաչս կանգնեցաւ ի յիշատակ երանելի նահատակաց*

աշխարհամարտի ժամանակ ոչնչացված պարոն Հակոբի տապանաքարի կրկնօրինակը և տեղադրվեց կողակցի տապանաքարին կից: Բացի այդ՝ պատին ամրացվում է տապանագրերի լեհերեն թարգմանությամբ ցուցանակ (**ՄՕՏ** [Մարիա Օհանովիչ-Տարասյուկ] 2018, № 34, 1, 5 (Հայկական տապանագրեր Վարշավայի Սբ. Յացեկի անունը կրող եկեղեցում)):

⁵ «Մշակ» 1883, № 161, 1 (Նամակ Կողբից): Վիմական արձանագրությունն ըստ թղթակից Գյուղացու՝ Վահան քահանա գծող ի ՆԶԳ [1034] թուականութեանս հայոց, ի Հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի հայոց Կաթողիկոսի, ի թագաւորութեան Յովհաննիսի Շահին Շահի, ես՝ հայր Մարկոս, որդի Շապիու...:

⁶ «Մշակ» 1878, № 126, 2 (Մեր այցելութիւնը Անիի աւերակներին):

Վարվառեայ կուսի և եղբոր նորագասպարայ և Մարիամու Կարնեցույ, որք կատարեցան ի վեշտասան յուլիսի 1810՝ ՌՄԿ»: Պարզվում է, որ նահատակները դվինկցի քույր ու եղբայր են և նրանց ապաստան տված կարնեցի Մարիամը, որոնք կախաղան են հանվում թուրքերի կողմից հենց եկեղեցու բակում՝ Վարվառայի կրոնափոխ չլինելու պատճառով⁷:

Հաջորդը Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի **Հոռեկավանքի** հանդեպ՝ արևելահայաց բլրալանջին կառուցված կիսավեր ապարանքի հյուսիսային եզրի պարսպակից սենյակի մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված 1701 թ. շինարարական արձանագրությունըմեզ էհասել՝ շնորհիվ «Մշակ»-ի Շ. գրչանունով թղթակցի⁸: Նույն թղթակցի ընթերցմամբ ունենք նաև Մելիք Թամրազի 1720 թ. տապանագիրը, որը գտնվել է նույն վանքի մոտ՝ Մելիք-Բեգլարյանների տոհմական գերեզմանոցում⁹:

Ռումինահայ համայնքի պատմությամբ զբաղվողների համար կարևոր է Մշո Ավրան գյուղացի Միսակ Խարախանյանի տեղեկությունը **Բրայլա** (նաև՝ Իպրայիլ) **քաղաքի** մոտ՝ գերեզմանոցում գտնված շուրջ 80 հողադամբանների տախտակե ցուցանակներին առկա արձանագրությունների վերաբերյալ: Ընթերցումը պարզում է պանդխտության մեջ 1893 թ. Ռումինիայում տարածված խուլերայի համաճարակից վախճանված Բիթլիսի նահանգի Մուշ գավառի Զրիկ և Աղջան գյուղերից սերող հայ երիտասարդների անունները: Օրինակ՝ *«Աստ հանգչի Մշոյ Զրիկ գիւղացի Մովսէս Գրիգորեան 25-ամեայ երիտասարդը: Հանգչի նոյն գիւղացի Թադէոսեան Մկրտիչ 30-ամեայ երիտա-*

⁷ «Մշակ» 1890, № 86, 2 (Դեպի Էրզրում):

⁸ «Մշակ» 1890, № 78, 2 (Գիւղական տպաւորութիւններ): Շ. գրչանունով թղթակցի ընթերցումը՝ *Յիշատակ է Ոհան Բարուն մերէն Մելիք-Թամրազ, ՌՃԾ [1701]:*

⁹ «Մշակ» 1890, № 78, 2: Արձանագրությունն ըստ նույն թղթակցի՝ *Այս է տապան Մելիք-Բակլարի, ՌՃԿԹ [1720]:*

սարդը: Հանգչի Մշոյ Աղջան գիւղացի Նազար 21-ամեայ երիտասարդը» և այլն¹⁰: Ի դեպ, քաղաքում մեծաթիվ մշեցի պանդուխտների մասին է վկայում նաև Սարգիս Բդեյանը¹¹:

Գ. Երրորդ խմբում այն արձանագրություններն են, որոնց միայն բովանդակությունն է հաղորդվում կամ առկայությունը շեշտվում:

Վան քաղաքի Հայկավանք թաղամասի բերդի արևելյան պարսպապատի մոտ տարածված հայկական ընդարձակ գերեզմանոցի մասին հոդվածից տեղեկանում ենք կառավարության կողմից դեռևս XX դարասկզբին իրականացված մշակութային ջարդի մասին: Հոդվածագիրն անդրադառնում է թե՛ գերեզմանոցի քանդման նախապատմությանը և այն զինվորների մարզադաշտի վերածելու ծրագրին և թե՛ արձանագիր հուշարձաններին: Վանի հոգևոր առաջնորդ Սահակ վարդապետ Բագրևանդյանի բարձրացրած աղմուկի պատճառով կուսակալը խոստանում է տեղում զննություն կատարել և հայոց գերեզմանական հուշարձանների առկայությունը հաստատվելու դեպքում աշխատանքները դադարեցնել: Բայց թուրքի խոսքը, ինչպես միշտ, միայն խոստում էր, և 1901 թ. մարտի սկզբին «թիրք պաշտօնեայ մը քանի մը ժողովական հայերու հետ խնդրոյն վայրը կերթան ու խուզարկելով քանի մը կտոր հայերէն արձանագրութիւններով խաչքարեր ալ իրենք կը հանեն 100-200 տարուան հնութիւն ունեցող, սակայն հոն գտնուող վերակացու թիրք զօրապետը «այդ քարերը դուք հոն դրած էք», կառարկէ»¹²:

1876 թ. անհայտ թղթակիցը, հաղորդելով Վրաստանի Հանրապետության **Գարդաբանի շրջանի Կոջոր գյուղի** հայկական եկեղեցու հայերեն արձանագրության մասին, մանրամասնում է, որ բովանդակությունից պարզվում է կառուցողի՝ Ալեքսանդր

¹⁰ «Մշակ» 1894, № 100, 2 («Ձայն դարիպի»):

¹¹ **Բդեյան Սարգիս և Միսակ** 1962, 27-28:

¹² «Մշակ» 1901, № 70, 2 (Նամակ Թիրքիայից):

Լազարյան Թայիրյանցի անունը¹³: Իհարկե, 1 տարի առաջ՝ օգոստոսի 24-ին, օծվել էր նորակառույց եկեղեցին, որի մուտքից վեր փորագրվել էր ռուսերեն արձանագրություն: Անդրադառնալով դրան՝ ում նամակագիր գայրությունով բարձրաձայնում է. «Եթե աստուածը ողորմած կերպով ընդունում է մեր քրիստոնեական աղօթքները և մեր մաղթանքները կայսերական ընտանիքի համար հայերեն լեզուով, ինչի պետք է սկսենք մտցնել եկեղեցական արձանագրությունների մեջ ռուսերեն լեզու: Հայոց լեզու անբաժան է հայոց առաքելական եկեղեցուց, նորանով էլ ընդունելի է լինում թե՛ քրիստոնեական զգացմունքը, թե՛ պետութեան հաւատարմութեան և հպատակութեան զգացմունքը»¹⁴: Իհարկե, օծումից մի քանի ամիս անց գետեղվում է նաև հայերեն արձանագրությամբ սալիկը: Հարկ է նշել, որ եկեղեցին քանդվել է 1930-ական թթ.:

1896 թ. մեկ այլ նամակագիր արձանագրում է **Խոջիվանքի** հայտնի գերեզմանոցում արձանագրությունների ոչնչացման փաստը՝ նշելով. «Շրջնովիկ մարդիկ ամբողջ օրեր անց են կացնում գերեզմանատանը և «Ժամանակ անցկացնելու» համար կա՛մ արձանագրություններ են ջնջում, կա՛մ խաչերը և արձանները կոտրտում»¹⁵:

1890 թ. հաղորդագրություններից մեկն էլ կարևորվում է Բուն Աղվանքի Շամախու շրջանի **Սաղիանցյուղի Սբ. Ստեփաննոս վանքի** հարավային ճակատի նվիրատվական բովանդակությամբ արձանագրության հիշատակությամբ, ըստ որի՝ 1880 թ. բաքվաբնակ Բուդաղյան եղբայրները վանքին օժանդակում են 500 ռ. նվիրատվությամբ¹⁶:

¹³ «Մշակ» 1876, № 26, 3:

¹⁴ «Մշակ» 1875, № 34, 3:

¹⁵ «Մշակ» 1896, № 82, 2:

¹⁶ «Մշակ» 1890, № 36, 2: Արձանագրությունն է՝ «*Օժանդակեց շինութեան տ(ա)ճ(ա)րիս հինգհա/րիւր ք(ու)րիկ / դր(ա)մօք բազուա/լն(ա)կ Թադէոս աւագ ք(ա)հ(ա)ն(ա)յն / Բուդաղե(ա)նց եւ եղբարք / նորին Մովսէս, Եղիա եւ / Ենովք յամի տ(եառ)ն 1880»* (Կարապետյան Մ. 1997, 62):

1887 թ. վերինագուլիսցի թղթակից Ավետիս Դավթյանը խոսում է **Բաքվում**՝ Միրզոնի գործարանի մոտ, Ալեքսանդր Բ կայսեր հիշատակին կառուցվելիք աղքատանոցի մասին, որի հիմքում դրվելու էր կաթողիկոսի, նահանգապետի, քաղաքագլխի, Բաքվի մարդասիրական ընկերության նախագահի և հոգաբարձուների անունները կրող մարմարե քարը¹⁷:

1888 թ. մի հաղորդում էլ վկայում է **Տայքի Սաթլեյ գյուղի Սբ. Գևորգ** եկեղեցին մզկիթի վերածվելու և հայերեն արձանագրության մասին. «...մզկիթացեալ եկեղեցու վրա կան մի քանի պարզ խաչեր և նրա պատերից քանդված և այնտեղ տափում դեռևս կեցած մի քարիաչի բոլորտիքը գրված է հայերեն երկաթագիր գրերով «Յիշեսջիք» բառը, մնացածը քարից կոտրված է»¹⁸:

Բագրևանդի Սբ. Հովհաննու վանքի արձանագրությունների մասին խոսելիս Մատթեոս Տեր-Պետրոսյանցը նշում է. «Վանքի արևելեան պատի բոլոր երկարութեան վրա երևում է մի շարք արձանագրեր, բայց տառերը բոլորովին աղաւաղված լինելով՝ կարդալ անկարելի է լինում: Միաբանութեան վարդապետներից մէկը ասաց, որ այդ արձանագրերը արտագրված են եղել մագաղաթի վրա, բայց վերջիններս էլ վանքի միւս թանկագին ձեռագրերի հետ քուրդերի բարբարոսութեանը զոհ են գնացած»¹⁹:

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ նշենք, որ չնայած «Մշակ» թերթի էջերում հրապարակված վիմագիր արձանագրություններն ու հիշատակությունները սակավաթիվ են, այնուհանդերձ, որպես քարեղեն «վկայագրեր», ունեն սկզբնաղբյուրային արժեք հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության համար:

¹⁷ «Մշակ» 1887, № 38, 1-2 (Նամակ Բագուից):

¹⁸ «Մշակ» 1888, № 80, 2 (Չորս տարի Շավշեթ Իմերխելում շրջագայութեան արդիւնքից):

¹⁹ «Մշակ» 1878, № 124, 1:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բդեան Սարգիս և Միսակ 1962, Հարազատ պատմության Տաթևում, Գահիրե, տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 676 էջ + նկ., աղ.:

Կարապետյան Ս. 1997, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն, 132 էջ:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1875, № 34, 1876, № 26, 1878, № № 124, 126, 1880, № 139, 1882, № № 88, 125, 1883, № № 70, 161, 1887, № 38, 1888, № 80, 1890, № № 36, 78, 86, 1894, № 100, 1896, № 82, 1901, № 70:

Մօտ [Մարիա Օհանովիչ-Տարապուկ] Հայկական տապանագրեր Վարշավայի Մր. Յացեկի անունը կրող եկեղեցում, «Աւետիս», Վարշավա, 2018, № 34, էջ 1, 5:

EXPLORING THE PAGES OF THE *MSHAK* FOR LAPIDARY INSCRIPTIONS ABRAHAMIAN E.

Summary

Keywords: Mshak, lapidary inscription, monastery, church, cemetery, tombstone.

The year 2022 marks the 150th anniversary of the *Mshak* daily, which was published in Tiflis for 49 years, from 1872 until 1921. During these years, the *Mshak* published a wide variety of articles, both by its own correspondents and numerous travellers and researchers, relating to Armenian history. Thanks to these articles, a number of Armenian lapidary inscriptions have become available for the scientific community, some of them being still preserved, while others have not reached our days. Indeed, these inscriptions were not published based on any scientific criteria, but they are of great importance as primary historical sources. Besides, they are of even greater value given the fact that some of them have worn out in the course of time, while others were destroyed during the cultural genocide perpetrated in historical Armenian lands.

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ИЗЫСКАНИЯ НА СТРАНИЦАХ “МШАК”-А АБРААМЯН Э.

Резюме

Ключевые слова: “Мшак”, эпиграфическая надпись, корреспонденты, монастырь, церковь, кладбище, надгробный камень.

Издававшаяся в 1872-1921 гг. в Тифлисе газета “Мшак” за 49 лет своего существования опубликовала огромный массив материалов, касающихся истории армянского народа. Среди них следует выделить также сохранившиеся по сей день либо упомянутые в содержательном плане или не дошедшие до нас материалы, включавшие эпиграфические надписи, зафиксированные корреспондентами или путешественниками-топографами. Хотя и они немногочисленны и далеки от принятых стандартов при издании эпиграфических надписей, но тем не менее, подобные материалы являют собой огромную ценность в качестве надежных исторических первоисточников. Их значение еще более возрастает в связи с тем, что часть этих эпиграфических надписей со временем, в силу естественных факторов или культурного геноцида, не сохранилась до наших дней.

ՖԵԼԻՔՍ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվ. պետական համալսարան, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

«ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹԸ ԻՍՊԱՆԻԱՅՈՒՄ ԿԱՌԼՈՍՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

*Բանալի բառեր*¹ Իսպանիա, գահաժառանգություն, Իգաբելա II, դոն Կառլոս, քաղաքացիական պատերազմ, Կատալոնիա, հանրապետություն:

Ներածություն

XIX դարի 30-70-ական թվականներին Իսպանիայում գահաժառանգման համար երեք պատերազմներ ընթացան, որոնք լայն արձագանք գտան ժամանակի ինչպես եվրոպական, այնպես էլ հայ պարբերական մամուլում: Կառլոսյան պատերազմներին անդրադարձած հայ պարբերականների թվում ուրույն դիրքորոշմամբ առանձնանում է արևելահայ ազատական հոսանքի դրոշակի «Մշակ» գրական և քաղաքական լրագիրը: Պարբերականի հիմնադիր խմբագիր Գրիգոր Արծրունին եվրոպական ազատականության գաղափարակիր էր, 1870-1890-ական թվականներին արևելահայ մտավորականության շրջանում արևմտականների ընդգծված առաջնորդը: Նա Եվրոպայում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունները լուսաբանելիս կարծիք է հայտնում, որ XIX դարի քաղաքական բարոյականությունն այս է. «Ես ապստամբվում եմ, ուրեմն ես կամ»¹:

Իսպանիայում ծավալված իրադարձությունները «Մշակը» լուսաբանում է պաշտոնական հաղորդագրությունների, եվրոպական մամուլի հրապարակումների և ստացված հեռագրա-

¹ «Մշակ», 1878, 28 սեպտեմբերի, № 165 (Զեյթունի ապստամբություն):

կան լուրերի հիման վրա: «Մշակի» խմբագիրը և թերթի թղթակիցները չեն սահմանափակվում իրեն հասած տեղեկությունները սոսկ հրապարակելով և դրանց աղբյուրը հիշատակելով: Նրանք եվրոպական քաղաքական իրադարձությունները վերլուծում են, գնահատում և դրանց վերաբերյալ արտահայտում իրենց դիրքորոշումը:

Կառլոսյան առաջին պատերազմը

Անդրադառնալով Իսպանիայում ընթացող քաղաքական պայքարին՝ Գր. Արծրունին կարծիք է հայտնում, որ դրա ակունքները գալիս են միջնադարից: Ըստ նրա՝ միջին դարերում Իսպանիայի գրեթե յուրաքանչյուր գավառը «մի անկախ փոքրիկ պետություն էր կազմում»: Երբ Իսպանիան միավորվեց՝ «գաւառները պահանելով իրանց առանձնահատկությունները շարունակեցին պաշտպանել իրանց գաւառական անկախ իրաւունքները»²:

«Մշակը» նոր ժամանակներում Իսպանիայում «անվերջանալի խռովությունների գլխաւոր պատճառը» համարում է գահակալող Բուրբոնների արքայատոհմը, որը հենվում է ազնվականության և հոգևորականության վրա: Գր. Արծրունին Իսպանիայում ընթացող գահակալական համառ պայքարն ընթերցողներին հասկանալի դարձնելու համար անդրադառնում է խնդրի նախապատմությանը: Նա գրում է, որ 1830 թ. մարտի 29-ին Իսպանիայի անժառանգ Ֆերնանդո VII թագավորը գահը կտակեց չորրորդ ամուսնությունից ունեցած աղջկան: Թագավորն ատում էր գահաժառանգ համարվող իր եղբորը՝ դոն Կառլոսին, ուստի «ոչնչացրեց 1713 թ. հնադարեան Սալիական օրենքը», որը թագավորի աղջիկներին արգելում էր ժառանգել գահը: 1833 թ. Ֆերնանդո VII-ի մահից հետո գահն անցավ նրա դստերը՝ Իզաբելլա II-ին, որի անչափահասության պատճառով երկրի կառավարումը ստանձնեց թագուհի Մարիա Բրիստինան: Թագավորի մահը

² «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, № 18 (Դօն-Կառլոս եւ Իսպանիա):

«յարմար առիթ էր նորա եղբոր դոն Կառլոսի և նորա կուսակցութեան համար Իսպանիայի մէջ յեղափոխութիւն սկսելու»³:

«Մշակը» ճիշտ է ներկայացնում Ֆերնանդո VII թագավորի հրովարտակը գահաժառանգման կարգը փոխելու մասին, որը 1713 թ. սահմանել էր Ֆիլիպ V թագավորը՝ սահմանելով Սալիական կարգ: Թագավորի հրովարտակը դոն Կառլոսին զրկում էր գահը ժառանգելու հնարավորությունից, ուստի 1833 թ. հոկտեմբերին Տալավերայում նա քաղաքացիական պատերազմ սկսեց⁴:

Ըստ «Մշակի», դոն Կառլոսը «Իսպանիայի ժողովրդի համակրութիւնը իր կողմը շահելու համար քաղաքական ասպարեզ է դուրս գալիս ազգի հին իրավունքների և ասանդութիւնների անունով»: Նա հայտարարում է, որ դարձյալ կմտցնի Սալիական օրենքը, «կպաշտպանի գավառների հին անկախութեան իրաւունքները» և կատարյալ համակրություն ստանալու համար իրեն շրջապատում է «կաթոլիկ մոլեռանդ կղերով»: Իսպանիայի մի մասը համակրում է նրան և իր կուսակցությանը, որը դեռ իշխանության չհասած դոն Կառլոսին հայտարարում է Իսպանիայի թագավոր Կառլոս V անունով: Այսուհետև, եզրակացնում է «Մշակը», դոն Կառլոսի «կուսակցութիւն ասելով պետք է հասկանանք և կղերական կուսակցութիւն»⁵:

«Մշակն» իրավացի էր. դոն Կառլոսը 1833 թ. հոկտեմբերի 1-ին իրեն հայտարարեց Իսպանիայի թագավոր Կառլոս V և կոչ արեց իր կողմնակիցներին, որոնց սկսեցին անվանել կառլոսականներ, զենքը ձեռքին պաշտպանել իրենց իրավունքները: Նա խոստացավ կրկին վերականգնել Սալիական օրենքը և սպառնաց արդար դատաստան տեսնել բոլոր «դավաճանների» նկատմամբ: Հոկտեմբերի 3-ին երկրում զինվորական խռովություն

³ Նույն տեղում:

⁴ Sté 'u Espanские короли. Под ред. В. Л. Бернекера и др., Ростов-на-Дону, 1998, с. 330-331; История Испании. Том 2. От войны за испанское наследие до начала XXI века, М., 2014, с. 251; Майский И. М. Испания и Португалия. 1808-1917, М., 1959, с. 87-88; История XXI века. Под ред. Лависса и Рамбо, т. 3, М., 1938, с. 231-233.

⁵ «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, №18 (Դոն-Կառլոսէն Իսպանիա):

սկսվեց, որի մասնակիցները պահանջում էին դոն Կառլոսին ճանաչել թագավոր⁶:

Իսպանիայի գավառների մի մասը, իրավացիորեն գրում է «Մշակը», համակրում էր դոն Կառլոսին և նրա կուսակցությանը, որովհետև նրան համարում էր «իբի իրաւունքների պաշտպան, ներկայացուցիչ հին միապետական և կղերական իրաւունքների և պաշտպան գաւառական անկախ իրաւունքների», որոնք 1833 թ. Իզաբելլա II-ի կառավարությունը մի քանի գավառներում, մասնավորապես՝ Բասկոնիայում, վերացրել էր⁷:

Կառլոսականները հանդես էին գալիս «Աստված, հայրենիք, թագավոր և ֆուերոս» կարգախոսով, որոնց աջակցում էին տնտեսապես թույլ զարգացած շրջանների՝ Նավարրայի, Բասկոնիայի, Արագոնի գրանդները և Կատալոնիան: Այս գավառների բնակչությունը ձգտում էր պահպանել իր նահապետական կացութաձևը և տեղական կառավարման ֆուերոսը: Թագավորական իշխանության և կառլոսականների հակամարտությունը վերածվեց զինված պայքարի, որը հայտնի է որպես Կառլոսյան առաջին պատերազմ: Թագուհուն սատարող զինվորականները գտնում էին, որ լիբերալ բարեփոխումները վերջ կտան քաղաքացիական երկպառակությանը, իսկ կառլոսականներին աջակցող սպայության կարծիքով միայն դոն Կառլոսը կարող էր ապահովել պետական կայունությունը⁸:

«Մշակը» չի անդրադառնում Կառլոսյան պատերազմի մանրամասնություններին, բայց իրավացիորեն փաստում է, որ 1839 թ. թագուհու զորքը հաղթում է դոն Կառլոսին, ով չի հասնում իր նպատակին: Իզաբելլան շարունակում է թագավորել որդեգրած սկզբունքով: Բոլոր դժվարին պահերին, երբ վտանգ էր սպառնում իր գահին՝ նա դիմում էր ազատամիտ կուսակցության օգ-

⁶ Sté 'u Historia Ispanii, 2014, 295-296; **Майский И. М.** 1959, 89.

⁷ «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, №18(Դոն-Կառլոսեի Իսպանիա):

⁸ Sté 'u Historia Ispanii. Том 2, 2014, 251; **Майский И. М.** 1959, 87-88; История XIX века. т. 3, 1938, 231-233.

նությանը, իսկ «մնացած ժամանակ աշխատում էր կոտրել գաւառների անկախ իրաւունքները և կենտրոնացնել կառավարութեան ձեռքում բոլոր իշխանութիւնը»⁹:

1839 թ. մունիցիպալ ընտրութիւններում հաղթանակ տարան առաջադիմականները, որոնք հուլիսին հուզումներ հրահրեցին Բարսելոնայում, իսկ սեպտեմբերի 1-ին ապստամբություն բարձրացրին Մադրիդում: Մարիա Բրիստինան կորտեսները ցրեց, երբ նրանք սահմանափակող մի շարք օրենքներ ընդունեցին¹⁰:

«Մշակն» այս մասին գրում է, որ 1839 թ. թագուհին նոր օրենք հրապարակեց Իսպանիայի համայնքների ու գավառների մասին, որի «նպատակն էր ոչնչացնել հին համայնքի և գաւառի անկախ ուժը»: Ժողովրդի կողմից ընտրված կորտեսները ընդդիմացան այդ օրենքին, ուստի Իզաբելլան արձակեց կորտեսները¹¹:

«Մշակը» չի անդրադառնում 1846 թ. սկսված Կառլոսյան երկրորդ պատերազմին, որը Ֆերնանդո VII-ի և դոն Կառլոսի ժառանգների միջև ներարքայատոհմական ամուսնության ձախողման հետևանք էր: 1845 թ. մայիսի 18-ին վտարանդիությունում գտնվող դոն Կառլոս Իսիդորոն հրաժարվեց Իսպանիայի գահի նկատմամբ հավակնությունից՝ հօգուտ իր որդի դոն Կառլոս Կրտսերի, ով Մոնտեմոլինի կոմսն էր: 1846 թ. հոկտեմբերի 10-ին Իզաբելլան ամուսնացավ հորեղբոր տղայի՝ դոն Ֆրանսիսկո Ասիսի հետ, որով կոմս Մոնտեմոլինը փաստացի զրկվեց թագավոր դառնալու հեռանկարից: Այդ պատճառով նա 1846 թ. վերջին մանիֆեստ հրապարակեց, որտեղ իր կողմնակիցներին զինված պայքարի կոչ արեց և հռչակվեց Կառլոս VI: 1848 թ. նրա հոր համախոհներից Կառլոսյան առաջին պատերազմի մասնակից զեներալ Ռամոն Կաբրերան Կատալոնիայում նոր ապստամ-

⁹ «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, №18 (Դոն-ԿառլոսեւԻսպանիա):

¹⁰ Sté'u История Испании. 2014, 302-305; **Майский И. М.** 1959, 94; История XIX века. т. 3, 1938, 244-245.

¹¹ «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, №18 (Դոն-ԿառլոսեւԻսպանիա):

բություն բարձրացրեց, բայց 1849 թ. հունվարի 29-ին Պաստերալեի մոտ պարտություն կրեց: Դրանով Կառլոսյան երկրորդ պատերազմը նույնպես ավարտվեց կառլոսականների պարտությամբ¹²:

«Մշակի» հավաստի պատմելով՝ դոն Կառլոսի մահից հետո նրա տղան՝ կոմս Մոնտեմոլինը, շարունակեց իր հոր գործը: Նա «նմանապես մի նոյն սկզբի վերա է հիմնում իր իրաւունքները»: 1860 թ. նա իր կուսակցության օգնությամբ փորձեց «խռովութիւն գցել և ապստամբութիւն անել Իսպանիայում» և Կառլոս VI անունով իշխանության հասնել: Դա չհաջողվեց, իսկ 1861 թ. նա մահացավ¹³:

«Մշակը» ճիշտ էր տեղեկացված: 1860 թ. մարտին դոն Կառլոս կրտսերն իր եղբայր Ֆերնանդոյի հետ Կատալոնիայում փորձեց ապստամբություն բարձրացնել, բայց անհաջողության մատնվեց: Ապրիլի 23-ին դոն Կառլոսը և եղբայրը հրաժարվեցին գահի նկատմամբ հավակնությունից: Այնուհետև 1860 թ. հունիսի 2-ին, դոն Կառլոսի կրտսեր եղբայր Խուանը իրեն հռչակեց գահի նոր հավակնորդ՝ Խուան III անունով¹⁴:

Կառլոսյան երրորդ պատերազմը

1868 թ. սեպտեմբերի 18-ին Կադիսում, թագավորական նավատորմում ապստամբություն սկսվեց: Սեպտեմբերի 30-ին Իզաբելլա II-ը գահը լքեց ու փախավ Ֆրանսիա: «Մշակի» դիտարկմամբ՝ 1868 թ. Իսպանիայում տեղի ունեցած «սաստիկ հեղափոխությունից հետո հասարակապետական կուսակցութիւնը ոյժ է ստանում: Իզաբելլան իր գահը կորցնում է», իսկ հանրապետական Էմիլիո Կաստելյոնը հավաստիացնում է, որ «հին գավառական անկախ իրաւունքներին նայելով» կարելի է ասել, որ

¹² История Испании, 2014, 314; **Майский И. М.**, 1959, 108, 111; История XIX века. т. 3, М., 1938, 249, 256, т. 5, М., 1938, 253.

¹³ «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, № 18 (Դոն-Կառլոս և Իսպանիա):

¹⁴ История Испании. 2014, 314; История XIX века. т. 5, М., 1938, 358-359.

Իսպանիան «ընդունակ է հասարակապետություն կազմել»: Ավելին, նա պնդում է, որ «Իսպանիայի քաղաքական կոչումը հասարակապետություն է»: Բայց է. Կաստելորը սխալվեց, Իսպանիան չպահպանեց «հասարակական քաղաքական ձևը և այժմ դարձեալ միապետություն է»¹⁵:

Իզաբելլա II-ի գահը լքելուց հետո, 1869 թ. հունիսի 1-ին կորտեսների ընդունած սահմանադրության համաձայն, Իսպանիան հռչակվեց սահմանադրական միապետություն, իսկ հունիսի 15-ին Ֆ. Սերրանոն կորտեսներում ընտրվեց գահի տեղապահ: Հոկտեմբերի 3-ին դոն Կառլոսի թոռը՝ Մադրիդի դուքս դոն Կառլոս դե Բուրբոնը, հայտարարեց գահի նկատմամբ իր հավակնության մասին: 1869 և 1870 թթ. նրա համախոհները ապստամբություն բարձրացրեցին գահին տիրելու նպատակով, բայց պարտություն կրեցին¹⁶:

«Մշակը» ճիշտ էր տեղեկացված, որ Ֆ. Սերրանոյի կառավարման ժամանակ փորձ արվեց Իսպանիայում հանրապետություն հռչակել: Բայց դա տեղի չունեցավ և երկու տարի անց, 1870 թ. նոյեմբերի 16-ին, կորտեսներն Իսպանիայի գահին հավակնող բազմաթիվ թեկնածուներից նախապատվությունը տվեցին Իտալիայի թագավոր Վիտտորիո Էմանուիլ II-ի որդի Ամադեոյին¹⁷:

«Մշակի» պատմելով, դա առաջ բերեց միապետականների դժգոհությունը, որոնք դոն Կառլոսի թոռան՝ դոն Կառլոս դը Բուրբոն կրտսերի գլխավորությամբ 1872 թ. մայիսին երրորդ անգամ ապստամբեցին: «Մշակը» մայիսին ստացված լուրերով գրում է, որ դոն Կառլոս կրտսերը «փորձում է խռովություն ձգել» Իսպանիայում, որպեսզի Կառլոս VII անունով հաստատվի գահին: Նորա դրոշակը և նախագիծը նման է իր հոր դրոշակին և

¹⁵ «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, № 18 (Դոն-Կառլոս և Իսպանիա):

¹⁶ История Испании. 2014, 327-331; История XIX века. т. 5, 1938, 363; **Майский И. М.** 1959, 138-140.

¹⁷ История Испании. 2014, 333; **Майский И. М.** 1959, 138-140; Испанские короли, 1998, 377; История XIX века. т. 5, 1938, 366-367:

քաղաքական նախագծին», որը հանդիսանում է սահմանադրությունը, գավառների հին իրավունքների և անկախության, միապետական ու եկեղեցական կարգի վերականգնումը: Իր նպատակին հասնելու համար նա հենվում է «կղերական կուսակցության աջակցության և ստորին ժողովրդի ավանդությունների վրա»¹⁸:

«Մշակի» դիտարկմամբ՝ դոն Կառլոսին «չի հաջողվում իր ձեռքը գցել երկրի իշխանությունը»: Կառլոսականները և անձամբ դոն Կառլոսը պարտություն են կրել մարշալ Ֆ. Սերբանոյի գորքից: Նրանց մեծ մասը ցրվել է, շատերը փախել են Ֆրանսիա, կամ գերի ընկել, իսկ պահպանված մի քանի խմբերը շարունակում են դիմադրություն ցույց տալ¹⁹: «Մշակը» հավաստի տեղեկություն է տալիս ապստամբական ուժերի պարտության մասին Բիսկայայում և Նավարրայում, որոնք Կատալոնիայում պահպանեցին իրենց զինված խմբավորումները և 1872 թ. վերջին վերսկսեցին պատերազմական գործողությունները:

1873 թ. հունվարին «Մշակն» անդրադառնալով պատերազմի հետևանքով Իսպանիայում ստեղծված դրությանը, այն համարում է բավական խառն ու անորոշ և դժվարանում է կանխատեսել, թե «ինչ հետևանք կունենա նրա ներքին անորոշ դրությունը»: Թերթի կարծիքով 1872 թ. նոյեմբերի 11-ին ծագած խռովությունը, Ամադեո I թագավորին սպանելու փորձը, «գրգռված անվերջանալի մասնաւոր ապստամբությունները ամբողջ երկիրը շարունակ տենդային դրութեան մէջ են պահում»²⁰: «Մշակը» հանդիմանում է դոն Կառլոսին, ով շարունակում է «ասպատակությունները», թեև մի քանի անգամ «նշանաւոր հարվածներ կրեց» Ամադեո I թագավորի գորքից և «ամոթալի կերպիւ փախաւ կռուի դաշտից»:

Թերթի բնութագրմամբ՝ կառլոսյան փոքրիկ զնդերը, որոնք գլխավորում է դոն Ալֆոնս դը Բուրբոնը, «ավելի աւագակների

¹⁸ «Մշակ», 1872, 11 մայիսի, № 18 (Դոն-Կառլոս եւ Իսպանիա):

¹⁹ «Մշակ», 1872, №19(Արտաքին լուրեր) 1 հունիսի, № 21 (Արտաքին լուրեր):

²⁰ «Մշակ», 1873, №2 (Արտաքին տեսություն):

խմբին է նմանում, քան թե մի որևիցե կուսակցության կառավարության դեմ մաքառող ապստամբական գործի»²¹: «Մշակը» սրանով հստակ արտահայտում է իր դիրքորոշումը կառույցային պատերազմի նկատմամբ: Թերթի խմբագիր Գր. Արծրունին ազատական գաղափարների դիրքերից կողմնակից էր հանրապետական, և ոչ թե միապետական Իսպանիային: Բայց, քանի որ դոն Կառլոսի պայքարը նպատակ էր հետապնդում գահազրկել երկրի օրինական միապետին, նախ՝ Իզաբելլա II-ին, ապա կորտեսների կողմից ընտրված Ամադեո I-ին, Գր. Արծրունին պատերազմ սկսելու համար քննադատում էր կառուսականներին:

«Մշակի» կարծիքով, Ամադեո I թագավորի համար շատ հեշտ կլինեք «այդ արիւնահեղությունց մի զօրեղ հարուածով վերջ դնել, եթե երկրի սահմանադրական կեանքը ևս զանազան տատանմունքներով չը տարուբերվեր»: Մի քանի ամսում հինգ կառավարություն փոխվեց, կառավարության ներկայիս ղեկավար Ռուիս Սորիլլան աշխատում է տարբեր բարեփոխումներ անցկացնելով «բարեկարգել երկրի անմխիթար դրությունը»²²:

«Մշակը» ճիշտ է ներկայացնում Իսպանիայի ներքաղաքական անկայուն վիճակը: Ամադեո I թագավորը երկրի քաղաքական ուժերի և հասարակության լայն խավերի կողմից բացարձակ աջակցություն չունեք, ուստի 1873 թ. փետրվարի 10-ին իր և արքայատոհմի անունից նա հրաժարվեց գահից ու մեկնեց Իտալիա²³: «Մշակի» տեղեկություններով թագավորի հրաժարականը Իսպանիայի ներքին վիճակը չկայունացրեց, թեպետ հանրապետություն հռչակվեց, որը եվրոպական մի շարք պետություններ ճանաչեցին: «Իսպանիան վճռեց հասարակապետություն հաս-

²¹ «Մշակ», 1873, № 3 (Արտաքին տեսություն):

²² «Մշակ», 1873, № 3 (Արտաքին տեսություն):

²³ История Испании. 2014, 339; Испанские короли, 1998, 378-384; Майский И. М. 1959, 140-141.

տատել»-գրում է «Մշակը: Ասած ու կատարած, հասարակապետութիւնը հիմնուած է»²⁴: Թերթն իրավացի էր. Ամադեո I-ի հրաժարականից հետո կորտեսները իրենց հայտարարեցին ազգային ժողով և խախտելով գործող սահմանադրությունը, որը թույլ չէր տալիս փոխել կառավարման ձևը, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ 1873 թ. մարտին Իսպանիան հռչակեցին հանրապետություն²⁵: «Մշակի» դիտարկմամբ՝ Իսպանիան ձգտում է դաշնային հանրապետության, «ժողովուրդը երևակայական հանրապետութեան գաղափարով յափշտակված է և պահանջում է դաշնակցական հանրապետութիւնը իր բոլոր հետևանքներով»: Չնայած դրան, երկրում շարունակվում են խռովություններն ու անկարգությունները, վիճակը շատ անորոշ է:

Իսպանիայում վիճակն իսկապես բարդ էր: Ձախ հանրապետականները չճանաչեցին 1873 թ. մարտի 11-ին նախագահ նշանակված Էստանիսլաո Ֆիգերասի կառավարությունը և ուժով գավառներում վերցրեցին իշխանությունը: «Մշակը» Մադրիդից ստացված լուրերով հայտնում է, որ ապստամբները 1873 թ. հունիսին պաշարել են Կարտախենան, կառավարական զորքերը մի շաբաթվա մեջ ամենուրեք ջախջախվել են: Դոն Կառլոսը կրկին վերադարձել է Իսպանիա, մեծ ընդունելություն գտել իր կողմնակիցների շրջանում և ստանձնել բանակի հրամանատարությունը: Պահպանողականներն արդեն խոսում են Կառլոս VII-ի գահին նստելու մասին: 1873 թ. մայիսի 5-ին կառլոսականներն առաջին հաղթանակը տարան, վերահաստատեցին իրենց ազդեցությունը Նավարրայում, Բիսկայայում, Բասկերի երկրում, բայց Կատալոնիայում հաջողության չհասան²⁶: Դրան իրագել «Մշակը» գրում է, որ կառավարական 12 հազարանոց զորքը Բալբասի մոտ «նշանավոր հաղթանակ» է արել, իսկ դոն

²⁴ «Մշակ», 1873, №13 (Արտաքին տեսություն):

²⁵ История Испании. 2014, 339-340; **Майский И. М.** 1959, 141-142.

²⁶ История Испании. 2014, 340-341; **Майский И. М.** 1959, 147-148, «Մշակ», 1873, № 26(Իսպանիա), 19 հուլիսի, № 27(Արտաքին լուրեր):

Կառլոսը «հուսահատված քշվել է դեպի անառիկ սարերը»: Օրե-
ցօր սպասվում է Կարտախենայի պաշարումը կառավարական
գորքերի կողմից²⁷:

1874 թ. մայիսին «Մշակը» կարծիք է հայտնում, որ եթե ան-
գամ կառլոսական զորքը օրերս հաղթանակ տանի Կանտաբ-
րիայում, դա չի նշանակում, թե Իսպանիայի գահը կանցնի դոն
Կառլոսին: Օրեր անց լրագիրը գրում է, որ «քաղաքական պատե-
րազմը Իսպանիայում, կարծես թե բաղդաւոր վերջ է ստանում»:
Մայիսի 2-ին Մադրիդի բնակիչներին «ուրախալի լուր հասավ»,
որ կառավարական զորքերը մարշալներ Ֆ. Սերրանոյի և Մ.
Կոնչայի գլխավորությամբ չորսօրյա կռիվներից հետո հաղթել
են դոն Կառլոսին և ազատագրել պաշարված Բիլբաոն: Քաղաքի
բնակիչներին «ոգևորությունը անասելի էր», գրում է թերթը, կառ-
լոսյան զորքը քաշվում է դեպի լեռները, Դուրանգոյի ուղղությ-
ամբ, որին անդադար հետապնդում է հանրապետության զորքը:
Վալենսիայում և Կատալոնիայում կառլոսականները կրկին ան-
հաջողություն են ունեցել, հունիսի 18-ին Ալկորայի մոտ նրանց
12 հազարանոց զորքը պարտություն է կրել²⁸: Բիլբաոյի անհա-
ջող պաշարումից հետո դոն Կառլոսը գրավեց Էստելիան՝ այն
հայտարարելով իր մայրաքաղաքը: Էստելիայի կռիվում մարշալ
Մ. Կոնչայի զոհվելուց հետո նրա զորքերը ետ քաշվեցին, որի
հետևանքով «Մշակի» բնութագրմամբ, «առանց այն էլ յանդուգն
Կառլոսեանները աւելի համարձակութիւն ստացան»: Նրանք
դոն Ալֆոնսոյի գլխավորությամբ գրավեցին Կուինոա քաղաքը,
որը «վերին աստիճանի անգթութեամբ աւերեցին, սպանեցին
կանանց և երեխաներին», և 700 հոգի գերի վերցրեցին, որոնց հե-
տո կառլոսական զորքերն ազատ արձակվեցին: «Մշակը» զար-
մանում է, որ «այսպիսի վայրենի, անգութ մարդիկ» հովանավո-
րություն են ստանում Ֆրանսիայի կողմից: Մակ Մահոնի կառա-

²⁷ «Մշակ», 1873, № 30(Արտաքին տեսություն), № 33(Խառը լուրեր), № 47(Արտաքին տեսություն):

²⁸ «Մշակ», 1874, № 21 (Արտաքին տեսություն), № 25 (Արտաքին լուրեր):

վարությունը թույլատրում է իր երկրի սահմանն անցնել կառու-
սական ղեկավարներին ու զորքին, զենք տեղափոխել իր սահ-
մանով, որը պետք է կիրառվի «մի բարեկամ կառավարության
դեմ»²⁹:

«Մշակը» հայտնում է, որ եվրոպական գրեթե բոլոր պետու-
թյունները պաշտոնապես ճանաչել են հանրապետական Իսպա-
նիայի կառավարությունը: Դա շատ «օգուտներ կբերե այդ երկ-
րին», որովհետև այդ պետություններից կակնկալվի, որ «նոքա
ներողամիտ չը լինեն դեպի կարլոսեանները»³⁰: Իսպանիայի կա-
ռավարությունը ճանաչելուց հետո, գրում է «Մշակը», «կառու-
սեանները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ խռովարարներ»³¹: Իսպանիայից
ստացված լուրերով թերթը գրում է, որ կառլոսականների զորքի
մեջ մեծ երկպառակություն է ծագել: Դոն Կառլոսի և զենեռալ
Ռամոն Կաբրերայի միջև տարաձայնություններ են առաջացել,
որի պատճառով զենեռալի կողմնակիցներից շատերը զորքը
լքեցին և անցան Ֆրանսիա³²:

«Ամբողջ լուսաւորված աշխարհը,- գրում է «Մշակը»- զար-
մացած նայում է Իսպանիայի արիւնահեղ և անվերջանալի ներ-
քին երկպառակութիւնների վրա»: Ընթերցող հասարակության
մեծ մասը թե Եվրոպայում, թե Ռուսաստանում և թե մեզանում
սկզբում հետաքրքրվում էր այդ սարսափելի եղբայրասպան պա-
տերազմով», մեծ ուշադրությամբ հետևում էր, թե ինչ ավարտ
կունենա կառլոսականների և հանրապետության կռիվը, բայց
այդ պատերազմն այնքան երկար է շարունակվում, որ անգամ
քաղաքագետներից շատերը, «որոնց ուշադրությունը լարված էր
այդ արիւնահեղ անցքերով, սկսում են անտարբերութիւն ցոյց
տալ Սպանիայում պատահող երևոյթներին»: Նրանցից շատերը
նայում են «այդ թշվառ յուսահատ պատերազմի վրա... Շատերը

²⁹ «Մշակ», 1874, № 31 (Արտաքին տեսություն):

³⁰ «Մշակ», 1874, № 34 (Սպանիա):

³¹ «Մշակ», 1874, № 34 (Սպանիա), № 37 (Արտաքին տեսություն):

³² «Մշակ», 1874, № 38 (Արտաքին տեսություն):

համարում են այդ երկպառակությունը մեկ տեսակ կոիւ գոյութեան համար նոր և հին քաղաքական սկզբունքների մեջ»:

«Մշակի» բնորոշմամբ Իսպանիայի «ներքին երկպառակությունը ներկայացնում է պատերազմ նոր գաղափարների՝ հին գաղափարների դեմ, առաջադիմութեան և խաւարի դեմ, ազատամիտ կուսակցութեան՝ անդրալեռնայիների, այսինքն կղերականների դեմ...»³³: «Մշակի» կարծիքով պատերազմը վերջանալուն պէս, Ֆ. Մերրանոն մի բռպէ չի մնա կառավարությունում, որի դէկը պետք է հանձնի ուրիշներին և իր տեղը զիջի ուրիշին, որովհետև «զգում է, թէ անընդունակ է խաղաղ, նորոգող, առաջադեմ կառավարչական գործունեութեանը»³⁴:

«Մշակի» կանխատեսումը կատարվեց: 1874թ. դեկտեմբերի 29-ին Սագունտոյում պրոնունսիմենտոյի գեներալ Մարտինես Կամպոսի աջակցությամբ Իզաբելլա թագուհու որդին՝ 17-ամյա դոն Ալֆոնսոն, հռչակվեց Իսպանիայի թագավոր: Նա 1875թ. հունվարի 2-ին մտավ Մադրիդ, որտեղից Ֆ. Մերրանոն հարկադրված փախավ³⁵: «Մշակը» դրան անմիջապէս արձագանքեց՝ կարծիք հայտնելով, որ Իսպանիան «վերջապէս կարծես հասել է մի որոշ քաղաքական դրութեան»: «Մշակը» մտահոգություն է հայտնում, որ Վիեննայում և Լոնդոնում կրթություն ստացած, Իսպանիան լավ չճանաչող երիտասարդ Ալֆոնսոն վերադառնալով հայրենիք, կարող է շատ հեշտությամբ ենթարկվել կղերական կուսակցության ազդեցությանը, որը շատ հզոր է Իսպանիայում: Ըստ թերթի՝ իսպանացիների «մեծ մասը դեռ հոգով միապետական է և չէ սիրում հանրապետութիւնը, որի անունը կոտրեցին անընդունակ առաջնորդները, բայց չէ կարելի ասել, որ իսպանացին համակրէր այնպիսի միապետութեան, որ պետք է ձեռքի գնայ կղերականների հետ»³⁶: 1875թ. ապրիլին «Մշակը»

³³ «Մշակ», 1874, № 50 (Սպանիայի ներքին պատերազմը):

³⁴ «Մշակ», 1874, № 50 (Սպանիայի ներքին պատերազմը):

³⁵ История Испании. 2014, 371-372; Испанские короли, 1998, 393; **Майский И. М.** 1959, 149; **Дебидур А.**, 1995, 413.

³⁶ «Մշակ», 1875, №3 (Սպանիա):

գրում է, որ «քաղաքական պատերազմը խոստանում է տերութեան գորքերին կատարեալ յաղթութիւն»³⁷:

Թերթի տեղեկությունը հավաստի էր. 1875թ. ամռանը կառլոսականները գնեռալներ Մարտինես Կամպոսի և Խոակին Խովելյարի հարվածներին չդիմանալով զիջեցին իրենց դիրքերը Կատալոնիայում և Վալենսիայում: 1876թ. փետրվարի 19-ին Էստելիայի գրավումով Կառլոսյան պատերազմն ավարտվեց: «Մշակը» ճիշտ է նկատում, որ 1876թ. փետրվարին «Իսպանիայի ներքին քաղաքական պատերազմը վերջացած պետք է համարել», քանի որ Ալֆոնսո XII թագավորի գորքը հաղթել է դոն Կառլոսին, ով լքել է Իսպանիան և անցել Ֆրանսիա, այնուհետև Անգլիա³⁸: Միանգամայն հավաստի ներկայացնելով կառլոսյան պատերազմների ավարտը՝ «Մշակը» գրում է, որ դրանով Իսպանիայում վերջ տրվեց գահաժառանգման համար պայքարին: Դրա հետ մեկտեղ թերթն իրավացիորեն ընդգծում է, որ Իսպանիայի կառավարությունը պատերազմի ավարտից հետո ձգտում է մի քանի գավառներում մասնավորապես Բասկերի երկրում և Նավարրայում վերացնել միջնադարից մնացած համայնքների գավառային իրավունքները և ֆուերոսները³⁹:

Եզրակացություն

Մշակը՝ կառլոսյան պատերազմների պատճառն իրավացիորեն համարում է Բուրբոնների արքայատոհմի ներսում գահաժառանգման համար ծավալված պայքարը, որը գնահատում է որպես քաղաքացիական, եղբայրասպան, արյունահեղ, սարսափելի և ավերիչ պատերազմ: «Մշակը» դոն Կառլոսին և նրա թոռանը համարում է հին կարգերի, քաղաքական սկզբունքների ու կղերականության կողմնակից, որոնք ի դեմս օրինական իշխանության, պայքարում են նոր սկզբունքների, առաջադիմութե-

³⁷ «Մշակ», 1875, №30(Արտաքին տեսություն):

³⁸ «Մշակ», 1876, № 7 (Սպանիա):

³⁹ «Մշակ», 1876, №19 (Սպանիա), 1877, № 4 (Սպանիա):

յան և ազատամտության դեմ: Ըստ թերթի՝ կառույցան պատերազմը ծնվող հանրապետության և մեռնող միապետության հուսահատ պատերազմ է:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Մշակ», 1872, մայիսի 11, 1872, մայիսի 18, հունիսի 1:

«Մշակ», 1873, հունվարի 18, հունվարի 25, ապրիլի 5, հուլիսի 12, հուլիսի 19, օգոստոսի 9, օգոստոսի 30, նոյեմբերի 29:

«Մշակ», 1874, մայիսի 30, հունիսի 20, օգոստոսի 8, օգոստոսի 29, սեպտեմբերի 19, սեպտեմբերի 26, դեկտեմբերի 12:

«Մշակ», 1875, հունվարի 23, ապրիլի 10, հուլիսի 31:

«Մշակ», 1876, փետրվարի 26, մայիսի 27:

«Մշակ», 1877, հունիսի 24:

«Մշակ», 1878, սեպտեմբերի 28:

Дебидур А. Дипломатическая история Европы : От Венского до Берлинского конгресса (1814-1878), 1995, с. 482.

Испанские короли, Под ред. В. Л. Бернекера и др., Ростов-на-Дону, 1998, с. 512.

История XXI века. Под ред. Лависса и Рамбо, т. 3, М., 1938, с. 651.

История Испании. Том 2. От войны за испанское наследие до начала XXI века, М., 2014, с. 872.

Майский и. М. Испания и Португалия. 1808-1917, М., 1959, с. 211.

THE NEWSPAPER “MSHAK” ON THE CARLIST WARS IN SPAIN MOVSISYAN F.

Summary

Keywords: Spain, succession to the throne, Isabella, Don Carlos, civil war, Catalonia, republic.

In 1872 "The Mshak" newspaper, the flag-bearer of the Armenian liberal current, published in Tiflis, expressed great interest in the political events taking place in Europe. Grigor Artsruni, the founding editor of the newspaper, inserted the European press publications, official and telegraphic

news on them in each issue of the “Foreign News” section.

The editor of “The Mshak” was well-aware of the conflict in Spain started in 1830s. According to him, the main cause of the First Carlist War was the struggle for succession to the throne within the ruling Bourbon dynasty, as well as some Medieval privileges, rights and fueros of individual provinces. According to the newspaper, the legitimate monarchical power, which relied on the progressives, wanted to eliminate them, while the king’s brother Don Carlos and his supporters were against the reforms. They relied on the nobility and high-ranking catholic clergy, that’s why “The Mshak” called the Carlists “a clerical party”.

The newspaper didn’t refer to The Second Carlist War and compared the insurgent army of the Carlists participating in the Third War to the bands of robbers who destabilized the internal situation and destroyed the “poor country”. The newspaper didn’t praise the struggle of the Carlists, just on the contrary, called them rioters, savages, merciless people wreaking havoc in the country, though Don Carlos denied the atrocities of his army. The newspaper considered the Declaration of the Republic in Spain in 1862 to be the will of the people and believed that its recognition by European states would be beneficial for the country.

“The Mshak” considered the on-going war in Spain to be a desperate war between the emerging republic and the dying monarchy. That conflict was nothing but a fight for survival between the old and new fundamental principles. According to the description of the newspaper, the Third Carlist War was in essence a fight of new ideas against the old ones, as well as a fight of the liberal party against the clergy.

ГАЗЕТА «МШАК» О КАРЛИСТСКИХ ВОЙНАХ В ИСПАНИИ МОВСИСЯН Ф.

Резюме

Ключевые слова: Испания, престолонаследие, Изабелла II, дон Карлос, гражданская война, Каталония, республика.

В 1872 г. издававшаяся в Тифлисе газета «Мшак», знаменосец армянского либерального течения, проявляла большой интерес к политическим событиям Европы. Главный редактор газеты Григор

Арцруни в каждом номере в разделе «Зарубежные новости» помещал публикации европейской прессы, официальные и телеграфные новости. Редактор «Мшака» был хорошо осведомлен о конфликте, который начался в 1830-х гг. в Испании. Главной причиной Первой карлистской войны он считал борьбу за престолонаследие внутри правящей династии Бурбонов, а также сохранившиеся со средневековья привилегии, права и фуэрос отдельных провинций. По оценке газеты, легитимная монархическая власть, опирающаяся на прогрессистов, хотела их устранить, а брат короля дон Карлос и его сторонники выступали против реформ. Они опирались на дворянство и высокопоставленное католическое духовенство, поэтому «Мшак» называет карлистов клерикальной партией.

Газета не затрагивает Вторую карлистскую войну, а сравнивает повстанческую армию карлистов, участвовавших в Третьей войне, с разбойничьими бандами, дестабилизирующими внутреннюю ситуацию и разрушающими «бедную страну». Газета не освещает борьбу карлистов, называя их бунтовщиками, дикарями, беспощадными людьми, сеющими хаос в стране, хотя дон Карлос отрицает зверства своей армии. По мнению газеты, провозглашение республики в Испании в 1862 г. произошло по воле народа и высказывает мнение, что признание ее европейскими государствами принесет этой стране большую пользу.

«Мшак» считает продолжающуюся войну в Испании отчаянной войной между зарождающейся республикой и отмирающей монархией. Этот конфликт представляет собой борьбу за выживание между старыми и новыми политическими принципами. Согласно мнению газеты, Третья карлистская война – это, по сути, столкновение новых идей со старыми, борьба либеральной партии с духовенством.

**ԶԱՎԱԽՆՑՈՒ (ՂԱԶԱՐՈՍ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ)
ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄՇԱԿԻ» ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՐԱՊԱՐԱ-
ԿՈՒՄՆԵՐԸ «ՄՇԱԿՈՒՄ» (1899-1903, 1908 թթ.)**

Բանալի բառեր՝ Ջավախեցի, Գանձա, Վահան Տերյան, «Մշակ», թղթակցություն, Ախալքալաք, ջավախահայության խնդիրներ:

Ներածություն

Ուսուցիչ, հայ մամուլի երկարամյա թղթակից, քահանա, հայ հասարակական-քաղաքական-մտավորական շրջանների անվանի ներկայացուցիչ Ջավախեցին՝ Ղազարոս Տեր-Գրիգորյանը, բանաստեղծ Վահան Տերյանի ավագ եղբայրն է: Ծնվել է 1874 թ. Ջավախքի Գանձա գյուղում¹: Հոր՝ Սուքիաս Տեր-Գրիգորյանի ընտանիքում ծնված տասներկու երեխաներից երեք աղջիկը և մեկ որդին վաղ հասակում մահացել էին, մնացյալ ութից չորսն աղջիկներ էին, չորսը՝ արու զավակներ: Որդիներից Ղազարոսն ավագն էր, կրտսերը՝ Վանիկը՝ ապագա բանաստեղծ Վահան Տերյանը: Գյուղական դպրոցն ավարտելուց հետո պատանի Ղազարոսը շարունակում է իր ուսումը և ավարտում Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: Ղ. Տեր-Գրիգորյանի մանկության ու պատանեկության պատկերներն արտացոլված են նրա եղբայրների՝ Արամի և Ներսեսի², ինչպես նաև իր՝ Ջավախեցու՝ Վահան Տերյանին

¹ Ջավախեցու կյանքի, գործունեության և թողած հոգևոր ժառանգության մասին տե՛ս Ջավախեցի, 2016:

² Միջոցով եղբայրներից Արամ Տեր-Գրիգորյանն իր հուշերում այսպես է նկարագրում Ղազարոսին. «Ղազարոսը, որ հետո հայ մամուլի մեջ հայտնի դարձավ «Ջավախեցի» անունով, մի քանի ընդհանուր գծեր ունի Վահանի հետ: Նա, որպես ծնողներիս մեծ որդին, մի քիչ երես առած և քնքշությունների

նվիրված հուշագրություններում, ուր զանազան պատմություններով, գեղեցիկ ակնարկներով, հուզառատ և չխամրող գույներով ներկայացվում են հայրենի Գանձան, Սուքիաս Տեր-Գրիգորյանի գերդաստանը, գյուղի հասարակությունը, հայրենական բարքերն ու սովորույթները:

Զավախեցին և «Մշակը»

Զավախեցու առաջին ստեղծագործություններից է «Շէյխ Զաւաղ (Պատկեր քրդական կեանքից)» պատմվածքը, որը 16 էջանոց առանձին գրքույկով լույս է տեսել Թիֆլիսում 1899 թ.³: Նույն թվականից էլ արդեն սկսվում է ապագա հասարակական գործչի և «Մշակի» ջերմ համագործակցությունը: Մինչ այդ որևէ այլ տեղ չհանդիպելով Զավախեցու թղթակցություններին՝ կարող ենք փաստել, որ «Մշակը» եղել է առաջին հարթակը, որտեղ իբրև

սովորած էր: Սիրում էր գեղեցիկ հագնվել, փայլուն իրեր ձեռք բերել, մատներին մատանի կրել, ձի նստել, սիրահարվել, ատրճանակ արձակել, թուր կախել, գյուղի երիտասարդների հետ քեֆեր անել, հարսանիք ու պար գնալ, քավոր ու խաչեղբայր դառնալ, երգել, հասակավոր երևալու ձգտումով գինի ու օղի խմել, գյուղի աղջիկներին ընծաներ տալ ու ստանալ, ուտանավորներ ու նամակներ գրել, ճառ ասել, բայց սիստեմատիկ ու տնական աշխատանքի բոլորովին սեր չունէր» (Ա. Տեր-Գրիգորյան, Դեմքեր և դեպքեր.- Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1964, 98): Մի հատված էլ բերենք Ներսես եղբոր ծավալուն հուշագրությունից. «Մեծ եղբայրս՝ Ղազարոսը, սովորում էր Ներսիսյան դպրոցում և ամեն ամառ տուն գալով մեզ բոլորիս զարմացնում էր իր ճոճոռն կոշիկներով, «քաղցրու» (աշակերտական) շորերով և Թիֆլիսից հետը բերած հազար ու մի զիզի-պիզի իրերով, ինչպես գույն-գույն գրչակոթեր, գունավոր մատիտներ, գունավոր արծաթագոծ և ոսկեգոծ թղթեր և այլն: Միայն ամառվա ամիսներին էր գյուղում լինում, այն էլ մեծ մասը դուրսն էր ժամանակ անցկացնում: ... Ինքը, Ղազարոսը, որ այդ ժամանակ արդեն 17–18 տարեկան երիտասարդ էր, բարձր դասարանի աշակերտ, շատ էր սիրում գույնզգույն փայլուն իրեր, որով և մեծ անախորժություն պատճառում հորս, որի կարծիքով «դասերը թողած՝ ծրտի-պրտի բաների է տվել խելքը»» (Ա. Տեր-Գրիգորյան, Վահան Տերյանի մանկությունը.- Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1964, 114):

³ Գրքույկը մաշված և քայքայված վիճակում գտնվում է Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում:

հոգևոր-մշակութային և հասարակական գործիչ իր առաջին քայլերն է կատարել Տերյանի գերդաստանի անվանի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ղազարոս տեր-Գրիգորյանը: Թերթում գետեղված հրապարակումներից առաջինը կրում է «Չարիքի արմատը (Նամակ Ախալքալաքից)» վերնագիրը⁴: Նշենք, որ վերոնշյալ գործերի տակ Ջավախեցին դեռևս ստորագրում էր «Ղազարոս Տեր-Գրիգորեան» կամ «Ղազարոս Տեր-Գրիգորեանց» ձևով: «Ջավախեցի» ստորագրությանը հանդիպում ենք երկու ամիս անց՝ նույն թերթի էջերում⁵, ուր նրա նամակները, հոդվածներն ու այլ հրապարակումները, որոնք նա իր քահանայության և ուսուցչության տարիներին գրում էր Ախալքալաքից, առավել հաճախակի տպագրվում են մինչ 1903 թ.՝ հավանաբար մինչ իր ձերբակալումն ու «հակապետական արարքների» համար Կուրսկի նահանգի Շչիգրի քաղաք հինգ տարով աքսորվելը⁶: Հոդվածներում Ջավախեցին անդրադառնում է այն բոլոր սուր հարցերին, որոնք այդ տարիներին հուզում էին ջավախահայությանը: Խստագույնս քննադատում էր շահագործող բոլոր ցեղերին՝ չինովնիկներ, վաշխառուներ, մանր կալվածատեր աղաներ ու հարկահավաքներ, ովքեր հասարակ գյուղացուն հասցրել էին չքավորության և անելանելի վիճակի, չէր խուսափում նաև նրանց ներկայացնել իրենց իսկական անուն-ազգանուններով:

⁴ «Մշակ», 30.IX.1899:

⁵ «Մշակ», 26.XI.1899:

⁶ Աքսորավայրում՝ Շչիգրի քաղաքում, Ջավախեցին, ով ապրում էր այնտեղ իր ընտանիքի հետ, 1904 և 1905 թվականների սկզբներին գրում է պատմվածքներ, իսկ հուշերում հուզիչ կերպով նկարագրում է փոքր եղբոր՝ այդ ժամանակ Լազարյան Ճեմարանի վերջին դասարանների սան Վահանի այցելությունն իրեն: Ճեմարանի դասատու Կ. Կուսիկյանն ու բանաստեղծ Ա. Ծատուրյանը, իմանալով Վ. Տերյանի ցանկության մասին, 60 ռուբլի են հանգանակում և Մբ. Օննոյան արձակուրդներին նրան ուղարկում Շչիգրի՝ աքսորյալ եղբորը տեսակցության: Ջավախեցին աքսորավայրում հինգ տարի չի մնում, վերադառնում է ավելի շուտ, և արդեն 1905 թ. սեպտեմբերին Ջավախեցու նամակներին հանդիպում ենք Թիֆլիսում հրատարակված «Արշալոյս» թերթում՝ գրված Ախալքալաքից (տե՛ս «Արշալոյս», 1905, № 15, 17, 26):

Այդ առումով ուշագրավ է Ջավախեցու հուշագրության հետևյալ դրվագը. երբ «Մշակի» խմբագրատանն առաջին անգամ հանդիպում է խմբագիր Ալ. Քալանթարին, վերջինս գովեստով է խոսում իր դիմաց նստած թղթակցի մասին և ասում. «... Այնքա՛ն հետաքրքրությամբ և աշխույժով կարդացվում են ձեր պատկերները, որ կարծես իսկապես կենդանի մարդիկ լինեն պատկերածդ տիպերը...»: Ջավախեցին միամիտ զարմանքով վստահեցնում է, թե դրանք ինչպե՞ս կարող են չլինել իրական անուններ և մարդիկ. «... պատկերներիս մեջ հիշված Կարո աղան Մեծ Գոնդուրա գյուղի կալվածատեր աղան է ու նկարագրածս դեպքերն էլ իր իսկական արարքները»: Հանդիպումն ավարտվում է խմբագրի զարմացական բացականչություններով, իսկ Ջավախեցին դուրս է գալիս նրա մոտից՝ ծանր ապրումներով մտորելով այն մասին, թե «... ախր ինչպե՞ս չի կարելի ճշմարտությունն ասել, թերթերում կարդացածներս սու՛տ բաներ են... էլ ինչո՞ւ գրեմ, եթե սուտ պիտի գրեմ...»⁷:

«Մշակում» իրար հետևից տպագրվում են «Գիւղացու ցաւերից»⁸, «Երկրաշարժի տեղում (Նամակ Բարալէթ գիւղից)»⁹ հրապարակումները և հոդվածները, որոնցում, ի թիվս ջավախքի գյուղացուն հուզող խնդիրների, անդրադարձ կա նաև 1899 թ. դեկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժի պատճառած վնասներին: Այցելելով երկրաշարժից տուժած գյուղերը՝ Ջավախեցին գրի էր առել այն ամենը, ինչ տեսել և զգացել է, որոնց հիման վրա էլ 1900 թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է նրա «Ջաւախքի աղէտը (19 դեկտեմբերի, 1899 թ., ականատեսի տպաւորութիւններից)» գրքույկը (32 էջ): 1903 թ. Թիֆլիսում առանձին գրքույկով հրատարակվում է նաև «Կրակը» պատմվածքը (32 էջ), որը մինչ այդ տպագրվել էր «Մշակում»¹⁰:

⁷ Ջավախեցի, Փարվանայի ափին.- Հովհաննես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, 1969, 425:

⁸ «Մշակ», 04.III.1901, 13.III.1901, 14.III.1901, 24.III.1901, 29.III.1901, 04.V.1901, 25.VII.1901:

⁹ «Մշակ», 19.I.1900, 28.I.1900, 17.II.1900, 02.III.1900:

¹⁰ «Մշակ», 11.VI.1902:

Տնական ընդմիջումից հետո «Մշակում» Ջավախեցու մասին հրապարակումներ հանդիպում ենք 1908 թ.¹¹: Նամակ-թղթակցությունները հյուսիսկովկասյան Մոզդոկից են¹², ուր նա տեղի հայոց դպրոցներում աշխատում էր իբրև ավագ ուսուցիչ, այնուհետև տեսուչ: 1908 թ. «Մշակում» զետեղված մի թղթակցության մեջ (10 հունվարի) Ջավախեցին նշում է, որ 1907 թ. ապրիլի 15-ին միաձայն ընտրվել է Մոզդոկի հայոց դպրոցների ավագ ուսուցչի պաշտոնում¹³: Հավելենք նաև, որ թղթակցության տակ Ջավախեցին ստորագրել է որպես Մոզդոկի հայոց դպրոցների տեսուչ: «Մշակի» մեկ այլ համարի¹⁴ լրահոսից տեղեկանում ենք, որ Ջավախեցին նույն թվականի մարտի 6-ին Մոզդոկում նախագահել է քաղաքի հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների հոգաբարձական-մանկավարժական խառը ժողովում:

1908 թ. հրապարակված վերոբերյալ թղթակցությունը և մեկ լուրը կարող ենք համարել Ջավախեցու և «Մշակի» համագործակցության կարապի երգը. թերթի հետագա տարիների էջերում այլևս չենք հանդիպել որևէ այլ հրապարակման: Թե ինչու՞ իր կյանքի և գործունեության ընթացքում շուրջ մեկուկես տասնյակ անուն մամուլի¹⁵ էջերում պատկառելի ժառանգություն թողած Ջավախեցին հետագա տարիներին այլևս հանդես չի գալիս «Մշակի» էջերում՝ կարելի է միայն ենթադրություններ անել:

¹¹ «Մշակ», 28.II.1908, 01.IV.1908:

¹² «Արշալոյսի» էջերում 1905 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին տպագրված նամակները գրված են Մոզդոկ քաղաքից: Դատելով այդ նամակներից՝ նա Մոզդոկ է տեղափոխվել հավանաբար 1905 թ. ուշ աշնանը (տե՛ս «Արշալոյս», 1905, № 54, 76):

¹³ «Մշակ», 28.II.1908:

¹⁴ «Մշակ», 01.IV.1908:

¹⁵ Բացի «Մշակից»՝ Ջավախեցին տարբեր տարիներին թղթակցել է նաև «Մուրճ», «Արշալոյս», «Աշխատանք», «Յառաջ», «Անկախ մամուլ», «Ժամանակ», «Հասկեր», «Աղբիւր», «Հորիզոն», «Սուրհանդակ», «Ջաւախք», «Արեգ», «Արեւ», «Молот», «Մարտակոչ», «Գրական շաբաթ» ամսագրերին ու թերթերին՝ դրանց էջերում զետեղելով հարյուրավոր արժեքավոր հոդվածներ, նամակներ ու զանազան այլ անդրադարձներ:

Եզրակացություն

Մեծանուն մտավորական, ուսուցիչ, քահանա և հասարակական գործիչ Ջավախեցին դեպի գրական, մշակութային և հասարակական կյանք իր առաջին քայլերը կատարել է՝ «Մշակի» էջերում՝ զետեղելով բազմաթիվ նամակներ, հոդվածաշարեր և զանազան թղթակցություններ: Ջավախեցու՝ «Մշակում» զետեղված արժեքավոր հրապարակումները լույս են սփռում Ջավախքի 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի գյուղական կյանքի և հասարակական հարաբերությունների վրա:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ջավախեցի, Երկերի ժողովածու, կազմող՝ Վահե Սարգսյան, Երևան, 2016, 864 էջ:

Ա. Տեր-Գրիգորյան, Դեմքեր և դեպքեր.- Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Վաչե Պարտիզունի, Երևան, 1964, էջ 70-135:

Ն. Տեր-Գրիգորյան, Վահան Տերյանի մանկությունը.- Վահան Տերյանը ժամանակակիցների հուշերում, կազմեց, առաջաբանը գրեց և ծանոթագրեց Վաչե Պարտիզունի, Երևան, 1964, էջ 136-224:

Ջավախեցի, Փարվանայի ափին.- Հովհաննես Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1969, էջ 423-436:

«Մշակ», 30.IX.1899, 26.XI.1899, 04.III.1901, 13.III.1901, 14.III.1901, 24.III.1901, 29.III.1901, 04.V.1901, 25.VII.1901, 19.I.1900, 28.I.1900, 17.II.1900, 02.III.1900, 11.VI.1902, 28.II.1908, 01.IV.1908:

«Արշալոյս», 1905, № 15, 17, 26, 54, 76:

**A JAVAKHIAN'S MEMORANDUM ABOUT "MSHAK" AND
PUBLICATIONS IN "MSHAK" (1899-1903, 1908)
SARKISSIAN V.**

Summary

Keywords: Javakhetsi, Gandza, Vahan Teryan, "Mshak", correspondence, Akhalkalak, problems of Javakh Armenians.

The Javakhian (Ghazaros Ter-Grigoryan), a teacher, a long-time journalist of the Armenian press, a priest, a well-known representative of the Armenian public-political-intellectual circles, entered the literary and public life at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, publicising his first articles, letters and correspondence in the pages of "Mshak" in the same period. In the mentioned publications, the future public figure referred to the rural life and social relations of Javakhk in the late 19th and early 20th centuries.

**МЕМУАРЫ ДЖАВАХЕЦИ (ГАЗАРОСА ТЕР-ГРИГОРЯНА) О
ГАЗЕТЕ «МШАК» И ЕГО ПУБЛИКАЦИИ В «МШАК» (1899-1903, 1908)
САРГСЯН В.**

Резюме

Ключевые слова: Джавахеци, Гандза, Ваган Терьян, «Мшак», корреспонденция, Ахалкалак, проблемы армянства Джавахка.

Джавахеци (Газарос Тер-Григорян) - педагог, многолетний корреспондент армянской прессы, священник, известный представитель армянских общественно-политических, интеллектуальных кругов, вошел в литературную и общественную жизнь на рубеже XIX–XX вв., размещая на страницах газеты «Мшак» свои первые статьи, письма и корреспонденции. В упомянутых публикациях будущий деятель описывал сельскую жизнь и общественные отношения Джавахка конца XIX - начала XX веков.

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԻ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ
(1909-1911 թթ.)

Բանալի բառեր՝ հայկական կոտորածներ, թուրքական կառավարություն, Արևմտյան Հայաստան, սահմանադրություն, «Մշակ» թերթ, երիտթուրքական հեղաշրջում:

Ներածություն

«Մշակ»-ը, լինելով հայ մշակութային կյանքում նշանավոր երևույթ, մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում է պահել արևմտահայ իրականության կյանքի կարևորագույն իրադարձությունները: Թերթն ակտիվորեն անդրադարձավ ժամանակի ամենահիրատապ ու քննարկվող իրադարձություններից մեկի՝ 1908 թ. հեղաշրջման արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իշխանության եկած քաղաքական նոր ուժերի՝ երիտթուրքերի գործունեության արդյունքում հաստատված նոր վարչակարգի լուսաբանմանը:

Ինչպես հայտնի է, ժամանակի շատ հայ գործիչներ, նաև մամուլը, սկզբնական շրջանում չկարողացան կողմնորոշվել երիտթուրքերի գործունեության քաղաքական գնահատականի հարցում: Դրա պատճառներից էր նաև այն, որ նրանք քաղաքական ասպարեզից դեռևս վերջնականորեն չհեռացած համիդյան վարչակարգին վերագրեցին երիտթուրքերի կողմից իրականացվող անօրինականությունները: Հայ ժամանակակիցների, այդ թվում՝ հոգևոր առաջնորդների շրջանում միանգամայն ակնհայտ էր 1908 թ. հեղաշրջման արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իշխանության դեկր ստանձնած երիտթուրք պարագլուխներին հայկական կոտորածների պատասխանատվությունից զերծ պահելու միտումը, ինչը հետևանք էր նրանց մեջ արմատացած

այն թյուր մտայնության, թե իբր 1908 թ. հեղշրջումից հետո վերջիններս հետամուտ են եղել 1908 թ. վերահաստատված՝ 1876 թ. սահմանադրությամբ հռչակված դրույթների կենսագործմանը¹:

Նմանօրինակ միտումներից անմասն չմնաց նաև «Մշակը»-, թեև դեռևս 1909 թ. որոշ հոդվածներում ակնհայտորեն նկատվում են կասկածներ՝ երիտթուրքերի «առաջադիմական» վարչակարգի նկատմամբ:

Հոդվածում անդրադարձել ենք թերթի՝ 1909 թ. մայիս ամսից մինչև 1911 թվականի հրատարակություններում ներկայացված՝ երիտթուրքերի հեղաշրջումից ի վեր ստեղծված արևմտահայ իրականությանը, որպես խորհրդանշական շրջան՝ ներկայացնելով երեք տարվա ընթացքում տեղի ունեցած փոխոխությունները: Նշված ժամանակահատվածի ընթացքում ակնհայտ է դառնում թերթի նախնական դիրքորոշման աստիճանական փոփոխությունը երիտթուրքական վարչակարգի նկատմամբ, հատկապես Ադանայի 1909 թ. կոտորածից հետո:

Արևմտահայության վիճակի լուսաբանումը 1909-1910 թթ.

Առհասարակ «Մշակը» անվերապահ դիրք գրավեց Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրական շարժումների նկատմամբ՝ այդ թվում աբդուլհամիդյան և միդհատյան²: «Մի՞ թե հաւանական է, մի՞ թե հնարաւոր է որ մի երկիր այդպէս յանկարծակի կերպով լուսաւորվէր, ամենախոր, ամենազգվելի բարբարոսութենից անմիջապէս անցնէր ամենաազատամիտ երկիրների շարքը...: Այդ սահմանադրությունը, ինչպես Թուրքիայի բոլոր անցած խոստումները, խորամանկ, նենգավոր աչքակապություններ են...»³, - գրում է թերթի հիմնադիր և երկարժամանակյա խմբագիր Գրիգոր Արծրունին: Նա հեռատեսորեն գուշակում է գալիք այն ոճիրները, որ «նոր օսմաններն» արդեն հղանում էին

¹ Տե՛ս Պողոսյան, 2013, 119:

² Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, 2006, 352:

³ Մշակ, 1876, №49, 1:

դեպի իշխանություն տանող ճանապարհի ստորոտներում՝ որպես զենք ընտրելով պանօսմանիզմը⁴:

«Մշակ»-ը փաստում է, որ երիտթուրքերն իրենց գործունեության սկզբնական շրջանում թույլ լինելով, ամեն ջանք գործադրեցին՝ հայերին իրենց «սահմանադրութեան դրօշակին տակ» միավորելու՝ քարոզելով «արդարութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն»⁵:

1909 թ. ապրիլին Ադանայի և Կիլիկիայի մյուս հայաշատ բնակավայրերի կոտորածը, սակայն, անակնկալի բերեց հայ գործիչներին: Նույն թվականին «Մշակ»-ի մայիսյան հոդվածներն արդեն որոշակիորեն անդրադառնում են (ինչի մասին վկայում են նաև դրանց խորագրերը) այդ եղեռնագործությանը, թեև փաստերը դեռևս ստույգ չէին:

«Հայկական ջարդերը» վերնագրով հոդվածում վկայելով, որ տեղի իշխանությունները ոչ մի միջոցի չեն դիմել կանխելու կամ դադարեցնելու անկարգությունները, այդուհանդերձ թերթը գոհունակություն է հայտնում. «...բայց կարմիր սուլթանի գահընկեցութիւնը նախախնամութեան այցելութիւն մը եղաւ ամենուս համար: Եթէ եօթնեակ մըն ալ ուշանար ապրիլի 15-ի երջանիկ օրը, ամբողջ Օսմ. Հայաստանը գուցէ արեան և մոխիրներու կոյտ մը պիտի դառնար»⁶:

Սույնից հետևում ենք, որ թերթը դեռևս չէր ձերբագատվել երկրում իրականացվող վայրագություններն ու անօրինականությունները համիդյան վարչակարգին վերագրելու միտումներից և հույսով սպասում էր, որ մեղավորները կպատժվեն: Նույն միտքն է արձանագրված «Թիւրքիայի շուրջը» հոդվածում, որում ներկայացվում է մարտի 31-ին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցած համիդյան հեղաշրջման փորձի հետևանքները: Դրան հետևում է Կ. Պոլսում մայիսի 11-ին թուրքական սենատում ներկայացված կառավարության «կաբինետի ծրագրի» վերաբերյալ

⁴ Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, հտ. 1, 354:

⁵ Մշակ, 1911, № 30, 2:

⁶ Մշակ, 1909, № 99, 1:

հրապարակումը, որի նպատակն էր սահմանադրության ամրապնդումը: «Մշակ»-ն իր հերթին համոզմունք է հայտնում սահմանադրության ամրապնդման անհրաժեշտության հարցում⁷:

Նմանօրինակ մտածելակերպով տոգորված՝ լոնդոնաբնակ Մինաս Ցոլակը⁸ «Օրուան կեանքէն» հոդվածում դատապարտելով գահը վերադարձնելու սուլթանի փորձը՝ երիտթուրքերին կոչ է անում դասեր քաղել այդ դեպքից և ամրապնդել սահմանադրական կարգերը: Իսկ հայերին կոչ է անում որպես օսմանյան պետության մի կարևոր հատված՝ համագործակցել կառավարության հետ, մոլեռանդության տեղիք տվող և ամեն ինչ միանգամից ձեռք բերելու պահանջներ չներկայացնել, քանի որ մեկ ձեռքի շարժումով չի կարող մաքրագործվել մի պետություն, որը 30 տարի շարունակ չի ունեցել ո՛չ ֆինանս, ո՛չ օրենք, ո՛չ կարգուկանոն, ո՛չ զարգացում կամ առաջադիմելու հնարավորություն⁹:

«Մշակ»-ի թղթակից Շահենը վկայում է, որ երիտթուրքերի խոսափող «Թանին» լրագիրն անգամ, որը մինչև այժմ խիստ ազգայնամոլ էր, վերջին դեպքերից հետո սկսեց փոխել իր լեզուն. նախկինում գրում էր, որ պետք է ամեն մի սկզբունք՝ ցեղի գոյությունը, ներքին անկախությունը, պատմությունը, լեզուն, ավանդությունները ձուլել «տիրող տարրի» գաղափարախոսության մեջ, իսկ այժմ խոստովանում է, որ «օսմանցիությունը» երբեք նման ուղղություն չի պաշտպանել: Թղթակիցը սակայն վստահ չէ, որ քաղաքական ցնցումները հանդարտվելուց հետո «Թանինը» չի սկսի իր հին վարդապետությունը՝ «ամեն բան տիրող տարրին համար»¹⁰:

«Մշակ»-ը ուշադրության կենտրոնում է պահում նաև հայերի

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Լոնդոնաբնակ գործիչ, որը թղթակցում էր հայկական պարբերականներին («Մշակ», «Մուրճ»-ն այլն):

⁹ Մշակ, 1909, № 99, 1:

¹⁰ Մշակ, 1909, № 104, 2:

վիճակի բարելավմանն ուղղված տեղի հայ կազմակերպությունների, այդ թվում պատրիարքարանի և ազգային երեսփոխանական ժողովի կատարած աշխատանքները և գնահատականներ տալիս: Այսպես օրինակ, «Պօլսական նամակներ» բաժինը, հետևելով Կոստանդնուպոլսում ազգային երեսփոխանների ժողովի շարունակական նիստերին, մայիսի 8-ի դրությամբ նշում է, որ հիշատակագրեր ներկայացնող պատգամավորությունը լավ ընդունելության է արժանանում թուրք պետական գործիչների կողմից, խոստումներ լսում, բայց հայերի վիճակը երկրում մնում է նույնը: Հոդվածագիր Շահենը դիմում է թուրք գործիչներին, հատկապես նրանց, ովքեր ըմբռնում են երկրի վիճակի բարելավման անհրաժեշտությունը և փորձում հավատացնել, որ համիդյան վտանգն անցել է, և պետք է վստահել կառավարությանը, գրելով. «Իսկ մենք, ընդհակառակն, կը տեսնենք որ ոչնչացումի կռիւը կը տնէ ամենաբոռն կերպով»: Հետևությունը մեկն է. փոխվել են պաշտոնյաները, բայց ոչ պետական քաղաքականությունը¹¹:

Հետևաբար, թերթը եզրահանգում է, որ Թուրքիան, ինչպես ամեն մի բարեկարգ պետություն, չկարողացավ կատարել հպատակների նկատմամբ իր պարտավորությունները: Երբ պետության մեջ կենտրոնական իշխանությունը մեծացնում է իստությունները և թուլացնում քաղաքացիական ազատությունները, դա անախորժ և ցավալի հանգամանք է հպատակների համար: Իսկ ջարդերի կրկնությունը սահմանադրության առկայության պայմաններում թերթը համարում է հուսահատեցնող երևույթ, որը սպառնում է կտրել բարոյական կապը քաղաքացու և պետության միջև¹²:

Նշելով, որ սահմանադրությունը հայերին պարգևեց 30000 դիակ՝ նկատի ունենալով Ադանայի ջարդերը, «Մշակ»-ի հեղինակը (Ե. կեղծանունով) նշում է, որ դա ապացույց է, որ Թուրքիայում սահմանադրությունը խոսք է, այլ ոչ թե իրականություն,

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Մշակ, 1909, № 104, 1:

այնինչ այն պետք է իր բարերար ազդեցությունը գործադրի հակասահմանադրական ուժերի նկատմամբ, և հորդորում է «Թանին» պարբերականին անարատ պահել սահմանադրության գերագույն նշանակությունը¹³:

Միքայել Նաթանյանը Կահիրեից հղած «Մտահոգիչ երեւոյթներ» խորագրի ներքո հողվածում խոսելով հայ քաղաքական գործիչների՝ առանց պատճառի պաշտոնանկության մասին, եզրահանգում է, որ այս Թուրքիան պատրաստ է ամեն տեսակ փոփոխությունների, բայց ոչ երբեք «սահմանադրական եւ ազատական»:

Այնուամենայնիվ Մ. Նաթանյանը, Մտրակ անունով հեղինակը Վանից, Ա. Քալանթարը և այլ թղթակիցներ հույս են հայտնում, որ երկրում առկա է հանուն սահմանադրական իրավակարգի մարտնչողների թև¹⁴: 1910 թ. հունվարի 6 թվակիր համարում կարդում ենք. «Եթէ կը շատնան երկրին մէջ Ջավիդ և Թալեաթի պէս գործողներ¹⁵, ...տեղի կունենան մեծ բարեփոխութիւններ վարչական գործերու և տիրող բարքերու մէջ»¹⁶:

Մյուս կողմից նույն հեղինակները մտավախություն են հայտնում, որ չի բացառվում, որ այսօրվա ազատական ուժը վաղը դառնա ամենաբռնապետականը: «Պօլսական նամակներ», «Պօլսոյ կեանքեն» և այլ հրապարակումներում «Մշակ»-ի թղթակիցները մի կողմից հուսալով, որ պետք է պատժվեն Կիլիկիայի համիդեական մարդասպանները, մյուս կողմից գրում են, որ

¹³ Մշակ, 1910, № 41, 2:

¹⁴ Մշակ, 1910, № 11, 1, № 55, 2:

¹⁵ Հողվածում նկատի է առնվում այն հանգամանքը, որ Սահմանադրության հռչակումից ոգեշնչված, մի խումբ հայ կանայք ձեռնամուխ եղան վերաբացելու դեռևս 1896 թ. փակված Գում Գափուի «Դպրոցասեր տիկիներին դպրոցը» (վարժարան): Նրանց ընդառաջում են ելնմտական նախարար Ջավիդ բեյը և Ադանայի կուսակալ Ջեմալ բեյը՝ հանրային շինության նախարար Պետրոս Հալաճյանի և Կիլիկիայից ընտրված պառլամենտի անդամ Համբարձում Պոյաճյանի ընկեակցությամբ:

¹⁶ Մշակ, 1910, № 3, 5:

սահմանադրական Թուրքիան գործի դրեց այնպիսի բարբարոսություն, որ անգամ համիդյան Թուրքիան չէր արել¹⁷: Այս տեսանկյունից հատկանշական է երիտթուրքական կոմիտեին տրված «Մշակ»-ի հետևյալ գնահատականը. այն իր երբեմնի փրկարար ուժը գործածում է այլամերժ քաղաքականությամբ՝ քաջալերելով երկրում չարիքն ու արյունահեղությունը, արդարացնում անարդարությունները և դատապարտում ամենաչնչին պատահարները: Որպես վկայություն նշվում է Հիլմի փաշայի նախարարության նկատմամբ ի հայտ եկած դժգոհությունը, որն Ադանայի ջարդարարներին պատժելու համար ստիպված մի քանի թուրք կախեց, իսկ մեկ տարի անց պահանջվեց, որ բանտարկված թուրքերն ազատ արձակվեն: «Այո՛, - գրում է թերթը, - Մ. եւ Յ. Կօմիտեն չի կրնար ներել իր իսլամական և տիրապետողի դիրքին, թոյլ տալու որ գեավուր քրիստոնեայի և մանաւանդ՝ ան ալ հային համար իսլամներ կախուի, բանտարկուին»¹⁸:

Խոսելով հալածանքների վերաբերյալ գավառներից եկող ահագնացող լուրերից, թերթը նշում է, որ այդ ամենը բխում է թուրքական կառավարության հռչակած «ամնիստիայից», ինչի հետևանքով «Ադանան աճիւնացողներուն հետ՝ բէակսիօնի մարդիկ ալ ներումի կարժանանան»¹⁹:

Արևմտահայության վիճակի լուսաբանումը 1911 թ.

«Մշակ»-ի էջերում տպագրված 1911թ. հոդվածներում առավել նկատելի է երիտթուրքական կառավարության նկատմամբ ձևավորված հիասթափությունն ու վերջինիս որդեգրած հայակործան քաղաքականության նկատմամբ թերթի դիրքորոշման կտրուկ փոփոխությունը: Առավել բացահայտ ու քննադատական են դառնում թերթի մոտեցումներն ու հարցադրումները: Հոդվածների հեղինակները ոչ միայն նկարագրում են իրականությունը, ներկայացնում փաստեր հայկական գավառներից,

¹⁷ Մշակ, 1909, № 99, 2, 1910, №20, 1:

¹⁸ Մշակ, 1910, № 53, 2-3:

¹⁹ Մշակ, 1910, №20, 1:

այլև փորձում տալ դրանց պատճառները, գտնել մեղավորներին: «...սհա բոլորվեց արեք տարին՝ և ժողովուրդը՝ քրիստոնեայ թե թիրք՝ ...հարցնում է. «Ո՞ւր են սահմանադրութեան պարգևելիք բարիքները...: Երկիրն այժմ ավելի քայքայված է տնտեսապես ու աւելի աղքատացած...»²⁰:

Թերթն այդ հարցում դատապարտում է հայերի պասիվ կեցվածքը՝ որոշակիորեն մեղադրելով հայկական կուսակցություններին. «...Փոխանակ սիրոյ և համերաշխութեան ոգի ներշնչելու՝ հնչակեանք և դաշնակցականք առանձին կլուբներ հիմնեցին...»²¹:

«Մշակ»-ը դատապարտում է «Ազատամարտ» թերթի դիրքորոշումը, որն իր էջերում Ադանայի «լուսամիտ» կուսակալ Ջեմալ բեյին գովեստներ էր շոայլում և հրամցնում ընթերցողին: Իսկ այժմ լռում է երկրում տիրող անիրավության մասին՝ «իթթի-հադ»-Դաշնակցութեան համաձայնությանը վնաս չհասցնելու համար»²²:

Թերթը համեմատական վերլուծության է ենթարկում համիդյան և երիտթուրքական վարչակարգերը: Համիդի կառավարման ժամանակ անհնարին էր որևէ բառով գրել իրականացվող ջարդերի ու խռովությունների վերաբերյալ, իսկ այժմ թեև որոշ չափով բարձրաձայնվում է, բայց կառավարությունը պատասխանում է կատարյալ լռությամբ և արհամարհանքով: Պատրիարքարանի դիմումներին կառավարությունը պատասխանում է. «Խիստ հրամաններ տրված է հեռագրով այս կարգի դեպքերը արգելելու համար»²³:

Այդպիսով «Հայաջինջ կործանարար քաղաքականությունը կանոնավոր ու անպատիվ շարունակվում է», իսկ Թուրքիայի նոր կուսակցութեան ծրագիրն աչքի է ընկնում իր հետադիմությամբ, դրանում շեշտվում է, որ «անհրաժեշտ է ժողովուրդը կրթել

²⁰ Մշակ, 1911, № 43, 4:

²¹ Նույն տեղում:

²² Մշակ, 1911, № 64, 2:

²³ Մշակ, 1911, № 59, 1:

ագգայնական ոգով»²⁴: «Թիւրք կառավարութիւնը և հայերը», «Լուրեր թիւրքահայ կեանքից» և այլ խորագրերի, «Օրվայ նորութիւններ» բաժնի ներքո «Մշակ»-ը իրավացիորեն նկատում է, որ համիդական բռնակալության տապալումից ի վեր հայ ժողովրդի դրությունն Արևմտյան Հայաստանում բացարձակապես չի փոխվել. քրդերի հարստահարություններն ու ոճրագործությունները հայերի դեմ անխափան ու անպատիժ շարունակվում են, համիդիէ ջոկատները զինաթափ չեն եղել և չեն վերացվել, շարունակվում են Սեբաստիայից, Վանից, Բիթլիսից և մյուս նահանգներից եկող ջարդերի երկյուղալի հետագրերը²⁵: Մամրտանքի եկեղեցիները քայքայված են. Ապարանից Ս. Խաչ վանքը²⁶ Թահիր աղայի կողմից շտեմարանի է վերածվել, իսկ Ժամատունը քրդերի բնակավայր է: Բիթլիսի գավառում ոճրագործությունները շարունակվում են նոր կուսակալ Հաքքը Բեյի թողտվությամբ: Գավառի Խիզան գավառակից հունվարի 14-ին գրված նամակը հաղորդում է, որ 1895 թ. հայկական կոտորածներից ի վեր աննկարագրելի բռնությունների դիմող շեյխ Սեյիդ Ալիին պատժելու բազմաթիվ բողոքներ են հղվել թուրքական կառավարությանը²⁷:

Թերթը հողված առ հողված ի ցույց է դնում, որ նոր իթթիհատական կառավարության կողմից նշանակված կուսակալները, որոնց հետ հայերն սկզբնական շրջանում հույսեր էին կապում և վստահում, իրենց վարքով աստիճանաբար բացահայտում են նոր կառավարության հակահայկական էությունը: Ապա կանխատեսում է, որ ներկա վարչակարգի դեմ ցանկացած քայլ ուղեկցվելու է հայերի ջարդով: Իսկ կառավարությունը, որի կողմից երկրի իրական խաղաղությունն ու անդորրությունը ապահովող էական ոչ մի ձեռնարկում ցարդ չի կատարվել, ինչպես

²⁴ Մշակ, 1911, № 82, 4:

²⁵ Մշակ, 1909, № 59, 2, № 99, 1, 1910, № 41, 2, 1911, № 79, 2, № 82, 4:

²⁶ Վանք պատմական Մեծ Հայքի Մոկք աշխարհի Մամրտանք գավառի Ապարանք գյուղի մոտ:

²⁷ Մշակ, 1910, № 32, 1, 1911, № 79, 2:

միշտ, իր անկարողությունն ու մեղսակից անտարբերությունը պարտակելու համար հայերին որակելու է «անջատողական» «օսմանյան նոր կարգերին դեմ», «դավաճան» կարգախոսերով²⁸: «Եվ ահա թիրքահայը սկսում է հարց տալ իրան. Երբ՞ էր լիս իր համար, բռնապետ Համիդի ժամանակ, թե՞ այժմ՝ սահմանադրական բեթիմի ժամանակ, երբ նա ոչ մի զգալի փոփոխություն իր վիճակի, ոչ մի թեթևություն իր ցաւերի չէ տեսնում»²⁹, հարցնում է «Մշակ»-ի թղթակից Հ. Առաքելյանը:

Որպէս ապացույց, «Մշակ»-ը «Սահմանադրական ճգնաժամը Թիրքիայում» հոդվածում ներկայացնում է երիտթուրքերի կառավարության երկու հոսանքների միջև՝ պահպանողական-ազգայնական և արմատական, տեղի ունեցող պայքարը: Արդյունքում պահպանողական փոքրամասնությունը կարողացավ առավելության հասնել, որի նախաձեռնությամբ պառլամենտի կողմից ընդունվեցին մի շարք հետադիմական որոշումներ, որոնցում գլխավոր դեր էր կատարում շարիաթի օրենքների պահպանումը: Հետադիմականները համախմբվելով զինվորականների շուրջ, նշանաբան են ընտրում «կոբու անհաւատութեան, մասսօնութեան և սիօնիզմի դէմ»: Այս երևույթը թերթը համարում է լուրջ սպառնալիք Թուրքիայի քաղաքական կյանքում՝ գրելով. «Ոչ մի տարակոյս չը կայ, որ քիւրդերը, աւազակապետները կառավարութեան այդպիսի թոյլ և ներողամիտ վարմունքի մէջ կը գործեն լի ու լի խրախուսանք՝ վերսկսելու իրանց նախկին, համիդեան բեթիմի սխրագործութիւնները»³⁰:

Արևմտահայերի տնտեսական ծայրահեղ ծանր վիճակը թերթը ներկայացնում է հողային հարցերի քննարկմամբ³¹: Էրզրումի, Վանի, Մուշի և այլ բնակավայրերի հայերի հողային խնդիրը ծագեց, երբ նախորդ վարչակարգի կողմից իրականացվող հալածանքների հետևանքով հայ բնակիչների մի մասը հեռացավ

²⁸ Մշակ, 1911, № 86, 4:

²⁹ Մշակ, 1911, № 59, 1:

³⁰ Մշակ, 1911, № 86, 2:

³¹ Մշակ, 1910, № 27, 2, 1911, № 59, 1:

տարբեր վայրեր կամ երկրներ: Նրանց մի մասը հասցրել էր ունեցվածքը վաճառել հարևան մահմեդականներին, հողերի մի մասն էլ բռնությամբ, կեղծ փաստաթղթերով անցել էր տեղի քրդերի ձեռքը: Երբ երիտթուրքական հեղաշրջման արդյունքում փախստական հայերը, հավատալով նոր կառավարության խոստումներին, վերադարձան, կառավարությունը նկատի չունեցավ հայերի վավերաթղթերն ու բողոքները և հողերը չվերադարձրեց օրինական տերերին³²: Շարունակելով հայերի հողերը հանձնել մահմեդական եկվորներին՝ կառավարությունը խրախուսում էր վերջինների ներգաղթը:

«Մշակ»-ը ընթերցողի ուշադրությունը բևեռում է նաև հայկական մշակութային կենտրոնների՝ դպրոցների, վանքերի ու եկեղեցիների նկատմամբ թուրքական խուժանի կողմից իրագործվող բարբարոսությունների վրա, քանի որ թուրքի համար անընդունելի էր հայերի տնտեսական ու մշակութային առաջընթացը և «չորս աչքով թալանի հրամանին կը սպասէր»³³: Կեդրոնական վարժարանի օրինակով ցույց է տալիս, որ հայկական դպրոցները կարող էին տևական ժամանակ փակ մնալ, կառավարությունը ձգձգում էր դրանց գործունեության վավերացման գործընթացը, չէր ճանաչում ուսանողների զինվորական օրենքով որոշված իրավունքը և այլն³⁴:

Ա. Քալանթարը նշում է, որ «Թանինը» չի հաշտվում այն մտքի հետ, որ հայոց պատրիարքարանն իր իրավասության ներքո է պահում ազգային կրթական կազմակերպությունների՝ հայկական դպրոցների վերահսկողությունը: «Երբ կա սահմանադրություն, այլևս չպետք է գոյություն պահպանեն առանձնակի արտոնությունները», - գրում է թուրքական լրագիրը: «Մշակ»-ը դեռևս 1910 թ. փետրվարին դատապարտում է «Թանին»-ի դիրքորոշումը, իսկ Ա. Քալանթարը երիտասարդ թուրքերին կոչ է անում սթափվել և հասկանալ, որ երկրում տարբեր ազգային

³²Մշակ, 1911, № 46, 1-2:

³³Մշակ, 1911, № 8, 2:

³⁴Մշակ, 1911, № 55, 2:

մշակութային գործիչների ու հիմնարկությունների առկայությունը բխում է օսմանյան պետության շահերից³⁵:

Եզրակացությունը մեկն է. «Թող աշխարհք հասկնայ, թե վերջապես թիրքը՝ թիրք է. որքան որ ալ քաղաքակրթութի: Շինել չի գիտեր, սակայն վարժ է և ընդունակ քանդելու, կործանելու և ջադելու»³⁶: «Մշակ»-ի թղթակից Հ. Առաքելյանն ամփոփում է. «Այո, ողբալի է հայերի դրութիւնը «սահմանադրական» օսմանեան պետութեան մէջ»³⁷:

Եզրակացություն

Այսպիսով, «Մշակ»-ը երիտթուրքական կառավարության իրական նպատակների բացահայտմամբ հանգում է ճշմարտության, որ երիտթուրքերն ավելի վատթար են սուլթան Աբդուլ Համիդից, իսկ նրանց գործելակերպը, վայրագություններն ու կոտորածներն ապացույց են այն բանի, որ թուրքական պետությունը անկարող է քաղաքակրթվել, անընդունակ է իրացնել սահմանադրական գաղափարներ և արժանի չէ դասվել քաղաքակրթված պետությունների շարքը, այլ մնում է սահմանադրական շպարով ներկված միևնույն վայրենի, ասիական, մոնղոլական վարք ու բարքով պետությունը, որի վրա, իբրև անչափահասի, պետք է հաստատել խնամակալություն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մշակ, Թիֆլիս, 1876, № 49, 1909, № 59, № 99, 104, 1910, № 3, 11, 27, 32, 41, 42, 53, 55, 20, 1911, № 8, 43, 46, 64, 59, 64, 55, 82, 86, 30, 59, 79:

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, XVIII-XIX դարեր, հատոր 1, Գահիրե, 2006:

Ողոջայան Վ., 1909 թ. կիլիկյան կոտորածները ֆրանսիական պատմագրության քննական լույսի ներքո (համառոտ դիտարկումներ), Ցեղասպանագիտական հանդես, հ. 1, Երևան, 2013:

³⁵Մշակ, 1910, № 41, 2, № 42, 1:

³⁶Մշակ, 1911, № 64, 2:

³⁷Մշակ, 1911, № 59, 1:

**COVERAGE OF THE STATE OF EASTERN ARMENIANS
IN THE NEWSPAPER "MSHAK" (1909-1911)
AMIRJANYAN H.**

Summary

Keywords: The Massacre of the Armenians, the Turkish government, The Eastern Armenia, Constitution, the newspaper "Mshak", the Young Turk coup.

"Mshak", as a prominent phenomenon in the Armenian cultural life, kept the most important events in the life of Western Armenians in the center of its attention. The newspaper was actively discussed to the activities of the Young Turks who came to power in the Ottoman Empire as a result of a coup in 1908. The Young-Turks revolution of June 1908 hailed from "Mshak" as the termination of century-long Turkish yoke and despotic rule of the Hamid period. The Armenian figures did in actual act believe the slogans proclaimed by the Young Turks of brotherhood, equal rights and freedom. The authors of the articles on the pages of the newspaper calls on the the Armenian population to remain faithful to the Constitution.

However, the young Turks beginning from the April in 1909 organized the massacre of the Armenians of Adana. In the end, newspaper comes to the conclusion that the Young Turks were behind the lawlessness and nothing has changed in the life of Western Armenians.

**ОСВЕЩЕНИЕ СОСТОЯНИЯ ВОСТОЧНЫХ АРМЯН
В ГАЗЕТЕ "МШАК" (1909-1911 гг.)
АМИРДЖАНЫАН А.**

Резюме

Ключевые слова: Погром армян, турецкое правительство, Западная Армения, Конституция, Газета "Мшак", младотурецкая революция.

"Мшак", как видное явление в армянской культурной жизни, держал в центре своего внимания важнейшие события в жизни западных армян.

Газета активно обсудила деятельность младотурок, пришедших к власти в Османской империи в результате переворота 1908 г. Младотурецкая революция июля 1908 года со стороны “Мшака” тоже была воспринята как завершение векового турецкого ига и деспотизма гамидского периода. Армянские деятели поверили в провозглашенные младотурками лозунги равноправия и свободы. Авторы статей на страницах газеты призывают армянское население оставаться верным Конституции.

Однако младотурки начиная с начала апреля 1909 г. организовали погромы армян в Адане. В конце концов газета приходит к выводу, что за беззакония стояли младотурки и в жизни западных армян ничего не изменилось

ՊԱՐՄԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ

Բանալի բառեր¹ Պարսկահայ գաղթօջախ, «Մշակ» լրագիր, ուղևորություն, Թավրիզ, Սալմաստ, Թեհրան, Ժողովրդագրական վիճակ:

Ներածություն

«Մշակ» լրագրի էջերում պատմագիտական կարևոր նշանակություն ունեն «Պարոն Բաֆֆիի ուղևորութիւնից Պարսկաստանում» վերնագրով հոդվածները, որոնք արժեքավոր տեղեկատվություն են հաղորդում ժամանակաշրջանի պարսկահայ գաղթօջախի հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Այդ առումով ավելի քան դիպուկ է ասել հենց ինքը՝ Բաֆֆին. *«Մինչև Մշակի գոյութիւն ստանալն Պարսկաստանի հայերը խավարի մեջ էին ծածկուած. ոչ մի պարբերական թերթ նոցա վերայ չէր խոսում, նոցա դրութեան գիտակցութիւնը թողնուած էր անուշադիր մոռացութեան մէջ: Մշակ առաջին եղաւ, որ սկսաւ մշակել Պարսկաստանի հարցը»*¹:

Հիրավի, «Մշակ» լրագրի էջերում առկա են ոչ միայն տեղեկատվական բնույթի հաղորդումներ գաղթօջախի հայության կյանքի մասին, այլ նաև, որ չափազանց կարևոր է հայ իրակալության մեջ, թերևս առաջին անգամ լրագրական հետաքննության արդյունքների հիման վրա են լուսաբանված ընդհանրապես հայ-պարսկական հարաբերությունների տարբեր խնդիրները:

Ժողովրդագրական և ազգագրական տեղեկությունները պարսկահայ գաղթօջախի վերաբերյալ

¹ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 47, 3:

Պարսկաստանում հայության թվաքանակի վերաբերյալ կարևոր է հաշվի առնել վիճակագրական հետևյալ տվյալները: Այսպես՝ երկրի քրիստոնյա բնակչության մեջ մեծամասնությունն էին կազմում հայերը: Ենթադրվում է, որ 18-րդ դարի վերջին 19-րդ դարի սկզբին հայերի թիվը կազմում էր մոտ 50-60 հազար², 1851 թ.՝ մոտ 20 հազար, 1890 թ.՝ 80 հազար³, 1979 թ.՝ 200 հազար⁴, 2003 թ.՝ 80 հազար⁵, ներկայում՝ շուրջ 50 հազար⁶: Հատկանշական է, որ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը հայրենիքից դուրս ապրող հայության թիվը (չհաշված ցարական և օսմանյան կայսրությունների հայությունը) հասնում էր մոտ 200 հազարի, որից 100 հազարը բնակվում էր Իրանում, իսկ մնացածը՝ աշխարհի տարբեր երկրներում⁷:

1872 թ. Խոյ քաղաք այցելած Բաֆֆին գրում է. «*Եվրոպայի մարդու երևիլը ասիական քաղաքում՝ իսկույն շշուկ բարձրացրուց: Եւ քաղաքի իշխանը, որ էր մի Շահզադայ Նայիրուլ-Սալթանայի տոհմից, ուղարկում է լրտեսներ, գիտնալու իմ ով լինելը: Ես յայտնեցի, թէ բժիշկ եմ ազգով Ընկլիս, և գնում եմ Թեհրան Անգլիացւոց դեսպանատունը*»⁸: Փաստորեն, Բաֆֆուն հաջողվել էր անգլիացու կերպարով մուտք գործել այդ քաղաքը՝ ժողովրդագրական տեղեկություններ հավաքելու նպատակով:

Եվ ահա՝ Սալմաստ գավառի Փայաջուկ գյուղն ուներ 120 տուն հայեր՝ իրենց բնորոշ հյուրասիրությամբ: Բաֆֆին իջևանում է եկեղեցու երեսփոխանի տանը: Հետաքրքիր է, որ ընթրիքից հետո հյուրի՝ իր մոտ մի փոքր խմելու ջուր դնելու խնդրանքին ի պատասխան՝ նրա մոտ փոխարենը դնում են գինի՝ որպես առանձին պատիվ:

² Բայբուրդյան 2005, 462:

³ Բադայան 2011, 397:

⁴ Դալլաքյան 2004, 194:

⁵ Փահկանյան 2003, 240:

⁶ <https://armenpress.am/arm/News/777670/iraN-i-60-hazaraN-oc-haykakan-hamayN-qy-ir-kN-iqN-uN-i-iraN-i.html> դիտվել է 28.06.2022:

⁷ Եղիազարյան 2017, 121:

⁸ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 9, 3:

Բաֆֆին հյուրընկալության թեմային է անդրադառնում Խոյին մոտակա Ռիլիման գյուղաքաղաքի իշխանի հետ հանդիպումը նկարագրելիս: Իշխանի ապարանքում Բաֆֆին արժանանում է պատվի, երբ նրան առաջարկվում է նստել ոչ թե գորգի, այլ աթոռի վրա⁹: Հատկանշական է, որ ներկայացնելով տեղի բարքերն ու կենցաղը, Բաֆֆին միաժամանակ կատարում է Ատրպատականի վերաբերյալ ընդարձակ պատմական էքսկուրսներ՝ հիշատակելով Սալմաստի բերդերից Փիրչավուշը, որից մնացել էին փլատակներ¹⁰: Ի դեպ, իր խոսքին կարծես շունչ հաղորդելու նպատակով Բաֆֆին հատուկ նկարագրում է հայ գեղջկուհուն, որին պայմանական անվանում է Ռեբեկա¹¹: Նկարագրությունից պարզ է դառնում նաև անձնական ապրումների մասին: Փաստորեն, անցյալի հուշերից զատ ընթերցողի ուշադրությունից չի վրիպում ընթացիկ կյանքը:

Թողնելով Սալմաստը՝ Բաֆֆին անցնում է դեպի գավառին սահմանակից դարձած Վանի վիլայեթ՝ *«Հաղբակի շրջան, որտեղ պատմական Կորդուքի լեռներում՝ քրդերի հետ խառը բնակության վայրում, այդ Աժդահակայ ծնունդների հետ, բնակվում են մնացորդներ հայոց հին ցեղերից, որք զբաղվում էին խաշնարածությամբ»*¹²:

Ուշագրավ է, որ Բաֆֆին հետազոտում էր այդ նահապետական մարդկանց կենցաղը և կապը Սալմաստի հայության հետ՝ այդ կերպ կարծես միավորելով ու ընդհանրության մեջ անդրադառնալով արևմտահայությանը և սահմանից արևելք՝ պարսկահայությանը: Հյուրընկալվելով տեղի հայ խաշնարածների առաջնորդի վրանում՝ Բաֆֆին վկայում է, որ վերջիններս պահպանել են որոշ խաղատեսակներ, որոնք կատարում են ընթրիքից հետո զուռնայի և դիռլի երաժշտության ներքո: Խաղերը, որոնք կոչվում էին շարանի կամ շիբատի, տեղի են ունենում

⁹ «Մշակ» 1872, № 16, 3-4:

¹⁰ «Մշակ» 1872, № 23, 3-4:

¹¹ «Մշակ» 1872, № 18, 3-4:

¹² Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 27, 3:

դաշտում, վրանների շուրջ: Տղամարդիկ կռվում են թրերով և պաշտպանվում վահանով: Տվյալ դեպքում Բաֆֆին՝ որպես հմուտ ազգագրագետ նկատում է. *«մինչդեռ մեր ժողովրդի բարձր դասերում այնպես մեծ մասամբ անհետացած են ազգային հատկություններ, նորա ստորին և լեռնաբնակ մասը դեռ պահպանում է իւր մէջ հինաւորց առանձնութիւնքը հայկական քաջագնական կեանքի»*¹³:

Ի դեպ, նույն խնդրին է անդրադարձել մեկ այլ հեղինակ՝ Ավետիս Մաթևոսյանը: Վերջինս այցելել էր Սալմաստին սահմանակից Հաղբակ՝ Խանասոր և պատմում է քրդերի կողմից հայերի կեղեքումների և սպանությունների մասին: Ըստ այս հեղինակի՝ Հաղբակն ուներ մինչև 22 հայաբնակ գյուղ՝ բաղկացած 10-25 գերդաստաններից, բացառություն էր Բաշկալա գյուղաքաղաքը, որի բնակիչների թիվը հասնում էր մինչև 100 տան¹⁴:

Ուրմիան Պարսկաստանի այն գավառներից է, որտեղ առավել մեծ թվով բնակվում են քրիստոնյաները: Բաֆֆու տեղեկություններով՝ 1855 թ., երբ կառավարությունը կազմել էր քրիստոնյաներից զորագունդ, այն բաղկացած էր գավառի հայերից և ասորիներից՝ հայազգի գեներալ Ջաբրայիլ խան Սերթիփի գլխավորությամբ: Ընդ որում, *«գորախումբի մյուս աստիճանավորները նս հայեր էին, սակայն այժմեան քրիստոնեաներից կազմուելու գորախումբի վերայ Կառավարութիւնը չէ կամենում քրիստոնեայ գորապետ նշանակել»*¹⁵: Սակայն 1870-ական թթ. սկզբներին տեղի քրիստոնյաների, այդ թվում՝ հայերի մեջ, առաջացել էր դժգոհություն, քանի որ պետությունը զինվորագրում էր նույնիսկ պատանիներին:

Վերոնշյալ պայմաններում Ուրմիո գավառն ուներ 700 գյուղ մինչև 175.000 բնակչությամբ. *«Ղոցա մեծ մասը թուրքեր են օվշար կոչուած ցեղից, նոցանից փոքր թւով Ասուրիները, յետոյ հայերը, այնուհետև հրէայք, դարաչիներ, քուրդեր: Իսկ Ուրմի*

¹³ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 27, 4:

¹⁴ «Մշակ» 1874, № 20, 3:

¹⁵ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 28, 4:

քաղաքը իւր արուարձաններով ունի մինչև 30 հազար հոգի բնակիչ»¹⁶:

Հարկ է նշել, որ Ուրմիա նահանգում պահպանվել էր երկրագործությունն իր բոլոր նահապետական ձևերով. աճեցնում էին բամբակ, ծխախոտ, ցորեն, բրինձ, քիշմիշ, կտավատ, գերչակ, զարգացած էր այգեգործությունը: Սակայն սոցիալապես ծանր վիճակում էր գտնվում հայ գյուղացին. «*Պարսկաստանում ոչ մի տեղ գիւղացին այնքան նուիրած չէ իւրեան գործին և աշխատութեանը, որպէս այստեղ, և ոչ մի տեղ գիւղացու դրութիւնը այնքան վատթար չէ, որպէս այստեղ: Նոքա ապրում են դառն աղքատութեան մէջ: Որովհետև գիւղացու մշակած հողը պատկանում է զանազան կալուածատէրերին»¹⁷:*

Այդ պայմաններում Բաֆֆին կարևորում է Նասր-էդ-Դին շահի վարած քաղաքականությունը. «*Մի այդպիսի հոգեվարք դրութիւնը Պարսկաստանի անշուշտ կը տանէր նորան դէպի կործանումն, եթէ Պարսկաստանի Գահի վերայ չէրննար նորին Մեծ Նէսրէդդին Շահը: Նա առաջին եղաւ, որ մօլլաների մոլեռանդութեան ընդդէմ, սկսաւ պաշտպանել քրիստոնէայնների, հրէաների և մահմէտականութեան չը պատկանող այլադաւանների իրաւունքը, կարգելով նոցա պահպանութեան համար առանձին պաշտօնակալներ, որք կոչվում էին սարփարաստներ»¹⁸:* Ի դեպ, Բաֆֆին գովեստով է խոսում Պարսկաստանի երկու պետական գործիչների՝ Նասր-էդ-Դին շահի և հայազգի Միրզա Մելքում խանի մասին, որոնք բարեփոխումներով երկիրը զարգացման նոր ռելսերի վրա դրեցին:

XIX դ. 2-րդ կեսին՝ Նասր-էդ-Դին (1848-1896) և Մոզաֆար-էդ-Դին (1896-1906) շահերի կառավարման շրջանում իրանահայության վիճակում տեղի ունեցան դրական առումով կարևոր փոփոխություններ: Իրանի այդ երկու տիրակալներն աշխա-

¹⁶ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 50, 3:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 7, 3:

տում էին հայության գործարար և հոգևոր եռանդին ու ակտիվությանը նոր շունչ հաղորդել¹⁹:

Թերևս հայության կոլորիտային պատկերն է ներկայացված Թավրիզ քաղաքում պարսից Նասր-էդ-Դին շահին դիմավորելու վերաբերյալ հոդվածում՝ թվագրված 1878 թ. մայիսի 12-ին: «Հայերի համար առանձին տեղ նշանակած, որտեղ նրանք կանգնել էին հետևեալ կարգով. մի կողմը զգեստավորված հոգևորականները խաչերով և խաչվառներով, միւս կողմը հայ ուսուցիչները – տեղական դպրոցի աշակերտների հետ և ժողովուրդը: Երբ Շահը մօտեցաւ հայ երեխաներին, նրանք միաձայն երգեցին մի պատշաճաւոր ձայնագրված երգ: Նորին մեծութիւն ժպիտը երեսին մինչև վերջը լսեց հայ մանուկների երգը, որ բաւական երկար էր»²⁰: Ակնհայտ է, որ ընդգծվում էր շահի վերաբերմունքը հայության նկատմամբ:

Այդուհանդերձ, Բաֆֆին ցավով է խոսում այն մասին, որ հայերի մեծ մասը փոխանակ միջնորդ լինելը Մուսուլի, Բաղդադի և Սովուխ - բուլախի միջև առևտրում զբաղված էր վաշխառությամբ: Նշենք, որ Բինաբ, Միանդաբ և Մարաղա փոքր գավառները մեծմասամբ բնակեցված էր թուրքերով, իսկ Սովուխ բուլախը՝ քրդերով: Թեև հայերն այստեղ փոքրաթիվ էին, սակայն «Մարաղայում, Սովուխ -բուլախում առաջին անգամ ես հանդիպեցայ հայ ազգաբնակության, որք իւրեանց մայրենի լեզուն չը գիտէին և խօսում էին տաճկերէն»²¹: Փաստորեն, քննարկելով հայերի աշխատանքային գործունեության տեսակները, Բաֆֆին միաժամանակ և՛ բարձրացնում էր թուրքախոս հայերի հարցը, և՛ մյուս կողմից հետաքրքրական է, որ Թավրիզում հանդիպելով բազմաթիվ գաղթականների՝ ընդգծում է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը խոսում էր իր գավառական բարբառով, «բայց երբ խօ-

¹⁹ Բայբուրդյան 2013, 211:

²⁰ Տե՛ս «Մշակ» 1878, № 76, 3:

²¹ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 19, 4:

սակցութիւնը դառնում էր ընդհանուր, նոքա գործ էին ածում բաւականին մշակուած լեզու»²²: Խոսքն արևելահայ գրական լեզվի մասին է:

Պարսկաստանում հայերը՝ որպէս քրիստոնյա ազգ, զբաղեցնում էին առաջին տեղը, ուստի տարբեր առաքելություններով Պարսկաստան գործուղված եվրոպացիները կրօնի խտրության պատճառով, չկարողանալով ամուսնա-ընտանեկան կապեր հաստատել պարսիկների հետ, այդ հարցով դիմում էին հայերին: Այդ կապակցությամբ «Մշակ» լրագիրը մեջբերում է դեռևս 1858 թ. Փարիզում իր աշխատությունը հրատարակած Գոբինոյին: Վերջինս գրում է. «Եւրոպացիների ապօրինաւոր ամուսնութիւնը հայ կանանց հետ ի սկզբան ծագումն է առել Սալմաստից: 1818... թուին, ... Դեսպանը տեսնելով Պարսկաստանի ընտանեկան փակուած կեանքը, որոնել տուաւ Թէհրանի, Սպահանու և Համադանի հայերի մէջ մի անպսակ կին, այդ բանը իրեն Պարսկաստանի հայերի մէջ չը յաջողելով, նա մարդ ուղարկեց Ասորպատական գաւառը, ուր վերջապէս Սալմաստը առաջին օրինակը տուաւ այդպիսի մի ապօրինաւորութեան, երկու աղջիկ յղելով դեսպանին, որոնց մինն ինքն պահեց, իսկ միւսը իւր փոխանորդը»²³: Ակնհայտ է, որ ծայրամասային գաղափարներում սոցիալ-իրավական խնդիրներ ունեցող հայության որոշ խմբեր հավանաբար տեղ են տվել այդպիսի ամուսնությունների: Սակայն «Մշակ»-ի հոդվածագիրն ընդգծում էր, որ տեղի հայությունը դիմել էր այդ քայլին ծայրահեղ աղքատության պատճառով:

Ի հավելումն վերոնշյալի՝ Ճշմարտասեր կեղծանվամբ հեղինակը քննադատում է մեկ այլ հոդվածի հեղինակ Մ. Ն.-ին, թե «Հայոց հոգևոր կառավարությունը արգելեց սաստիկ, որ հայերը օտարների հետ խնամութիւն չանեն, ամեն զգուշութեամբ հսկեց, որ այդ ապօրինաւոր ամուսնութիւնից ծնած զավակները հայոց եկեղեցում մկրտուին և հայոց դաւանութեան պատկանեն»²⁴:

²² Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 27, 4:

²³ Տե՛ս «Մշակ» 1875, № 11, 3:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ավելին, այս հեղինակը գրում է, որ բոլորովին սխալ է այդ, և նախորդ հոգևոր կառավարությունները այդպիսի միջոցներ չեն ձեռնարկել:

Ուշագրավ է, որ կար նաև հակառակ գործընթացը: Այսպես, «Է. Գ.» անունով հիշատակված մի եվրոպացի էլ իր աղջկան նշանել էր մի հայ երիտասարդի հետ: Թեև «Է. Գ.»-ի կինը հայ էր և իր աղջիկն ու զավակները մկրտվել էին հայկական եկեղեցում, բայց այդ չէր արգելում, որ «Է. Գ.-ն *իւր զավակներին կրթեր բողոքական կրոնի մէջ*»²⁵: Նա իր երկու տղաներին մանկուց ուղարկել էր Շվեյցարիա, և իր նշանված աղջիկն էլ փոքր հասակից դաստիարակվել էր Ուրմիայի բողոքական դպրոցում: Այդ ամենին հայերի մեծ մասը հավանություն չէր տվել: Ակնհայտ է, որ խոսքն այս դեպքում վերաբերում է հայ առաքելական և կաթոլիկ դավանանքի հետևորդների միջև ստեղծված բարդ հարաբերություններին: Այդ մասին է վկայում այն, որ Պարսկաստանի գյուղերից մեկում հարսանիքից հետո սպանված էին գտել հայ կաթոլիկ աղջկան և լուսավորչական երիտասարդին²⁶: Փաստորեն, պարսկահայության կյանքում նկատվել են միջդավանական անհանդուրժողականության դեպքեր:

Ինչ վերաբերում է կաթոլիկ դավանանքի ազատության հարցին, ապա «*նորերս (1875 թ. հոկտեմբեր- Կ.Ս.) Պարսկաստանի դեսպան Ազար փաշան ներկայացաւ Հոսմի պապին, հասցնելով նրան պարսից Շահի ինքնագիր նամակը, աւելացնելով, որ Շահը ուրախութեամբ ընդունեց պապի ընծաները և յայտնեց, թէ Պարսկաստանում հրաման է հրատարակվել, որ թոյլ է տալիս կաթոլիկներին ամբողջ երկրում ազատ դաւանել իրանց կրօնքը*»²⁷: Ակնհայտ է, որ պարսկական իշխանությունները քրիստոնյաների հարցում որդեգրած վերոնշյալ կրոնական քաղաքականությամբ ավելի շուտ լուծում էին որոշ քաղաքական և տն-

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 3, 4:

²⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1875, № 40, 3:

տեսական խնդիրներ՝ եվրոպական երկրների հետ փոխհարաբերություններում:

Քաղաքական հարցերի շուրջ

1873 թ. գարնանը Եվրոպա շահի այցելության առթիվ Բաֆֆին հույս էր հայտնում, որ «Շահի Եւրոպայէն դառնալէն յետոյ, պարսիկները այլ ևս չը պիտի ասեն, թէ «Պարսկաստան լուսաւորութեան կարոտութիւն չունի»»²⁸: Փաստորեն, պարսկական հասարակության համար առաջնային էր կրթական խնդիրը, որի պատճառով էլ նա հաղորդակից չէր ժամանակի քաղաքակիրթ աշխարհին: Ուշագրավ է, որ «Մշակ»-ի արտահայտած այդ տեսակետը համընկնում էր «Morning Post» լրագրին, որը գրում էր. «...Ինչ որ վերաբերում է վերանորոգութիւններին Պարսկաստանի մէջ, - նրանց մասին ... հազիւ կարող է աջողվել որևէ փոփոխութիւն կառավարութեան մէջ, որովհետև մօլլաների գործութիւնը անչափ մեծ է...»²⁹: Խնդրո առարկայի վերաբերյալ պրոֆեսոր Վ. Բայբուրդյանը գրում է, որ երկրի իրական երկու մեծ ուժերը՝ պալատն ու հոգևորականությունը, մշտապես խուլ պայքար էին մղում միմյանց դեմ ի խնդիր կատարյալ տիրապետության: Սակայն տարաձայնությունները բարձրագույն հոգևորականության ու շահի միջև շատ չէին խորանում³⁰:

Այսպիսով, կրոնական գործոնը Պարսկաստանի հասարակական-պետական կյանքում ուներ կարևոր նշանակություն: Հենց այդ գործոնի առկայությամբ էին պայմանավորված թուրք-պարսկական հարաբերությունները և սահմանավեճերը, որոնք ձգվում էին Բայազետից մինչև Բասրա կամ Պարսից ծոց: Այն երկու պետությունների բաժանարար գիծն էր, որի երկայնքով բնակվում էին քրդական ցեղեր: Վերջիններս չէին հպատակվում որևէ պետության և զբաղվում էին ավազակությամբ սահմանա-

²⁸ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 42, 4:

²⁹ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 34, 3:

³⁰ Բայբուրդյան 2005, 480:

մերձ հայաբնակ բնակավայրերում, հատկապես՝ Խոյ, Սալմաստ, Ուրմիա, Սովուխբուլաղ գավառներում³¹:

Ակնհայտ է, որ խաղաղ ճանապարհով հարցի լուծման կողմնակից պարսկական կողմը շահագրգռված էր շուտափույթ լուծել սահմանային վեճերը, մինչդեռ թուրքական կողմն այն ձգձգում էր՝ պատճառ դառնալով պարսկական կողմից սահմանամերձ տարածքների անմշակ մնալուն և լարվածության պահպանմանը, սահմանամերձ շրջաններում բնակվող քրդերի կողմից հայության ունեզրկմանն ու կողոպուտին:

Ավելին, կրոնական հակամարտության պատճառով Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև առաջացել էր խորը թշնամանք: «Մշակ» լրագրի հրապարակումներից մեկի համաձայն՝ Պարսկաստանը ցանկանում էր օգտվել Արևմտյան Հայաստանում ռուսական զորքերի ունեցած հաղթանակներից և Օսմանյան կայսրությունից հետ ստանալ Բաղդադը³²: Խոսքը վերաբերում է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Մյուս կողմից խնդիրն այն էր, որ ավանդաբար պարսից շահը համարվում էր «հավատի պաշտպանը», և այժմ այդ կարևոր տիտղոսը սեփականացրել էր թուրքական սուլթանը, որը ծանր վիրավորանք էր համարվում շիաների համար: Փաստորեն, պարսկական կողմի համար պատեհ առիթ էր առաջացել շտկելու դրությունը:

Ի դեպ, լրագիրը վերլուծելով նշված պատերազմի հարցում Պարսկաստանի որդեգրած չեզոքության և 1878 թ. փետրվարին Նասր-էդ-Դին շահի՝ Փարիզ կատարած ճանապարհորդության մասին, հռետորական հարց է բարձրացնում, «թե Շահը ինչպե՞ս կարող է իր մայրաքաղաքից հեռանալ մի այնպիսի ժամանակ, որ Հայաստանում, իր տերութեան դռների առջև պատերազմող երկու տերութիւնների մէջ խաղաղութիւնը դեռ վերջապէս չէ հաստատուել»³³:

³¹ Տե՛ս «Մշակ» 1875, № 33, 3:

³² «Մշակ» 1877, № 40, 3:

³³ Տե՛ս «Մշակ» 1877, № 40, 3:

Ինչ վերաբերում է 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովին Պարսկաստանի ներկայացրած պահանջներին, ապա լրագիրն իր ընթերցողներին տեղեկացնում է, որ հուլիսի 9-ին կոնգրեսը վճռեց պարսկական հարցը՝ «*Կօտուրը տալով Պարսկաստանին, Սան-Ստեֆանօյի դաշնագրի համեմատ: Պարսից շահի դեսպան Մելքոն խանը ներկայացրեց կօնգրեսի նոյն օրվայ նիստում*»³⁴:

Այսպիսով, «Մշակ» լրագրում հրապարակված բազմաթիվ հոդվածները (պատմա-ազգագրական, ժողովրդագրական, սոցիալ-տնտեսական և այլ ուղղվածությամբ) լույս են սփռում պարսկահայ գաղթօջախի տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության վրա: Դրանցում առկա են և՛ հայկական, և՛ պարսկական, և՛ միջազգային հիշարժան իրադարձություններին պարսկահայ գործիչների մասնակցության, ինչպես նաև համայնքի հասարակական կյանքին առնչվող տեղեկատվություն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բայբուրդյան Վ. 2013, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 211 էջ:

Բայբուրդյան Վ. 2005, Իրանի պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 784 էջ:

Բադալյան Գ. 2011, Իրան. Հանրագիտարան, Երևան, «Հեղինակային» հրատ., 880 էջ:

Դալլաթյան Կ. 2004, Հայ Սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 288 էջ:

Եղիազարյան Ա. և ուրիշներ 2017, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1918 թվականից մինչև մեր օրերը, Երևան, «ԵՊՀ» հրատ., 244 էջ:

Փափկանյան Հ. 2003, Իրան, Հայ Սփյուռքի հանրագիտարան, Իսր. Հովհ. Այվազյան, Ա. Սարգսյան նուրիշ., Երևան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., 235-267 էջ:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1872, № № 3, 9, 16, 18, 23, 27, 28, 42, 47, 50, 1873, № № 7, 19, 27, 34, 1874, № № 3, 20, 1875, № № 11, 33, 40, 1877, № № 40, 80, 1878, № № 76, 118:

³⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1878, № 118, 3:

THE PERSIAN-ARMENIAN COLONY IN "MSHAK" NEWSPAPER MKRTCHYAN K.

Summary

Keywords: Persian-Armenian colony, "Mshak" newspaper, trip, Tabriz, Salmast, Tehran, Demographic condition, ethnographic customs.

On the pages of "Mshak" newspaper, the articles entitled "From Mr. Raffi's trip to Persia" are of historical significance. They convey valuable information about the various spheres of public life of the Persian-Armenian colony of the period.

The article discusses the demographic and ethnographic information about the Persian-Armenian colony in the "Mshak" newspaper, as well as the political and economic situation of Persia in the second half of the 19th century.

Indeed, in the pages of "Mshak" newspaper there are not only informational reports about the life of the Armenians of this colony, but also, which is extremely important, perhaps for the first time in the Armenian reality, based on the results of a journalistic investigation, various problems of Armenian-Persian relations in general are covered.

The newspaper also discussed issues of international relations, as well as the border disputes between Turkey and Persia. They stretched from Bayazet to Basra or the Persian Gulf, which was the dividing line between the two states and along which Kurdish tribes lived. They engaged in banditry in the border settlements, especially in the Armenian provinces of Khoy, Salmast, Urmia. It should be noted that deep enmity arose between the mentioned states as a result of religious sects, about which there are also valuable analytical articles in "Mshak" newspaper.

ПЕРСИДСКО-АРМЯНСКАЯ КОЛОНИЯ НА ГАЗЕТЫ "МШАК" МКРТЧЯН К.

Резюме

Ключевые слова: Персидско-армянская колония, газета "Мшак", путешествие, Тебриз, Салмаст, Тегеран, демографическое положение.

Историческое значение на страницах газеты «Мшак» имеют статьи под названием «Из поездки господина Раффи в Персию». Они несут ценную информацию о различных сферах общественной жизни персидско-армянской колонии того периода.

В статье рассматриваются демографические и этнографические сведения о персидско-армянском поселении в газете «Мшак», а также политическое и экономическое положение Персии во второй половине XIX века.

Ведь на страницах газеты «Мшак» есть не только информационные сводки о жизни армян этой колонии, но и, что крайне важно, пожалуй, впервые в армянских реалиях, основанные на результатах журналистского расследования освещаются различные проблемы армяно-персидских отношений в целом.

В газете также обсуждались вопросы международных отношений, а также пограничные споры между Турцией и Персией. Они простирались от Баязета до Басры или Персидского залива, который был разделительной линией между двумя государствами и вдоль которой проживали курдские племена. Они занимались бандитизмом в пограничных селениях, особенно в армянских провинциях Хой, Салмаст, Урмия. Следует отметить, что между упомянутыми государствами возникла глубокая вражда из-за религиозных сект, о чем также есть ценные аналитические статьи в газете «Мшак».

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ԵՎ «ՄՇԱԿԸ» (1880–1914 թթ.)

*Բանալի բառեր*¹ Արևմտյան Հայաստան, Արևելյան Հայաստան, ժողովրդագրություն, արտագաղթ, «Մշակ» թերթ, համիդյան կոտորածներ, արտագաղթի պատճառներ:

Ներածություն

Ինչպես Հայոց պատմության տարբեր շրջափուլերում, այնպես և XIX դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին արտագաղթը, նաև բնակչության ներքին տեղաշարժերը տարածված երևույթ են եղել՝ որոշակիորեն ազդելով տարածքի ժողովրդագրական պատկերի վրա: Արտագաղթը նշված ժամանակահատվածում արևմտահայ բնակչության ժողովրդագրական փոփոխությունների հիմնական միտումներից էր. խոսքը ԱՄՆ սկսած արտագաղթի, նաև Արևելյան Հայաստանի ուղղությամբ արևմտահայերի գաղթի մասին էր, որն ուներ մի քանի հիմնական պատճառ և Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության ու հայերի թվաքանակի վրա թողեց բավական լուրջ հետևանքներ:

Ասիական Թուրքիայից ԱՄՆ հայերը սկսեցին գաղթել 1869 թ. սկսած, իսկ արդեն 1880-ականներից նրանց թվաքանակը սկսեց աճել¹: ԱՄՆ արտագաղթում էին հիմնականում Խարբերդի, նաև՝ Դիարբեքի, մասամբ նաև այլ նահանգներից և Կ. Պոլսից, մինչդեռ Վանի, Բիթլիսի, նաև Էրզրումի նահանգներից նշված ժամանակահատվածում առավել տարածված միտում էր գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան, Կարսի նահանգ են: Փորձենք վերլուծել նշված ժամանակահատվածում Արևմտյան Հա-

¹ Ավագյան, 2000, 43:

յաստանից հայ բնակչության արտագաղթի խնդրին առնչվող երևույթներն ու իրադարձությունները, կոնկրետ արտագաղթի պատճառներն ու հետևանքները արևելահայ իրականության մեծ հեղինակություն ու տարածում ունեցող թերթերից մեկի՝ «Մշակ»-ի հրապարակած նյութերի հիման վրա: Խնդիրը խիստ կարևորվել է «Մշակ»-ի խմբագրության կողմից, ինչի վկայությունը թերթի բազմաթիվ հրապարակումներն են՝ թղթակցությունները, խմբագրական հոդվածներն ու հենց հոդվածների վերնագրերը:

Արտագաղթի պատճառները

Միանշանակ է, որ «Մշակ»-ի խմբագիրները, կարևորելով խնդիրը և դրա անմիջական հետևանքների վտանգավորությունը, փորձում էին բացատրական, քարոզչական հրապարակումներով հակազդել արտագաղթի ծավալների մեծացմանը. խոսքը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանին, իսկ հետագայում նաև՝ Կարսի, Նախիջևանի բնակավայրերին:

Ինչպես նշվում է արտագաղթի հիմնահարցին նվիրված ծավալուն հոդվածներից մեկում՝ «Հայ իրականության ամենավիրավոր և ցաւոտ կողմերից մեկն է կազմում գաղթականութիւնը, որը դեռ դարեր առաջ՝ պատմական անցեալում իր բացասական ազդեցութիւնն է ունեցել մեր կեանքի վրա»²: Հեղինակը արևմտահայերի արտագաղթի պատճառները համարում է ավելի հիմնավոր, քանի որ նրանք «մինչ օրս էլ կեղեքվում են ու հարստահարվում»³: Խնդիրը նրանում է, որ 1880-ական թթ. կեսերից ուժեղացել էր հայ գյուղացու հողագրկման գործընթացը⁴, ինչն էլ իր հերթին նպաստում էր հիմնականում երկրագործությամբ զբաղվող մարդկանց տնտեսական դրության վատթարացմանը: Պատահական չէ, որ որպես պանդխտության կարևոր պատճառներ՝ տարբեր հոդվածներում նշվում էին տնտեսական վատ

² «Մշակ», 1911, № 99, 3-4:

³ «Մշակ», 1911, № 99, 3-4:

⁴ Հայոց պատմություն, 2020, 457:

դրությունը, հող մշակելու անկարողությունը, սաստիկ աղքատությունը, ինչը ստիպում էր գյուղացուն գաղթել մի առասպելական երկիր, որի մասին լսածը հույսեր էր արթնացնում: Ցավոք, նույն երևույթը սկսել էր նաև ռուսահայերի շրջանում, թեև այստեղ ևս վաղուց արդեն կար գյուղերից դեպի գլխավոր քաղաքներ գաղթելու շարժումը: Արդեն այդ շարժումը ծավալվում էր նաև Սուրմալուի գավառում, հետևաբար, հողվածագրի կարծիքով, պետք էր ամեն ինչ անել դրա առաջն առնելու համար: Խիստ կարևոր դեր այդ աշխատանքներում պետք է ստանձներ, ըստ հեղինակի, գավառի մտավորականությունը՝ փորձելով ժողովրդին հետ պահել գաղթելու ցանկությունից, նրան համոզել, որ եկամտի միակ ու անսպառ աղբյուրը հողն է⁵:

Մեկ այլ հողվածում ևս կարևորվում է գաղթի պատճառների վերհանումը, այլ ոչ թե հետևանքի դեմ պայքարը: Ըստ հեղինակի, գաղթի բոլոր պատճառները երկրորդական են այն հիմնական պատճառի համեմատ, որը դրդում է դիմել պանդխտության, այն է՝ տնտեսական նեղ դրությունը, ավելի որոշակի՝ «հացի խնդիրը»: Գաղթականության երկրորդական պատճառներից են «սովորութիւնը դեպի շարժական, թափառական կեանքը, որը արմատ է գտել հայի բնաւորութեան մեջ, մեր ազգի պատմութեան սկզբից ի վեր», նաև քաղաքակիրթ երկրների ազդեցությունը⁶: Նշված պատճառներից վերջինն է քննում նաև հողվածագիր Արմենը՝ անդրադառնալով ԱՄՆ-ում հաստատվող հայ գաղթականներին: Հեղինակը նշում է, որ որոշ ժամանակ է, ինչ միսիոներ վարձկանները քարոզում են հայերին, թե իրենց ապագան Ամերիկայում է, որ պետք է աշխատել բարեկեցիկ լինելու համար, կարելի է գաղթել երկրի խորքերը, խառնվել բնիկ ժողովրդին ևն⁷: Անշուշտ, հողվածագիրը գրում է ԱՄՆ արտագաղթին նպաստող ոչ պակաս կարևոր հանգամանքի՝ ամերիկյան մի-

⁵ «Մշակ», 1890, №58, 2:

⁶ «Մշակ», 1892, №125, 1- 2:

⁷ «Մշակ», 1902, №9, 3:

սիոներական առաքելության գործունեության կարևոր բաղադրիչի մասին, որը սակայն բավարար չէր արտագաղթի նման հոսանքի ծավալմանը: ԱՄՆ արտագաղթին անդրադառնալիս, շատ կարևոր է ժամանակագրորեն բաժանել արտագաղթողներին ըստ գաղթի դրդող պատճառների ու նպատակների: Խնդրի վերաբերյալ ուշագրավ հետազոտության հեղինակ Վ. Մալքունը եզրակացնում է, որ 1834-1894 թթ. ԱՄՆ գաղթած հայերը գաղթականներ չէին բառի իրական իմաստով: Նրանք լայն մտահորիզոնով, նպատակասլաց, ուսում ստացած մարդիկ էին, գալիս էին ԱՄՆ կրթվելու, արհեստներ, առևտրի հմտություններ սովորելու, նաև ումանք՝ ազատվելու քաղաքական հետապնդումներից: Նրանց նպատակն էր, ի վերջո, վերադառնալ հայրենիք⁸: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ «Մշակ»-ի էջերում ԱՄՆ արտագաղթողների այս շերտի մասին անդրադարձ գրեթե չկա, մինչդեռ տնտեսական գործոնը շեշտվում է արտագաղթի որպես առաջնային պատճառ: Հետագա տարիներին իրավիճակը էականորեն փոխվեց, քանի որ սկսեցին արտագաղթել մարդիկ, որոնք պարզապես ոգևորվում էին արդեն ԱՄՆ-ում հաստատված մարդկանց հաջողություններով և երբեմն նաև իրականությանը ոչ ամբողջովին համապատասխանող պատմություններով:

Համիդյան կոտորածներից հետո շեշտակիորեն աճեցին արևմտահայերի արտագաղթի տեմպերը, թե՛ դեպի Արևելյան Հայաստան, թե՛ դեպի այլ երկրներ և հատկապես՝ ԱՄՆ, ընդ որում՝ գաղթականների հոսքը չէր դադարում կոտորածներից ամիսներ անց: Որպես արտագաղթի պատճառ այլևս սկսեցին շեշտվել ապահովության, անվտանգության խնդիրները, որոնք մի պահ՝ 1908 թ. սահմանադրության ընդունման շրջանում մեղմվեցին, սակայն հետագա տարիներին դարձան արտագաղթի առավել առաջնային պատճառներ:

Արևմտահայերի ծանր դրության, քրդերի անդադար ավարառությունների, հարձակումների, սպասվող կոտորածների

⁸ Malcom, 1919, 60-61.

մասին են ռուսական “Биржевые ведомости” թերթի (Պետերբուրգ) թղթակից Անտուան Բերեգովսկի-Օլգինսկու (հանդես էր գալիս Ս. Օլգենին ծածկանունով) թղթակցությունները, որոնք թարգմանաբար տպվեցին «Մշակ»-ի 1913 թ. մի քանի համարներում⁹: Ալաշկերտի շրջանի գյուղերի վերաբերյալ Օլգենինը գրում է, որ թեև այստեղ երկու տարի առաջ տիրող սպանություններն ու կոդոպուտը չկան, բայց քրիստոնյաների իրավական ու տնտեսական դրությունը անտանելի է դարձել: Մանավանդ հուսահատական էր այն գյուղերի վիճակը, որտեղ սահմանադրության հռչակումից հետո Ռուսաստանից հայեր էին վերադարձել: Վերջին երկու տարիների ընթացքում այստեղ էլ ավելի էին խստացվել հարկերը, մասնավորապես, աշարը պահանջվում էր դրամով, ընդ որում պահանջվում էր այնքան գումար, որ անհնար էր վճարել: Գյուղացիները թղթակցին ասել են, որ «հենց որ ձիւները հալվեն, մենք էլ կը հեռանանք, թող լինի, ինչ որ լինելու է, եթէ մեռնելու ենք, ասելի լաւ է մեռնենք Ռուսաստանում, քան այստեղ, որովհետև անպատճառ զարնանը մեզ կոտորելու են...»¹⁰:

Օլգենինը արևմտահայերի արտագաղթի պատճառ է համարում նաև հայերի զինվորագրությունը. հայերը, ըստ նրա «մարտիրոսագրվում են թուրք իշխանութիւնների շնորհիւ», քանի որ պատերազմի ժամանակ հայ զինվորներին կանգնեցնում էին միշտ առաջին շարքերում, որ առաջին զոհերը հենց նրանք լինեն¹¹: Ըստ Օլգենինի, միայն Մալաթիայի շրջանից գաղթել էին 16-20 տարեկան մոտ 400 հայ երիտասարդներ: «Եթէ այդ ցաւալի երեւոյթը շարունակվի, ապա 10-15 տարի յետոյ Թիւրքահայաստանում ճանապարհորդող արտասահմանցիներ կը տեսնեն ոչ

⁹ Տես՝ «Մշակ», 1913, № 52, 56, 61, 64, 110-113, 115-117 և այլ համարներ: Հետագայում Օլգենինի թղթակցություններն ի մի բերվեցին Ա. Զաքարյանի աշխատության մեջ, տես՝ Զաքարյան Ա., Արևմտահայ իրականությունը ռուս հրապարակախոս Ս. Օլգենինի գնահատմամբ, Ե., Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2014:

¹⁰ «Մշակ», 1913, №61, 1-2:

¹¹ «Մշակ», 1913, №116, 2:

թէ անհետացող Հայաստան, այլ արդէն անհետացած Հայաստան...», - կանխատեսում է Օլգենինը¹²:

Մոտալուտ կոտորածների վախը այս շրջանում արդեն դարձել էր գաղթելու համար առաջնային պատճառ, ընդ որում, խոսքը հատկապես Էրզրումի, Վանի նահանգների բնակավայրերի մասին էր, որտեղից հայերի արտագաղթի հիմնական ուղղությունն էր Արևելյան Հայաստանը, հետագայում նաև՝ այլ տարածքներ: «Մշակ»-ի թղթակից Գ. Տեր Ռուբինյանը Կարս-Թիֆլիս գնացքում հանդիպել է մի խումբ արևմտահայերի, որոնցից մի քանիսը փախել էին հայրենիքից զինվոր չգնալու համար: Գաղթականները Բուլանըխի Լիզ գյուղից էին: Թղթակիցը եզրակացնում է, որ «գաղթականության նոր հոսանք է սկսվում. փախչում են ոչ միայն զինուորացուները, այլ ամբողջ ընտանիքներ, զիջերները գաղտագողի անցնում են սահմանը՝ վստահ քիրստոնեայ պետության հիւրընկալության»¹³:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանից 1880-ականներից աստիճանաբար աճող արտագաղթի որպես հիմնական պատճառներ, թերթի էջերում բերվում են նախ տնտեսական պատճառները, նաև ավարառությունները, ապա՝ արդեն զինվորագրությունը, կոտորածների վախն ու դրանց կրկնվելու հավանականությունը:

Արտագաղթի ուղղությունները

1880 թ. Արևմտյան Հայաստանից ԱՄՆ անցնողների մեծ մասը սկզբնական շրջանում Խարբերդի նահանգի տարբեր բնակավայրերից էին: Խարբերդից ԱՄՆ արտագաղթի ծավալները բնական էին, քանի որ ամերիկյան միսիոներների գործունեությունը այս տարածքում մեծ խթան էր հայության շրջանում՝ արտագաղթելու տվյալ երկիր: Հետագայում ԱՄՆ սկսում են արտագաղթել Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներից, նաև՝ Կարսի, Շիրակի գյուղերից: Արտագաղթողների թվաքանակի ավելացման

¹² «Մշակ», 1913, № 116, 2:

¹³ «Մշակ», 1913, № 74, 2:

վերաբերյալ փաստեր կան արդեն իսկ ԱՄՆ-ում հաստատված հայերի վիճակագրության տեսքով, մասնավորապես, «Ամերիկայի հայ գաղթականների թիվը» 1892 թ. լույս տեսած հոդվածում բերվում են ԱՄՆ-ի այս կամ այն բնակավայրում հայ գաղթականների թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ: Նշվում է, որ գաղթականների միայն մի աննշան մասն է անցագրերով հեռանում Թուրքիայից: Ուստիում և նրա շրջակայքում հաշվվում էր մոտ 2000 հայ, Նյու-Յորքում՝ մոտ 400, Կալիֆոռնիայում 4-500: Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ տարբեր նահանգներում հաշվվում էր մոտ 4000 հայ, որոնց մեջ Խարբերդից գաղթածները մեծամասնություն էին, հարյուրավորով էին հաշվվում Տիգրանակերտից, Բալուից, Քղիից, Մալաթիայից, Չնքուշից գաղթածները, իսկ Հայաստանից ու Թուրքիայի այլ նահանգներից գաղթածները՝ տասնյակներով: ԱՄՆ գաղթականների մեջ այս շրջանում հատուկնեւտ էին մշեցիներն ու վանեցիները¹⁴: Թերթի 1894 թ. համարներից մեկում նշվում է, որ ԱՄՆ-ում հայ գաղթականների թիվը կազմում է արդեն ավելի քան 10000¹⁵: Կարծում ենք, որ նշված թվաքանակը որոշակիորեն ուռճացված է, քանի որ Վ. Մալքումի մեջբերած վիճակագրության համաձայն ԱՄՆ-ում 1894 թ. հաշվվում էր ոչ ավել, քան 3000 հայ¹⁶, իսկ ամերիկահայ մի պարբերականի 1892 թ. հրատարակված մի վիճակագրության համաձայն, հայերի թիվն ԱՄՆ-ում մի քանի հարյուրից դարձել էր 4500¹⁷: ԱՄՆ արտագաղթի ծավալների որոշակի դադար եղավ 1899-1907 թթ. ընթացքում, երբ թուրքական կառավարությունը արգելեց արտագաղթը և միայն 1908 թ. հետո, այն վերսկսեց նոր տեմպերով¹⁸:

Արտագաղթի այլ ուղղությունների վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություն կա թերթի 1890 թ. համարներից մեկում, որտեղ

¹⁴ «Մշակ», 1892, №1, 4:

¹⁵ «Մշակ», 1894, №28, 1:

¹⁶ Malcom, 1919, 61.

¹⁷ «Հայք», 1892, մարտ 1:

¹⁸ The Armenians in Massachusetts, 1937, 28.

նշվում է, որ Արևմտյան Հայաստանից ԱՄՆ սկսած գաղթին ավելացել է նաև գաղթը Հարավային Ամերիկա՝ Չիլի, Արգենտինա և այլ երկրներ, նրանց միանում են նաև ԱՄՆ հասած հայերից նրանք, ովքեր գործ չեն գտնում այդ երկրում: Մինչդեռ Հարավային Ամերիկայի այս երկրներ հասած գաղթականների վիճակը ավելի ծանր էր, քանի որ նրանցից շատերը այստեղ ևս աշխատանք չէին գտնում և թափառում էին սոված ու հիվանդ՝ այս ու այն բնակավայրում: Ավելին, տեղացիներն էլ սաստիկ ատում էին գաղթականներին¹⁹:

Նույն ժամանակաշրջանում առավելապես Վանի, Էրզրումի նահանգներից գաղթականության մեծ հոսք էր նկատվում Կարսի նահանգի բնակավայրերով դեպի Արևելյան Հայաստան: Համիդյան կոտորածներից հետո առավել ակտիվացավ արտագաղթը ոչ միայն դեպի Արևելյան Հայաստան ու ԱՄՆ, այլ նաև՝ Թիֆլիս, Սուխումիի շրջան, Բաթում, Եվրոպական մի քանի երկրներ ևն: Թերթի համարներից մեկում անդրադարձ կա Մեծ Բրիտանիայում հանգրվանած հայ գաղթականների մասին. նրանք Թուրքիայի 22 նահանգների 35 տարբեր քաղաքներից էին՝ Սասուն, Էրզրում, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Վան, Տրապիզոն, Ուրֆա ևն, սակայն մեկ երրորդը Կ. Պոլսից էր, նրանցից շատերը սահուն խոսում էին անգլերեն: Թղթակիցը՝ Զարմայրը գրում է, որ «Անգլիոյ մէջ առաջինն էր, որ հայերու այսչափ մեծ խումբ մը տեսայ, որը պիտի կրնամ մոռնալ երբեք»²⁰:

Թերթի մեկ այլ համարում ներկայացվում է Ուեսթմինսթրի դքսին ուղղված մի նամակ, որում փաստվում է, որ անգլիական ֆոնդից օգնություն են ստանում Բուլղարիայի Վառնա, Ռուշչուկ, Բուրգաս, Շումլա, Ֆիլիպոպոլ քաղաքներում ապաստանած 8000 հայ փախստականներ՝ կանայք, երեխաներ, տղամարդիկ²¹: Մեկ այլ թղթակցության մեջ նշվում է, որ անցյալ 1896 թ.

¹⁹ «Մշակ», 1890, №34, 1:

²⁰ «Մշակ», 1897, №2, 1:

²¹ «Մշակ», 1897, №3, 1:

աշնանը, Կ. Պոլսից Բուլղարիա են գաղթել գլխավորապես Վառնայի ուղղությամբ մոտ 15000 հայեր²²:

Համիդյան կոտորածներից հետո արտագաղթած հայերից, ըստ մի հրապարակման, մոտ 600 հոգի ապաստանել էին Կիպրոսում, սակայն նրանցից շատերը, գոհացուցիչ ապրուստի միջոց չգտնելով, հեռացել էին այլ բնակավայրեր²³:

Կոտորածներից հետո գաղթականներ էին ապաստանել նաև Եգիպտոսում, որոնց թվաքանակը 2000-ից ավել էր, ընդ որում, ըստ թղթակցի՝ Բարեկեցիկ էին 500 հոգի՝ հիմնականում արհեստավորներ, մյուսները անոթի ու մերկ էին, ինչպես մյուս երկրներում հաստատված հայ գաղթականները²⁴:

Ինչ վերաբերում է Կարսի նահանգում ապաստանած հայ գաղթականներին, ապա Եղիշե վարդ. Մուրադյանի կարծիքով, 1897 թ. դրությամբ նրանց թվաքանակը 20240 հոգուց ավել էր²⁵:

Մեծ թվով գաղթականներ համիդյան կոտորածներից հետո ապաստանեցին Սուլիումի շրջանում: Հիմնականում այս գաղթականները Տրապիզոնի նահանգից էին: Թղթակիցը նշում է, որ ճիշտ է, որ վերջին երեսուն տարում Տրապիզոնի վիլայեթից գաղթ է եղել դեպի Սուլիում, բայց եկողները եղել են հիմնականում գյուղերից և ոչ ծովեզրյա քաղաքներից՝ Սամսոն, Օրդու, Կիրասոն, Չարշամբա, բայց կոտորածից հետո եկող գաղթականներին էլ տարբերակել հնարավոր չէ՝ գյուղ թե քաղաք, արհեստավոր, թե վաճառական...²⁶: Թերթի թղթակից Հ. Մուրադյանը, գրում է, որ թուրքահայերի այդ տարածքներ գալուց ի վեր բոլոր ճահիճներն ու փշոտ անտառները հետզհետե վերացել են, անանցանելի ճահիճների փոխարեն այժմ գեղեցիկ արտեր են, գայլերի ու գազանների փոխարեն՝ աշխատասեր ու բանող մարդիկ են ապրում: Մուրադյանը նաև կարծում է, որ եթե նույն այդ

²² «Մշակ», 1897, № 92, 4:

²³ «Մշակ», 1902, №200, 1:

²⁴ «Մշակ», 1897, № 18, 3:

²⁵ «Մշակ», 1897, №5, 3:

²⁶ «Մշակ», 1897, № 37, 1:

թուրքահայը իր հայրենիքում հող ունենա, նա «կը ծաղկեցնէ իր դրախտանման, բայց այժմ աւերակ ու հալածական հայրենիքը»²⁷:

Թերթի էջերում հիշատակություն կա նաև Պարսկաստան անցած արևմտահայ գաղթականների մասին²⁸:

Արտագաղթի հետևանքները

Արտագաղթի հետևանքները մի քանի տեսանկյունից պետք է դիտարկել՝ ժողովրդագրական, ավելի կոնկրետ՝ հայաբնակ բնակավայրերի հայաթափում, տնտեսական, ինչը ենթադրում էր նախ հողերի անմշակ մնալը, նաև սովի և չքավորության տարածում արդեն մնացողների շրջանում նաև արտագաղթածների հայրենիքից կտրվելու, ժամանակի ընթացքում ձուլվելու վտանգը: «Մշակ»-ի խմբագրակազմը գիտակցում էր արտագաղթի հետևանքների ծանրությունն ու փորձում իր ազդեցության շրջանակներում գոնե որևէ կերպ ազդել գաղթի չափերի վրա: «Պանդխտութեան հետեւանքներ» հոդվածը անդրադարձ է գաղթականության ավելի վտանգավոր փուլին, երբ գաղթական տղամարդին միանում էր նրա ընտանիքը՝ կինն ու զավակները: Հեղինակն իրավացիորեն, արտագաղթի այս փուլը անվանում է նոր և կորստաբեր փուլ²⁹: Բնակավայրերի հայաթափման վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կան ռուս հրապարակախոս Օլգենիինի թղթակցություններում: Նա գրում է, որ մի ամսվա ընթացքում Մալաթիայից դուրս էր եկել 470 ընտանիք³⁰, Խարբերդի շրջանից՝ ավելի քան 1000 հայ, Էրզրումի վիլայեթից՝ 1276 հոգի³¹ ևն:

Յավոք, ժողովրդագրական նույն խնդիրների առջև էին կանգնած նաև Կարսի նահանգի, Նախիջևանի, այլ շրջաններ:

²⁷ «Մշակ», 1897, № 153, 1-2:

²⁸ «Մշակ», 1897, № 107, 3:

²⁹ «Մշակ», 1891, №123, 1:

³⁰ «Մշակ», 1913, №110, 1:

³¹ «Մշակ», 1913, №116, 2:

Կարսի շրջանից ակտիվացող արտագաղթի չափերը վերլուծելիս բժ. Ալ. Աբաջյանը գրում է ընդհանրապես հայերի գաղթի լուրջ հետևանքների մասին: Նա մի պատկերավոր համեմատությամբ փորձում է ցույց տալ գաղթի վտանգավորությունը հայ ազգի համար: Ըստ բժշկի, եթե «մեծ ազգերի համար գաղթականությունը աւելի շուտ մի transplantation է, հին արմատից մի թարմ ճիւղ տեղափոխել մի այլ պարարտ հողի վրա այն բացարձակ յոյսով, թէ այդ ոստը կաճի, կը զօրանայ և կուռճացնի անտառը, ընդհակառակը, մեր պայմաններում գաղթականությունը կարելի է նմանեցնել աւելի շուտ մի operation-ի, որտեղ կտրատվում է թարմ ոստը դուրս շպրտվելու և գոսանալու հաւանական վերջաւորութեամբ»³²: Հեղինակը, թերևս, գրում է հայի ինքնությունը կորցնելու վտանգների մասին, ինչը սպառնում էր հատկապես ԱՄՆ գաղթած հայերին: Այս մասին էր նաև գրում թերթի խմբագիր Ա. Քալանթարը: «Ամերիկահայ պանդուխտներ» հոդվածում նա մասնավորապես նշում է, որ եթե Ամերիկայում հաստատվող պանդուխտների առաջին սերունդը կարոտ էր զգում իր հայրենիքի նկատմամբ, ապա երկրորդ սերունդն ավելի ու ավելի սառն էր դառնում, իսկ երրորդ սերունդը իրեն արդեն հարազատ էր զգում ԱՄՆ-ում: Արդյունքում ամերիկահայը կտրվում էր մայր հողից և կապվում օտար երկրի հետ³³:

Կարևոր է հիշատակել այն հանգամանքը, որ հատկապես համիդյան կոտորածներից հետո, եթե օտար երկրներ գաղթող հայերի հիմնական մասը այլևս չէր վերադառնում հայրենիք, ապա 1897 թ. ամռանից սկսած նկատվեց Արևելյան Հայաստան գաղթած արևմտահայ գաղթականների՝ հայրենիք վերադարձի միտում, ինչի վերաբերյալ թերթի էջերում կան բազմաթիվ անդրադարձներ:

³² «Մշակ», 1914, №107, 2:

³³ «Մշակ», 1911, №157, 1:

Եզրակացություն

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին արտագաղթը Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության ժողովրդագրական փոփոխությունների հիմնական միտումներից էր. խոսքն ԱՄՆ սկսած արտագաղթի, նաև Արևելյան Հայաստանի ուղղությամբ արևմտահայերի գաղթի մասին էր: Հիմնահարցը խիստ կարևորվել է «Մշակ» պարբերաթերթի խմբագրության կողմից, ավելին, կարևորվել են թե՛ արտագաղթի պատճառները, թե՛ դրա հետևանքներն ու վտանգները: Թերթի էջերում՝ սկսած 1880-ականից մինչև 1915 թվականն ընկած ժամանակահատվածը, բազմաթիվ անդրադարձներ եղան այս խնդրի վերաբերյալ: Տարիների ընթացքում արևմտահայերի արտագաղթի թեման սկսում է կարևորվել նաև որպես արևելահայերի գաղթի խնդիր, քանի որ արտագաղթի հոսանքն ակտիվանում էր նաև Շիրակի շրջանից և Կարսից, խիստ կարևորվում է Նախիջևանի գյուղերի հայաթափման խնդիրը: Ընդ որում, եթե փորձ էր արվում որոշակիորեն ընդունել արևմտահայերի արտագաղթի պատճառները, ապա արևելահայերի դեպքում դա անընդունելի էր համարվում:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Ամերիկա գաղթած հայերը», «Մշակ», 1894, մարտի 10, №28, Թիֆլիս:

«Ամերիկայի հայ գաղթականների թիվը», «Մշակ», 1892, յունվար 1, №1, Թիֆլիս:

«Անհետացող Հայաստանը: Առանց յոսի եւ արշալոյսի», «Մշակ», 1913, մարտ 20, № 61, Թիֆլիս:

Ապաճեան Ա., «Հայ գաղթականութիւնը դէպի Ամերիկա», «Մշակ», 1914, մայիս 20, №107, Թիֆլիս:

Ավագյան Բ., 2000, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 240 էջ:

Արմէն, «Նամակ Ամերիկայից», «Մշակ», 1902, յունվար 16, № 9, Թիֆլիս:

Գ. Ա. (Գրիգոր Արծրունի ?), «Հայոց գաղթականութիւնը հարաւային Ամերիկայում», «Մշակ», 1890, մարտ 24, №34, Թիֆլիս:

Գ. Ա., «Պանդխտութեան հետեւանքներ», «Մշակ», 1891, հոկտեմբեր

31, №123, Թիֆլիս:

«Գաղթականների վերադարձը», «Մշակ», 1897, օգոստոս 9, № 92, Թիֆլիս:

«Գաղթականության մասին», «Մշակ», 1892, հոկտեմբեր 31, №125, Թիֆլիս:

«Ինչու է գաղթում հայը», «Մշակ», 1897, մարտ 29, № 37, Թիֆլիս:

Կոստանդյան Է., Հայերի ազգային և սոցիալական ճնշումների ուժեղացումը Օսմանյան կայսրությունում, Հայոց պատմություն, 2020, հ. III, գ. I, ՀՀ ԳԱԱ պի, Երևան, էջ 456-461:

«Հայ գաղթականները Անգլիայում: Նամակ Անգլիայից», «Մշակ», 1897, յունվար 4, № 2, Թիֆլիս:

«Հայք», 1892, մարտ 1, Նիւ Եորք:

Մելոյան Գ., «Հայ գաղթականության պատկերն անցեալում եւ ներկայում», «Մշակ», 1911, մայիս 12, № 99, Թիֆլիս:

«Մշակ», 1902, սեպտեմբեր 11, № 200, Թիֆլիս:

«Մշակ», 1897, յունվար 14, № 5, Թիֆլիս:

Սուրադեանց Յ., «Թիրքահայը: Տպաւորութիւններ գրված Ծերեկ-գայից (Սուխումիի շրջան)», «Մշակ», 1897 դեկտեմբեր 30, № 153, Թիֆլիս:

«Նամակ Եգիպտոսից», «Մշակ», 1897, փետրվար 13, № 18, Թիֆլիս:

«Նամակ Պարսկաստանից», Թավրիզ, օգ. 31», «Մշակ», 1897, սեպտեմբեր 13, № 107, Թիֆլիս:

«Պանդխտության սկիզբը Սուրմալու գաւառում», «Մշակ», 1890, մայիս 26, №58, Թիֆլիս:

Տեր Ռուբինյան Գ., «Նոր գաղթականութիւնը», «Մշակ», 1913, ապրիլ, № 74, Թիֆլիս:

Քալանթար Ա., «Ամերիկահայ պանդուխտներ», «Մշակ», 1911, յունիս 23, №157, Թիֆլիս:

«Օլգենիի դասախօսութիւնը», «Մշակ», 1913, մայիս 30, №116, Թիֆլիս:

«Օլգենիի վերադարձը», «Մշակ», 1913, մայիս 22, № 110, Թիֆլիս:

«Ֆերդինանդ իշխանը եւ հայ գաղթականները», «Մշակ», 1897, յունվար 9, № 3, Թիֆլիս:

Malcom V., 1919, The Armenians in America, The Pilgrim Press, Boston, 142 pages.

The Armenians in Massachusetts, 1937, The Armenaian Historical Society, Boston, 148 pages.

**THE PROBLEM OF EMIGRATION OF WESTERN ARMENIANS AND
NEWSPAPER "MSHAK" (1885-1914)
BABLUMYAN A.**

Summary

Keywords: Western Armenia, Eastern Armenia, demography, emigration, newspaper "Mshak", hamidian massacres, reasons of emigration.

Emigration was one of the main trends of the demographic changes of the Armenian population in the Ottoman Empire at the end of XIX - beginning of XX centuries. The matter is both about the emigration of Armenians to the USA, and the migration of Western Armenians to the Eastern Armenia. The migration had several main reasons and quite serious consequences for the demography of Western Armenia and the number of Armenian population.

Thus, from the 1880s to 1915 there were many references to the issue of the emigration of Western Armenians on the pages of the "Mshak" newspaper, which indicates that the issue was very important for the editorial staff, moreover, the reasons for emigration and its consequences were highly emphasized.

Over the years, together with the issue of emigration of Western Armenians, the problem of emigration of Eastern Armenians became a matter of serious concern as well. The problem of increasing emigration from Shirak region, Kars, and depopulation of the villages of Nakhichevan became of utmost importance. Moreover, if reasons for the emigration of Western Armenians were accepted, it was considered unacceptable in the case of Eastern Armenians.

**ПРОБЛЕМА ЭМИГРАЦИИ ЗАПАДНЫХ АРМЯН И ГАЗЕТА
"МШАК" (1885-1914 гг.)
БАБЛУМЯН А.**

Резюме

Ключевые слова: Западная Армения, Восточная Армения, демография, эмиграция, газета «Мшак». гамидовские избиения, причины эмиграции.

Эмиграция была одной из основных тенденций демографических изменений армянского населения Османской империи в конце XIX-начале XX веков. В этот период речь шла об эмиграции армян в США, а также о миграции западных армян в Восточную Армению, которая имела несколько основных причин, а также серьезные последствия для демографии Западной Армении и численности армян.

Редакция газеты «Мшак» представляла последствия и всю опасность эмиграции армян, и не случайно на страницах газеты с 1880-х по 1915 год было много публикаций на эту тему. С годами, наряду с темой эмиграции западных армян, более актуальной стала и проблема эмиграции восточных армян, так как поток эмиграции стал расти и из Восточной Армении – из Ширакской области, Карса и других районов. Важно, что для редакции причины эмиграции западных армян были понятны и приемлимы, а в случае восточных армян это было неприемлемо.

**«ՄՇԱԿ» ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (1890-
ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ)**

Բանալի բառեր՝ «Մշակ», գաղթականություն, Կարսի մարզ, Երևանի նահանգ, կոտորածներ, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություն, Բաթումի մասնաճյուղ:

Ներածություն

19-րդ դարում արդեն արևմտահայությունը քանիցս ակտիվ (1830 թ.-ից սկսած պատերազմների հետևանքով) և ավելի պասիվ՝ ծորուն կերպով գաղթել է աշխարհով մեկ և հիմնականում Կովկասի փոխարքայություն: Արևմտահայերի գաղթը մեծ չափերի հասավ 1894 թ.՝ սկզբում սովի, իսկ այնուհետև աբդուլհամիդյան ջարդարարական քաղաքականության արդյունքում: Գաղթն ընդգրկել էր ողջ Արևմտյան Հայաստանը, սակայն առանձնակի մեծ էին այն տարածքները, որտեղ հաստատված քրդերը լայնորեն ներգրավվել էին համիդիե գնդերի համակարգում: Արևմտահայ գաղթականների տեղաշարժի, դրության, կազմակերպված օգնության և գաղթականների վերադարձի հարցի մասին բավական մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում «Մշակ» թերթը:

Թերթի արձագանքն արևմտահայ գաղթականների տեղաշարժին

«Մշակ»-ը, չնայած ցարական գրաքննության հարուցած դժվարություններին, ընդարձակ տեղ էր հատկացնում արևմտահայության հարցին՝ հանգամանորեն անդրադառնալով 1890-ական թվականներին արևմտահայության տնտեսական կեղեքումներին, սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակեր-

պած արևմտահայության կոտորածին, դրա արդյունքում առաջացած գաղթականների տեղաշարժին, նրանց դրությանը, կազմակերպված օգնությանը և գաղթականների վերադարձի հարցին: Մենք կփորձ ենք ամփոփ ներկայացնել թերթում հրատարակված տեղեկատվությունը գաղթականների վերաբերյալ:

«Մշակ»-ի ունեցած տեղեկությունների համաձայն, գաղթականները Կովկաս էին մտնում հիմնականում 4 գլխավոր ճանապարհներով՝ 1. Մուշի և Վանի կողմից Պարսկաստանի վրայով Ջուլֆա և Շահթախտի պահակակետերով հասնում էին Երևանի նահանգ, 2. Էրզրումի, Բիթլիսի, Խնուսի կողմերից Սարիղամիշի վրայով մտնում էին Կարսի մարզ, 3. Մուշի և Վանի կողմերից Իգդիրի վրայով՝ Երևանի նահանգի Մուրմալու գավառ, 4. Կ. Պոլսի, Տրապիզոն և ծովեզրյա այլ քաղաքներով, ծովային ճանապարհով մտնում էին Բաթումի մարզ և Չերնոմորյան նահանգ¹:

Ըստ «Մշակ» թերթի հաղորդած տեղեկությունների գաղթականներին կարելի է բաժանել երկու խմբի. առաջինը նրանք, ովքեր հասկանալով մոտալուտ վտանգը կարողացել էին վաճառել իրենց գույքն և ինչ-որ չափ ապահով վիճակում հեռանալ հայրենիքից: Երկրորդը նրանք, ովքեր հազիվ կարողացել էին փրկվել կոտորածներից՝ մտածելով միայն անձի փրկության մասին, թողնելով շարժական ու անշարժ գույքը, գաղթել էին: Գաղթականների մեծ մասը 2-րդ խմբին էր պատկանում, որոնք ընչազուրկ հեռացել էին հայրենիքից, իսկ առաջին խմբի գաղթականները, որոնք հիմնականում արհեստավորներ և վաճառականներ էին, մասամբ կողոպտվեցին սահմանն անցնելիս: Փաստորեն, շատ քչերին է հաջողվել սահմանն անցնել իրենց ունեցվածքով և դրա համար էլ կարելի է ասել, որ գաղթականների մեծամասնությունը գտնվում էր ծայրահեղ աղքատ վիճակում²:

Փախստականների մի մասը նույնիսկ ռուս-թուրքական սահման էլ չհասավ. մի մասը զոհ գնաց քուրդ ելուզակների հարձակումներին, մյուս մասն էլ մահացավ սառնամանիքներից և

¹ «Մշակ», 1896, №152, էջ 3:

² «Մշակ», 1897, № 4, էջ 1:

սովից: Եվ «դժոխքից արքայություն մտնողները»³, ինչպես իրենց էին անվանում գաղթականները, ցրվում էին Կովկասով մեկ: Գյուղացիները մեծ մասամբ ապաստանում էին գյուղերում, իսկ արհեստավորներն ու առևտրականները՝ քաղաքներում:

Թերթի տեղեկությունների համաձայն, եղել են նաև դեպքեր, երբ քրդերը, դիմում էին խորամանկության՝ հայերի գաղթը արագացնելու նպատակով, բարձր գներով, գնում են նրանց ունեցվածքը, սակայն նենգաբար կողոպտում էին ճանապարհին և թողնում մերկ ու սոված⁴:

Գաղթականների տեղաբաշխումն ըստ «Մշակ» թերթի

Գաղթականության գերակշռող մասը կենտրոնանում էր սահմանակից Կարսի մարզում: 1893 թ. զարնանից մինչև 1894 թ. հունվար՝ գնալով ավելի էր սաստկանում գաղթականության հոսքը դեպի Կարս: 1894 թ. դրությամբ Կարսի մարզում ապաստանել էր 15-20 տուն փախստական⁵ շուրջ 100 հոգի⁶, որոնց թիվը հետագայում շեշտակիորեն աճեց: Գաղթականները գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության մեջ: Սկզբնական շրջանում փախստականներին, հնարավորության սահմաններում, օգնության ձեռք մեկնեց տեղի բնակչությունը, որը ևս գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ոչ այնքան բարվոք վիճակում: Սակայն, երբ գաղթականների թիվը կտրուկ աճեց, կարսեցիներն այլևս չէին կարողանում օգնել ու պատսպարել նրանց⁷: Տարագրյալ արևմտահայերից շատերը Կարսում հաստատվում էին ժամանակավորապես և որոշ ժամանակ անց տեղափոխվում բնակչության համար առավել հարմար վայրեր: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Կարսի զինվորական մարզի զինվորական նահան-

³ «Մշակ», 1896, № 152, էջ 3:

⁴ «Մշակ», 1893, № 14, էջ 2:

⁵ Տե՛ս «Մշակ», 1894, № 57, էջ 2:

⁶ «Մուրճ», 1894, № 6, էջ 612:

⁷ «Մշակ», 1894, № 27, էջ 2:

գապետ գեներալ-լեյտենանտ Պյոտր Տոմիչի հորդորով ստեղծվում է հանձնաժողով, որի նպատակն էր «չը թողնել, որ սովածութիւնից մեռնեն խեղճերը»⁸: 1894 թ. մարտի դրությամբ այս հանձնաժողովը փախստականների կարիքների համար հավաքում է 1098 ռուբլի: Սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով այս հանձնաժողովին վիճակված էր գործելու մինչև նույն թվականի մայիս⁹:

1895 թ. Աբդուլ Համիդ II-ի կազմակերպած հայկական կոտորածներն ավելի ահագնացան, որի հետևանքով սովարացավ նաև փախստականների հոսքը: Եթե 1894 թ. գաղթած փախստականների չնչին մասին հաջողվել էր նախապես վաճառել իր գույքը, ապա 1895 թ., երբ ահագնացան ջարդերը, նման հնարավորությունը գրեթե բացառվում էր: Փախստականները ռուս-թուրքական սահմանը հատում էին չափազանց ծանր վիճակում: 1895 թ. Կարսի մարզում հաստատված փախստականների թիվը հասնում էր շուրջ 10.000-ի¹⁰, Երևանի նահանգում՝ 11.000-ի¹¹:

«Մշակ»-ում հանդիպում ենք նաև որոշ տեղեկություններ Բաթումի մարզում ապաստանած գաղթականների մասին: Թերթի տեղեկության համաձայն, մինչև 1895 թ. նոյեմբեր Բաթում եկած գաղթականների թիվը հասնում է 300 ընտանիքի, իսկ փախստական ընտանիքների միջին թիվը 5-6 հոգի էր¹²:

1894-1896 թթ. թուրքական յաթաղանից մազապուրծ արևմտահայերն ապաստան են գտնում նաև Ախալքալաք գավառում: Սկզբնական շրջանում Ախալքալաքում ապաստանած թվով 150 գաղթականներ աշխատում էին զինվորական շինությունների վրա: Իսկ 1897 թ. կեսերին տեղ հասան ևս 164 հոգի: Ախալքալաքի գավառում ապաստանած գաղթականների թիվ հասավ մոտ 350-ի¹³:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ «Մշակ», 1894, № 57, էջ 2:

¹⁰ «Մշակ», 1895, № 69, էջ 3:

¹¹ «Մշակ», 1896, № 152, էջ 3:

¹² «Մշակ», 1895, № 133, էջ 3:

¹³ «Մշակ», 1897, № 79, էջ 2:

1897 թ. սկզբին «Մշակ»-ում տպագրված հոդվածում հանգամանալից ներկայացվում է Իգդիրում, Կարսում, Կադզվանում, Վաղարշապատում և Բաթումում ապաստանած գաղթականների սոցիալ-տնտեսական վիճակը, կացությունը: Օրինակ նշվում է, որ Կարսում ապաստանած նորեկ գաղթականները, որոնք հիմնականում բաղկացած են մանկահասակ երեխաներ և կանայք, չունեն ոչ հագուստ և ոչ էլ սնունդ¹⁴:

Գաղթականների օգնության կազմակերպումը

Արևմտահայ գաղթականությանը Կովկասում օգնության ձեռքը են մեկնում հայության գրեթե բոլոր խավերը՝ հատկապես գյուղացիները, որոնք, տեղեկանալով գաղթականության ծանր վիճակի մասին, իրենց հնարավորության սահմաններում պարեն էին մատակարարում: Մի շարք վայրերում տեղական իշխանությունները ևս օժանդակում էր գաղթականներին: Օրինակ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության Կադզվանի մասնաճյուղի անդամները անձամբ շրջում էին Կադզվանի գյուղերում և գյուղացիներին հորդորում ապաստարան տալ գաղթականներին, նրանց համար ցորեն հավաքել և կազմակերպել բժշկական օգնություն: Երբեմն վարչությունը վճարում էր մի բժիշկ ուսանողի, ով ամեն օր այցելում էր բոլոր հիվանդներին:

Փախստականներին օգնելու համար կազմակերպվում էին հանգանակություններ, բարեգործական պարահանդեսներ, ճաշերություններ, և ստացված գումարը ծախսվում էր ի նպաստ կարոտյալների: Երևանի նահանգապետ, կոմս Վլադիմիր Տիգենհաուզենի կարգադրությամբ Երևանում կազմակերպվեց ժամանակավոր մասնաժողով, որին և հանձնվեց պարահանդեսի և հանգանակությունից գոյացած գումար՝ գաղթականներին կարիքները հոգալու համար: Թերթերի խմբագրությունները ևս կազմակերպեցին հանգանակություն, որի արդյունքում Ռուսաստանի «Петербургския ведомости» թերթի խմբագրությունը հավաքել է, 4000, իսկ «Մշակ»-

¹⁴ «Մշակ», 1897, № 4, էջ 1:

ը՝ 3500 ռուբլի¹⁵:

Այնուամենայնիվ ամենամեծ օգնության հույսը հասարակական բարեգործության վրա էր, սակայն անհրաժեշտ էր կազմակերպել նպաստամատույց մարմին: Եվ ահա այդ մարմինը հանդիսացավ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերությունը (ԿՀԲԸ): Օգնությունն ավելի ճիշտ կազմակերպելու համար ընկերությունը մասնաճյուղերին հրահանգեց տեղում մանրամասն տեղեկություններ հավաքել գաղթականների դրության և թվաքանակի մասին: Եվ մինչ ԿՀԲԸ կստանա Կովկասի կառավարչապետության բարձրագույն հրամանը հանգանակություն կազմակերպելու վերաբերյալ, արդեն բազմաթիվ մարդիկ տեղեկանալով, որ ԿՀԲԸ օգնություն է կազմակերպում գաղթականներին օգնելու համար, սկսեցին դրամով, հագուստով և այլ ձևով օգնել ընկերությանը: «Մշակ»-ն իր էջերում պարբերաբար հաղորդում էր ստացված հանգանակությունների մասին: Այսպես, 1896 թ. հոկտեմբերից մինչև 1897 թ. հունվարի 15-ը, Կովկասի կառավարչապետի կարգադրությամբ ԿՀԲԸ-ը ստացավ մոտ 25.000 ռուբլի և մոտ 50 արկղ հին կոշիկ, շոր, կտորներ և այլն: Անկողին հայթայթելու գործը ավելի դժվար էր դեռ որպես ներքնակ կարող էին օգտագործել ուղղակի չոր խոտը, իսկ վերմակի և բարձի պակասը շատ էր զգացվում: Այս առումով զգալի օգնություն էին Թիֆլիսի խորհրդի ուղարկած 900 զինվորականների հին շինելները և բրդե վերմակները: Մակայն 1897 թ. հունվարի 15-ին Կովկասի կառավարչապետ Գրիգորի Գուլիցինի կարգադրությամբ հանգանակություններին վերջ դրվեց հանգանակության իրավունքը հանձնվեց ոստիկանական հիմնարկություններին¹⁶:

Այնուամենայնիվ հայ գաղթականների վիճակը մնում էր անորոշ և կառավարության մշտատանջ խնդիր էր նրանց պահպանման և կերակրման հարցը: Ինչպես գրում է հոդվածագիրը. «Մակայն մի բան շատ պարզ է, որ նրանց Կովկասում պահելը ուղղակի անհնար է, քանի որ նրանց հող հասկացնելն հնարավոր չէ, հաշվի առնելով, որ անգամ տեղացի գաղթականները ունեն հողի խնդիր: Եվ բացի

¹⁵ «Մշակ», 1897, № 11, էջ 2:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 1-2:

այդ, գաղթականների հոսքը շարունակվում էր, այն էլ մեծ թափով»¹⁷: Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական վիճակը հաշվի առնելով՝ հարկավոր էր լուծել հայերի վերադարձի հարցը: Հայ էթնիկ բնակչության թվաքանակի նվազումը խիստ բացասական ազդեցություն էր ունենում Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության վրա:

Գաղթականության վերադարձի հարցի արծարծումը «Մշակ» թերթում

Թերթն անդրադառնում է նաև գաղթականների վերադարձի հարցին և հրապարակում զանազան տեղեկություններ:

1898 թ. Օսմանյան կայսրությունում Ռուսաստանի դեսպան Իվան Զինովկը թուրքական կառավարությունից պահանջեց գաղթած հայերին թույլ տալ վերադառնալ իրենց հայրենիք: Ինչպես հաղորդում է թերթը «Գաղթականների հոսանքը դեպի Թուրքաց Հայաստան սկսվել էր բավական մեծ չափով»¹⁸: Նրանք դիմում են տեղի իշխանություններին՝ խնդրելով անցագիր և նպաստ հայրենիք վերադառնալու համար¹⁹:

1898 թ. կեսերին ԿՀԲԸ Բաթումի մասնաճյուղը խորհրդին տեղեկացնում է, որ բարձրագույն հրամանից հետո գաղթականների հոսքը դեպի հայրենիք մեծացել էր: Այս ամեն ի նկատի ունենալով՝ վարչությունն արդեն բանակցել էր շոգենավի մի քանի ընկերությունների հետ և համաձայնություն ձեռք բերել մատչելի տարբերակով կատարել գաղթականների տեղափոխումը²⁰: 1898 թ. հունիսին Բաթումի մասնաճյուղը ԿՀԲԸ-ն խորհրդից գումար է խնդրում գաղթականների ճանապարհաձախսի համար և ավելացնում, որ արդեն մոտ 40 հոգի շոգենավով վերադարձել է հայրենիք²¹:

¹⁷ «Մշակ», 1897, № 65, էջ 3:

¹⁸ «Մշակ», 1898, № 88, էջ 3:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 922, թ. 6:

²¹ Նույն տեղում, թ. 7:

Բայց թուրքական կառավարությունը նոր արհեստական դժվարություններ է ստեղծում և արգելում է նրանց հայրենիք վերադարձը՝ պատճառաբանելով, որ հայերի վերադարձի թույլտվությունը ենթադրում է 10 հազար հոգի և ոչ թե 10 հազար ընտանիք: Սակայն այս պատճառաբանությունը լիովին անհիմն էր, քանի որ հնարավոր չէր, որ ընտանիքի մի մասը մնար օտարության մեջ, իսկ մի մի մասը վերադառնար հայրենիք: Պարզորոշ երևում է, որ թուրքերը պարզապես ցանկություն չունեին թույլ տալու գաղթականների վերադարձը:

Եզրակացություն

19-րդ դարի 90-ական թվականներին Աբդուլ Համիդի ձեռնարկած ջարդերի արդյունքում աշխարհով մեկ սփռված հայությունը օգնության կարիքի մեջ էր: Մի շարք երկրներ քայլեր ձեռնարկեցին փոքր-ինչ մեղմելու փախստականների վիճակը, սակայն հայ մտավորականության համար կարևորագույն խնդիր էր նրանց վերադարձը հայրենիք, որպեսզի չիրականանա Համիդի ցանկությունը՝ վերջնականապես դատարկել Արևմտյան Հայաստանը հայերից: Այս ամենին է անդրադարձել նաև «Մշակ» թերթը, չնայած իշխանությունների կողմից հարուցած դժվարություններին և արգելքներին՝ հնարավորինս փորձել տեղեկություններ հաղորդել արևմտահայ գաղթականների, նրանց օգնության և հայրենիք վերադառնալու խնդիրների վերաբերյալ: Թերթի խմբագրությունը, իր հնարավորության սահմաններում ևս կարողացել է ի նպաստ հայ գաղթականների կազմակերպել հանգանակություն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Մշակ», Թիֆլիս, 1893 № 14, 1894 № 6, 27, 57, 1895 № 69, 133, 1896 № 152, 1897 № 4, 11, 65, 79, 1898 № 88:

«Մուրճ», Թիֆլիս, 1894, № 6:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 922:

"MSHAK" ABOUT THE ARMENIAN EMIGRATION (in the 1890s) KOSYAN L.

Summary

Keywords: "Mshak", emigration, Kars marz, Yerevan province, massacres, Armenian Charitable Society of the Caucasus, Batumi branch.

The Armenians who survived the Hamidyan massacre scattered throughout the country. Migration covered the whole of Western Armenia. The newspaper "Mshak" provides quite detailed information about the movement of Western Armenian settlers, their situation, organized assistance and the issue of the return of the settlers. And, despite the difficulties and obstacles created by the authorities, he tried to provide as much information as possible about the Western Armenian settlers, their assistance and the problems of returning to their homeland. The newspaper was very popular at that time and could not but touch upon such important issues. The editorial office of the newspaper managed to organize a fundraiser for the benefit of Armenian emigrants.

, МШАКЪ ОБ АРМЯНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ (1890-е гг.) КОСЯН Л.

Резюме

Ключевые слова. «Мшак», эмиграция, Карсский регион, Ереванская область, массовые убийства, Армянское благотворительное общество Кавказа, Батумский филиал.

Армяне, пережившие Гамидянскую резню, рассеялись по всей стране. Миграция охватила всю Западную Армению. Газета "Мшак" сообщает достаточно подробную информацию о передвижении западноармянских переселенцев, их положении, организованной помощи и вопросе возвращения переселенцев. И, несмотря на трудности и препятствия, создаваемые властями, он старался максимально предоставить информацию о западноармянских переселенцах, их помощи и проблемах возвращения на родину. Газета была очень популярна в то время и не могла не затронуть столь важные вопросы. Редакции газеты удалось организовать сбор средств в пользу армянских эмигрантов.

**«ՄՇԱԿԻ» ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՎ
ԵԳԻՊՏԱՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ «ՄՇԱԿԻ»
ԵՎ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ)**

Բանալի բառեր՝ Մշակ, Եգիպտոս, Նուբար Նուբարյան, խորագիր, երգիծաթերթ, հիմնախնդիր:

«Մշակի» էջերում իր հաստատուն տեղն ունի «Պիրամիդներին աշխարհը»: Եգիպտոսն այսպես էր անվանում Հ. Առաքելյանը «Պիրամիդների աշխարհում»²² խորագրով թերթում հրապարակելով իր ուղևորական նոթերը: 1904 թ. դրանք լույս տեսան «Մի ամիս արևելքում» աշխատությամբ, որը երեք մասի էր բաժանված՝ համապատասխանաբար «10 օր Կ. Պոլսում», «10 օր Պիրամիդների աշխարհում», «10 օր Երուսաղեմում»²³:

Եգիպտոսին նվիրված հատվածում հեղինակն ընդգծել է նրա քաղաքակրթական նշանակությունը, անդրադարձներ կատարել պատմական նշանակության քաղաքներին, հուշարձաններին: Հատկապես կարևորել է Ալեքսանդրիան՝ այն անվանելով ոչ միայն «Տիեզերական քաղաքակրթությունների կենտրոն, այլև գիտնականների սրբավայր»²⁴:

Իր ուղևորական նոթերում հեղինակը առանձնակի քննադատական շեշտադրմամբ է հիշատակում եգիպտական հասարակության արատավոր կողմերը՝ խոսելով կրոնական (ինչպես իսլամական, այնպես էլ քրիստոնեական) ծայրահեղական դրսևորումների, հաշիշի օգտագործման, թեթևաբարո կանանց խիստ

²² «Մշակ» 1904, № 44, 49, 114, 115, 120:

²³ **Առաքելյան** 1904, 250:

²⁴ «Մշակ» 1904, № 44:

տարածվածության հետևանքների մասին:

Ելակետ ընդունելով մամուլի՝ ամբոխը հասարակության վերածելու իր տեսանկյունը, «Մշակը» մշտապես տպագրում էր կրթական-լուսավորական հոդվածներ, որոնց լրջությունը շեշտադրելով՝ նշենք, որ դրանք մասամբ կարելի է համարել նաև գիտական ուղեցույցներ: Թերթը մի յուրահատուկ հարթակ էր, որտեղ կրթության, մասնավորապես, կանանց գրագիտության մասին ընդգծված մտահոգությունը, հասարակության վնասակար սովորությունների քննադատությունը, դրանց կանխարգելմանը կամ վերացնելուն ուղղված ջանքերը քննարկվել են բազմաթիվ հոդվածներում:

«Մշակը» տպագրել է մի հոդված՝ «Հայ պատմագիր Աբու Սալեհ»²⁵ խորագրով, որը վերաբերում էր Փարիզի ազգային մատենադարանում պահվող արժեքավոր մի ձեռագրի՝ նվիրված Եգիպտոսի դպտիական եկեղեցիների ու վանքերի 12-րդ դարի նկարագրությանը: «Եգիպտոսի և դրացի երկրների վանքերն ու եկեղեցիները» խորագիրը կրող այդ ձեռագրի հեղինակը համարվում էր մի հայ՝ Աբու Սալեհ անունով: Այն հայտնաբերվել էր Եգիպտոսում՝ 17-րդ դարում, սակայն ամբողջությամբ չէր պահպանված. պակասում էին առաջին քսան էջերը: Ղպտիական եկեղեցիների պատմությանը զուգահեռ՝ ներկայացված էր նաև Մարկոս իբն Դամբար քահանայի կենսագրությունը:

Նշվում է, որ նույն օրերին Օքսֆորդում լույս էր տեսել տվյալ ձեռագրի անգլերեն թարգմանությունը եկեղեցականներ Բ. Թ. Ա. Էվերթսի և Ա. Ջ. Բաթլերի համատեղ ջանքերով²⁶: Ա. Ա. Սալոմոն «Вѣстникъ Европы» պարբերականում՝ «Коптский реформатор» հոդվածում²⁷՝ այդ փաստին անդրադառնալով՝ նշում է, որ եթե Աբու Սալիհը ծնված չլիներ Եգիպտոսի խուլ վայրերից մեկում, նրա անունը կլիներ հայնրահայտ կրոնական բարեփոխիչների անունների կողքին:

²⁵ «Մշակ» 1895, № 146:

²⁶ B.T.A.Evetts, with added Notes by A.J. Butler, Oxford, 1895:

²⁷ «Вѣстникъ Европы», 1895, т. 6, кн11/12.

Հաջորդ համարում, կարդում ենք, որ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության տպարանում Ղևոնդ Ալիշանի խմբագրությամբ լույս է տեսել նշյալ ձեռագրի՝ նաև հայերեն թարգմանության մի մասը՝ վերնագրված «Աբու Սահլ հայ. Պատմություն եկեղեցուց և վանօրէից Եգիպտոսի» վերնագրով²⁸: Նշենք, որ հեղինակի անունն արաբերենով նշված է որպես Շեյխ Աբի Սալի²⁹: Ղ. Ալիշանը ընտրել և թարգմանել էր Հայաստանին և հայերին վերաբերող մասերը, ինչի մասին նա գրել է նաև «Բազմավեպում»³⁰:

Ձեռագրի հետագա ուսումնասիրությունների արդյունքում Աբու Սալիի՝ նշյալ աշխատության հեղինակ լինելու շուրջ կասկածներ են առաջացել: Խնդիրը քննել են ինչպես արևմտյան, այնպես էլ հայ բազմաթիվ հետազոտողներ³¹: Ոմանք կարծում են, տվյալ երկի իրական հեղինակը ազգությամբ ղպտի Աբու ալ-Մաքարիմ Մաադալլահ իբն Ջիրջիս իբն Մասուդ անունով վանականն է եղել, սակայն վերջնական եզրահանգման չեն եկել:

Արաբական գիծը պահպանելով՝ «Մշակը» մեկ այլ համարում անդրադարձել է արաբ պատմիչ Ալ-Վակիդիի՝ հայոց պատմության տեսանկյունից արժեքավոր «Նվաճումների պատմություն» աշխատությունից մի հատվածի՝ «Մի կտոր արաբական պատմագրությունից (հայոց պատմության համար)» խոագրով:

Հայկական հարցը մշտապես իր կիզակետում ունեցող «Մշակի» սրատես հայացքից չի վրիպել «Երիտասարդ Թուրքիա» կուսակցության գործիչների՝ Եգիպտոսում գտնվելու և այնտեղ իրենց պարբերականների լույսընծայման վերաբերյալ լուրերը: Ինչպես հայտնի է, երիտթուրքական վտարանդիական հրատա-

²⁸ Ալիշան 1895, 277:

²⁹ Ալիշան 1895, 277:

³⁰ «Մշակ» 1895, № 147:

³¹ Այս մասին արժեքավոր հետազոտություն է կատարել Գ. Դանիելյանը, (Հայկական վանքերի և եկեղեցիների մասին հիշատակություններ Աբու ալ-Մաքարիմի երկի անհայտ էջերում), Բանբեր Մատենադարանի, 26, 2018, էջ 22–57:

րակությունների կենտրոններից մեկը տվյալ ժամանակահատվածում Եգիպտոսն էր, որտեղ համեմատաբար բարենպաստ միջավայր էր ստեղծված մամուլի ազատության համար:

«Մուրադ բեյը փախուստի է դիմել և ապաստանել է Եգիպտոսում՝ հիմնադրելով «Ալ-միզան» ընդդիմադիր թերթը, այն տպագրվում է 40000 օրինակ», - գրում էր «Մշակը»³²:

Հայտնի է, որ արաբ մտավորականները մեծ ներդրում ունեին երիտթուրքական պարբերականների հրատարակման, ինչպես նաև դրանց գլխավոր կազմակերպության՝ «Իթթիհատ վե թերաքը»-ի մամուլի հիմնադրման գործում: «Երիտասարդ Թուրքիայի» հայտնի գաղափարախոս Ահմեդ Ռիզայի (բարենորոգումների ջատագով, Բեյրութի վիլայեթի ներկայացուցիչ օսմանյան խորհրդարանում և դրա առաջին նախագահը) հետևորդներից էր Խալիլ Ղանեմը: Նրանց ջանքերով 1895 թ. Փարիզում սկսեց հրատարակվել երիտթուրքական շարժման առաջին պաշտոնական պարբերականը՝ «Մեշվերեթ»-ը (Խորհրդակցություն)³³, իսկ 1896 թ. Կահիրեում, ինչպես նշում էր նաև «Մշակը», սկսում է վերստին լույս տեսնել շարժման ամենակարևոր հրատարակություններից մեկը՝ «Միզան»-ը Միզանջի Մուրադի խմբագրությամբ:

«Մշակն» անդրադարձել է այն տեսակետին, որ սուլթանը չի կարող համարվել խալիֆա՝ «Սուլթանը խալիֆա չէ», «Բսլամի խալիֆան»³⁴ հողվածներում: Տվյալ խնդիրը Եգիպտոսի արաբական մամուլի էջերում նույնպես մշտական բանավեճերի առարկա էր: «Մշակը» արդարացիորեն միանգամայն լուրջ է վերաբերում արաբական երգիծական մամուլի արձագանքներին: «Մի

³² «Մշակ» 1895, № 26:

³³ Ահմեդ Ռիզան պարբերականի էջերում սուր ելույթներով հանդես է գալիս հայկական կոտորածների դեմ, միաժամանակ նա և Խալիլ Ղանեմը վերստին կյանքի են կոչում օսմանյան միասնական հայերենից հայեցակարգը՝ դեմ արտահայտվելով կայսրության տարածքում հայերին հատուկ կարգավիճակ շնորհելու գաղափարին, ինչպես նաև մեծ տեղությունների կողմից կայսրության ներքին գործերին միջամտելուն: Նրանք դեմ էին նաև ազգային-ազատագրական շարժումներին (Желтяков 1972, 249–254, Կիրակոսյան 1982, 131–135):

³⁴ «Մշակ» 1897, 18, 105, 121:

արաբերեն լրագրի կարծիքը»³⁵ հոդվածում շեշտադրվում է, «Աբու նազզարա ազզրկա» (Կապույտ ակնոցավորը) հայտնի երգիծաթերթը, որը հրատարակվում էր արաբերեն և պարսկերեն արդեն մեկ տասնյամյակից ավելի (խմբագիրն ու հիմնադիրն էր Յակուբ Սաննուն): «Այդ թերթն, ահա, զբաղվում է եգիպտական և հայկական հարցերով» -գրում էր «Մշակը»: Թերթի խմբագիրը հանդես է գալիս նաև ոչ հայանպաստ ելույթներով: Նա վրդովված է այն հանգամանքից, որ Անգլիան Հայկական հարցն առաջ էր քաշում միայն այն դեպքում, երբ ցանկանում է լուծել Եգիպտական հարցը³⁶: Այս էր պնդում նաև Եգիպտոսի «Ալ Մուշիր» երգիծաթերթը՝ խնդրի վերաբերյալ սուր հոդվածներ ու ծաղրանկարներ հրապարակելով: Այլ եգիպտական թերթեր ևս խնդիրը քննարկում էին մինևույն հարթության մեջ: Ավելորդ չէ, հիշել, որ սուլթանի վարած քաղաքականությունը, նաև մեծ տերությունների դիրքորոշումը Հայկական խնդրում արտացոլված են ժամանակի հեղինակավոր եվրոպական «Le Rire», «L'Assiette au beurre» և «Punch» պարբերականներում լույս տեսած երգիծանկարներում:

XIX դարի երկրորդ կեսին Եգիպտոսի մի շարք ղեկավար պաշտոններ գտնվում էին հայերի ձեռքին, Նուբար Նուբարյանը (Եգիպտոսի առաջին վարչապետը, մի քանի անգամ է ստանձնել այդ պաշտոնը՝ 1878–1879, 1884–1888, 1894–1895)³⁷:

Նրա մասին հասարակական կարծիքը Եգիպտոսում միանշանակ չէր: Արաբալեզու մի քանի պարբերականներում նրա անձն ու գործունեությունը որակվել են հակասական գնահատականներով: Հատկապես իսլամական ուղղվածության մամուլը ընդգծված քննադատական գնահատականներ է հնչեցրել

³⁵ «Մշակ» 1895, թիվ 1:

³⁶ Գրեթե նույնությամբ այս միտքն էին պնդում նաև Եգիպտոսի որոշ այլ պարբերականներ, այդ թվում՝ «Ալ-Ահրամը», (St. u' "أهرام" 1884) և «Ալ-Մուշիրը»:

³⁷ Պեղորան 1910, 156-121. ص. 1995, رفعت الإمام

նրա հասցեին³⁸: Կան հրապարակումներ, որտեղ բանը հասել է ընդհուպ անձնական վիրավորանքների ու հայիոյանքների:

«Մշակը» հնչեցնում է սեփական գնահատականները Նուբար փաշայի գործունեության մասին: Թերթը նշում է, որ նրա կարևոր դերակատարությունը Եգիպտոսում սկսվել է 1866 թվականից, 1878 թ. դարձել է արտաքին գործերի նախարար: Նա է վարել բանակցություններ, որոնց արդյունքում, հստակեցվել են Եգիպտոսի հարաբերությունները սուլթանի հետ, ձեռք է բերվել խեղիվի տիտղոսը կրելու իրավունքը³⁹: Լինելով եվրոպական մշակույթ կրող՝ նա դարձել էր արևմտյան պետությունների ցանկալի թեկնածուն Եգիպտոսի քաղաքական կյանքը կարգավորելու հարցում:

«Մշակն» անդրադարձել է Նուբար փաշայի հրաժարականներին՝ դրսևորելով իր յուրահատուկ վերաբերմունքը Նուբարի անձին ու գործունեությանը: Այսպես՝ «Մինիստրական ճգնաժամը Եգիպտոսում»⁴⁰ հոդվածում կարդում ենք, որ նրա հրաժարականը մեծ արձագանք է գտել դրսում՝ հատկապես Ֆրանսիայում, քանի որ երկրում տեղի ունեցող ամենափոքր իսկ շարժումը կարող էր Եգիպտոսը գցել անորոշության մեջ: «Նուբարը, որին ճանաչում են որպես շատ խորամանկ անձնավորության՝ խիստ առաձգական սկզբունքներով, հանկարծ խոսել է հրաժարականի մասին», - գրում է թերթը՝ նշելով, որ Բրիտանիան Եգիպտոսում պաշտոնյաների հետ հարաբերությունները կարգավորելիս սխալվում է, քանի, որ Նուբարը հարցազրույցներում բազմիցս

³⁸ Իսլամականության հիմնադիր Ջամալ ադ Դին ալ-Աֆղանիի «ալ-Ուրուա ալ-Ուսկա» թերթում Եգիպտոսի ընդհանուր քաղաքական իրավիճակի մասին խոսելիս և Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը քննադատելիս, Նուբար փաշայի գործունեությունը որակվում է բավական կոշտ արտահայտություններով (տե՛ս «العروة الوثقى», "الأهرام"):

³⁹ Եգիպտոսի կառավարչի տիտղոս, պարսկերեն նշանակում է «վեհապետ», «տեր» կամ «իշխան»: Առաջին անգամ այն Իսմայիլ փաշային է շնորհվել 1867 թ. սուլթանի ֆերմանով և գործածության մեջ մնացել մինչև 1914 թ. (տե՛ս The Encyclopaedia of Islam 1986, 4) **Հովհաննիսյան** 2004, 366–367, **Պեդրյան** 1910, 15):

⁴⁰ «Մշակ» 1884, № 44:

հայտնել էր, թե իր և բրիտանական գործիչների հայացքներում այնպիսի մեծ տարբերություն կա, որ միևնույն գործին համատեղ ծառայելն անկարելի է: «Իմ իդեալը, որի համար կռվում էի ես իմ ամբողջ կյանքում, այն էր, որ անգլիացիք առաջնորդեին եգիպտացիների ուժերը: Անգլիացիներին պետք է պատկաներ զադափարը, իդեալը, իսկ եգիպտացիներին՝ իրագործումը: Ես դեմ եմ ձեր հայացքներին, կարո՞ղ եմ արդյոք գործել ես հակառակ իմ սկզբունքների»⁴¹, - ասել էր նա: «Նուբար փաշա»⁴² հողվածում գերմանական պարբերականներին հղելով՝ «Մշակը» Նուբարի հերթական հրաժարականի պատճառը քննարկելով հերքել է այն տեսակետը, որ ինքը հրաժարական է տալիս, որպեսզի նշանակվի հայկական նահանգների նահանգապետ: Դա պարզաբանվել է հաջորդ հողվածում, «Նամակ Եգիպտոսից»⁴³ հրապարակման մեջ (մակագրված «Հայ մը»), որտեղ հաստատվում է, որ նա առողջական խնդիրներ ունեն (վնասված ոտքը տևական ժամանակ չէր ապաքինվում):

«Մամուլի կարծիքը Նուբար փաշայի մասին» հողվածում նշվում է, որ Նուբարի գործունեության շնորհիվ է միայն Եգիպտոսը կարողանում պահպանել իր կիսանկախ վիճակը, և տասնյակ տարիներով հետաձգվել է Եգիպտոսի վերջնական կլանումն Անգլիայի կողմից: Ըստ թերթի՝ նա կիսանկախ Եգիպտոսի ամենամեծ պաշտպանն է եղել: Նրա կառավարման գերագույն նպատակն էր ստեղծել և կառավարել արդար երկիր: Այդ նպատակով էր նա իրականացրել դատաստանական ռեֆորմը⁴⁴:

«Մշակը» նշում է, որ նա «ռչինչ չխնայեց՝ իր ազգի թշվառությունները հնարավորինս մեղմացնելու համար»⁴⁵: Թեև Եգիպտոսում շատերը նրան անվանում էին «Արևելքի քաֆիր», ինքն անձամբ շատ կցանկանար լինել հանուն արդարության պայքարի

⁴¹ «Մշակ» 1895, № 105:

⁴² «Մշակ» 1895, № 137:

⁴³ «Մշակ» 1895, № 142:

⁴⁴ «Մշակ» 1899, № 7:

⁴⁵ «Մշակ» 1899, № 7:

առաջնորդ:

«Մշակն» անդրադարձել է նաև հայ գաղթականության խնդիրներին Եգիպտոսում, այստեղ հիմնադրված ընկերություններին: Նուբարյան ընտանիքը մեծ մասնակցություն ուներ հայապահպանության գործին, որի մասին վկայում էին Ալեքսանդրիայի հայ համայնքում նրա կազմակերպած բազմաթիվ հանգանակությունները հայ գաղթականների համար:

«Նամակ Եգիպտոսից»⁴⁶ հոդվածում խոսվում է Կահիրեում գործող 1891 թ. Երիտասարդների կողմից հիմնադրված «երիտասարդաց ընթերցասիրաց միության» մասին: Նպատակն էր հայ գաղթականության շրջանում բարեգործական հիմունքներով տարածել գրագիտությունը, զարգացնել ընթերցասիրությունը: Հետագա համարներում զետեղված են հայտարարություններ, որտեղ միությունը կոչ էր անում նվիրաբերություններ անել՝ Կահիրեի աղքատ հայ ուսանողներին օգտակար լինելու համար:

«Նամակ Եգիպտոսից»⁴⁷ հոդվածը Եգիպտոս եկած շուրջ 2000 գաղթականների մասին է, որոնց մեծ մասն արհեստավորներ էին:

«Նուբար փաշա և Շահնագարյան վարդապետ»⁴⁸ հոդվածում հիշատակվում է Նուբար-Շահնագարյան գիշերօթիկ վարժարանի ստեղծման պատմությունը, որը Շահնագարյանի թողած կտակի և Նուբար փաշայի կողմից ավելացված գումարների միջոցով իրականություն դարձավ 1866թ.: Ներսես Վարժապետյանը և Գրիգոր Աղաթոնը կարգվել էին հոգաբարձուներ: 1866-1878 թթ. այն Կ. Պոլսի հայկական ամենահայտնի կրթական հաստատությունն էր: Հոդվածի հեղինակն է Հրանտ Ասատուրը: Խոսքը գնում էր նաև Ալեքսանդրիայում կարիքավորներին օգնելու նպատակով հիմնված մի հանձնախմբի մասին: Այդտեղի հան-

⁴⁶ «Մշակ» 1896 թիվ 17:

⁴⁷ «Մշակ» 1897, թիվ 18:

⁴⁸ Մշակ» 1899, թիվ 20:

գանակած գումարները շտապ ուղարկվում էին Կ. Պոլիս՝ պատ-
րիարքի միջոցով օգնությունը կազմակերպելու համար: Թվար-
կելով Նուբար փաշայի և նրա ընտանիքի արած նվիրատվու-
թյունները՝ հեղինակը նշում է, որ գովելի է Նուբարյանների ընտ-
րած դիրքը այդ հարցում: Պողոս փաշան նույնպես մասնակցում
էր հանգանակություններին: Առավել ոգևորիչ էին նրա և իր կնոջ
գրած քաջալերող նամակները հանձնախմբի գործունեության
մասին: Հիրավի, Եգիպտոսի պետական այս հայ պաշտոնյայի
արածը մեծ խրախուսանք և գնահատում էր հանձնախմբի հա-
մար⁴⁹:

Ամփոփենք հետևյալով. «Մշակը» Եգիպտոսին և Եգիպտա-
հայերին առնչվող նյութեր տպագրելիս ընտրել և ընթերցողին
մատուցել է նյութեր, որոնք կարևոր էին ինչպես հայկական, այն-
պես էլ միջազգային նշանակության հիմնախնդիրների լուծման
տեսանկյունից: Պարբերականը կարևորում էր լրատվության ե-
գիպտական ուղղությունը՝ փորձելով ներկայացնել համապար-
փակ տեղեկատվություն ճիշտ արտացոլելով նաև Եգիպտահայ
իրականությունը:

Անդրադարձները հիմնականում վերաբերում են տվյալ ժա-
մանակահատվածում Եգիպտահայերի առօրյային ու Եգիպտա-
հայ քաղաքական գործիչներին՝ մասնավորապես Նուբար Նու-
բարյանին, քաղաքակրթական և դաստիարակչական նշանա-
կության, և հատկապես հայկական հիմնախնդիրների տեսանկ-
յունից կարևորվող այլ իրադարձություններին:

Պարբերականի հրապարակումները ժամանակի մի շարք
արաբալեզու հայտնի պարբերականներում տպագրված նյութի
հետ համադրության հակասությունների ու նմանությունների
վերհանման արդյունքում վկայում են, որ «Մշակը» համաքայլ էր
միջազգային լրահոսին, սակայն ուներ իր սեփական դիրքորո-
շումը, ծանրակշիռ գնահատականներն ու ազդեցությունը:

⁴⁹ «Մշակ» 1896, թիվ 17:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. 1895, Աբու Սահլ Հայ, Պատմություն եկեղեցեաց եւ վարորէից Եգիպտոսի, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար:

Դանիելյան Գ. 2018, Հայկական վանքերի և եկեղեցիների մասին հիշատակություններ Աբու ալ-Մաքարիմի երկի անհայտ էջերում, Բանբեր Սատենադարանի, 26, էջ 22–57:

Կիրակոսյան Զ. 1982, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.), Երևան:

Հովհաննիսյան Ն. 2004, Արաբական երկրների պատմություն, II, Երևան, Զանգակ-97:

Մի ամիս Արեւելքում (Ուղեւորական ակնարկներ, բնութեան նկարագրություններ) 1904, Թիֆլիս, տպ. Հերմես:

Պերդրան Է. 1910, Նուպար փաշա. 1825–1899, Նիշք եւ տպաւորութիւնք, Կ. Պոլիս:

«Вѣстникъ Европы», 1895, т. 6, кн11/12, <https://www.prilib.ru/item/323500>.

«Մշակ», 1904, 44, 49, 114, 115, 120:

«Մշակ», 1895, № 26

«Մշակ», 1899, № 9, 18, 38:

Ahmed J.M. 1960, The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism, London-New York Toronto.

Hartmann Martin 1899, The arabic press of Egypt, London.

The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries Attributed to Abū Ṣāliḥ the Armenian 1895, ed. and trans. by B.T.A. Evetts, with added notes by A.J. Butler (Anecdota Oxoniensa, Semitic Series 7), Oxford.

The Encyclopaedia of Islam, vol. V., Leiden, E.J. Brill, 1986.

Желтяков А. 1972, Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции, Москва.

Левин З.И. 1972, Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и в Египте Новое время, Москва.

Новые Османы и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, Москва, 1958.

Петросян Ю.А. 1971, Младотурецкое движение, Москва.

Фадеева И.Л. 1985, Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-пантуркизм), XIX – начало XX в., Москва.

الجزء الأول, كتاب المغازي, الواقدي, <https://books-library.website/free->

- ”العروة الوثقى” 1884
”المنشير” 1895-1898
”الأهرام”
3.1. محمد رفعة الامام الأرمن في مصر، القرن التاسع عشر، القاهرة، 1995
3.2. محمد رفعة الامام، الأرمن في مصر 1896-1961، القاهرة 2003.
3.3. فاروق ابو زيد، الصحافة المتخصصة، القاهرة، 1986.
3.4. عبد اللطيف احمد حمزة، الصحافة المصرية في مائة عام-www.al-
mustafa.com.pdf,
3.5. عبد اللطيف همزة، الصحافة العربية في مصر منذ نشأتها إلى منتصف القرن التاسع
عشر، دار الفكر العربية، 1985.
3.6. سامي عزيز، الصحافة المصرية وموقفها من الاحتلال الانجليزي،
القاهرة، 1968.
3.7. صالح زهر الدين، سياسة الحكومة العثمانية في أرمنيا الغربية وموقف القوى
الدولية منها، انطلياس 2010.
3.8. ابراهيم عبده، تطوّر الصحافة المصرية 1898-1951.

MSHAK NEWSPAPER PUBLICATIONS ABOUT EGYPT AND
EGYPTIAN ARMENIANS (PARALLELS IN THE PUBLICATIONS OF
MSHAK AND ARABIC PERIODICALS)
ERANOSYAN N.

Summry

Keywords: "Mshak", Egypt, Nubar Nubaryan, headline, satirical newspaper, problem.

Materials about Egypt and the Egyptian Armenians take pride of place in the publications of the Mshak newspaper in the form of articles, travel notes, announcements, and news.

With regard to the foregoing, we can say that the publication highlighted the theme of Egypt in its news and conveyed to its reader comprehensive information reflecting the Egyptian-Armenian reality.

These reflections tell us about the daily and cultural-educational activities of the Egyptian Armenians during the mentioned period.

The article also talks about the activities of the Egyptian-Armenian

political figures involved in events important for the “Armenian question”.

In particular, it highlights the activities of Nubar Nubaryan.

Summarizing the above by analyzing the contradictions and similarities with the materials published in the well-known Arabic-language periodicals of that time, it is obvious that Mshak kept pace with international news, but had its own point of view, expertise and influence on the readers' worldview.

**ПУБЛИКАЦИИ «МШАК» О ЕГИПТЕ И ЕГИПЕТСКИХ АРМЯНАХ
(ПАРАЛЛЕЛИ В ПУБЛИКАЦИЯХ «МШАК» И АРАБСКИХ
ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ)
ЕРАНОСЯН Н.**

Резюме

Ключевые слова. «Мшак», Египет, Нубар Нубарян, заголовок, сатирическая газета, проблема.

Материалы, связанные с Египтом и египетскими армянами, занимают почетное место в публикациях издания «Мшак» в виде статей, путевых заметок, объявлений, новостей.

Изучая вышеизложенное, можно констатировать, что издание подчеркивало тему Египта в своих новостях и транслировало своему читателю исчерпывающую информацию, отражающую египетско-армянскую действительность.

Размышления повествуют о повседневной и культурно-просветительской деятельности египетских армян в указанный период.

В статье затронута деятельность и египетско-армянских политических фигур, занимающихся событиями, важными с точки зрения «армянского вопроса».

В частности, речь идёт о деятельности Нубара Нубаряна.

В результате анализа противоречий и сходств с материалами, опубликованными в известных арабоязычных периодических изданиях того времени, очевидно, что «Мшак» шел в ногу с международными новостями, но имел свой собственный взгляд, экспертизу и влияние на мировоззрение читателей.

**ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԵՑԻՆԵՐԸ «ՄՇԱԿ»-Ի
ԷՋԵՐՈՒՆ ՄԷՋ
(Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՆ)**

Բանալի բառեր՝ գաղթականներ, կոտորած, Սուրիոյ անապատներ, Միջագետք, արքայ, Զեյթուն, Մարաշ:

Ներածություն

Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան 1915թ. ջարդերու վերաբերեալ բազմաքանակ վաւերագրերու կողքին մեծ նշանակութիւն ունին այդ ժամանակաշրջանին հրատարակուած հայ եւ օտարերկրեայ պարբերական մամուլի նիւթերը:

Քսաներոյ դարասկիզբին արեւելահայ իրականութեան մէջ առաւել ազդեցիկ պարբերականներէն էր «Մշակ»-ը, որ 1872-ին Թիֆլիսի մէջ հիմնադրուելով ժամանակի ամենայայտնի մտաւորականներէն մէկուն՝ Գրիգոր Արծրունիի կողմէ, գործեց մինչեւ 1921թ. ընդհուպ՝ Վրաստանի խորհրդայնացման առաջին օրը, Փետրուարի 25-ը, ուրոյն եւ պատուաբեր դերը ունենալով հայ պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ:

Թերթի էջերուն լայնօրէն լուսաբանուած են ոչ միայն 19-րդ դարու վերջի քառորդի, այլեւ՝ 20-րդ դարասկիզբի իրադարձութիւնները (Համիտեան կոտորած, Առաջին աշխարհամարտ, Թուրքիոյ հայահալած քաղաքականութիւն, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հայաթափում, Եղեռն, հայերու նկատմամբ մեծ տէրութիւններու քաղաքականութիւն, Արեւելեան Հայաստանի մէջ տեղի ունեցող պատմաքաղաքական իրադարձութիւնները, ինչպէս նաեւ հայկական գաղթավայրերու մասին հարուստ տեղեկութիւններ):

Նպատակայարմար գտանք տոյն ելոյթով ներկայացնել

«Մշակ»-ի 1915թ.-ի համարներուն մէջ թեմային վերաբերող տեղեկութիւնները Ա.Աշխարհամարտի տարիներուն Կիլիկիոյ եւ կիլիկեցի հայերու տեղահանութեան ու կոտորածներուն վերաբերեալ: Մեր խնդիրն է՝ ի մի բերել Կիլիկիոյ պատմութեան չարաղէտ անկիւնադարձի վերաբերեալ թերթի հաղորդած տեղեկութիւնները, որոնք սկզբնաղբիւրային նշանակութիւն եւ ճանաչողական արժէք ունին Կիլիկիոյ պատմութեան այդ ծանրագոյն շրջանի եւ ի մասնաւորի անոնց գաղթի մասին դէպի Միջագետք, Հալէպ, Դամասկոս, Հաւուրան, Րասուլ-Այն Տէր Զօր եւ այլ սահմանային վայրերու ուսումնասիրութեան համար:

«Մշակ»-ի 1915-1921թթ. Կիլիկիոյ եւ կիլիկեցիներու վերաբերեալ նիւթերը ընթերցողին ներկայացուած են, ընդհանրապէս, Արեւմտեան Հայաստանի այդ թուականներու իրադարձութիւններու հետ համատեղ: Թեմային առնչուող նիւթերը «Մշակ»-ի 1915թ.-ի համարներուն մէջ հանդէս եկած են -«Հայերի վիճակը Թիւրքիայում, Կիլիկիայի հայերի վիճակը», «Ռուս թիւրքական ռազմաբեմից», -«Դժոխային ծրագիր», -«Հայերի դրութիւնը Թիւրքահայաստանում», -«Հայ ժողովրդի տառապանքը», «Համաշխարհային պատերազմ»- «Կիլիկիոյ հայութեան տարագրումը (սրտաճվիկ մանրամասնութիւններ)» եւ այլ խորագիրներով: Այդտեղ առաւելաբար անդրադարձ կայ Արծուաբոյն Զէյթունի եւ զէյթունահայուն մղած պայքարին, տեղահանութեան եւ գաղթի վերաբերեալ: Ոչ պակաս տեղեկութիւններ կան՝ Ատանայի, Տարսնի, Մերսինի, Այնթապի, Քիլիսի, Հաճընի եւ այլոց վերաբերեալ:

Գաղտնիք չէ, որ 1914թ.-ին, Ա. աշխարհամարտի օրերուն, Թուրքիան «գինուորական փախստականներ» ձերբակալելու պատրուակով, Մարաշի միութեսարըֆի¹ բանակի օգնութեամբ կը հասնի Զէյթուն, կը ձերբակալէ աւագանի, հոգեւորականի ներկայացուցիչները եւ յաղթական կը վերադառնայ Մարաշ²: Զէյթունը թրքական պետութեան աչքին միշտ «ապստամբութեան

¹ Քաղաքապետ:

² Եղիայեան 1975, 40:

բոյն» մը եւ անկախութեան հաւանական շարժումին մէկ խառնարանը նկատուած էր: Ուստի Համաշխարհային պատերազմի սկիզբն իսկ թուրք պետութիւնը կը սկսի ուժ կեդրոնացնել Զէյթունի շուրջ եւ որեւէ պատրուակով նեղել ժողովուրդը՝ գրգռելով շրջակայ թուրք, չէրքեզ եւ քիւրտ աշիրէթներն ալ, որպէսզի զէյթունցիները չհանդուրժեն, ընդդիմութեան ձեռնարկեն եւ ապստամբութեան պատրուակով պետութիւնը զինուորական յարձակումով քանդէր հայ ազատութեան բոյնը³:

Այս մասին «Մշակ»-ը կը հաղորդէ, որ կոտորածը սկսած է Կիլիկիոյ շրջանին: Սուրհանդակները յաջողած էին հասնիլ Վան: Վերջիններուս վկայութեամբ՝ երկիւղը միայն Ատանայի եւ Մերսինի մէջ էր, ուր տեղի հայերուն անախորժութիւններ կը սպասէին: Սակայն թրքական զօրքերը ներս չէին կրնար գալ, որովհետեւ «Կամաւորների մանր խմբերը ամեն մի կածանում թիրք զօրքերին լաւ դաս են տալիս»⁴: Նոյն հերոսական կռիւր կը մղուէր Մարաշի եւ Զէյթունի մէջ. վերջիններս դուրսէն օժանդակութեան եւ խրախոյսի կը սպասէին: «Իսկ այդ խրախոյսը այժմ միայն զենքի շաչիւնն է եւ հրացանի գնդակը»⁵, կը գրէ Աբգար Պայազատ (նոյնիքը բանասէր, բառարանագէտ Աբգար Տէր-Աբրահամեանը): Յօդուածագիրը կը նկարագրէ քիւրտերու կամայականութիւնը բիրտ ուժ գործադրելով հայերու նկատմամբ. 1915 Մայիս 8-ի դրութեամբ հայերը կը գործէին երեք կեդրոններու՝ Սասունի, Տիարպէքիի եւ Կիլիկիոյ մէջ: « Զէյթունի եւ Մարաշի շրջանում, առ այժմ ոյժը հայերի կողմն է. ով ինչով կարող է զինուել է: Ծերերն անգամ կռուում են»⁶: Յօդուածագիրի համար հայը այս անգամ օրհասական կռիւ կը մղէր, «թիրքահայի “լինել չը լինելու” ինդիորը»: Ան յուսադրուած է, որ Իսկէնտերունի (Ալէքսանդրէթի) վրայով Անգլիոյ աջակցութեամբ ռազմական մթերք կը ստանան: Բայց աւաղ: Այդ մասին մտածող չկար:

³ Եղիայեան 1975, 39:

⁴ Մշակ, 19.05. 1915, № 105, Թիֆլիս, «Ռուս թիրքական ռազմաբեմից»:

⁵ Մշակ, 21. 05. 1915, № 107, Թիֆլիս, «Ռուս թիրքական ռազմաբեմից»:

⁶ Մշակ, 22. 05. 1915, № 108, Թիֆլիս, «Ռուս թիրքական ռազմաբեմից»:

«Այժմ այդ գիծը՝ եկած զօրքերի պատճառով՝ անապահով է: Նրանք ուզում են քարուքանդ անել առիւծների բունը՝ Զէյթունը»⁷:

Գրեթէ անսխալ ու դիպուկ ներկայացուցած էին այն նպատակները, որոնք իր առջեւ դրած էր Թուրքիան Ա. Աշխարհամարտի տարիներուն՝ ունենալով համապատասխան փորձառութիւն եւ օգտուելով իրեն համար նպաստաւոր պայմաններէն ու անպատժելիութեան մթնոլորտէն: Ահա թէ այս մասին ինչ կը հաղորդէ Վեհափառ կաթողիկոսը՝⁸ 4 Յուլիս 1915թ.-ի պաշտօնական նամակին մէջ, որմէ քաղած է «Մշակ»-ը: Թուրքիոյ եղերերգութիւնը կամ դժոխային ծրագիրը «Հայկական խնդիրը միանգամայն ընդմիջտ վերջացնելու համար հայաբնակ վեց նահանգներուն եւ Կիլիկիոյ հայութիւնը մեծ մասամբ դէպի հարաւ փոխադրել»-ն է, այսինքն՝ Միջագետքի այն մասը, որ կը գտնուի Հալէպի եւ Մուսուլի միջեւ. եւ ուր կը բնակէին /այժմ/ արաբ եւ քիւրտ աշիրէթները⁹: Ծրագիրը իրականացնելու նպատակով արդէն յառաջացած յանձնաժողովի միջոցով ի գործ դրուած էին բոլոր ուժերը եւ մօտալուտ էր «ժողովուրդի տեղափոխութեան»: «Արդէն Վանայ ոչ գրաւեալ շրջաններն ու Բաղէշի հայ բնակչութիւնը սկսած են ճամբայ հանել»: Նամակին մէջ կը խօսուի անոնց վիճակի, կալուածներու, ցանքի կորուստի մասին եւ որպէս օրինակ, կը նշէ Զէյթունի շրջակայից հայութեան վիճակը. «այժմ ամբողջովին տեղափոխուած է, (Զէյթունի հայութիւնը՝ Ա.Ֆ.) մէկ մասը Հալէպէն անդին Զօր գաւառը (խօսքը Տէր Զօրի մասին է-Ա.Ֆ.), եւ միւս մասը (իբր 1000 ընտանիք) Գոնիայի Սուլթանիէ գիւղաքաղաքը, ուր կը մնան այսօր մերկ, անօթի, անպատսպար: Տեղը ճախճախուտ ըլլալով, համաճարակ հիւանդութիւններ արդէն սկսած են աւեր գործել անոնց մէջ: «Հայերուն Միջագետք տեղափոխելու ծրագիրը գերմանական է, եւ

⁷ Մշակ, 22. 05. 1915, № 108, Թիֆլիս, «Ռուս թիւրքական ռազմաբեմից»:

⁸ Այստեղ յիշուած կաթողիկոսը Սահակ Բ. Խապայեանն է:

⁹ Մշակ, 14. 07. 1915, № 151, Թիֆլիս, «Հայերի վիճակը Թիւրքիայում, Կիլիկիայի հայերի վիճակը»:

նրա հեղինակը գերմանացի Բորբախն է»¹⁰, կը գրէ թերթը եւ կը յայտնէ, որ այս դժոխային ծրագիրը խափանելու ոչ մէկ միջոց ունին:

Զանգուածային եւ մասնաւոր կոտորածները անբաւարար համարելով՝ թուրքը հայոց մնացորդացը կը քշէ դէպի հարաւ, դէպի Իկոնիա (Գոնիա), որ օճախն է օսմանցիութեան, եւ՝ դէպի Միջագետք, ուր թշուառ հայերը կլիմայի եւ աննպաստ, անընտել պայմաններու պատճառով կ'ենթարկուէին համաճարակ հիւանդութիւններու եւ կ'ոչնչանային: Յօդուածագիր Համբարձում Առաքելեան կը հաստատէ, որ ծրագիրը իրագործուած էր. եւ որպէս օրինակ կը նշէ Զէյթունի հայութեան կացութիւնը: Թուրքը զանոնք դուրս քշելով Զէյթունէն իրենց բոյներէն արտաքսած է «Հալէպի եւ Իկոնիայի կողմերը եւ զէյթունցիների բնակավայրերը, գոյքերը բաժանել Կիլիկիայի աստանդական աշիրէթներին, յատկացնելով եւ 2 միլիօն դրուշ՝ նրանց վերաբնակութեան համար»¹¹:

Զէյթունցիներուն օգնութեան փութալու բոլոր դիմումներն անլսելի կը մնան թուրք կառավարութենէն, իսկ անոնց գիւղերն ու կալուածները կը յանձնուին իսլամներուն, յատուկ յանձնաժողովի մը ձեռամբ¹²:

Իսկ Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքէն Յունիսի 18-ին մասնաւոր նամակէն կը տեղեկանանք, որ Կիլիկիոյ ողջ Զէյթունը բնաջնջուած իր շրջականերով, նոյնպէս Տէօրթ-Եօլը (Զոք Մարզվան). «բոլոր բնակիչները, մինչեւ 20.000 հոգի, իրանց բնակավայրից հեռացուել են զանազան հեռու տեղեր՝ կանայք առանձին, այր մարդիկ առանձին եւ երեխաները առանձին, այնպէս որ՝ նրանք բոլորովին բնաջինջ պիտի լինեն. հաւանական է, որ մինչեւ տեղ հասցնելը՝ ճանապարհին թիրքերը նրանց պիտի

¹⁰ Մշակ, 15. 07. 1915: № 152, Թիֆլիս, «Դժոխային ծրագիր»:

¹¹ Մշակ, 15. 07. 1915, № 152, Թիֆլիս, «Դժոխային ծրագիր»:

¹² Մշակ, 14. 07. 1915, № 151, Թիֆլիս, «Հայերի վիճակը Թիւրքիայում, Կիլիկիայի հայերի վիճակը»:

կոտորեն իրանց սովորականին համեմատ»¹³։ Թերթը կը հաւաստիացնէ լուրի ճշգրտութիւնը պարզաբանելով որ «իտալական հիւպատոսները, որոնք նախորդ օրը այստեղ էին Հալէպից եւ Ադանայից, իրանք պատմեցին, նոյնպէս եւ ամերիկացի միսիոնարները»¹⁴։ անոնք բացորոշ կերպով կը յայտնեն, որ բարգաւաճ Կիլիկիան բոլորովին քարուքանդ եղած տխուր պատկեր կը ներկայացնէ։ Նոյն իրավիճակը կը տիրէր Տիարպէքիի, Ուրֆայի, Մարտինի եւ այլ տեղերու հայութեան¹⁵։

Նամակի աւարտին՝ կ'ակնկալուէր մեծ Տերութիւններու դիրքորոշումը Հայկական հարցին վերաբերեալ¹⁶։

Թուրքերը կը խուզարկեն առաջնորդարանները, եկեղեցիները, գերեզմանատունները։ Կը ներխուժեն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանը. երբ կը մօտենան կաթողիկոսի ննջարանին. կաթողիկոսը կը յայտնէ, թէ ինք կը հրաժարի եւ բանալիները կը յանձնէ ոստիկանութեան։ Ասոր վրայ ննջարանը չի խուզարկուիր։ Բայց նոյն ճակատագրին չ'արժանանար Ատանայի առաջնորդ Գեորգ Ծ.վ. Արսլանեանը։ Խլրտումներու առաջին օրը հոգեկան տառապանքէն արիւնաթաթախ կաթուածահար անշարժ կը գտնեն զայն անկողինին մէջ, բայց յաջորդ առաւօտ երբ որոշեալ ժամէն շատ ուշ ննջարանը չի բացուիր, դուռը կը կոտորեն, ներս կը մտնեն ու զինք մորթոտուած կը գտնեն։

Հակառակ թուրքերու կողմէ իրագործուած ծրագիրներուն, անոնք ջարդեր կազմակերպելու ժամանակ հայերու կողմէ խոչընդոտներու կը հանդիպին, Զէյթունի հայ ապստամբներու կրակէն թուրքական երկու զօրաբաժիններ կը ջախջախուին։ Թերթը կը նշէ, որ զէյթունցիներէն շուրջ 10.000 հոգի, լեռներու

¹³ Մշակ, 14. 07. 1915, № 151, Թիֆլիս, «Հայերի վիճակը Թիւրքիայում, Կիլիկիայի հայերի վիճակը»։

¹⁴ Մշակ, 14. 07. 1915, № 151, Թիֆլիս, «Հայերի վիճակը Թիւրքիայում, Կիլիկիայի հայերի վիճակը»։

¹⁵ Մշակ, 14. 07. 1915, № 151, Թիֆլիս, «Հայերի վիճակը Թիւրքիայում, Կիլիկիայի հայերի վիճակը»։

¹⁶ Մշակ, 15.07.1915, 152, Թիֆլիս, «Դժոխային ծրագիր»։

մէջ ապաստանած կը պաշտպանուէին թուրքերէն, Զինուորական իշխանութիւնները անկարող ըլլալով որեւէ բան ընելու. կը դիմեն նենգ միջոցի: Հալէպի գերմանացի հիւպատոսը եւ զօրավար Ճէմալ փաշան կը դիմեն կաթոլիկ եւ բողոքական հայերու հովիւներուն¹⁷, խոստանալով որ եթէ Զէյթուն յանձնուի, բոլոր հայերը գերծ կը մնան կոտորածէ: Բողոքական հայերու հետ բանակցութիւնները կը վարէր տեղական գերմանական հիւպատոսը, որու երաշխաւորութեամբ կը յայտարարուի փախստականներուն, որ անոնք անվնաս կը մնան, եթէ անձնատուր ըլլան: Վստահելով երոպացիի խօսքերուն, զէյթունցիները դուրս կու գան «թիւրքաց զօրքերու առջեւ. եւ կ'ըսուի, որ անոնք ամենքը գրեթէ սպաննուած են¹⁸: Բացի լեռները ամրացողներէն, հայ ժողովուրդը կին թէ այր, կը քշուի քաղաքէն դէպի Միջագետք կամ այլ բարբարոս վայրեր: Հալէպ քշուածներէն 30 հոգին կը կախեն: Արդէն Զէյթուն լեցուած էր թիւրք մուսափորներով (գաղթականներով) եւ հերոս Զէյթունի անունը փոխուած էր Միւլէյմանիէի», կը գրէ թերթը¹⁹:

19 Յուլիս 1915-ին Հալէպէն ուղարկուած տուեալներու համաձայն, կը տեղեկանանք, որ գաղթ ազդարարուած էր նաեւ Այնթապի եւ Քիլիսի բնակչութեան. 15 ընտանիք Այնթապէն արդէն հասած էր Հալէպ, ուրկէ այս երկու քաղաքներու հայ բնակչութիւնը պիտի տեղափոխուէր Դամասկոսի Հատրան գաւառը, ուր կ'ապրէին «կիսավայրենի արաբներ եւ տիրզիներ»²⁰:

Բացի վերոյիշեալ շրջաններէն Ուրֆայէն ալ տիգրանակերտցի շուրջ ութ հարիւր հոգի կը հասնին Հալէպ: Իսկ Քդիէն, Բաբերդէն բերուածները Րաս ուլ-Այնէն ուղղակի կը դրկուին Տէր Զօր: Հիւանդութիւնը համատարած էր. երկիցս դեղ եւ նպաստ կը

¹⁷ Մշակ, 21.08. 1915, № 183, Թիֆլիս, «Հայերը Թիւրքիաի մէջ»:

¹⁸ Մշակ, 29. 08. 1915, № 190, Թիֆլիս, «Հայ ժողովրդի տառապանքը»:

¹⁹ Մշակ, 21. 08. 1915, № 183, Թիֆլիս, «Հայերը Թիւրքիաի մէջ»:

²⁰ Մշակ, 13. 10. 1915, № 225, Թիֆլիս, «Համաշխարհային պատերազմ».- «Կիլիկիոյ հայութեան տարագրումը»-սրտաճմլիկ մանրամասնութիւններ:

դրկուի, սակայն «կաթիլ մը՝ ովկիանին»։ Տէր Զօր գաւառի գաղ-
թականներու թիւը շուրջ 200.000-էն աւելի էր։ Հալէպի մէջ հա-
մախմբուած էին աւելի քան 15.000 հոգի եւ օր ըստ օրէ հեղեղի
պէս նորեր կը հասնէին։

Թերթը կը գրէ. «Անօթութիւնը հիւանդութեան չափ կոտորած
կընէ»²¹։ Հալէպի կառավարութեան կողմէ ջնջին, բայց կանոնա-
ւոր կերպով /Թայինաթ/ օգնութիւն կը հայթայթուէր ամբողջ
գաղթականութեան, իսկ Հալէպէն դուրս անմխիթար վիճակ կը
տիրէր։ Դրսեցիները հաց կ'աղաղակէին եւ կամ Քրիստոսի հրա-
շագործ զօրութեան կը սպասէին. «Թագաւորական գանձ պէտք
է, որ կէս միլիոն կիլիկեցիք, թերեւս նոյնչափ, կամ աւելի արեւե-
լեան գաւառներէն գալիքները, կարողանան կերակրուիլ Սու-
րիոյ անապատներուն մէջ», կը գրէր թերթը²²։

Այսպիսով կը բացայայտուէր, որ Կիլիկիոյ ոչ մէկ գիւղի մէջ
մահամեքձ հայ մը անգամ պիտի մնար։ Պիտի պարպուէին
Ատանան, Տարսուն եւ Մերսինը։ Տարսունէն 40 ընտանիք Օսմա-
նիէ կը գտնուէին. իսկ Քիլիսցիներէն բաւական ընտանիք իսլա-
մութիւնը ընդունելու առաջարկ ըրած էին տեղական կառավա-
րութեան։

28 Յուլիս 1915թ.-ի տուեալներով որբանոցները փակուելու
եզրին էին. Տէօրթ-Եօլի որբանոցը կառավարական պետքերուն
յատկացուած է ու որբերը ցրուած էին։ Հաճընիւնը վաղուց փակո-
ւած էր, Հասանպէյլիիւնը՝ մասամբ. կը գործէր Մարաշիւնը՝ 100
երկսեռ որբերով, բայց ան ալ փակուելու վտանգի առաջ կանգ-
նած էր, քանի որ գաղթ ազդարարուած էր եւ Մարաշի հայերն ալ
պիտի ցրուէին։ Այնթապէն եւ Քիլիսէն գաղթը սկսած էր։ Այնթա-
պէն առաջին երկու կարաւանները ամբողջութեամբ կողոպտո-
ւած էին. մանաւանդ երկրորդը, որ յարձակման ենթարկուելով,
մէկ սպաննուած եւ 12 վիրաւոր ունէր։ «Տեղական կառավարու-
թեան դիմումներ եղան. պէտք եղած կարգադրութիւններու

²¹ Մշակ, 13. 10. 1915, № 225, Թիֆլիս։

²² Մշակ, 13. 10. 1915, № 225, Թիֆլիս։

շնորհիւ երրորդ կարաւանը հանգիստ եւ ապահով Հալէպ կը հասնի, ուրկէ անմիջապէս կ'ուղարկեն Դամասկոսի նահանգը, այսուհետեւ գալիքներն ալ, ըլլայ Ատանայէն, Տարսոնէն, Մերսինէն՝ Հալէպ պիտի չտեղաւորէին: Փոխանցուած տեղեկութիւնները պարզորոշ կը դարձնեն, որ Հալէպի մէջ համախմբուած գաղթականաց սելքիաթն (տարագրումը-Ա.Ֆ.) ալ շատ խստութեամբ սկսած էր կատարուիլ, կ'ըսուի որ խիստ հրամաններ տրուած են, որ 15 օրէն Հալէպի մէջ գաղթական չմնայ: Իսկէնդ(տ)էրուն եւ Բ(Պ)էլլան տեղահանուած են.....»²³:

Բացի Կիլիկիոյ շրջաններու գաղթականներէն, արեւելեան նահանգներու հազարաւոր այրիներէն եւ երկսեռ մանուկներէն՝ Թամզարայէն²⁴ 200-է աւելի այր մարդիկ, Եոզղատէն, Պէլվէրէն²⁵ գիւղէն քահանայով միասին 52 հոգի կու գան Հալէպ: Անոնք ճանապարհին ամէնքն ալ անօթի էին, որովհետեւ կառավարութիւնն այս կարգի տարագիրներու, իբրեւ վնասակար անձերու, օգնութիւն չէր ցուցաբերեր: Թէեւ Տեղական ազգային յանձնաժողովը օրական 5-6 խանթար (մէկ խանթարը 120 օխա) հաց կը բաշխէր, բայց ընդհանուր անօթութիւնը չէր մեղմանար:

Ուստի մամուլի ճանապարհով կոչ կ'ուղղուի ոչ միայն Ամերիկայի եւ Եւրոպայի մարդասէրներուն, այլ տարաբնակ, եգիպտաբնակ եւ ամերիկաբնակ հայերու, «որ գաղթականաց հոսանքին պէս՝ նպաստի հոսանքներ կազմուին. աշխարհ տեսած չէ եւ

²³ Մշակ, 13. 10. 1915, № 225, Թիֆլիս, «Համաշխարհային պատերազմ».- «Կիլիկիոյ հայութեան տարագրումը»-սրտաճմլիկ մանրամասնութիւններ:

²⁴ Թամզարա-Թամարգա, Թամզար, Տամզարա՝ գիւղաքաղաք, աւան, գիւղ պատմական Փոքր Հայքի, Մեքաստիոյ Շապին Գարահիսար գաւառի մէջ. Տէ՛ս Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, հ. 2, ցուցակ 1, Երևան, 1986, էջ 405:

²⁵ Պէլվէրէն՝ գիւղ Կիլիկիոյ Այնթապ գաւառակի մէջ, Այթապ քաղաքէն 60 քմ. հիւսիս: Տէ՛ս Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, հ. 4, ցուցակ 1, Երևան, 1986, 323:

չպիտի կրնայ տեսնել այսքան արհաւիրք, այսքան թշուառութիւն եւ կարօտութիւն: Երուսաղէմի ակերը բաղդատութիւն մըն է հայութեան ակերանաց բաղդատմամբ»: «Կոտորած, բռնաբարութիւն, երկսեռ մանուկներու անհամար առեւանգումներ, գեղանի կանանց եւ կոյսերու վաճառում, մինչեւ անգամ երեք մէջիդիէի՝ չի համարուիր եւ չի պատմուիր: Կոչ կ'ուղղէ Հայ Կարմիր Խաչի ընկերութիւններուն նաեւ, որպէսզի իրենց կարելին ընեն այս աղէտի ծաւալը նուազեցնելու հանգամանքով»²⁶:

Մինչեւ Օգոստոս թուրքերը Կիլիկիոյ մէջ կոտորած էին 40.000 հայ²⁷: Վանի արքեպիսկոպոսը դիմած է Լոնտոնի հայոց կոմիտէին հետեւեալ հեռագիրով. «Ամբողջ Հայաստանը գրեթէ ակերված է եւ կործանված: Մարդիկ, կանայք եւ երեխաներ սպանվում են գլխովին: Մօտ 20.000 հոգի թափառում են անտուն, տիրում է սարսափելի սով եւ համաճարակ հիւանդութիւններ: Առանձնապէս սարսափելի դրութիւն է Բիթլիսում, Մուշում եւ Դիարբէքիւրում»²⁸: «Մշակ»-ի տեղեկութիւններով Մարաշի, Այնթապի եւ Հաճընի հայկական բոլոր շրջանները պարպուած էին. երգնկացիները քաշուած էին Խարբերդ. Էրզրումն ալ սկսած է պարպուիլ հայերէ: կ'ըսուի թէ Կ. Պոլիսն ալ կ'ուզեն պարպել հայերէ:

1915-ի տարեվերջին, Կիլիկիոյ հայութեան մէկ մասը հասած ըլլալով Պորտ-Սայիտ այնտեղ կը կազմեն «Մեծ հայ գաղութ»²⁹: Գաղթականներու տեղաւորման աշխատանքով կը զբաղի այդտեղ հաստատուած հայ ակտարանական համայնքի հովիւ Խանդամուրը:

Արդ, «Մշակ»-ի 1916-1921թթ. համարներու մէջ եւս Կիլիկիոյ եւ Կիլիկեցի գաղթականներու վերաբերեալ տեղեկութիւններու

²⁶ Տե՛ս, Մշակ, 13. 10. 1915, № 225, Թիֆլիս:

²⁷ Մշակ, 11. 08. 1915, № 175, «Հայերի դրութիւնը թիրքահայաստանում»:

²⁸ Մշակ, 11. 08. 1915, № 175:

²⁹ Մշակ, 1. 01. 1916, № 1, «Լուրեր հայկական կեանքից»:

հագուադէպ կը հանդիպինք: Այդ համարներուն մէջ անդրադարձ կայ Սուէտիոյ ինքնապաշտպանութեան, Քեսապի եւ Միջագետքի գաղթականներու մասին տեղեկութիւններ:

Եզրակացնելով, կարելի է ըսել, որ «Մշակ»-ի համարներուն արձանագրուած տեղեկութիւնները կիլիկահայութեան բռնագաղթի վերաբերեալ դէպի Հալէպի եւ Միջագետքի անապատները կու գան անգամ մը եւս հաստատելու երիտթուրքերու վարած քաղաքականութիւնը հայերու նկատմամբ եւ Թուրքիոյ շրջակայ պետութիւններու մարդասիրական ու բարեսիրական գործունէութիւնը գաղթեալ եւ անօթեւան ցեղի մը զաւակներուն հանդէպ:

Ուղիղ 100 տարի անց նոյն թուրքը Սուրիոյ դէմ սանձազերծած պատերազմով փորձ կատարեց անցեալի կիլիկեցիներու եւ Արեւմտեան Հայաստանի շառաւիղներուն վերջնականապէս արմատախիլ ընել Սուրիոյ տարածքէն, որով մտադրած էր փակել հայոց պահանջատիրութեան վերջին էջը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, 1975:

Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, հ. 4, ցուցակ 1, Երևան, 1986, 323 էջ:

Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, հ. 2, ցուցակ 1, Երևան, 1986, 405 էջ:

«Մշակ», 19.05. 1915, № 105; 21. 05. № 107; 22. 05. № 108; 14. 07. № 151; 15. 07. № 152; 11. 08. 1915, № 175; 21.08. 1915, № 183; 29. 08. 1915, № 190; 13. 10. 1915, № 225; 1. 01. 1916, № 1:

**CILICIA AND THE PEOPLE OF CILICIA ON THE PAGE OF
“MSHAK”/ YEARS OF WORLD WAR I /
FISHENKJIAN A.**

Summary

Keywords. Emigrants, massacre, deserts of Syria, Mesopotamia, exile, Zeytun, Marash.

Regarding the displacement and massacres of Cilicia and the Armenian population of Cilicia during the World War I, in addition to works and memoirs, there is also a reference in the Armenian and foreign press. Sometimes, in the form of articles or reports, awareness us about the atrocities planned and carried out by the Young Turks in those days. The article is the reference of the Tiflis "Mshak" newspaper to the given topic. Not only the events of the last quarter of the 19th century, but also the beginning of the 20th century are widely covered on the pages of the newspaper: The Hamidian Massacre, World War I, Turkey's anti Western Armenia and Cilicia, Armenian policy, to deport the population of The crime of the policy of the great powers towards the Armenians, The historical and political events that taking place in Eastern Armenia, Armenian settlements. The purpose of the article is to highlight the 1915 newspapers. as well as rich information the publications that touch on the historical fate of the Armenians of Cilicia, especially the events that took place in those years. Our task is to gather informati about on about the turning point of the worst disaster in the history of Cilicia reported by the newspaper, Which has an important source and epistemological value for studying that difficult period of the history of Cilicia, especially their migration to Mesopotamia, Aleppo, Damascus, Houran, Ras al Ain and other border areas.Deir ezZor.

**КИЛИКИЯ И ЖИТЕЛИ КИЛИКИИ НА СТРАНИЦАХ «МШАКА»
(А. ГОДЫ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)
ФИШЕНКЧЯН А.**

Резюме

Ключевые слова: беженцы, резня, пустыни Сирии, Месопотамия, изгнание, Зейтун, Мараш.

О Киликии и массовых убийствах и депортации армянского населения Киликии во время Первой мировой войны, помимо научных трудов и воспоминаний, есть также упоминания в армянской и зарубежной прессе. Иногда в виде статей или репортажей информировали нас о злодеяниях, запланированных и осуществленных младотурками в те дни. Статья является обращением тифлисской газеты «Мшак» на заданную тему. На страницах газеты широко освещаются события не только последней четверти XIX века, но и начала XX века: гамидская резня, Первая мировая война, антиармянская политика Турции, обезлюдение Западной Армении и Киликии, Геноцид, политика великих держав по отношению к армянам, исторические и политические события, происходящие в Восточной Армении, а также богатые сведения об армянских поселениях.. Цель статьи - осветить публикации газеты 1915 года, затрагивающие историческую судьбу армян Киликии, особенно события, происходившие в те годы. Наша задача – собрать воедино информацию о переломном моменте самой страшной катастрофы в истории Киликии, о которой сообщает газета, имеющие первоисточниковое значение и познавательную ценность для изучения того сложного периода истории Киликии и, в частности, о переселении армян в Месопотамию, Алеппо, Дамаск, Хауран, Расиулайн-дер-Зор и другие приграничные районы.

**ՎԻՐԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄՇԱԿԻ»
ԷՋԵՐՈՒՄ (1918-1921 թթ.)**

Բանալի բառեր՝ Թբիլիսի, Եկեղեցի, դպրոց, հրապարակախոս, մամուլ, քննադատ, խմբագիր:

Ներածություն

19-րդ դարի հայ մամուլը կարևոր դեր է խաղացել վիրահայության հասարակական-քաղաքական կյանքում, կրթության տարածման, հասարակական կարծիքի, հայոց լեզվի ու գրականության, գիտության ու արվեստի զարգացման գործում: Հայկական պարբերականները և տպագրության կարևոր կենտրոններն իրենց գործունեությունն էին ծավալում ոչ միայն Կոստանդնուպոլսում և Վենետիկում, այլև՝ Թբիլիսիում:

19-րդ դարի վերջին առաջադեմ և հետադիմական շարժումների պայքարը վառ արտացոլվում էր տարբեր պարբերականներում: Այս առումով ուշագրավ էր Անդրկովկասի մշակութային կենտրոն Թիֆլիսում լույս տեսնող լիբերալ-բուրժուական դիրք ունեցող «Մշակ» թերթը (1872-1921 թթ.): Լինելով «Հյուսիսափայլ» ամսագրի ժառանգորդն ու շարունակողը, հասարակական-քաղաքական, գրական «Մշակն» ու իր առաջին խմբագիր, հրապարակախոս ու քննադատ Գրիգոր Արծրունու գլխավորությամբ պայքարում էր կղերական-հետադիմական շարժման դեմ: Մամուլը ոչ միայն նպաստեց հասկանալու ընթացիկ իրադարձությունները, այլև դարձավ վիրահայության խնդիրների վերհանման հարթակ, հայ գրողների զարգացման ասպարեզ:

1918-1921 թթ. վիրահայության ինքնության պահպանման գործում «Մշակը» այն հրապարակն էր, ուր հանդես եկավ մտավորականների նոր սերունդը՝ շարունակելու սկսված պայքարը,

իրականացնելու՝ իրեն վիճակված առաքելությունը: Անցումային այս բարդ ժամանակաշրջանն էլ պայմանավորեց «Մշակի» վարած գաղափարական պայքարի և՛ սրությունը և՛ արդիականությունը¹:

Հայության համար Թիֆլիսը կարևոր նշանակություն է ունեցել: Այն մի կողմից եղել է տարածաշրջանի, մյուս կողմից՝ հայ մշակույթի և մտավոր ներուժի, ինչպես և ազգային գործունեության կենտրոնը:

Խոսելով Թիֆլիսի քաղաքային իրավիճակի մասին, «Մշակն» ընդգծում է, որ հայերը ոչ միայն մեծ ներդրում են ունեցել քաղաքի կառուցման և բարգավաճման գործում, այլև ստեղծել են առաջին աշխատանքային կազմակերպությունները՝ համաքաղաքայիններն իրենց արհեստանոցներով: Արդեն իսկ 17-18-րդ դարերում, երբ գրում էին քաղաքի կյանքի մասին, խոսում էին քաղաքացիների, արհեստավորների, մելիքների, քաղաքի ղեկավարների մասին, որոնց մեջ ստվար թիվ էին կազմում հայերը:

Հարցազրույցներից մեկում «Մշակ»-ի հարցին՝ հնարավո՞ր է Թիֆլիսը վերածել բացառապես վրացական քաղաքի, վրացիների պատասխանը հետևյալն է եղել. «Թբիլիսին Վրաստանի կենտրոնն է, և Վրաստանն առանց դրա չի կարող գոյություն ունենալ: Թբիլիսին կրկին կմնա որպես միջազգային քաղաք Կովկասում՝ և՛ հայ և՛ վրաց մտավորականության կենտրոնը»²:

Ինչպես Լեոն է վկայում, «Ամեն տեղ, ուր խօսք էր լինում տեղական լեզուների, գրականության, թատրոնի մասին, Արծրունու համար միայն հայ ազգը չը կար, այլ նրա հետ միասին վրաց ազգը: Բայց, աւա՛ղ, շատ երկարատև չէր «Մշակի» և «Դրօբայի» (վրացերեն առաջին թերթը Թիֆլիսում – Ջ. Թ.) եղբայրակցությունը: Փոխվեց վրաց լրագրողի խմբագրությունը և դրա հետ էլ փոխվեցին յարաբերությունները: Սակայն Արծրունին մինչև իր կեան-

¹ Լ. Գևորգյան, 1996, 253:

² «Մշակ», 1918, օգոստոսի 8:

քի վերջը հաւատարիմ մնաց իր իդէալին և հաւասար յարգանքով էր վերաբերվում կովկասեան ազգերին³: Ըստ «Դրօբբայի» խմբագիր, գրական գործիչ Գեորգի Ծերեթելու, Գ. Արծրունին հայ և վրացի երիտասարդների միջև հաստատեց եղբայրական հարաբերություններ: Վերջինիս հուղարկավորության ժամանակ Գեորգի Ծերեթելին Խոջիվանքի գերեզմանատանը խորը տպավորություն է թողնում բազմության վրա, արտասանելով հետևյալ խոսքերը. «Ես և Արծրունին առաջին անգամ ծանօթացանք միմեանց հետ 1872 թին, երբ նա սկսեց հրատարակել իր «Մշակ» լրագիրը և իր կենդանի մտքերով ու նոր գծած ճանապարհով սթափեցրեց հայ հասարակութիւնը: Այդ ժամանակ մեր մէջ հաստատվեց մի բարեկամական կապ, ես և իմ ընկերներս այն ժամանակ աշխատում էինք «Դրօբբա», «Կրեբուլի» լրագրերում: Գ. Արծրունին իր կտրուկ մտածողութեամբ և երօպական գիտնականների մօտ ճօխացրած խելքով շատ շուտով մօտեցրեց իրան այն ժամանակվա վրացի գրողների փոքրիկ շրջանը: Վրացի եղբայրներ, ասում էր Արծրունին, մեր և ձեր վիճակը՝ թէ ուրախութեան և թէ վշտի կողմից միշտ մէկ է եղել նոյն իսկ հին ժամանակներից: Սա առաջին լուսաւորված հայն էր, որ քարոզում էր վրացիների և հայերի համերաշխութեամբ գործելու մասին: Սա էր, որ առաջին անգամ քարոզեց մեզ և իր մահից յետոյ էլ կտակեց այն ոսկի տառերով դրոշմվելու արժանի խօսքը, թէ «միութիւնը ոյժ է, իսկ անմիաբանութիւնը՝ թուլութիւն է»⁴:

Հայոց լեզվի խնդիրները

20-րդ դարի առաջին կեսին հայ մամուլում ակտիվորեն քննարկվում էր հայապահպանության համար կարևորագույն գործոններից ևս մեկ հարցի՝ հայոց լեզվի, որպէս հայկական ինքնության կարևոր ցուցչի մասին:

«Մշակ»-ը բազմիցս անդրադարձել է այս խնդրին: Այսպես՝ «Ինչո՞ւ մենք իրար չենք հասկանում» վերնագրով հոդվածում,

³ Լէօ, 1903, էջ 254-255:

⁴ Նույն տեղում, էջ 251-252:

որտեղ դատապարտվում է հայերի կողմից հայերենն արհամարհելու երևույթը՝ նրանք հայերեն չգիտեն, իսկ եկեղեցուց դուրս գալուց հետո խոսում են վրացերեն, թուրքերեն կամ հունարեն: Հոդվածում ընդգծվում է այն փաստը, որ լեզուն և՛ կրթության, և՛ տարբեր գաղափարների տարածման միջոց է: Շատ հայեր սովորել են արտասահմանում՝ դարձել լավ մասնագետներ, հատկապես հարուստները՝ հեռու մնալով հայրենակիցներից, նույնիսկ չեն հասկանում միմյանց⁵:

Մայրենի լեզուն թանկ է ոչ միայն ազգապահպանման համար, այլև բոլոր լեզուներից ամենահարմարն է արտահայտելու անհրաժեշտ մտքեր: Լեզվի միջոցով ազգը կատարելագործվում է և դրանում է հաստատվում ազգի ողջ բարոյական հարստությունը: Լեզվի կորստի հետ կորչում է փորձը, որը կուտակվել է դարերի ընթացքում նախնիների ջանքերով ազգը կրկին անփորձ է դառնում և ստիպված է լինում այբուբենը սովորել օտար լեզվով⁶:

Ըստ Գ. Արծրունու՝ հայերենը հայ եկեղեցու լեզուն է: Հեղինակի համար անհասկանալի է հոգևորականների անտարբեր մոտեցումը, երբ հայերը չիմանալով հայերեն, գնում են եկեղեցի և օտար լեզվով են աղոթում ու խոստովանում: Ինչպես է եկեղեցին ընդունում այդ մարդուն՝ որպես հավատացյալի, երբ նա չգիտի իր եկեղեցու լեզուն⁷: «Մշակի» համար եկեղեցին պահպանողականության ամենահին ու ամենահիմնավոր սյունն էր: Իսկ այժմ ավարտված պետք է համարել նրա հեզեմոն դերը ազգի հոգևոր կյանքում: Թերթի համարներից մեկը՝ նվիրված հոգևոր դասի ստորին օղակին, և որը կրում է «Գյուղական քահանան» վերնագիրը, քահանան գյուղի ամենամեծ հեղինակությունն է, որին գյուղացին դիմում է իր կյանքի դժվարին պահերին: Սա-

⁵ «Մշակ», 1872, փետրվարի 10:

⁶ «Մշակ», 1872, օգոստոսի 24:

⁷ «Մշակ», 1875, մարտի 27:

կայն նա նույնքան տգետ ու նախապաշարված է, ինչպես ժողովուրդը⁸:

Երբ մարդը կորցնում է ազգային որակները, մոռանում է լեզուն ու հեռանում հայրենիքից, նա կորցնում է ազգությունը, որի հիմնական հիմքերն են՝ լեզուն, հայրենիքն ու ազգանունը: Այս երեքից երկուսի՝ լեզվի ու հայրենիքի պահպանման դեպքում ազգությունը կպահպանվի⁹:

Ազգային խնդիրների մեջ, գրում է Արծրունին, - կրոնը այժմյան դարում երկրորդական է: Ինչ կրոնին կուզե պատկանե հայաստանցի հայը՝ լուսավորչական, կաթոլիկ, բողոքական, թե մահմեդական, մեր ազգի մտավոր զարգացման և բարոյական վերանորոգման գլխավոր գործիչը պետք է լինի մայրենի լեզուն¹⁰:

Դպրոցների խնդիրը

Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո սկսվեց տարբեր հիմնարկների, այդ թվում՝ դպրոցների պետականացումը: 1918 թ. «Մշակ»-ի հոդվածներից մեկում քննարկվում է կրթության նախարարի հրամանը¹¹, ըստ որի, ոչ վրացական դպրոցներում աշակերտների ծնողները պետք է որոշեին, արդյո՞ք ցանկանում են, որ իրենց երեխաները ևս վրացի երեխաների հետ միասին կրթություն ստանան նույն դպրոցներում, նույն լեզուն սովորեն, և նույն մարմնի ենթակայության ներքո լինեն:

Այս հրամանը մեծ աղմուկ էր բարձրացրել հայ ծնողների շրջանում: Թիֆլիսահայության խնդիրներին առնչվող ուղղություններից, թերևս, ամենակարևորը կրթականն էր: Հայեցի կրթության ապահովումն առանցքային, նույնիսկ ռազմավարական խնդիր էր, որը լուծում էր ստանում միմիայն հայկական դպրոցների շնորհիվ: Առանց հայկական դպրոցների անհեռան-

⁸ «Մշակ», 1872, մարտի 8:

⁹ «Մշակ», 1880, հունիսի 24:

¹⁰ «Մշակ», 1877, № 68:

¹¹ Օտաճ Ջանջեղովյ, 2018 թ, 360 ճջ.

կարային էր դառնում մի շարք այլ ազգային օղակների գործունեությունը. եթե չկա դպրոց, հայկական թերթը չի ունենա ընթերցող, հայոց եկեղեցին՝ հավատացյալ:

Ըստ թերթի՝ հապճեպ հրամանը տարաբնույթ մեկնաբանությունների պատճառ դարձավ: Ընդգծվել էր, որ նման ազգայնական մոտեցումները չպետք է տեղ գտնեն ժողովրդավարական հասարակությունում¹²: Հայկական դպրոցների բացակայությունը, միանշանակ, հանգեցնելու էր հայության տարրալուծմանը վրացական միջավայրում, իսկ թիֆլիսահայությունը, որպես համայն հայության մասնիկ, դադարելու էր գոյություն ունենալուց:

«Մշակ»-ի մեկնաբանմամբ, Վրաստանի կառավարության և կրթության նախարարության առաջ խնդիր էր դրվել լուծել ոչ վրացալեզու կրթական հաստատությունների խնդիրները: Հրամանում մասնավորապես նշվում էր, որ պետությունը ֆինանսապես ծանր վիճակում է, չի կարող լուծել օտարազգի երեխաների կրթության հարցը: Սակայն կրթության նախարարի պարզաբանմամբ, բոլոր ազգային փոքրամասնությունները դպրոցների հարցում կստանան լայն ինքնավարություն, որը կիրականացվի երկրի վիճակի կարգավորումից հետո¹³:

Այնուամենայնիվ, ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ ժողովրդավարական երկրում, երբ խոսքը վերաբերում է կրթությանը, չպետք է տարբերակում լինի օտարերկրացիների և տեղացիների միջև: Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կրթության նախարարի նման դիրքորոշումը թերթը համարում է ոչ ժողովրդավարական: Եթե օտարերկրացին ոչ վրացին, ապրում է Վրաստանում, նշանակում է, որ նա զբաղվում է մշակութային ինչ-որ գործունեությամբ, կլինի՝ բանվոր, արհեստավոր, վաճառական թե՛ լրագրող, ուստի՝ երկրի զարգացմանը նպաստում է ոչ միայն վրացին, այլև օտարերկրացին, ով ևս հարկեր է վճարում: Ուստի, ոչ վրացի քաղաքացին ևս

¹² «Մշակ», 1918, օգոստոսի 17:

¹³ «Ժողովրդի ձայն», 1918, սեպտեմբերի 5:

իրավունք ունի, որ իր երեխան ստանա եթե ոչ անվճար, գոնե վճարովի կրթություն¹⁴:

Թե ի՞նչ նկատի ունեն նախարարը լայն ինքնավարություն ասելով, պարզաբանում են՝ դպրոցների ինքնակառավարումը, առաջին հերթին վերաբերում է կառավարմանը, երկրորդը՝ ծրագրային հարցերին: Միաժամանակ ինքնակառավարվող դպրոցի տնօրինությունը պետք է կազմված լինեն ազգային ներկայացուցիչներից, դասերը անցկացվեին մայրենի լեզվով¹⁵: Սակայն ինքնակառավարում չէր նշանակում պարտականությունից և պետության առաջ պատասխանատվությունից ազատ լինել: Հայերի նվազագույն պահանջն էր մշակութային և կրթական ինքնավարություն Վրաստանի կազմում, որը կլուծեր հայկական դպրոցների հարցը: Այդ իսկ պատճառով, անհրաժեշտ է, որ Հայոց ազգային խորհուրդը բանակցություններ վարեր Վրաստանի կառավարության հետ:

Մշակութային ինքնավարություն և ազգային եկեղեցի

«Մշակ»-ը հասարակական բոլոր ինստիտուտները փորձում էր օգտագործել ազգային լուսավորական նպատակների համար, ուստի մշակութային ինքնավարության և փոքրամասնությունների իրավունքների հիմնախնդիրը վերհանելը ևս առաջնային էր համարում:

1920 թ. գարնանը Վրաստանի հայոց ազգային խորհրդին զեկուցվել են Վրաստանի հայ բնակչության ինքնավարության թեզերը, որոնք իրենց հերթին ներկայացվել են Վրաստանի հիմնադիր խորհրդարանի սահմանադրական հանձնաժողովին: Ենթադրվում էր, որ Վրաստանում ապրող հայերը պետք է ունենան հայկական ազգային ինքնավարություն, որը պետք է ներկայացներ ազգային խորհուրդը, իսկ ազգային հաստատությունները պետք է համարվեին Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի սեփականություն: Բացի այդ, հարկ է նշել նաև այն կետը, որի

¹⁴ «Ժողովրդի ձայն», 1918, սեպտեմբերի 5:

¹⁵ «Ժողովրդի ձայն», 1918, սեպտեմբերի 5:

համաձայն՝ այն շրջաֆններում, որտեղ հայ բնակչությունը կազմում է 15% և ավելի, հայոց լեզվին պետք է տրվի պետական լեզվին հավասար կարգավիճակ ինքնակառավարման մարմիններում՝ դատարաններում, փոստ-հեռագրական հաստատություններում և այլն: Հիշյալ հաստատություններում և առհասարակ պաշտոնյաները պարտավոր են բանավոր և գրավոր դիմումներ, այլ փաստաթղթեր ստանալ հայերեն, ինչպես նաև հայերենով ևս պետք է հրապարակվեն օրենքները, հրամաններն ու որոշումները: Հայկական դպրոցներում ուսուցման լեզուն պետք է լինի հայերենը, իսկ վրացերենի ուսուցումը պետք է պարտադիր լինի: Բացի այդ, նախարարների խորհրդի նիստերին պետք է ներկա գտնվի Հայկական ազգային ինքնավարության հայկական հարցերով ներկայացուցիչը:

Որո՞նք էին այն խարիսխները, որոնց պիտի կառչեր հայի ազգության նավը: Ժամանակին Արծրունին մերժում էր կրոնի, եկեղեցու դերը, որպես ազգապահպան միջոցի՝ այդպիսի հզոր կռվաններ համարելով հայրենիքը և մայրենի լեզուն: Հրապարակախոսի հավատամքն այս է. «Իմ նպատակս, որպես պուրլի-ցիատի, էր և կլինի մինչև կյանքիս վերջը աշխատել հասկացնել հային ազգային ինքնաձանաչության գաղափարը և դուրս բերել նրան նեղ, սահմանափակ և ազգակործան ավանդական շրջանակներից»¹⁶:

Պահպանելով արծրունիական ավանդույթները և վերոհիշյալ օրենքի նախագծում քննարկելով մայրենի լեզվի հարցը՝ «Մշակ»-ը փաստում է, որ լեզուն ազգության հիմնական ու ամենակարևոր արտահայտությունն է և ողջ ժողովրդի հոգևոր արժեքը: Հնագույն ժամանակներից ազգային լեզուն եղել է ազգային մտածողության և պայքարի կարևոր գործոն: Մակայն, ըստ թերթի, թեև օրինագիծը սահմանում է, որ բոլոր ազգային փոքրամասնություններն իրավունք ունեն խոսելու, կարդալու և գրելու իրենց մայրենի լեզվով, սակայն չէր նշում, թե ինչպես պետք է

¹⁶ Լ. Գևորգյան, 1996, 271:

իրականացնել այդ ամենը¹⁷:

Հայերը ոչ միայն Վրաստանում ամենամեծ փոքրամասնությունն են, այլև իրենց կարևորությամբ դարեր շարունակ ծառայել են ի նպաստ Վրաստանի, ուստի թերթը նշում է՝ որպես ազգային փոքրամասնություն, հայերի պահանջն արդարացի է, նրանք հիմքեր ունեն Վրաստանի սահմանադրության նախագծով իրենց վերապահված իրավունքները համարել անբավարար¹⁸:

Հայապահպանության կարևորագույն հարցերից էր նաև եկեղեցին:

1913 թ. «Кавказский календарь»-ի համաձայն, Թբիլիսիում կար 10 հայալեզու թերթ և 22 հայկական եկեղեցի¹⁹: Հասարակության տարբեր շերտերի և նրանց հարաբերությունների մասին խոսելիս, «Մշակ»-ը գրում է, որ նրանց միջև սոցիալական կապ չկա, նրանցից յուրաքանչյուրը զարգանում է յուրովի: Թերթն ազատամտության դիրքերից հանդես գալով ռեակցիոն հոգևորականության, պահպանողականների կարծրամտության դեմ՝ պնդում էր, որ եկեղեցին պետք է հրաժարվի ավանդական մի շարք սկզբունքներից և ի շահ ժողովրդի առաջարկում էր բոլոր եկեղեցական գրքերը թարգմանել աշխարհաբար²⁰:

«Մշակի» 1918 թ. ունիսի 13-ի համարում կարդում ենք, որ վտանգի տակ է ողջ հայ ժողովրդի ճակատագիրը, նրա «լինել-չլինելու» հարցը, բայց ինքը՝ հայ ժողովուրդը, լուռ է, քանի որ չունի օրինական ներկայացուցիչ²¹:

Քննադատության պատկառելի բաժին հանելով «նպատակն արդարացնում է միջոցները» ստոր սկզբունքին և Հռոմի պապին «անսխալական» հռչակող պապականությանը, Արծրունին դառնում է հայ եկեղեցուն. «Մի թե նա նույնն է, ինչ Լուսավորչի ժամանակ էր: Մի թե մեր այժմյան հոգևորականները նույն խորին

¹⁷ «Մշակ», 1920, հունիսի 19:

¹⁸ «Մշակ», 1920, հունիսի 19:

¹⁹ ՃԻԳԵՐԸ, 2013 թ. 83. 66.

²⁰ «Մշակ», 1872, փետրվարի 10:

²¹ «Մշակ», 1918, հունիսի 13:

հարգանքը և պատիվն ունեն ժողովրդի մեջ, ինչպես 5-րդ դարի հայ հոգևորականները, որոնք առաջնորդում էին իրանց հզոր գեներլ...»²²:

«Ալեքսանդրապոլից մինչև Սևան» ճանապարհորդական նոթերի «Ուխտավորը» հոդվածում հեղինակը մի քանի տողով տվել է հետամնացության մեջ խարխափող հոգևոր դասի դիպուկ պատկերը. «Բաշ-Ապարանը 150 տանից ավելի է: Ունեն երեք քահանա կամ երեք ազգի պատիժ... Ի՞նչ կա Սևանում: Ոչինչ, անշարժություն, մոլեռանդություն, հետադիմություն, խաչեր, խաչի կտորներ, շատ վանքեր անբան վարդապետներ, հացփոր սարկավագներ, որոնց գլխավոր պարապմունքն է ուտել-խմել և աղոթել ու քնել, էլ ուրիշ ոչինչ...»²³:

«Մենք մեր ազգը քանդում ենք» տազնապալի վերնագրով հոդվածում թերթը խստագույնս դատապարտում է հայրենիք հասկացությունը եկեղեցով փոխարինելու ձգտումը, որից և, նրա կարծիքով, առաջանում է ազգի միասնական մարմնի քայքայումը. «Այո, մենք, ինքներս էլ մեղավոր ենք, որովհետև դեռ այնքան զարգացած չենք, որ բաժանենք կրոնի գաղափարը ազգության գաղափարից: ... Մենք դեռ չենք հասկացել այն ճշմարտությունը, որ այժմյան դարում ոչ թե միայն ազգությունը, միջև անգամ միևնույն ընտանիքը կարող է բաղկացած լինել այլևայլ դավանությունների պատկանող անդամներից»²⁴:

«Կրոն և ազգություն» թեման մեկ անգամ չէ, որ առաջնային է դիտվել Արծրունու հոդվածներում: Սա այն հիմնահարցն է, որի շուրջ բորբոքվում ու ավերից ելնում էին բանավիճային կրքերը: Ազգության գաղափարը Արծրունու համար առաջադիր էր, կրոնը՝ երկրորդական: Կրոնը համոզմունք է, որը կարելի է փոխել, թեև դա գովելի չէ, - գրում էր թերթը: Իսկ ազգությունը շապիկ չէ, որ ամեն օր փոխեն, այն դարերով է կազմակերպվել՝ երկրի,

²² Լ. Գևորգյան, 1996, 260:

²³ «Մշակ», 1880, № 200:

²⁴ «Մշակ», 1878, № 87:

պատմության, ցեղի ազդեցության տակ: Ուրեմն կրոնները կարող են իրար հաջորդել, սակայն ազգությունը մնում է հաստատ²⁵:

Եզրակացություն

Ամփոփելով կարող ենք փաստել, որ Վրաստանի անկախացումից հետո հայ-վրացական հարաբերություններում նոր փուլ էր սկսվում: Վիրաբնակ հայ ժողովուրդը կանգնած էր նոր մարտահրավերների առաջ:

Ելնելով «Մշակ»-ի էջերում տեղ գտած վիրահայության ինքնության վերաբերյալ նյութերից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ առաջին՝ 1918-1921 թթ. Անդրկովկասի ժողովուրդների, հատկապես հայերի և վրացիների փոխհարաբերություններում կարևոր և միևնույն ժամանակ ծանր ժամանակաշրջաններից մեկն էին,

երկրորդ՝ անկախ Վրաստանը նոր իրողություն էր այս երկրում ապրող հայերի համար և մայրաքաղաք Թբիլիսին իր նշանակալից տեղն ունեցավ վիրահայերի կյանքում,

երրորդ՝ Վրաստանի հայ ազգաբնակչության միջև չկար համաձայնություն այնպիսի հարցերի շուրջ, ինչպիսիք էին ազգի ապագան, նրա լեզվի և եկեղեցու խնդիրները,

չորրորդ՝ ազատական ուղղվածություն ունեցող «Մշակ» թերթը քիչ թե շատ վեր էր հանում վիրահայության խնդիրները, կարևորելով հիմնականում հայերով բնակեցված տարածքների նշանակությունն այդ ասպարեզում:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գևորգյան Լ. Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Ե., 1996 թ. 447 էջ:

«Ժողովրդի ձայն» (Թբիլիսի), 1918 (№ 5):

Լեօ, Գրիգոր Արծրունի, հ. 2-րդ, Թբիլիս, տպ. Հերմես, 1903, 555 էջ:

«Մշակ» (Թբիլիսի), 1872 (№ 8, 13, 10, 24), 1873 (№ 24), 1875 (№ 27),

²⁵«Մշակ» 1873, № 24:

1877 (№ 27), 1878 (№ 87), 1880 (№ 24, 200), 1918 (№ 8, 13, 17), 1918 (№ 8, 13, 17), 1919 (№ 7), 1920 (№ 68):

Дадаян Х., Торгово-экономическое присутствие армян в Тифлисе, (позднее средневековье – 1918г.), 2017 г. 285 стр.

გაჩეჩილაძე, რ., საქართველომსოფლიოკონტექსტში: XX და XXI საუკუნეებისპოლიტიკურიცხოვრებისძირითადიმომენტები.

თბილისი 2013 წ. გვ. 66.

ოთარ ჯანელიძე, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ისტორიის ნარკვევები, თბილისი 2018 წ. 360 გვ.

**THE PERSONALITY OF GEORGIAN ARMENIANS ON THE PAGES
OF «MSHAK» (1918-1921)
TAMARYAN J.**

Summary

Keywords: newspaper "Mshak" Tbilisi, church, school, publicist, press, Armenians in Georgia.

In the second half of the 19th century, not only Armenian culture, but also one of its important elements, the periodical press, developed in the capital Tbilisi.

The Armenian press of that period played an important role in the socio-political life of Georgian Armenians, in the dissemination of education, public opinion, the development of the Armenian language and literature, science and art.

1918-1921 in the preservation of the Armenian identity, "Mshak" became a battlefield, where a new generation of intelligentsia was called to continue the struggle begun, to fulfill the mission destined for it.

**ЛИЧНОСТЬ ГРУЗИНСКИХ АРМЯН НА СТРАНИЦАХ «МШАКА»
(1918-1921 гг.)
ТАМАРЯН ДЖ.**

Резюме

Ключевые слова: газета "Мшак", Тбилиси, церковь, школа, публицист, пресса, армяне в Грузии.

Во второй половине XIX века в столице Тбилиси получила развитие не только армянская культура, но и один из ее важных элементов — периодическая печать. Армянская пресса этого периода сыграла важную роль в общественно-политической жизни грузинских армян, в распространении образования, общественного мнения, развитии армянского языка и литературы, науки и искусства.

1918-1921 гг. в сохранении армянской идентичности «Мшак» стал полем боя, куда было призвано новое поколение интеллигенции для продолжения начатой борьбы, выполнения предназначенной ему миссии.

ՏԱՐՈՆ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

*Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվ. պետական
համալսարան, Բ.գ.թ., դոցենտ*

ԽՈՐԵՆ ՔԱՀԱՆԱ ԽԱՆԶԱՂՅԱՆԸ՝ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐԻ ԹՂԹԱԿԻՑ (1886–1901 թթ.)

*Բանալի բառեր*¹ «Մշակ», Գր. Արծրունի, գավառական լրագրություն, «Մեղու Հայաստանի», «Արարատ», «Մուրճ», եկեղեցի:

Ներածություն

1886 - 1901 թթ. Խորեն քահանա Խանզադյանը (Աստվածատուր Խանզադյան) «Մշակ» լրագրում հանդես է եկել «Ղարաքիլիսեցի» ծածկանունով¹:

Նշված ժամանակահատվածում հեղինակի ստորագրությամբ լրագրում տպագրվել է 21 հաղորդանյութ: Դրանք ներկայացվել են «Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից» վերնագրի ներքո՝ մեծ մասամբ թերթի առաջին էջի վրա: Որպես ծածկանուն՝ Խորեն քահանան ընտրել էր տեղանվանական խորհրդանիշը, ինչն ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում տեղական թղթակիցների համար ինքնաներկայացման տարածված միջոցներից մեկն էր և կատարում էր կողմնորոշման գործառույթ՝ ընթերցողին ցույց տալով տարածաշրջանը, որտեղից հասնում կամ որի մասին է հաղորդանյութը²:

19-րդ դարում «Նամակ խմբագրություն» վերնագրով թղթակցությունները ժանրային հստակ հատկանիշ չունեին. դրանք հաճախ տեղեկատվական, վերլուծական, իսկ երբեմն էլ գեղարվեստական-հրապարակախոսական ժանրերի համադրություն էին:

Տեսաբանները «Նամակ խմբագրության» լրագրային ձևաչափը դիտարկում են որպես նամակաձև ժանրի ենթատեսակ՝ «բաց

¹ Հովակիմյան 2005, 260:

² Грядина 2017, 133.

նամակ», որն ի սկզբանե միտված է մեծ լսարանին և այդ պատճառով էլ գրվում է՝ հաշվի առնելով գեղարվեստական որոշ նորմեր³: Իսկ քանի որ տեքստն ուղղված է զանգվածային լսարանին, հեղինակը առավելագույնս մեկնաբանում է այն ամենը, ինչ հասցեատերը կարող էր ընկալել նմանօրինակ իրավիճակում⁴: Այս ձևաչափը տարժամանակյա հաղորդակցություն է ստեղծում հասցեագրողի և հասցեատերերի միջև⁵, ժողովրդայնացնում է հանրային հաղորդակցությունը, ինչով և իրականացվում են քաղաքացիական լրագրության նպատակներն ու խնդիրները⁶:

Ելնելով վերը նշված տեսական դիտարկումներից՝ կարող ենք փաստել, որ Խորեն քահանա Խանզադյանը լրագրությունը ընդունում էր որպես միջոց՝ մեծ լսարանին հասցնելու փոքրիկ գյուղի իրականության համայնապատկերը, քննադատաբար ներկայացնելով զավառական կյանքն ու վերլուծելով այն գործոնները, որոնք ազդում էին գյուղի կառավարման, կենցաղավարության, հանրային մտքի ու կյանքի զարգացման վրա: Գավառական լրագրողը մեկ գյուղի օրինակով զանգվածային լսարանին էր հասցնում տեղեկություններ հայկական փոքր համայնքներում առկա խնդիրների մասին՝ հույս ունենալով, որ համապատասխան արձագանք ստանալու դեպքում կյանքը վերափոխելու հնարավորություն է ունենալու, ասել է թե՛ քաղաքացիական դիրքորոշմամբ Խորեն քահանան կրթում ու դաստիարակում էր իր ժամանակի քաղաքացուն:

Այս մոտեցումը ամբողջությամբ ներդաշնակ էր և զուգահեռվում էր լրագրի երկու խմբագիրների՝ հիմնադիր՝ Գր. Արծրունու հայեցակարգին, որն ազգային ինքնագիտակցության զարգաց-

³ Никишина 2013, 27.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Аргашокова 2010, 7.

⁶ Василец 2013, 23.

ման համար «խնդիր էր դնում մոտիկից ճանաչել, ուսումնասիրել ժողովրդի կյանքը և ապա միայն միջոցներ առաջարկել»⁷, և Ա. Քալանթարի «Դեպի գյուղ» կարգախոսին, որից բխում էր այն համոզմունքը, որ «գյուղաշխարհի մարդու բարեկեցությունը կարող է խոշոր գրավական լինել նաև հասարակության մյուս շերտերի բարեկեցության»⁸:

Արդեն նշեցինք, որ 1886-1901 թթ. «Մշակ» լրագրի համարներում տպագրված է 21 «Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից»՝ Ղարաքիլիսեցու ստորագրությամբ: Դրանցից յոթը տպագրվել է 1887 թ.: Մեկ «Նամակով...» հեղինակը մի դեպքում հայտնում է գյուղի նորությունները, մյուս դեպքում՝ նրա ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում համայնքի արդիական խնդիրները, որոնց ծագման պատճառների մասին ներկայացնում է իր վերլուծությունները, առաջարկում լուծման ուղիները:

Խորեն քահանա Խանգաղյանի լրագրային նյութերի թեմատիկան

Խորեն քահանա Խանգաղյանի թղթակցությունների թեմատիկ շրջանակը կարող ենք դիտարկել մի քանի խմբով:

Մշակութային միջոցառումներից «Մշակ»-ում Խորեն քահանա Խանգաղյանը լուսաբանել է բնույթով հակոտնյա երկու իրադարձություններ, որոնցից ակնհայտ են դառնում նրա գեղագիտական իդեալները և արժեհամակարգային դիրքորոշումը: Եթե զանգվածային մշակույթը, մասնավորապես լարախաղացությունը՝ անձոռնի միմոսություններով և զուռնայի «այլանդակ ձայնով», նա համարում է անբարոյականություն, քանի որ քրիստոնյա բարեպաշտ ժողովուրդը ինքնամոռացության մեջ մոռանում է կամ չի լսում «պատարագի զանգակների հրավերը դեպի Աստծո տաճար»⁹, ապա Բ. Կարա-Մուրզայի և նրա 50 հոգանոց խմբի

⁷ Գևորգյան 1996, 115:

⁸ Ալոյան 2013, 14:

⁹ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 44:

համերգի մասին թղթակիցը հայտնում է բոլորի գոհունակությունը՝ շեշտելով բուռն ծափահարությունների և ծաղկեփնջերի առատությունը: Հեղինակը համակրանքով նշում է, որ հայ երաժշտի 3 համերգից մեկը անվճար է եղել չունևորների համար, իսկ ընդհանուր եկամտի կեսը հատկացվել է տեղական օրիորդական դպրոցին, այն դեպքում, երբ երաժշտին բաժին է հասել ընդամենը շատ «համեստ վարձատրություն» մեկ ամսվա քրտնաջան աշխատանքի համար¹⁰:

Առողջապահական հարցերը լուսաբանելիս Խորեն քահանան ներկայացնում էր ժամանակաշրջանի տարածված հիվանդությունների՝ ծաղկի¹¹, խոլերայի¹², կարմրուկի, դիֆտերիտի¹³ հետևանքները համայնքում՝ նկատելով, որ շատ հաճախ ժողովրդի տգիտության և սնահավատության պատճառով է դժվարանում համավարակների դեմ պայքարը. «Եթե հարյուրից ավելի մանուկներ հավիտենականություն ուղարկեցինք, դրանով պարտական ենք միմիայն նրան, որ անշնորհ գտնվեցանք գիտության գյուտից օգտվել»¹⁴: Խորեն քահանան նշում է, որ աղետների ժամանակ հարուստները պետք է լայն բացեն իրենց քսակները, քանի որ դա բխում է հենց իրենց շահերից¹⁵:

Մեծ Ղարաքիլիսայում գործող դեղատան, զինվորական հիվանդանոցի և այստեղ աշխատող բժիշկների վերաբերյալ Խորեն քահանան անթաքույց վրդովմունք է հայտնում՝ նշելով, որ զինվորական հիվանդանոցի առաջին բժիշկները, լինելով օտարազգի, անշահախնդիր և ավելի մարդասեր էին գյուղի աղքատ բնակչության նկատմամբ, քան շահամոլ հայ բժիշկները. «Ամոթ է մեզ, որ օտարը մեզանից առավել լավ հասկանա մեր ժողովրդի դրությունը, կարիքներն ու պահանջները, պատիվ չէ մեզ, որ

¹⁰ Ղարաքիլիսեցի 1900, № 143:

¹¹ Ղարաքիլիսեցի 1889, № 69:

¹² Ղարաքիլիսեցի 1892, № 90:

¹³ Ղարաքիլիսեցի 1901, № 10:

¹⁴ Ղարաքիլիսեցի 1889, № 69:

¹⁵ Ղարաքիլիսեցի 1892, № 90:

օտարը ավելի բարեխիղճ գտնվի իր բարոյական պարտականությունների մեջ դեպի մի հասարակություն, որ անծանոթ է նրան»¹⁶:

Կրթական թեմատիկան ուրվագծվում էր Ղարաքիլիսայի արական և իգական դպրոցների խնդիրներով, որոնց առաջադիմության գրավականը Խորեն քահանան պայմանավորում էր քահանայի, հոգաբարձուների և տանուտերի համատեղ ու համերաշխ գործունեությամբ: Ըստ նրա՝ տանուտերի թագն ու պսակը դպրոցը պետք է լինի, տանուտերը լինելու է հոգաբարձուների աջ թևը¹⁷: Խորեն քահանան, շեշտելով, որ առանց անձնական նեղության ոչ մի բարիք հնարավոր չէ ստեղծել, առաջարկում էր բնակիչների կողմից հավաքած փողերը և ուխտատեղիներից գոյացած գումարները ուղղել դպրոցի ֆոնդին, ոչ թե ծառայեցնել անհատներին՝ ճարպիկ քահանաներին ու տանուտերերին¹⁸:

Դպրոցի ֆինանսական խնդիրները լուծելու նպատակով Խորեն քահանան կազմակերպում էր ձեռագործական աշխատանքների վաճառք-ցուցահանդես, բարեգործական թատերական ներկայացումներ: Սակայն եթե սկզբնական շրջանում այդ միջոցառումները քիչ թե շատ արդյունավետություն ունեին, ապա 1880-ականների վերջից դպրոցների վերանորոգման ֆինանսական աղբյուրի միակ հույսը տեղական «կրեսոսներն էին»¹⁹, որոնց Ղարաքիլիսեցին անթաքույց քննադատում էր կամ հորդորում էր օգնել հայրենի գյուղին: Նա նշում էր, որ սովատանջ ժողովրդից սպասելիք հնարավոր չէ ունենալ, բայց անպատվաբեր է, երբ նրանց կողքին ապրող հարյուր հազար ունեցողները, որոնց մի մասը նաև Կովկասի փոստային ցանցն «իրանց ձեռքումն ունեն»՝ Թայիրյանները, Աբոյանները (*Աբով-*

¹⁶ **Ղարաքիլիսեցի** 1887, № 33:

¹⁷ **Ղարաքիլիսեցի** 1886, № 124:

¹⁸ **Ղարաքիլիսեցի** 1887, № 56:

¹⁹ **Ղարաքիլիսեցի** 1889, № 78:

յաններ – Տ. Դ.), Հայրապետյանները, Արսենյանները, Նալբանդյանները, կարող են «մի հազար ռուբլի գոհել դպրոցի վերաշինության համար, մանավանդ եթե համախմբված ձեռնամուխ լինեն գործին»²⁰:

Խորեն քահանայի իդեալը հասարակությանը անձնուրաց նվիրված և կրթությունն ու ընթերցանությունը գնահատող մարդիկ էին: Երբ Ղարաքիլիսայում մահանում է հայտնի արհեստավոր Հակոբ Նալբանդյանը, Ղարաքիլիսեցին հատուկ թղթակցություն է ուղարկում խմբագրություն, որում հանգուցյալի հանրային գործունեությունը գնահատում է գերազանց և նշում, որ նա, թեև անգրագետ, բայց փայլում էր իր ուսումնաստենչությամբ. ծանոթ էր բոլոր լրագրերին ու հայտնի հեղինակներին, իսկ իր տնտեսած «կոպեկները ամենամեծ բավականությամբ և սիրով նվիրում էր որդիների կրթության գործին»²¹:

Եկեղեցական թեմատիկան Խորեն քահանայի համար նույնպես առանցքային էր. բոլոր խնդիրներին նա ծանոթ էր անմիջականորեն և դրանց մասին բարձրաձայնում էր առանց որևէ կաշկանդվածության: Գյուղի եկեղեցու վերանորոգման անհրաժեշտությունը նա պայմանավորում էր ոչ միայն տեղացիների կարիքով, այլ նաև օտարականների բացասական տպավորություններով և արձագանքներով²²: Մեկ այլ հրապարակման մեջ նա քննադատում է ժողովրդին, որը, հետևելով պապական սնահավատ ավանդույթին և կարծելով, որ կրոնն է այդպես պահանջում, արտերի համար հուքմի է պահում²³: Կենցաղավարության մեջ լինելով առաջադիմական գաղափարների քարոզիչ՝ Խորեն քահանան պահպանողական էր ժամանցի որոշ տեսակների նկատմամբ: Այսպես՝ քննադատում էր հայրենակիցներին, որ եկեղեցի հաճախելու փոխարեն իրենց ժամանակը սպառում են

²⁰ Ղարաքիլիսեցի 1890, № 37:

²¹ Ղարաքիլիսեցի 1890, № 135:

²² Ղարաքիլիսեցի 1886, № 124:

²³ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 49:

դատարկաբանության և տամա խաղի մեջ: Ազգային հոգևոր արժեքների պահպանումը, ըստ Խորեն քահանայի, կարող է լինել միայն իշխանությունների գործուն միջամտությամբ, որը պետք է ոչ թե ուժ տա ամբոխի քմահաճույքներին, այլ միանալով հոգևորականությանը և մտավորականներին՝ ներգործի ամբոխի մարդու վրա, քանի որ նրա զգացմունքներով ապրելը տանում է դեպի ժողովրդի վախճան²⁴:

Խորեն քահանան լուսաբանում էր նաև ներեկեղեցական խնդիրները: Նա դժգոհում էր, որ բազմաթիվ բախտախնդիրներ, կյանքի ուրիշ ասպարեզում հաջողություն չունենալով, դառնում են քահանա, իսկ ժողովուրդը, որ վարձրատրել չգիտի իր վատակավորներին, հաստատում է նրանց քահանա դառնալու խնդրագրերը՝ չհասկանալով, որ «եկեղեցու բարեգարությունը քահանաների թիվը ավելացնելու մեջ չէ»²⁵:

Խորեն քահանայի քննադատության թիրախ է դառնում նաև Էջմիածնում տպագրվող «Արարատ» ամսագիրը: Ըստ նրա՝ խմբագիրներին չէր հաջողվում այն դարձնել հետաքրքիր: Նա բողոքում էր, որ կրոնական հանդեսը «փաթաթում են հայ քահանայի վզին և նա զգվանքով առանց նրա թերթերը կտրտելու, մի կողմն է շարտում»²⁶: Ու թեև կաթողիկոսը (Մկրտիչ Ա Վանեցի՝ *Խորիմյան Հայրիկ* – Տ. Դ.) ցանկանում էր քահանաներին ազատել այդ «հարկից» և բաժանորդագրության պարտադրանքը դնել եկեղեցու վրա, Խորեն քահանան նկատում է, որ գյուղական եկեղեցիները առանց այն էլ «դարձել են մի տեսակ կթան կով, թեմական դպրոցների համար. կթում են այնքան, որ խեղճ հորթուկին մի կաթիլ անգամ չեն թողնում: Եվ այս կեղտոտ երևույթը տեղի է ունենում երևանցիների որդիների կրթության համար»²⁷:

Կենցաղային հարցերը լուսաբանելիս Խորեն քահանան

²⁴ *Ղարաքիլիսեցի* 1887, № 49:

²⁵ *Ղարաքիլիսեցի* 1896, № 132:

²⁶ *Ղարաքիլիսեցի* 1901, № 271:

²⁷ *Ղարաքիլիսեցի* 1901, № 271:

անդրադառնում է փողոցների մաքրության, փողոցային լապտերների, արտաքնոցների բացակայության և գերեզմանատան խնդիրներին²⁸:

Նա արձանագրում է, որ գյուղում ձևավորվում է միջին դասը, որը ձգտում է հարմարավետության: Չնայած արդեն կառուցվում են նաև լուսավոր և ճաշակով բնակարաններ, այդուհանդերձ փողոցների անկանոնության պատճառով դրանք կորցնում են իրենց գեղեցկությունը ծուռումուռ դասավորությունից:

Ըստ Խորեն քահանայի՝ մանող, գործող, գորգ պատրաստող, տնային գործերում ժիր կանայք զուրկ են նրբաճաշակությունից: Խորեն քահանան ցավով նկատում է, որ նորաձևությունը՝ տարատեսակ դրսևորում կլանել է շատերին ու կրկնապատկել անիմաստ ծախսերը, սակայն քչերն են կարողանում պարծենալ տնային կարգապահությամբ և մաքրությամբ: Եթե հագուստի և սպիտակեղենի հարցում նկատելի է ճաշակ և մաքրություն, ավելացել է «սապոն» օգտագործողների թիվը, ապա դրան հակառակ՝ շատերը «չեն գիտակցում բաղնիքի կարևորությունը, իսկ ձեռներեցներն էլ չեն հասկանում, որ դա կարող է շահույթ բերել»²⁹:

Խորեն քահանան Մեծ Ղարաքիլիսայի կենցաղային միջավայրի զարգացման աստիճանի հետաքրքիր չափման միավոր է բերում. «Թեյը տարածում է ստանում, կերակուրները երևանյան տեսակի են, խմիչքը մտաբերում են միայն խնջույքների ժամանակ, պղնձյա ամանները մոդայից դուրս են եկել՝ տեղը զիջելով հախճապակյա ավսեններին»³⁰:

Սոցիալ-տնտեսական թեմատիկայով հաղորդանյութերում հատուկ ուշադրության են արժանի գյուղի կառավարման հարցերը, որոնց գլխավոր պատասխանատուն տանուտերերն էին: Խորեն քահանան տանուտերի պաշտոնի և այդ պաշտոնում ընտրվող անձի վերաբերյալ ներկայացնում է իր մոտեցումները,

²⁸ Ղարաքիլիսեցի 1886, № 124:

²⁹ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 91:

³⁰ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 91:

ընթերցողին խորհուրդ տալիս ընտրություն կատարելիս խոհականությամբ առաջնորդվել՝ մի կողմ դնելով անձնական հաշիվներն ու կիրքը: Նա պարբերաբար քննադատում է համայնքի ղեկավարներին անտարբերության ու խաբեբայության համար³¹:

Խորեն քահանան ապագա տանուտերի թեկնածուների ուշադրությունն է հրավիրում անելիքների՝ համայնքային առաջին անհրաժեշտության լուծման խնդիրների վրա՝ հույսով, որ նորընտիր ղեկավարները գործի մարդ կլինեն³²: Բայց գրեթե յուրաքանչյուր ընտրությունից որոշ ժամանակ անց Խորեն քահանան ցավով նշում է, որ մեծ մասամբ այդ պաշտոնը հասնում է շահասեր փառասերներին, «որոնք ճարպիկ են իրենց գործունեությանը աչք շլացնող փայլ տալ և ամբոխի ստոր զգացմունքները շոյել»³³: Ու թեև բոլոր շահասերները շուտով մերկանում են, սակայն ազատ են մնում պատասխանատվությունից, քանի որ ժողովուրդը պահանջատեր չէ. «ով ինչ կերավ՝ հալալ է անում»³⁴: Ղարաքիլիսեցին դժգոհում է, որ նույնիսկ շինական ժողովներն են ձևական, քանի որ դրա անդամների մեծ մասը կրավորական դեր ունի, իսկ օրենքն ու իրավունքը կենտրոնացած են տանուտերի ձեռքում³⁵:

Խորեն քահանան ուշադրության կենտրոնում էր պահում նաև արհեստավորների³⁶ և երիտասարդների խնդիրները³⁷, լուսաբանում էր բնապահպանական և զբոսաշրջային (Ղարաքիլիսան 19-րդ դարավերջից հայտնի ամառանոց էր) հարցերը³⁸: Նա անդրադառնում էր նաև արևմտահայ փախստականների՝ Ղարաքիլիսայում կեցության, խնամքի և առողջապահական

³¹ Ղարաքիլիսեցի 1886, № 124:

³² Ղարաքիլիսեցի 1887, № 33:

³³ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 44:

³⁴ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 44:

³⁵ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 44:

³⁶ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 74:

³⁷ Ղարաքիլիսեցի 1887, № 91:

³⁸ Ղարաքիլիսեցի 1890, № 73:

խնդիրները լուծելու հարցերին³⁹՝ նկատելով, որ այդ հոգսը դարաքիլիսեցիները անտրտունջ կրում են իրենց ուսերի վրա: Սակայն, գիտակցում էր և մտահոգություն էր հայտնում, որ էթե դրսից օգնություն չստացվի, աղքատ հանրությունը երկարաժամկետ օգնություն չի կարող տրամադրել⁴⁰:

Ժողովրդի ծանր սոցիալական դրությունը նա պայմանավորում էր մի քանի գործոններով. մի դեպքում՝ աղքատներին օգնող բարեգործ հարուստները նրանց դարձնում են ստրուկ, իսկ արդյունքում պարտամուրհակ ստորագրողների նյութական անկմանը հետևում է «բարոյական անկումը՝ խաբեբայություն, խարդախություն, անհավատարմություն, քրեական գործեր»⁴¹: Մյուս ծայրահեղություններն էլ ժողովրդի ցուցամոլությունն (օրինակ հարսանիքներն ու այլ հանդեսները կազմակերպվում են պարսոքով) ու աղքատի բարդույթն է. «Ի՞նչ կասեն մարդիկ»⁴²:

Լավ գիտակցելով սոցիալ-տնտեսական զարգացումների ազդեցության աստիճանը տեղական ու ազգային արժեհամակարգի ու ապրելակերպի վրա, ընդունելով տեխնիկական և տեխնոլոգիական նորարարությունների անհրաժեշտությունը համայնքի զարգացման համար՝ Խորեն քահանան չէր հաշտվում այն մտքի հետ, որ հայ ընտանիքում համերաշխություն այլևս չկա, չէր համակերպվում մի ընտանիքի մի քանի մասի բաժանվելուն (10 տարվա ընթացքում 229 ընտանիքը գրեթե 400-ի էր հասել՝ առանց ներառելու օտարականների ընտանիքները): Նրա կարծիքով, էթե նման երկպառակությունը տանելի էր վաճառականության համար, ապա այն ամբողջապես քայքայում է երկրագործ-մշակ դասը⁴³:

³⁹ **Ղարաքիլիսեցի** 1896, № 130:

⁴⁰ **Ղարաքիլիսեցի** 1897, № 63:

⁴¹ **Ղարաքիլիսեցի** 1887, № 79:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում:

Եզրակացություն

Խորեն քահանա Խանգաղյանի լրագրողական հաղորդանյութի քրոնոտոպը հայրենի գյուղն է, որը կանգնած է հնի և նորի խաչմերուկում: Չնայած նրան, որ Խորեն քահանա Խանգաղյանի թղթակցային գործունեությունը հատվածական էր, և կրում էր ոչ պարբերական բնույթ, այնուամենայնիվ այն հնարավորություն էր տալիս հայ ընթերցողին մեկ գյուղի օրինակով պատկերացում կազմելու հայկական համայնքների սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին: Խորեն քահանա Խանգաղյանը ստեղծում էր Ղարաքիլիսայի յուրահատուկ համայնապատկերը՝ իր արժեհամակարգային դիրքորոշումներով. հոգևոր ոլորտներում (ընտանիք, հավատ, արվեստ) ազգային պահպանողական արժեքների ջատագովն էր, սրան հակառակ՝ արմատացած սնահավատության, ապականված վարքուբարքերի ու բազմատեսակ կարծրատիպերի քննադատը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների դեպքում՝ բարեփոխումների պաշտպանն էր, բայց դրանց արդյունքում ծագած անիրավահավասարության ու դրանից բխող բացասական հետևանքների սուր քննադատը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալոյան Լ. 2013, «Մշակ»-ը 1983 – 1913 թթ., Ե., ԵՊՀ հրատ., 98 էջ:

Գևորգյան Լ. 1996, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակ»-ը, Ե., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. 448 էջ:

Հովակիմյան Բ. 2005, Հայոց ծածկանունների բառարան, Ե., ԵՊՀ հրատ., 788 էջ:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1886, № 124:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1887, № 33:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1887, № 44:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1887, № 49:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1887, № 56:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1887, № 74:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1887, № 79:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1887, № 91:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1889, № 69:

Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1889, № 78:

- Ղարաքիլիսեցի**, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1890, № 135:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1890, № 37:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1890, № 73:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1892, № 90:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1896, № 130:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1896, № 132:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1897, № 63:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1900, № 143:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1901, № 10:
Ղարաքիլիսեցի, Նամակ Մեծ Ղարաքիլիսայից, «Մշակ», 1901, № 271:
Аргашокова С. 2010, Дискурсивно-лингвистические характеристики жанра «Письмо редактору» (на материалах англоязычного публицистического дискурса). Автореферат дисс. канд. филол. наук. Пятигорск. 28 с.
Василец Т. 2013, «Письмо в редакцию» как жанр гражданской журналистики (на примере газеты «Казакъ» миасского завода) // Челябинский гуманитарий. № 1. 23-28 с.
Гридина Т. Коновалова Н. 2017, Псевдоним как форма самопрезентации журналиста в Российской региональной газетной прессе конца XIX – начала XX в. // Вопросы ономастики. Т. 14. № 2. 126-142 с.
Никишина Е. 2013, Речевой жанр писем читателей в газеты (на материале эмигрантских и советских газет 20-х гг. XX 2.). Дисс. канд. фил. наук. М., 315 с.

**PRIEST KHOREN KHANZADYAN – EMPLOYEE OF «MSHAK»
 NEWSPAPER (1886 – 1901)
 DANIELYAN T.**

Summry

Keywords: Gr. Artsruni, provincial journalism, “Mekhu Hayastani”, “Ararat”, “Murch”.

The chronotop of priest Khoren Khanzadyan’s journalistic work is his native village, Big Karakilisa. At the end of the 19th century, the village was

at the vicissitudes of new life realities. Despite the fact that the journalistic activity of the priest was fragmentary, it still gave the reader an opportunity to get an idea of the socio-economic life of the Armenian village. Khoren Khanzadyan created an information panorama of his native village through the prism of the value system of national culture. In the spiritual sphere (family, faith, art) he was a supporter of conservatism. In socio-economic relations, on the other hand, he was a supporter of reforms that would prevent social inequality and the negative consequences that arise from it.

**СВЯЩЕННИК ХОРЕН ХАНЗАДЯН - СОТРУДНИК ГАЗЕТЫ
«МШАК» (1886 – 1901 гг.)
ДАНИЕЛЯН Т.**

Резюме

Ключевые слова: «Мшак», Гр. Арцруни, провинциальная журналистика, «Меху Айастан», «Арабат», «Мурч», церковь.

Хронотоп журналистского творчества священника Хорена Ханзадяна – его родное село – Большая Каракилиса. В конце XIX века деревня стояла на перипетии новых жизненных реалий. Несмотря на то, что журналистская деятельность священника имела фрагментарный характер, она все же давала возможность читателю получить представление о социально-экономической жизни армянской деревни. Хорен Ханзадян создавал информационную панораму родного села сквозь призму системы ценностей национальной культуры: в духовной сфере (семья, вера, искусство) он был сторонником консерватизма, в социально-экономических отношениях – сторонником таких реформ, которые не развивали бы социальное неравенство и вытекающие из него негативные последствия.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԱԼՈՒՄՅԱՆԸ՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՂ

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Արծրունի, Խաչատուր Մալումյան, «Մտքի մշակ», Ստեփանոս Նազարյանց, «Մշակ», «Հյուսիսափայլ», լուսավորական գաղափարախոսություն:

Ներածություն

Գրիգոր Արծրունու «Մշակ» հասարակական-քաղաքական գրական թերթը մտավոր հեղափոխության, ժողովրդի լուսավորության և արդիականության կարևոր խնդիրների ու գաղափարների անսպառ աղբյուր հանդիսացավ թե՛ ժամանակակիցների և թե՛ հաջորդ սերունդների համար: Նրա առաջադեմ գաղափարներով դաստիարակվեց մի ամբողջ սերունդ: Անվանի հրապարակախոսի կյանքն ու գործունեությունը բավականաչափ ուսումնասիրվել են մեր հետազոտողների կողմից¹:

Մեր այս գիտական ուսումնասիրության հիմնական նպատակն է ներկայացնել հայ հրապարակախոս, հասարակագետ, քննադատ, գրական-հասարակական գործիչ Գրիգոր Արծրունու կենսագրությունն ու գործունեությունն՝ ըստ Խաչատուր

¹ Տե՛ս Երիցյան 1890, 100: Լեո 1902, 477: Լեո 1903, 551: Լեո 1905, 496: Գևորգյան 1996, 448: Լիդա Գևորգյանը Խ. Մալումյանի սույն հոբելյանական աշխատությունը համարում է գիտական հավակնություններ չունեցող և այն դիտարկում է որպես պաշտելի ուսուցչի մասին ներբող (տե՛ս Գևորգյան 1996, 6): Անշուշտ, այդ հիացումը կա, բայց և չպետք է անտեսել, մեր կարծիքով Խ. Մալումյանի աշխատության մեջ առկա ընդհանրացումներն ու դիտարկումները:

Մալումյանի՝ «Մտքի մշակը» հայտնի աշխատությունում² գետեղված կարևոր տվյալների: Նկատենք, որ այս ձևաչափով ուսումնասիրվող խնդիրը դիտարկվում է առաջին անգամ:

Ըստ մեր ձեռքի տակ եղած տեղեկությունների, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության անդամ Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունու) մասին պահպանված են բավական տեղեկություններ: Դրանք առկա են Լեոյի³, Միքայել Վարանդյանի⁴, Գևորգ Խուդինյանի⁵ և այլոց աշխատություններում: Որոշ տեղեկությունների հանդիպում ենք «Նյութեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար» արխիվային փաստաթղթերի բազմահատոր ժողովածուում⁶: *Համառոտակի* կենսագրական տեղեկություններ կան Լենդրուշ Ալոյանի՝ «Խաչատուր Մալումյան (Էդուարդ Ակնունի): Մեծ հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, հոետոր» աշխատության⁷ մեջ:

Խ. Մալումյանի «Մտքի մշակը» աշխատությունը նվիրված է Գրիգոր Արծրունու հասարակական և հրապարակախոսական գործունեության 25-ամյակին: Չնայած այն հանգամանքին, որ

² Խաչատուր Մալումյան 1890, 96:

³ Լեո 1903, 26:

⁴ Վարանդյան 1992, 55, 56:

⁵ Խուդինյան 2006, 180, 186, 204, 273, 330:

⁶ Նյութեր Հ.Յ. Դաշնակցության պատմության համար 1984, 81, 139, 202:

Նյութեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար 1985, 134, 137, 227:

⁷ Օսմել է 1863-ին Մեղրիում, ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: Ըստ այդ աշխատության, Խ. Մալումյանը *աշխատակցել է* «Մշակ»-ին, իսկ 1890 թվականին անցնելով ՀՅԴ-ի շարքերը, դարձել է այդ կուսակցության օրգան «Դրոշակի» (Ժնև) թղթակիցը՝ ստորագրելով Էդուարդ Ակնունի, որի հոդվածներին ամեն ամիս անհամբերությամբ էին սպասում ընթերցողները: 1910-ից Ռ. Զարդարյանի հետ հրատարակել է «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս) թերթը: Առանձին գրքերով հրատարակվել են նրա «Մտքի մշակը» (Գ. Արծրունու գրական գործունեության 25-ամյակի առթիվ, 1890), «Կովկասեան վերքեր» (հոդվ. ժող., 1903, ֆրանս.՝ 1904) և այլ գործեր: Թարգմանել է Վ. Գարշինի, Մ. Մալտիկով-Շչեդրինի և այլոց գործերից:

Գրիգոր Արծրունին հայ իրականության մեջ առավել ուսումնասիրված հրապարակախոսներից է, և նրա հասարակական վերանորոգիչ գործունեության մասին շատ է գրվել, այնուամենայնիվ, Խ.Մալումյանի հետազոտությունը այդ առումով արժեքավոր է, քանի որ առաջին ուսումնասիրությունն է, որտեղ հայ մամուլի պատմության մեջ բարձր է գնահատվում և հանրագումարի բերվում հրապարակախոսի տասնյակ տարիների վաստակը: Խ. Մալումյանի աշխատությունը նախորդում է Լեոյի երկհատորյա ուսումնասիրությանը: Այն բաղկացած է առաջաբանից և ութ գլուխներից: Հեղինակը նախ՝ ներկայացնում է հայ ժողովրդի պատմության վերածնության շրջանում ժողովրդի ցավերի ու պահանջների համար կոիվ մղող մտավոր առաջնորդներ հանդիսացող գործիչներին (Խ. Հայրիկ, Մ. Նալբանդյան, Բաֆֆի, Ռ. Պատկանյան, Ս. Նազարյանց), որոնց թվում է նաև Գ. Արծրունին:

Գրքում ամփոփվում են նաև հանրաճանաչ և սիրված հրապարակախոսի կենսագրական տվյալները, որոնք վկայում են, որ դեռ սովորելու ընթացքում Արծրունու ապագա գործունեության ծրագրի առանցքում եղել են հայ ժողովրդի ապագային, նրա պատմական ճակատագրին առնչվող ծրագրերը, ինչը նրան մղել է Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ սովորել հայոց լեզուն: Խ. Մալումյանը քայլ առ քայլ ներկայացնում է Արծրունու լրագրական գործունեության սկիզբը, տարբեր լրագրերում տպագրված հոդվածները, ցույց է տալիս նրա խորին անհանգստությունն ու մտահոգությունները հայ մտավոր կյանքում առաջացած խնդիրների նկատմամբ: Նա արտաքուստ տարօրինակ է համարում այն, որ առաջադիմական գաղափարներ կրող Արծրունին տպագրվում է «Մեղու Հայաստանի» պահպանողական շաբաթաթերթում, այնինչ, զարմանալի ոչինչ չկար, քանի որ այն, որքան էլ պահպանողական լիներ, այնուամենայնիվ, ազգային կրթության ու դաստիարակության մեջ մի հայտնի չափով նշանակություն էր տալիս եվրոպական դպրոցին, ի տարբերություն մերօրյա կրթության, որտեղ եվրոպական դպրոցին տուրք է

տրվում առանց ազգային կրթության առանձնահատկությունների պահպանման: Չմոռանանք, որ «Մեղու Հայաստանի» և «Մշակ»-ի բանակոթիվները⁸ սկսվում են 1870-ական թվականների առաջին կեսից (1873-1874 թթ.), իսկ Արծրունին այդ պահպանողական թերթին թղթակցում էր 1860-ական թվականներին, այսինքն, մինչ այդ բանակոթիվները Արծրունին ապրել է գաղափարական զարգացում:

Գր. Արծրունու գործունեության գնահատականը

Իբրև վերանորոգիչ, Գ. Արծրունու՝ Ս. Նազարյանցի հաջորդը դառնալու և նախքան Մշակ-ի հիմնադրման հանգամանքներին անդրադառնալը, Է. Ակնունին հայացք է նետում հայոց մամուլի պատմության էջերին, կենսագրական տվյալներ է հաղորդում Ս. Նազարյանցի մասին, ներկայացնում է նրա գործունեությունը և ըստ արժանվույն գնահատում «Հյուսիսափայլի» դերը հայ մամուլի և իրականության մեջ, նշում, որ այն վերանորոգչական հիմքեր է դրել այդ ասպարեզներում և իր հետևից թողել է մնայուն արժեքներ: Հեղինակը համոզում է, որ Գրիգոր Արծրունին, իբրև երևույթ, սկիզբ է առնում «Հյուսիսափայլի» առաջ բերած մտավոր շարժումից, նրա այս հայեցակետն ունի գիտական նշանակություն: Խ. Մալումյանը մի քանի խոսք է նվիրում նաև «Արարատ» ամսագրին՝ էջմիածնի պաշտոնական հրատարակությանը, մի կողմից ի հայտ բերում քննադատական վերաբերմունք դրա պահպանողականության նկատմամբ, մյուս կողմից՝ ցույց է տալիս «Արարատի» արդիական մոտեցումները գիտության զարգացման հարցերում՝ բարձր գնահատելով Դարվինի տեսության մասին հոդվածների տպագրումը: Հեղինակը Նազարյանին նվիրված Գ. Արծրունու հոդվածով ցույց է տալիս այդ ժամանակաշրջանում հայ կյանքի արատավոր երևույթներից մեկը, այն, որ հայ հասարակությունը չի կարողանում ժամանակին գնահատել իր լավագույն գործիչներին: Մալումյանը գրում

⁸Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 18-19-րդ դարեր, 2006, 390:

էր, որ միայն Նազարյանցի մահից հետո հասկացան, որ նա հայոց ժամանակակից գրական ասպարեզում վերանորոգիչ և առաջադեմ խոշոր գործիչներից մեկն էր և հայ հասարակությունը պետք է իրեն մեղադրեր, որ իր ձեռքով, իր անտարբերությամբ և թշնամությամբ սպանում էր իր սեփական գործիչներից ամենալավերին, դեռ կենդանության ժամանակ նրանց դատապարտելով հասարակական մահվան⁹: Վերանորոգիչ և հեղափոխական գործիչ լինել ցանկացողը պետք է ավելի հանդուգն ու ավելի համարձակ բնավորություն ունենա, որպեսզի կարողանա դիմանալ կյանքի ամեն տեսակ արգելքներին ու դավերին և իր հասարակական գործունեության կես ճանապարհին կանգ չառնի ու չիջնի ասպարեզից, մեռած չհամարվի այն ազգի մեջ, որի մեջ գործել է, որի հնացած գաղափարների դեմ է երկար ժամանակ կռվել¹⁰: Մալումյանը, անդրադառնալով Մշակ-ի սկզբնավորման հանգամանքներին և կիրառելով համեմատական-վերլուծական մեթոդը, Նազարյանցին հակադրում է Արծրունու կերպարը, որպես հանդուգն կռվող՝ խոչընդոտող ուժերի դեմ: Նա այս կերպ առաջ է քաշում սկզբունքայնության ելակետը այն, որը հասարակական գործունեությամբ զբաղվող անձը պետք է խստիվ պահպանի մտքի հետևողականությունը, սկզբունքի մարդ լինի, ինչպես Արծրունին. «Սկզբունքը զոհել անձնաւորութեան՝ Արծրունու հատկությունը չէ, բայց անձնաւորութիւնը զոհել սկզբունքին՝ Արծրունու հատկանիշն է»¹¹:

Խ. Մալումյանը Արծրունուն գերադասում էր Նազարյանցից, որովհետև «Մշակի» խմբագիրը առաջ էր քաշում նաև ազգային ինքնորոշման գաղափարը հատկապես 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին, երբ օրվա խնդիր էր համարվում Հայաստանի ինքնավարության հարցը, որ պետք է լուծվեր Ռուսաստանի հովանու ներքո: Իսկ Նազարյանցը նշում

⁹ Մալումեան 1890, 40:

¹⁰ Մալումեան 1890, 40:

¹¹ Մալումեան 1890, 86:

էր, որ հայը քաղաքականապես ռուս է, որով և ամբողջովին դիմաշրջվում էր ազգային քաղաքական որևէ նպատակից՝ ի հակադրություն իրեն ժամանակակից և «Հյուսիսափայլի» գլխավոր աշխատակից Մ. Նալբանդյանի:

Գր. Արծրունու լայնախոհ գործունեությունը «Մշակում» և նրա հրապարակախոսության արդիականությունը Խ. Մալումյանը ընդգծում է մի շարք օրինակներով: Այսպես, «Հանուն սկզբունքի, Արծրունին անտեսեց նույնիսկ հարազատ հորը՝ գեներալ Երեմիա Արծրունուն: Հայրը պահանջում էր թողնել լրագիր հրատարակելու միտքը, սակայն Գրիգոր Արծրունին մերժեց նրան՝ այդպիսով, գրկվելով հոր նյութական օգնությունից» երկար ժամանակ հորից միայն 100 ռուբլի էր ստանում¹²: Այնուհետև հեղինակը խոսում է հրապարակախոսի՝ իր գաղափարների ու նպատակի հանդեպ հավատ ունենալու ձիրքի մասին, որը Արծրունու մեջ հասնում է կրքի աստիճանի. «Արծրունու կիրքը գլխի մեջ է և ոչ սրտի: Շատ երջանիկ կլինեք հայոց գրականությունը, եթե նրա մեջ գործողներից յուրաքանչյուրը փոխանակ իր համոզմունքը շապիկի նման փոխելու, կրքի աստիճան հարցրած հաստատականությամբ պաշտպաներ նրանց: Կիրքը վտանգավոր, վնասակար չէ, երբ բխում է սկզբունքից, և երբ գործողը ազնիվ դիտումներ ունի, իսկ Արծրունին անպայման ազնիվ մարդ էր»¹³:

Որպես հասարակական և մտավոր գործիչ, Արծրունին շատ լավ հասկացավ ժամանակը և ունենալով կայուն սկզբունքներ և վերը նշված բնատուր բոլոր հատկանիշները, իր նպատակին հետամուտ լինելով ստեղծեց լրագիր, որտեղ խորությամբ քննեց մի շարք երևույթներ և ցույց տվեց այն ուղիները, որոնք կվերանորոգեն մի կյանք, որը դարերով նիրհի մեջ էր:

Արծրունին հանդես եկավ պատմական մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովրդի առջև ամբողջ սրությամբ դրված էին առաջադիմության, լուսավորության խնդիրները և

¹² Մալումեան 1890, 48

¹³ Մալումեան 1890, 86:

որպես մարտնչող հրապարակախոս, առաջադեմ մտածող ու հայրենասեր գործիչ, կարողացավ նպաստել մտավոր հեղափոխության գործին: Մշակականների և մեղվակականների մտքերի ընդհարումներից առաջ եկած պառակտումներով Արծրունին ցույց տվեց ժամանակի մտավորականությանը հատուկ այն գավառամիտ մոտեցումը, «թե պետք է ծածկել ազգի պակասությունները՝ դրանք վեր հանելու և լուծումներ առաջարկելու փոխարեն»¹⁴: Բավական հետաքրքրական մոտեցում է ընտրել Խ. Մալումյանը, պատմական տվյալ ժամանակաշրջանին իր գնահատականը նա տալիս է պատկերավոր արտահայտություններով, ինչպես՝ «նա թողեց դպիրներին և փարիսեցիներին և իրեն շրջապատեց հասարակ ձկնորսներով,- ժողովրդի չը փչացած զավակներով»¹⁵, - որից պարզ է դառնում, որ համակարծիք է Արծրունու հետ:

Հեղինակը կարևորում է այն հանգամանքը, որ ժողովրդի պատմական ճակատագրով, հայրենասիրական բարձր զգացումներով համակված Արծրունին ընտրում է այնպիսի մեթոդ, որն ներառում էր ուսումնասիրություն, հետազոտություն և քննադատական մոտեցում, քանի որ, ըստ նրա, առանց դժգոհության՝ չկար առաջադիմություն: Բնագետին հատուկ խնդիրների լուծման դիրքերից ելնելով՝ Արծրունին մերկացնում և հարվածում է այն բոլոր տարրերին, որոնք կամ չէին ցանկանում կամ արգելակում էին ժողովրդի վերածնությունը և նրա կյանքի վերանորոգումը: Արծրունին այդ վերանորոգումը սկսում է պետությունն ու ազգն առողջացնելուց, որը և համարում էր վերջինիս բարենորոգման նախադրյալ: Այդ գործընթացը նա պատկերացնում էր ինդուկտիվ մեթոդով, այսինքն՝ շարժում պարզից դեպի բարդը, կոնկրետ փաստից դեպի փաստերի կուտակում, դրանց վերլուծություն ու ընդհանրացում:

¹⁴ Մալումեան 1890, 54:

¹⁵ Մալումեան 1890, 54:

Եզրակացություն

Գրքի վերջին բաժիններում Խ. Մալումյանը ընդհանուր հայացք է նետում Արծրունու 25 տարվա գործունեության վրա: Հայ ժողովրդի ապագան, նրա պատմական ճակատագիրը Գ. Արծրունու հրապարակախոսական գործունեության առանցքում էին: Հրապարակախոսն իր հասարակական գործունեությամբ անձնավորում էր ժողովրդի վերածնության ձգտումը:

Գ. Արծրունու հայացքները չեն կորցրել իրենց պատմական ու գործնական հետաքրքրությունը այսօր ևս: Դրանք ամենից առաջ վերաբերում են ազգային միասնության, գործուն հայրենասիրության՝ որպես յուրաքանչյուր անհատի քաղաքացիական գիտակցության ձևավորմանը: Արծրունին, լինելով ազգային ձգտումների ու գաղափարների ակտիվ կրողն ու զարգացնողը, հայ ժողովրդի վերածնունդը սերտորեն պայմանավորում էր նրա ներկա կյանքի, առօրյա ցավերի, նրա ժամանակակից պահանջների ուսումնասիրությամբ: Մալումյանը, որպես ազատության ու հայրենասիրության դաստիարակության առաջամարտիկ, իր աշխատությունը գրել էր իբրև ժողովրդի ճշմարիտ զավակ, որը խոսում էր նրա սրտից և հոգուց, արտահայտում էր նրա ցավերն ու երազանքները: Դրանից ելնելով՝ էլ նա կարևորում էր Արծրունու գիտակցված անձնագոհությունը՝ հանուն ժողովրդի, հայրենիքի և ազատության, որով լցված է նրա ողջ էությունն իբրև բարձրագույն սկզբունք և նպատակ:

Հիրավի գնահատանքի է արժանի Խ. Մալումյանի սույն աշխատությունը: Շատ հստակ նա կարողացել է արտացոլել լուսավորական գաղափարախոսությունից մինչև ամեն տեսակի բռնությունը պայքարի ճանապարհով խորտակելու, ժողովուրդների իսկական ազատության հասնելու իդեալների ճիշտ ճանապարհները: Հենց դրանով պայմանավորվում է գրքի արժեքը: Խ. Մալումյանն առաջինն է, որ հայ մամուլի պատմության մեջ մատնանշում է Գրիգոր Արծրունի մտածողի և հրապարակախոսի պատմական ներգործությունն ու վերանորոգիչ արժեքը:

Ընդամին, Խ. Մալումյանն առաջինն է նաև հայ մտավոր մշակույթի պատմության մեջ, որ վերհանել է «Մշակի» և «Հյուսիսափայլի» գաղափարական աղերսները, որոնք հատուկ են հայ ազատամտությանը՝ հատկապես XIX դ. II կեսին: Նշված առնչությունների վերհանումը ևս Խ. Մալումյանի աշխատության կարևոր բնթագրիչներից է:

Մալումյանի աշխատությունը նպաստում է ճիշտ արժևորելու հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ Գ. Արծրունու դերն ու նշանակությունը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալոյան Լենդրուշ 2014, Խաչատուր Մալումյան (Էդուարդ Ակնունի): Մեծ հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, հոետոր Երևան, Վ. Արյան հրատ., 72 էջ:

Գևորգյան Լիդա 1996, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, Գիտություն հրատ., 448 էջ:

Երիցյան Ալեքսանդր 1890, Գրիգոր Արծրունու եւ նրա քսանը հինգ տարւայ գրական գործունէութեան առիթով (1865-1890 թ.), Թիֆլիս, տպարան Արօր, 100 էջ:

Լէօ 1902, Գրիգոր Արծրունի, հ.1, տպարան Մն. Մարտիրոսեանց, 477 էջ:

Լէօ 1903, Գրիգոր Արծրունի, հ.2, տպարան Մն. Մարտիրոսեանց, 551 էջ:

Լէօ 1905, Գրիգոր Արծրունի, հ. 3, տպարան Մն. Մարտիրոսեանց, 496 էջ:

Խոլդինյան 2006, ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն, Երևան, ՀՅ Դաշնակցության հրատ., 440 էջ:

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 18-19-րդ դարեր 2006, Գահիրէ, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 697 էջ :

Մալումյան 1890, Մտքի Մշակը: Գրիգոր Արծրունու գրական գործունէութեան 25-ամեակի առիթով, Թիֆլիզ, տպարան "Արօր" Տ. Նազարեան, 96 էջ:

Նիւթեր ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար 1984, հ. Ա, Պէյրութ, Համազգային Վահէ Սէթեան տպարան, 302 էջ:

Նիւթեր ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար 1985, հ. Բ, Պէյրութ, Համազգային Վահէ Սէթեան տպարան, 395 էջ:

Վարանդյան Միքայել 1992, Ն.Յ. Դաշնակցության պատմություն,
Երևան, ԵՊՀ հրատ., 536 էջ:

**KHACHATUR MALUMYAN AS THE FIRST ELUCIDATOR OF THE
BIOGRAPHY AND ACTIVITY OF GRIGOR ARTSRUNI
HARUTYUNYAN N.**

Summary

Keywords : Grigor Artsruni, Khachatur Malumyan, "The Cultivator of Mind", Stepanos Nazaryants, 'Mshak', "Hyusisapayl", Enlightenment ideology.

Kh. Malumyan's (Ed. Aknuni) article "The Cultivator of Mind" on the 25th anniversary of Grigor Artsrun's literary activity, in fact, is the first summary assessment dedicated to the rich heritage of Artsrun's social and socio-political activity. Artsruni stands out as a fighting figure, rejecting old traditions and carrying new ideas in our intellectual reality. He continued in the 1970s and 1990s what was started by Stepanos Nazaryants in his "Hyusisapayl" magazine. Thanks to him, as shown and generalized by Kh. Malumyan, the Eastern Armenian society entered the era of examination thinking.

Artsruni paid attention to the Armenian reality, to the important problem of renovating the thinking of the society in the educational system, with which the Armenians should move forward along with the European nations. Thanks to Artsruni, 'Mshak' was to become the most popular newspaper in the Armenian regions, to which Kh. Malumyan paid particular attention in his work.

ХАЧАТУР МАЛУМЯН КАК ПЕРВЫЙ РАЗЪЯСНИТЕЛЬ БИОГРАФИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГРИГОРА АРЦРУНИ АРУТЮНЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: Григор Арцруни, Хачатур Малумян, «Культиватор разума», Степанос Назарянц, «Мшак», «Юсисапайл», идеология Просвещения.

Статья Х. Малумяна (Эд. Акнуни) "Культиватор разума" к 25-летию литературной деятельности Григора Арцруна, по сути, является первой сводной оценкой, посвященной богатому наследию общественной и общественно-политической деятельности Арцруни. В нашей интеллектуальной реальности Арцруни выделяется как боевая фигура, отвергающая старые традиции и несущая новые идеи. Он продолжил в 1970-х и 1990-х годах то, что было начато Степаносом Назарянцем в его журнале «Юсисапайл». Благодаря ему, как показал и обобщил Х. Малумян, восточноармянское общество вступило в эпоху экзаменационного мышления.

Арцруни обратил внимание на армянскую действительность, на важную проблему обновления мышления общества в системе образования, с которой армяне должны двигаться вперед вместе с европейскими народами.

Благодаря Арцруни «Мшак» должен был стать самой популярной газетой в регионах Армении, на что Х. Малумян уделял особое внимание в своей работе.

*Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվ. պետական
համալսարանի պատմության ամբիոնի հայցորդ*

**Կ. ՊՈԼՍԻ «ՊԱՐԶԱՍԷՐ ՀԱՅՈՒՀԵԱՑ»
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՄՇԱԿՈՒՄ»**

Բանալի բառեր՝ «Մշակ» հասարակական կյանք, կանանց իրավունքներ, ազգային դիմագիծ, ավանդույթներ, միություն, կրթություն:

Ներածություն

XIX դ. առաջին կեսին Եվրոպայում կրթություն ստացած և Կ. Պոլիս վերադարձած հայ երիտասարդները աշխուժացրեցին հայ հասարակական կյանքը, հիմնեցին ընկերություններ ու միություններ, որոնց մասնակից դարձան նաև հայ կանայք: Նրանց հասարակական, կրթական ու մշակութային կյանքի ակտիվացմանը նպաստեց հատկապես 1860թ. մայիսի 24-ի «Ազգային սահմանադրության» ընդունումը: Արևմտահայության ներքին կյանքը կանոնակարգող այդ փաստաթուղթը խթանում էր նաև ազգային լուսավորության զարգացումը՝ դրանում ներառելով աղջիկների կրթությունն ու դաստիարակությունը¹: Ստեղծվեցին նոր կրթական-բարեգործական ընկերություններ, որոնց մի մասի հիմնական նպատակը հայ կանանց կրթադաստիարակչական գործն էր, կայսրության հայաշատ քաղաքներում օրիորդաց վարժարաններ բացելը, գործող վարժարաններին գրենական պիտույքներով և ֆինանսական միջոցներով ապահովելը:

Զբաղվելով հայ աղջիկների կրթության, դաստիարակության և շատ այլ հարցերով՝ պոլսահայ կանայք միաժամանակ հոգացին, որպեսզի հայուհիները չկորցնեն իրենց ազգային դիմագիծն

¹ Ազգային սահմանադրություն Հայոց, 1860, 13:

ու ավանդությունները: Այդ նպատակով 1879թ. հուլիսի 15-ին Նուն-յան-Վարդուհյան վարժարանի նախկին աշակերտուհիները և Սամաթիո թաղամասի օրիորդները հիմնեցին «Պարզասեր հայուհեաց ընկերությունը»²:

Հայ պատմագրության մեջ «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության ստեղծման և գործունեության համառոտ պատմությանն անդրադարձել է Վիեննայի Մխիթարյան Եփրեմ վարդ. Պողոսյանը՝ արևմտահայ մշակութային ընկերություններին նվիրված աշխատությունում³: Ընկերության գործունեության վերաբերյալ որոշակի տեղեկություններ կան ժամանակի հայ պարբերական մամուլում:

«Պարզասեր հայուհեաց» ընկերությունը

Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մշակ» շաբաթաթերթը արևմտահայ պարբերականների տեղեկությունների հիման վրա մանրամասն լուսաբանում է Կ. Պոլսում 1879 թվականին հիմնադրված «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության գործունեությունը: Թերթի խմբագիր, արևելահայ ազատական հոսանքի երևելի ներկայացուցիչ և գաղափարախոս Գրիգոր Արծրունին հասարակական առաջընթացի, լուսավորության, կրթության ու գիտության տարածման ջատագով էր: Լինելով ժամանակի հայ արևմտականների առաջնորդը՝ Գր. Արծրունին իր թերթի խնդիրներից մեկը համարում էր եվրոպական հաստատությունների, ընկերությունների, միությունների գործունեության լուսաբանումը, որը հայությանը հնարավորություն կտար վերափոխել արևմտահայության կյանքը: Նա ելնում էր այն մտայնությունից, որ այդ գործի հաջողությունը հայությանը կմերձեցնի ժամանակի առաջավոր գաղափարներին: Ի թիվս բազմաթիվ հրատապ հարցերի՝ «Մշակն» իր հրապարակումներում կարևորում էր կանանց կրթության, զբաղվածության, դաստափրակության խնդիր-

² «Փունջ», 1879, № 1397(Կ. Պոլսի ընկերություններ):

³ Տե՛ս՝ Ս. Պողոսեան Ե., 1957:

ները: Այս իմաստով թերթի ուշադրությունից չի վրիպում Կ. Պոլսի «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության գործունեությունը: Կ. Պոլսի «Մասիսի» հրապարակումների հիման վրա «Մշակը» ներկայացնում է ընկերության նպատակը. «ընկերութիւնը մը որ երկու վսեմ նպատակ միանգամայն կը պարունակէ իւր մէջ, ջնջել հայազգի իզական սեռի մէջէն նորասիրութեան ազգակործան մոլութիւնը և օգնել ազգային բարոյական հառաջադիմութեան»⁴: Թերթը հրապարակում է նորաստեղծ ընկերության կանոնադրությունն ամբողջությամբ, որն ընթերցողին հնարավորություն էր տալու պատկերացում կազմել ընկերության ղեկավար մարմնի, նպատակի, կազմակերպած բարեգործական երեկոյթների և այլ հարցերի մասին: «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության կանոնադրությունը բաղկացած էր 13 հոդվածից, որոնք սահմանում են ընկերության նպատակը, անդամակցության կարգը, ղեկավար մարմինները, նրանցից յուրաքանչյուրի գործունեության շրջանակները: Կանոնադրության 1-ին հոդվածը սահմանում էր ընկերության հիմնադրման նպատակը, ըստ որի՝ «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերությունը ցանկանում էր «նորաձեւութիւնը ջնջել Հայ ազգիս մէջ, որոշելով մի պարզ եւ վայելուչ ձեւ զգեստի և գլխարկի», որտեղից էլ առաջացել է ընկերության «Պարզասեր» անվանումը: Ընկերությունը նախատեսում էր հայկական համագգեստ, որը երկու տարին մէկ տնօրենների խորհրդի համաձայնությամբ չնչին փոփոխությունների էր ենթարկվելու, կազմված էր լինելու երկու կտորներից. կոճկէնէ (բէշ) և վրանոցէ⁵:

Կանոնադրության 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ հոդվածները սահմանում են ընկերությանը անդամակցելու կարգը, նախապես որոշված անդամավճարը: «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության անդամ կարող էր դառնալ յուրաքանչյուր հայուհի, գրավոր այդ մասին տեղեկացնելով տնօրենների ժողովի դիվանին և վճարե-

⁴ «Մշակ», 1879, № 164 (Պարզասեր հայուհեաց ընկերութիւն):

⁵ «Մշակ», 1879, № 164 (Պարզասեր հայուհեաց ընկերութիւն):

լով կանոնադրությամբ սահմանված անդամավճարը՝ մեկ դահեկան արծաթ: Ընկերության անդամ կարող էին դառնալ նաև առանց անդամավճար վճարելու, եթե համաձայնվեին կրել «Պարգասեր հայուհեացի» հայկական համագգեստը: Բայց այս պարագայում նրանք իրավունք չունեին ընկերության գործերին միջամտել և որոշումների վրա ազդեցություն ունենալ⁶: Կանոնադրությունից երևում է, որ ընկերության անդամները բաժանվում էին երկու խմբի՝ հիմնական և ժամանակավոր: Հիմնական անդամներն իրավունք ունեին մասնակցել ընկերության քվեարկություններին և անմիջական ազդեցություն էին ունենում ընդունվող որոշումների վրա: Ժամանակավոր անդամները ստակ կրում էին «Պարգասերի» սահմանած հագուստը և պահպանում էին հայուհիների ազգային մտածողությունն ու արժեհամակարգը:

Ընկերության կանոնադրության մյուս հոդվածները սահմանում էին ընկերության ղեկավար մարմինները, նրանց գործառույթները: Ըստ այդմ՝ «Պարգասեր հայուհեաց» ընկերությունը ուներ երկու ղեկավար մարմին՝ Ընդհանուր ժողով և Տնօրենների ժողով: Ընդհանուր ժողովի դիվանը կազմված էր մեկ տարի ժամկետով ընտրված երկու ատենապետից և երկու ատենադպրից: Ընդհանուր ժողովը երեք ամիսը մեկ նիստ էր հրավիրում, որտեղ Տնօրենների ժողովը ներկայացնում էր երեք ամսվա գործունեության հաշվետվությունը և ընթացիկ ծախսերը: Ընկերության ընդհանուր ժողովում բոլոր որոշումները կայացվում էին բաց քվեարկությամբ՝ ձայների մեծամասնությամբ: Ժողովին բացակա անդամները իրավունք չունեին հաջորդ նիստին բողոքարկել նախորդ նիստի որոշումները: Ընկերության ընդհանուր ժողովը արտահերթ նիստ կարող էր գումարել, եթե Տնօրենների ժողովը գտներ դրա անհրաժեշտությունը⁷: Ընդհանուր ժողովի ատենապետը տիկին Ազնիվ Ալաճաճյանն էր⁸:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ «Մշակ», 1879, № 164 (Պարգասեր հայուհեաց ընկերություն):

⁸ Պողոսեան Ե., 1957, 582:

Տնօրենների ժողովը ընտրվում էր երկու տարի ժամկետով և բաղկացած էր 7 անդամից, այդ թվում ատենապետից, ատենադպիրից և գանձապետից: Տնօրենների ժողովը վերահսկում էր ընկերության գործունեությունը: «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության կանոնադրության 13-րդ հոդվածով սահմանվում էր անհրաժեշտության դեպքում կանոնադրության փոփոխություն՝ առանց ընկերության նպատակը փոփոխելու⁹:

Ընկերությունը ղեկավարվում էր Տնօրենների խորհրդի կողմից, որի առաջին ատենապետը Վիկտորիա Զիլճյանն էր, ատենադպիրը՝ Փիրուզ Քերեստեճյանը¹⁰:

«Պարզասեր հայուհեաց» հիմնադիրները Կ. Պոլսի նշանավոր հայկական ընտանիքների տիկնայք և օրիորդներն էին: Ընկերության Տնօրենների խորհրդի առաջին ատենապետ Վիկտորիա Զիլճյանը Կ. Պոլսի նշանավոր ծնծղա արտադրող վարպետների ընտանիքից էր, ովքեր Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում ծնծղաների արտադրության արտոնյալ իրավունք էին ստացել¹¹:

«Մշակը» հրապարակում է Կ. Պոլսի հայ տիկնանց և օրիորդաց ուղղված ընկերության կոչը, որտեղ ասվում է. «Պարզասեր հայուհեաց ընկերութեան Տնօրեն խորհուրդը պարտ անձին կը համարի հրաւիրել բոլոր Ազգասեր և Տնտեսագետ հայուհիք՝ որք փափաքին մասնակցել ընկերութեանս... խնդրելով միանգամայն որ առանց մասնաւոր հրաւերի սպասելու՝ բարեհաճին Տնօրեն խորհրդոյ դիւանին գրաւոր կերպով իմացնել իւրեանց մասնակցիլը»¹²: Ընկերությունը դիմում է հայուհիներին, նրանց անվանելով 19-րդ դարի ազատ երիտասարդներ, որոնց նկատմամբ մեծ հույս ու հավատ ունենալով ձեռնարկել են «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության հիմնումը և հույս ունեն, որ նրանց

⁹ «Մշակ», 1879, № 164 (Պարզասեր հայուհեաց ընկերութիւն):

¹⁰ «Մասիս», 1879, № 2399 (Կ. Պոլսի ընկերութիւնների մասին):

¹¹ **Բախչիւսյան Ա.**, 2002, 47:

¹² «Մշակ», 1879, № 164 (Պարզասեր հայուհեաց ընկերութիւն):

եռանդուն աջակցությամբ կիրագործեն ընկերության նպատակները¹³:

«Մշակի» հրապարակումներից պարզ է դառնում, որ ընկերության ֆինանսական հասույթը ձևավորվում է անդամավճարներից և այդ նպատակով կազմակերպված բարեգործական պարահանդես-ցերեկույթներից: Թերթի հավաստմամբ՝ հիմնադրումից մեկ տարի անց, 1880 թվականի մարտին, «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերությունը Կ. Պոլսի Օրթագյուղ թաղամասում բարեգործական պարահանդես է կազմակերպում¹⁴:

«Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության գործունեությունը միանշանակ չի գնահատվել Կ. Պոլսի հայության կողմից: Կ. Պոլսի հայությունից գատ, ընկերության կանոնադրության մի շարք դրույթների առնչությամբ տարաձայնություններ ունեին նաև ընկերության անդամները: 1881 թ. մարտին տեղի ունեցած Ընդհանուր ժողովը տեղի է տալիս ընկերության անդամների առաջարկություններին և փոփոխության ենթարկում 1879 թվականի հուլիսի 15-ին ընդունված կանոնադրությունը: Կանոնադրության 1-ին հոդվածը փոփոխության է ենթարկվում խմբագրմամբ, ըստ որի՝ «մի պարզ եւ վայելչւ ձեւ զգեստի և գլխարկի» կրման պահանջը պարտադիր է մնում միայն ընկերության հիմնական անդամների համար¹⁵:

Ընկերությունը հայ կանանց ազգային դիմանկարը պահելու, հասարակությունում հայ կնոջ դերակատարումը ընդգծելու և առկա խնդիրները վերհանելու նպատակով աջակցում է այս թեմայով ուսումնասիրությունների տպագրմանը: «Պարզասեր հայուհեաց» ընկերության ֆինանսական աջակցությամբ և առաջարկությամբ Կ. Պոլսում 1880 թ. լույս է տեսնում Համբարձում Ամատունու «Մոլութեան մը գոհերը» աշխատությունը: Աշխա-

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Մշակ», 1880, № 51 (Արտաքին տեսություն):

¹⁵ Պողոսեան Ե., 1957, 583:

տությունում կինը ներկայացվում է որպես մարդկային ազգի քաղաքակրթության զարգացման չափանիշ¹⁶: Գրքում խոսվում է կնոջ դերի, հայ հասարակությունում առկա խնդիրների, տվյալ ժամանակաշրջանում հայ կանանց մեջ կատարվող այլափոխությունների, օտար մշակույթի ազդեցության, դրա լավ և վատ հետևանքների մասին:

Ի պատասխան Կ. Պոլսի ընկերությունների դիմումի, որտեղ նրանք խնդրում են թերթի խմբագրին օգնել, որ արևելահայերը պատկերացում կազմեն Կ. Պոլսում գործող հայ հասարակական ընկերությունների գործունեության մասին, «Մշակը» հստակ գնահատականներ է տալիս ընկերությունների գործելակերպին: Թերթի հոդվածագիր Գր. Նիկողոսյանը գրում է. «ընկերութիւնները գտնվելով այնպիսի կամայականութեան աշխարհում, ինչպէս Թիւրքիան է, չունէ ոչինչ ընդհանուր համերաշխութեան կերպարանք...», միաժամանակ խորհուրդ է տալիս մեկ նպատակի ուղղված ընկերություններին միավորվել և հանդես գալ միասնաբար¹⁷:

Ե՛վ «Մշակը» և՛ «Պարզասէր հայուհեաց» ընկերության գործունեությանն անդրադարձած Եփրեմ վարդ. Պողոսյանը չեն անդրադառնում ընկերության հետագա գործունեությանը, չնշելով նաև երբ է դադարեցրել իր գործունեությունը:

Եզրակացություն

«Մշակը» ուշադրությամբ հետևում է Արևմտյան Հայաստանում գործող հայ հասարակական ընկերությունների գործունեությանը, որոնք նպատակ էին հետապնդում հայերի շրջանում տարածել կրթության, լուսավորության առաջադիմական գաղափարները:

«Պարզասէր հայուհեաց» ընկերությունն ուներ ուրույն նպատակ՝ հայ կանանց և աղջիկներին դաստիարակել հայեցի, պահպանել ազգային մտածողությունն ու արժեհամակարգը և տուրք չտալ «նորասիրութեան ազգակործան մոլութեանը»:

¹⁶ Հ. Կ. Ամատունի 1880, 9:

¹⁷ «Մշակ», 1880, № 80 (Կ. Պոլսի ընկերութիւնների մասին):

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգային սահմանադրություն Հայոց, Կ. Պոլիս, Յազգային տպարանի Սուրբ Փրկչի, 1860, 59 էջ:

Ամատունի Հ. Կ., «Մոլութեան մը զոհերը», Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Ա.Յ.Սավեան, 1880, 110 էջ:

Բախչիւյան Ա., Հայազգի գործիչներ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2002, Զանգակ-97, 469 էջ:

Պողոսեան Ե. վարդ., Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, Կ. Ա, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1957, 782 էջ:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1879, թիվ 164:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1880, թիվ 51, 80:

«Փունջ», Կ. Պոլիս, 1879, թիվ 1397:

ACTIVITIES OF K. POLIS "SELF-EFFACING ARMENIAN WOMEN" ORGANIZATION IN "MSHAK" CHATINYAN Z.

Summary

Key words: public life, women's rights, national portrait, traditions, union, education.

In the 1st half of the 19th century, new public organizations were created among Western Armenians, whose main purpose was women's education work, the opening of women's schools in the cities of Ottoman Turkey, and the material support of schools. Doing the education of Armenian girls and many other issues, these societies at the same time ensured that Armenian women didn't lose their national image and traditions.

For this purpose, the former students of the Nunian-Vardoohian college founded the "Self-effacing Armenian Women" society on July 15 in 1879.

The position of the Armenian public opinion and periodical press regarding the activities of the company has not been studied in Armenian historiography.

Weekly published "Mshak" in Tiflis are covered in detail by K. the activities of the "Self-effacing Armenian Women" organization in Istanbul.

The newspaper had published the charter of the newly established organization in its entirety, and in subsequent issues provided its readers with information about the governing body, purpose, organized charity parties, and others.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВА "АРМЯНОК-ФИЛАНТРОПОК"
В СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ "МШАК"
ЧАТИНЯН З.**

Резюме

Ключевые слова: «мшак», публичная жизнь, права женщин, национальный облик, традиции, союз, образование.

Во II половине XIX века среди западных армян были созданы новые общественные организации, главными целями которых были: просветительская работа женщин, открытие женских школ в городах Османской Турции, материальное обеспечение школ. Занимаясь воспитанием армянских девочек и многими другими вопросами, эти общества одновременно следили за тем, чтобы армянки не теряли свой национальный облик и традиции. С этой целью 15 июля 1879 г. бывшие студенты колледжа Нуниан-Вардухян основали организацию «Парзасер айуайац».

Относительно деятельности компании, позиция армянского общественного мнения и периодической прессы в армянской историографии не изучались.

Газета «Мшак», издаваемый в Тифлисе, подробно освещает деятельность организации «Армянок-филантропок» в Стамбуле.

Газета полностью публикует устав компании, а в последующих выпусках предоставляет своим читателям информацию о руководящем органе «Армянок-филантропок», ее целях, организуемых благотворительных вечерах и т.д.

ՀԵՆՐԻԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր*

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏ

Բանալի բառեր՝ «Մշակ», Գրիգոր Արծրունի, էսթետիկական, հասարակագիտական, գաղափարական, սոցիալ-բարոյական, նեգատիվ-քննադատական:

Թատերական անցյալը քննելիս ուսումնասիրողներս կողմնորոշվում ենք ամենից ավելի թատրոնի և քննադատության հարաբերություններով: Փորձում ենք պատկերացնել բեմը պատմականորեն և բախվում ժամանակի բարոյա-հասարակական խնդիրներին: Այսպիսին է մեզանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ թատերական միջավայրը, և այդտեղ առանձնահատուկ է «Մշակի» ու նրա միանձնյա խմբագրի՝ Գրիգոր Արծրունու դիրքը: Մինչ «Մշակի» հիմնումը Արծրունին արդեն իր կողմնորոշումն է ունեցել թատրոնի հանդեպ և ընդունել է այդ, որպես հրապարակախոսական ամբիոն, հասարակական մտահոգություններին պատասխանող հաստատություն: Նրա ուշադրության կենտրոնում են եղել արևելահայ բեմի առաջին գործիչները՝ Գևորգ Չմշկյանն ու Միհրդատ Ամերիկյանը, որպես Սունդուկյանի դրամատուրգիային բեմական հնչեղություն հաղորդող և հեղինակին ներշնչող դերասաններ:

Թերթում ենք Չմշկյանի «Հիշատակարանը»: 1871 թ. վաղ գարնանը Թիֆլիսի «Կաֆե Եվրոպա» սրճարանում Ամերիկյանը Չմշկյանին է ներկայացնում բարեկիրթ ու մտահոգ մի երիտասարդի՝ Գրիգոր Արծրունուն, որ երկու-երեք թատերախոսական էր հրապարակել «Մեղու Հայաստանի» լրագրում և արդեն իր հիացական

կարծիքն ուներ Չնշկյանի մասին: «Սկսեցինք ընդհանուր խոսակցություն,- գրում է Չմշկյանը, - անցնելով մի թեմայից մյուսը, կանգ առինք այն կետի վրա, որ թատրոնի հետ զուգընթաց հարկավոր է հիմնել մի լրագիր, թարմ ուժերով, նոր մտքերի թարգման»¹:

Այսպես է հիմնվել «Մշակը», հայ ազատամտության ամբիոնը՝ թատրոնի գաղափարից անբաժան: Չմշկյանին և Արծրունուն միավորել են ընդհանուր մտահոգություններն ու ընդհանուր աշխարհայացքը: Հենրի Բոքլ, Հերբերտ Սպենսեր, Տեն, պոզիտիվիզմ: Սկզբից իսկ Արծրունին չի հետապնդել էսթետիկական նպատակներ, թատրոնը դիտել է որպես հայ հասարակության կրթական ու բարոյական կատարելագործման միջոց, «հասարակական կյանքի մեծ վարժություն»², մի հաստատություն, որ որոշելու էր «դարի բարոյական ջերմաստիճանը», «հասարակական օրգանիզմի ընդհանուր նպատակները»³: Այս է Արծրունու թատերագիտական ելակետը, սրանով է պայմանավորված նրա քննադատական դիրքավորումը, և դա իր հիմքում հակասական չէ, եթե նկատի առնենք, որ նա նույնացնում է լրագրության ու թատրոնի արտաքին նպատակները:

Արծրունու և Չմշկյանի ու Սունդուկյանի խնդիրները համընկել են: Նրանք սոցիալական հերոս են փնտրել, որ իրական լինել և հասարակությանը հասկանալի: Արծրունուն չի բավարարել Սունդուկյանի «Էլի մեկ գոհ» պիեսում Միքայելի կերպարը, որ «խոսքով ձգտում է գործունեության, աշխատանքին, արդարությանը, անհատի իրավունքին ... Բայց առաջին կենսական խնդրին պատահելիս, իր անընդունակությունն է ցույց տալիս և փոքր առ փոքր ենթարկվում է հասարակության հոսանքի գործությանը ...»⁴: Այդ դերը չի տրամադրել նաև Չմշկյանին: Նա Սունդուկյանից խնդրել է կամային հերոսի դեր: Մտածել են երկուսով ու հանգել այն մտքին, որ այդ հերոսը մտավորական միջավայրից չի լինելու, նրան պետք

¹ Չմշկյան, 1953, 108-109:

² «Մշակ», 1882, № 197:

³ Հմտտ. Հակոբյան, 1974, 32:

⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1871, №7:

է փնտրել հասարակության ստորին խավերում, այսպես ասած «լոթի պաժառնիների», օրվա վաստակով ապրողների մեջ, և նախատիպ են ընտրել Թիֆլիսին հայտնի, Լուփիանի անունով մի ձկնորսի: Երկրորդ նախատիպը եղել է մի մրգավաճառ կինտո, երրորդը 1865 թվի համքարական խռովության առաջնորդ Պեպո Մամուլյանը: Այսպես է գրվել Սունդուկյանի «Պեպոն»: Առաջին ներկայացումն իսկ ներշնչել է և հեղինակին, և դերակատարին, և Արծրունուն: «Պեպոյի տիպը մեր հասարակության խոր հետազոտության արդյունք է»⁵, -գրել է նա և տրամադրվել կերպարի բեմական իդեալականացումով: «Եթե պարոն Չմշկյանը բնական չէ խաղում անգամ, նա իմ կարծիքով այնպես է խաղում Պեպոյի դերը, ինչպես հարկավոր է, որ նա խաղացվի, որ այդ հասարակական անձնավորությունը իրան շրջապատող շրջանից փոքր-ինչ բարձր լինի»⁶:

Իր հետագա հոգվածներում ևս Արծրունին նույնացնում է լրագրության ու թատրոնի հասարակական նպատակները: «Երբ լրագրությունը և բեմը ձեռք-ձեռքի տված միևնույն գաղափարները կհայտնեն, միևնույն նպատակին կձգտեն, այն ժամանակ մի հասարակության վերանորոգության գործը կարելի է աջողված համարել»⁷: Իսկ ո՞րն էր նպատակներից ամենահիմնականը: Ազգի ներքին կյանքի, սոցիալական հարաբերությունների ու վիճակների ուսումնասիրություն և հասարակական գիտակցության կազմակերպում, բարոյա-հասարակական իդեալների հաստատում: Արծրունին այս տեսանկյունով է արժեքավորում հատկապես «Պեպոն», ինչպես նաև Գրիբոյեդովի, Գոգոլի, Օստրովսկու, հետօստրովսկիական շրջանի հեղինակներ Ն. Պոտեխինի և Ի. Պոտապենկոյի դրամատուրգիական երկերը, ապա Ի. Գոնչարովի և Ի. Տուրգենևի վեպերը, «որպես հավատարիմ արձագանք ռուսաց կյանքի ժամանակակից հարցերի»⁸, Մ. Սալտիկով-Շչեդրինի «կյանքի

⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1871, № 19:

⁶ «Մեղու Հայաստանի», 1872, № 22:

⁷ «Մշակ», 1873, № 3:

⁸ «Մշակ», 1883, № 116:

մանրութները», որոնք «պարունակում էին իրանց մեջ ռուսաց գյուղական կյանքի և տնտեսական լուրջ ուսումնասիրությունը»⁹: Նա որոշակիորեն ձայնակցում է Բելինսկուն, Դոբրոլյուբովին և հատկապես Պիսարևին: Վերապահությամբ է ընդունել Ալեքսանդր Քիշմիշյանի ու Մենեքերիմ Արծրունու բարոյախնդրառական, ըստ արտաքին նպատակի ծրագրված պիեսները, որոնցում կենսական նյութը հարմարեցված է գաղափարական նպատակին¹⁰: Գևորգ Բաշինջաղյանի նկարների առիթով նա հարևանցիորեն մոլվում է արվեստագիտական հարցադրումների, այն է՝ արվեստը «հայելի է գեղարվեստասերի հոգու տրամադրության»¹¹: Ազնիվ Հրաչյայի հոգեբանորեն հավաստի խաղի առիթով Արծրունին ընդգծում է հոգեբանական ճշմարտության և բեմական ճշմարտության տարբերությունը¹², այլ առիթներով ակնարկում է թատերային իդեալականացման, հուզական էֆեկտների կենտրոնացման խնդիրները, շոշափում է հատկանիշի և իդեալի կապը, բնութակերպման ու տիպականացման պահանջները և այլն: Այսուհանդերձ Արծրունին իր նպատակներում էսթետ չէ, այլ հասարակագետ և բարոյագետ: Թումանյանի կարծիքը, թե «դեպի գրականությունն ու բեմը այնքան էլ մեղմ չէր իր (Արծրունու - Հ.Հ.) վերաբերմունքը, և նույնիսկ լավ չէր հասկանում գեղարվեստական գրականությունը»¹³, հասկանալի է, որպես նրա քննադատությունից ստացած տպավորություն, ոչ ուսումնասիրողի վճիռ: Արծրունու էսթետիկական հայացքները պատճառաբանված են ոչ որպես արվեստի ինքնին տեսություն, այլ հասարակագիտական դավանանքի անուղղակի արդյունք: Նա երբեմն երևում է լուսավորչի դեմքով, բայց հեռու է XVIII դարի դասական լուսավորչի նկարագրից: Հասարակության ինքնաստեղծումը նրա համար սոսկ գաղափարների ընդերքում չէ: Հայդելբերգյան դոկտորը լավ էր պատկերացնում, թե ինչ ասել է

⁹ «Մշակ», 1887, № 5:

¹⁰ «Մշակ», 1882, № 21:

¹¹ «Մշակ», 1886, № 19:

¹² «Մշակ», 1881, № 228:

¹³ Թումանյան, 1969, 457:

գաղափարների սոցիալ-տնտեսական հոդ և հասարակության դասային կառուցվածքի նորոգում: Նրա հասարակագիտական դավանանքը ներդաշնակ է ինքն իրենում և իդեալիստական: Բայց դուրս բերել այդ ամբողջությունից ինչ-որ էսթետիկական դոկտրինա, նշանակում է խոսել ստուգված ճշմարտություններից կամ մեկնաբանել Տենի դասախոսությունները¹⁴, քանզի Արծրունին ինքը էսթետիկական պոզիտիվիզմի մեկնաբան է իր թատերական քննադատությամբ:

Արծրունին ինքնակա արժեքի է վերածում արվեստի առարկայամետ շերտը, բացարձակացնում նրա բարոյաճանաչողական ֆունկցիան, մերձեցնում արվեստի ու գիտության նպատակները (ոչ բնույթը) և բանը հասցնում ուտիլիտարիզմի: Ավելին, շատ լավ տարբերելով կրոնական ու էսթետիկական զգացմունքների բնույթը, նա խնդիրը դիտում է դարձյալ արտաքին նպատակի տեսակետից և երկուսն էլ հանգեցնում բարոյական ինքնաքննության գաղափարին¹⁵: Էսթետիկական առարկայի, որպես անշահ հայեցման օբյեկտի կանտյան տեսությունը նրա համար գոյություն չունի: Ուստի զարմանալի չէ, որ մի շրջան նա աչք է փակել մելոդրամատիստ Ադամյանի խաղի՝ գրական նյութից անկախ մաքուր արվեստային արժեքի հանդեպ:

Մեր թատերագիտական գրականության մեջ Արծրունին համարվում է մելոդրամայի ամենահետևողական քննադատը, բեմական ռոմանտիզմի անվերապահ մերժողը¹⁶: Այստեղ բառերից եկող մի շփոթմունք կա: Արծրունին իսկապես շատ է դիմում «ռեալական» բառին և դրան հակադրում է «ռոմանտիկական» հասկացությունը: Բայց Արծրունին է ճանապարհ բացել Բաֆֆու գրական ռոմանտիզմի առջև: Բաֆֆուն նա համարել է «ռեալական», ելնելով ոչ թե նրա վեպերի գեղարվեստական համակարգից, այլ նպատակից, ազգի սոցիալ-քաղաքական կեցությունը քննելու մղումից, թեկուզ այդ լինել բաց ճակատային գաղափարակերպ: Արծրունին չի

¹⁴ Հմտտ. Հակոբյան, 1974, 81:

¹⁵ «Մշակ», 1886, № 114:

¹⁶ Զարյան, 1960, 15-35:

գրադվել ռոմանտիզմի, որպես ուղղության ու ոճի քննադատությամբ, ոչ էլ նույնիսկ մելոդրամատիզմի: Ինքն էլ գրել է պարզունակ սենտիմենտալ մի վիպակ «Էվելինա»: Մերժելով պոլսահայ բեմից եկող խաղացանկը, նա չի գրադվել մելոդրամայի պոետիկայի ու գաղափարաբանության քննադատությամբ, այլ ուզեցել է ազգային իրականություն տեսնել բեմում: «Արյան բիծ» կամ «Լյուսի Դիդի» մելոդրամաները համարելով անմիտ ու աննպատակ գործեր, նա խրախուսել է ծրագրված մի ռոմանտիկական հերոսուհու երևույթը Ա. Քեշիշյանի «Օրիորդ Բերդյան» դրամայում:

Թվում է, որ Արծրունուն մտահոգել են ավելի պարզ խնդիրներ՝ ինչ է ազգային թատրոնը, որպես հասարակական երևույթ, որքանով է մոտ արդիականությանն ու օրվա խնդիրներին, ազգային-հասարակական ինչ իդեալ է առաջադրում, ինչ լեզու է մշակում, որքանով է ընկերային գաղափարները դարձնում մատչելի ու նպատակամետ իր և միայն իր միջավայրում: Նա մելոդրամայի դեմ չէ (չունի նման խոսք), այլ ինքնանպատակ, օտար ու անարժեք պիեսների և «Պոլսի լեզվով խոսող ֆրանսիական մարկիզների ու դուքսերի»: Արծրունին անհնարին է համարել պոլսահայ և թիֆլիսահայ դերասանների համատեղումը մեկ թատրոնում և կառչելով իր մի անգամ ասած խոսքին, կանխակալ կարծիք է մշակել թատրոնի ղեկավարության ու խմբի հանդեպ¹⁷: Նա ինքնանպատակ է համարել նաև գեղարվեստորեն նշանակալից որոշ գործեր, մտածելով, որ թատրոնը չի իրականանում, եթե հանդիսասրահը արձագանք չունի կամ սխալ է արձագանքում: Բեմի ու հանդիսասրահի փոխըմբռնումը Արծրունին համարել է կարևոր պայմաններից մեկը թատրոն կոչվող օրգանիզմի լիարժեք կյանքի համար: Նա դժգոհ է եղել թատրոնի և զգայացունց պիեսներից, և բարդ գործերից, որոնց ընկալմանը պատրաստ չէր հանդիսատեսը: Եվ այսպես, «Լյուսի Դիդիեի» հետ միասին «Մշակը» մերժում է հոգեբանական դրաման նաև «Քամելազարդ տիկնոջը» և թերություններ փնտրում Ազնիվ Հրաչյայի ճշմարտապատում խաղի մեջ, ապա

¹⁷ Հմմտ. Սամվելյան, 1974, 132-138:

սալոնային սիրահար Արման Դյուվալին ուզում է տեսնել գաղափարական դիմակով, զգացմունքների փոխարեն նրա հոգին խցկել ինչ-որ գիտակցված բարոյական սխրանքի ծրագիր:

Գրականության մեջ, սկսած Թոմասնյանից, խոսակցության նյութ է դարձել Արծրունու՝ Ադամյանի հանդեպ բռնած դիրքը: Նա գրական նյութն է հիմք ընդունել որպես կողմնորոշիչ և բեմական արվեստի ուղղության չափանիշ. «Պարզ է, որ ռոմանտիկական ռեպերտուարի մեջ խաղացող դերասանները պետք է ռոմանտիկական շկոլային պատկանեն և անբնական, հակառեալիստական պիեսներում չի կարելի իրական, ռեալիստական կերպով խաղալ»¹⁸: Դերասանական անկախ և ինքնուրույն արժեք նույնպես գոյություն չունի Արծրունու համար: Նա անտարբեր է ընդունել նաև «Համլետի» բեմադրությունը, ասելով, թե «դերասանը պետք է տարիներով ուսումնասիրած լինի Շեքսպիրի բոլոր գրվածքները, <...> հասարակությունն էլ պետք է այնքան զարգացած լինի, որ հասկանա դրամատուրգի յուրաքանչյուր ֆրազը»¹⁹: Անիրականալի բան՝ ոչ իհարկե դերասանի, այլ հասարակության համար, չեղած բան: Արծրունին կարծես չի էլ ուզեցել իմանալ, որ «Համլետը» եղել է ամենաշատ հանդիսատես բերող ներկայացումը 1880-81 թատերաշրջանում: Նրա նպատակն է եղել Ադամյանից դուրս բերել ազգային, հատկապես սունդուկյանական խաղացանկի դերասան. «թող նա փորձի մեր տեղական գրողի՝ Սունդուկյանի «Էլի մեկ գոհ» գրվածքի թեև թույլ, բայց իրական և կենդանի Միքայելի դերը ներկայացնել, և այն ժամանակ ես կասեմ, նա լավ դերասան է, թե ոչ»²⁰:

Դժվար է ասել, թե Արծրունին չի ըմբռնել դերասանական արվեստի նրբությունները: Խոսք, տոնայնություն, պլաստիկա, այս ամենը նա շատ լավ ըմբռնել է, երբեմն ակնարկել և չի դեկլավարվել էսթետ քննադատի մաքսիմալիզմով: Նա չի փնտրել գեղարվեստական բացարձակ կատարելություն, այլ համառել է ելակետի ու սկզբունքների վրա, ամեն ինչ քննել արտաքին, թատրոնից դուրս

¹⁸ «Մշակ», 1880, № 188:

¹⁹ «Մշակ», 1880, № 10:

²⁰ «Համբավաբեր», 1916, № 26 (Հ. Տեր-Գրիգորյանի հուշագրական ակնարկը):

եկող նպատակների տեսանկյունով: Բեմում մի դժգույն չացկիական տիպ (Միքայել) և մի ազգային իդեալիստուհի օրիորդ նա համարել է հայ բեմի համար ավելի հեռանկարային կերպարներ, քան մի Համլետ և Մարգարիտ Գոթիե: Արծրունու կարծիքով, եվրոպական բեմում ավանդություն ստեղծած կերպարները, որքան էլ անհրաժեշտ լինեին հայ բեմում, չէին կարող լինել ազգային դերասանական դպրոցի հիմք:

Արծրունու թատերական քննադատությունն առիթ է տվել հակասական մեկնությունների, և պատճառը նրա ոչ այնքան մտածելակերպի, որքան անձի հակասականությունն է եղել: Նրա գրիչը հաճախ կողմնակալ է ու քմահաճ: Դժվար է ընդունել, թե «անհետևողականության մեջ նա իրոք հետևողական էր»²¹ (Լ. Սամվելյան), ասել, թե «Արծրունին և նրա լրագիրը դեր չխաղացին մթնոլորտը պղտորելու մեջ»²² (Ռ. Զարյան): Այսպես խոսել նշանակում է չըմբռնել նրա երևույթն առհասարակ: Արծրունու թատերագիտական դավանանքն ամբողջական է, որպես թատրոնի գուտ հասարակական ֆենոմենի հաստատում: Բայց նրա գրիչն ավելի մերժող է, քան բացահայտող ու գնահատող: Արծրունին թատրոնի նեգատիվ մեկնիչներից է, և այդպես էլ պետք է ընդունել նրան: Նա կատարել է միջավայրն արթնացնողի, մթնոլորտը շիկացնողի, մտքեր շարժողի դեր և իր շուրջն ստեղծել է ուղղակի և անուղղակի ընդդիմախոսների մի խումբ: Իրողություն է, որ այս նեգատիվ քննադատի մի գուսպ դրվատական խոսքը թանկ է արժեցել ժամանակի դերասանների համար և թանկ է այսօր, ուսումնասիրողների համար:

Արծրունու, չնայած իր ժամանակի հասարակական միտքը շարժողի բարձր հեղինակությանը, շրջապատում քչերն են ճիշտ հասկացել նրան, գնահատել այդ կոնֆլիկտային էության ճշմարիտ արժեքը: Այդ քչերից մեկն էլ Ադամյանն էր՝ Արծրունուց «հալածական» դերասանը, որ Ռուսաստանից վերադառնալուց հետո,

²¹ Զարյան, 1956, 26:

²² Ադամյան, 1956, 290:

երբ մտքում ծանր ու թեթև է արել նրա քննադատությունը, մտերմացել է իրեն «հալածողի» հետ, վրձնել նրա դիմանկարը:

Արծրունու հասարակագիտական թատերագիտությունը բնականորեն չէր կարող ընդունվել որպես միակ ճշմարիտ գիծ և շատ հետևորդներ չունեցավ: Բայց նա օգնեց տեսնելու իրերի օբյեկտիվ վիճակը և հասունացրեց իր կողքին արվեստը դիտող քննադատություն: Թատրոնին այլ կերպ՝ զուտ դերասանի արվեստի տեսակետից մոտեցող Սպանդար Սպանդարյանը չմտավ նրա հետ ուղղակի բանավեճի մեջ, այլ ընտրեց ուրիշ մի հայեցակետ և, չունենալով գաղափարական նույն սրությունը, մարտնչող ոգին, մոտեցավ թատրոնի բուն էությանը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ադամյան Պ., Երկեր, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, 516 էջ:

Զարյան Ռ., Ադամյան. արվեստը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, 416 էջ:

Զարյան Ռ., Սիրանույշ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, 346 էջ:

Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, «Հայաստան», 1969, 487 էջ:

Հակոբյան Գ., Գրիգոր Արծրունու էսթետիկական հայացքները, «Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից» (ժող.), Երևան, 1974, էջ 15-132:

«Համբավաբեր», Թիֆլիս, 1916, № 26 (Հ. Տեր-Գրիգորյանի հուշագրական ակնարկը):

«Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1871, №№ 7, 19, 1872 № 22:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1880, №№ 10, 188, 1881, № 228, 1882, №№ 21, 197, 1873, №№ 3, 116, 1886, №№ 114, 119, 1887, № 5:

Չմշկյան Գ., Իմ հիշատակարանը, Երևան, ԳԱ հրատ., 1953, 226 էջ:

Սամվելյան Լ., Շեքսպիր և հայ գրական ու թատերական մշակույթը, Երևան, «Հայաստան», 1974, 656 էջ:

GRIGOR ARTSROONIE, THE THEATRE CRITIC HOVHANNISYAN H.

Summary

Keywords: "Mshak", Grigor Artsrooni, Aesthetical, socio-scientific, ideological, socio-moral, negative-critical.

Grigor Artsroonie is one of the most distinguished figures of the later nineteenth century Armenian theatre criticism. His critical judgement suggests Artsroonie was first and foremost a publicist and a social scientist rather than an aesthetician. As a philosopher he can be referred to as a positivist. In his view theatre was considered to be "a vigorous exercise of social life". His hyper-critical approach has occasionally created an ambivalent attitude towards his public image. Nevertheless the theatre community took his straight-out position for granted and kept carefully to the paths of its own artistic aspirations

ГРИГОР АРЦРУНИ-ТЕАТРАЛЬНЫЙ КРИТИК ОГАНИСЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: «Мшак», Григор Арцруни, эстетический, социологический, идеологический, социально-нравственный, негативно-критический.

В армянской театральной критике второй половины 19-го века выделяется Григор Арцруни не столько эстетической, сколько обществоведческой позицией. Он относился к театру как центра общественного и национального сознания, говоря его словами, «великого опыта общественной жизни», где решающими должны были быть социально-моральные и психологические факторы. Изредка просвечиваемый негативный пафос статей Арцруни создал вокруг его имени противоречивые толкования. И, тем не менее армянская театральная среда смирилась с его строгой критикой и сориентировалась в своих в идейно-художественных целях.

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

*ՀՀ ԳԱՍ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ,
բ.գ.դ., դոցենտ*

ԼԵԶՎԻ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՄՇԱԿ» ԼՐԱԳՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ «Մշակ», Գրիգոր Արծրունի, խմբագիր, մայրենի լեզու, հոդված, մամուլ, լեզվական նյութեր, բարբառ:

Ներածություն

Հայ մամուլի պատմության տեսաբանները «Մշակի» անցած ուղին բաժանում են երեք հիմնական փուլերի՝ 1) 1872-1883 թթ., 2) 1884-1892 թթ. և 3) 1893-1921 թթ.: Լրագրի լեզվական նյութերը նշված փուլերով հնարավոր չէ առանձնացնել, քանի որ պարբերականը «գրականական և քաղաքական» է, և լեզվական հոդվածները համընդհանուր բնույթ չեն կրում:

Թերթի նյութերը շարադրված են հետևյալ հիմնական ոճերով՝ 1) **գործառական**, 2) **իրադրական** և 3) **անհատական**:

1) Գործառականի *առօրյա-խոսակցականից* բացի, կիրառված են *վարչական, գիտական, հրապարակախոսական* և *գեղարվեստական* ոճերը:

2) Իրադրականից գերակայում են *պաշտոնականը*, նաև *հանդիսավոր վերամբարձը*. շատ քիչ են *հորդորական, մտերմական-փաղաքշական, կատակաբան, ծաղրական* ոճերի նյութերը:

3) Անհատական ոճավորում ունեն Մելիքզադեի (Բաֆֆու), Պահլավունու (Պերճ Պողոսյանի), թերթի գլխավոր խմբագրի՝ Գրիգոր Արծրունու, և այլ հեղինակների գեղարվեստական և հրապարակախոսական գրվածքները:

Անդրկովկասի մշակութային կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, հրատարակվող այս նշանավոր լրագիրը շարադրված է գրագետ,

կանոնարկված հայերենով: Տարբեր բնույթի հոդվածների լեզվառձական դիտարկումից կարելի է ենթադրել, որ դրանք խմբագրված կամ վերանայված են չափազանց բարեխիղճ ու շրջահայաց միևնույն անձի կողմից: Աշխատանքային ձեռագրի հիման վրա կարող ենք ասել, որ դա Գրիգոր Արծրունին է, որի կրթարանները եղել են Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Հայդելբերգի համալսարանները, Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունները: Պետերբուրգում, այնուհետև Եվրոպայի տարբեր քաղաքներում Արծրունին շփվում է ժամանակի առաջադեմ հայ երիտասարդության հետ, ծանոթանում նրա ազգային գաղափարներին և, որ ամենակարևորն է, բացահայտում է իր համար մայրենի լեզվի կատարյալ իմացության անհրաժեշտությունը²³: Հայագիտական առաջին հոդվածները, Մխիթարյանների մասին տեղեկությունները Արծրունին Վենետիկից ուղարկում է Թիֆլիսի «ՄեղուՀայաստանի» քաղաքական, բանասիրական և առևտրական լրագրին:

«Մշակ» լրագրի կրթամշակութային դերը. հրապարակումների ընդհանուր բնութագիրը

Գրիգոր Արծրունու հետաքրքրությունների ոլորտը բավական ընդարձակ է՝ արվեստ, գրականություն, արևմտահայության խնդիրներ²⁴, ազգային-ազատագրական պայքար, սոցիալական հարցեր²⁵, լուսավորություն²⁶, կրթական ծրագրեր²⁷, մանկավարժական նորագույն մեթոդների լուսաբանում²⁸, աշխարհիկի և կրոնականի համամասնության պահպանում²⁹ և այլն:

Գրեթե բոլոր համարներում, խմբագրի առաջնորդողներից

²³ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 18:

²⁴ «Հայոց խնդիր», «Մշակ» 1881, № 202:

²⁵ Տե՛ս «Տնտեսական կեանքի զարգացման արգելադիրները», «Մշակ» 1888, № 19:

²⁶ «Լուսավորություն և տնտեսական ուժ», «Մշակ» 1881, № 81-83, 85-86:

²⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1886, № 144:

²⁸ Արծրունու մանկավարժական նյութերը *Նհրբէ* կեղծանունով են:

²⁹ Տե՛ս «Գրթիչ հաստատություններն իրանց նպատակին չեն հասնում», «Մշակ» 1886, № 144:

բացի, Արծրունին ունի բարոյախրատական, վերլուծական-քննադատական և այլ բնույթի հոդվածներ՝ Գ. Ա. համառոտագրումով³⁰, ինչպես նաև Ասիացի, Շատիրավացի, Նիոբե և այլ կեղծանուններով: Ընդհանրապես լրագրի հոդվածները գրեթե անանուն են, կամ հեղինակները հանդես են գալիս ծածկանուններով, հաճախ անվան-ազգանվան առաջին տառերով:

Արծրունու մահից հետո՝ մինչև 1921 թվականը՝ Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը, «Մշակ» ամենօրյա լրագիրը հրատարակում են Ալեքսանդր Քալանթարը, Համբարձում Առաքելյանը, Լեոն, Տիգրան Հախումյանը, սակայն բոլոր համարներում, որպես հարգանքի տուրք, նշվում է՝ «Հիմնադիր Գրիգոր Արծրունի»:

Ժամանակակիցների բնորոշմամբ՝ ««Մշակը» մի ամբողջ *ուսումնաբան* էր շատերի համար»³¹, և այդտեղ է գրական ճանապարհի հարթում հայտնավորականության ընտրանին՝ Պահլավունի (Պերճ Պռոշյան), Ղազարոս Աղայան, Գաբրիել-Սունդուկյան, Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Վրթանես Փափազյան, Մելիքզադե, նաև՝ Մել. (Րաֆֆի), Ստեփան Զորյան և այլք: Րաֆֆու պատմվածքները, վեպերը, ուղեգրությունները հայ ընթերցողին հասու են դառնում այս պարբերականի շնորհիվ³²: «Մշակը» տեղեկագիր էր ոչ միայն աշխարհի կարևոր անցուղարձերի,

³⁰ 1882 թ. № 30-ում Գ. Ա. համառոտագրումով մշակութային հոդված կա՝ «Երաժշտական կրթություն» վերնագրով:

³¹ Տե՛ս «Հայ մամուլի պատմություն», «Մշակ» 1878, № 67:

³² Տե՛ս **Մելիքզադե**՝ «Գեղեցիկ Վարթիկը», «Պարոն Րաֆֆիի ուղևորությունը Պարսկաստանում», նաև՝ *Մել.* համառոտագրումով: Դարե՞ծից՝ «Գժատուն», «Տաճկաստանի մամուլը և գաղթականության խնդիրները» և այլն:

այլն նշանավոր մարդկանց՝ Ջուզեպե Գարիբալդիի³³, Տուրգեն-
կի³⁴, Պուշկինի³⁵, Գրիբոյեդովի, Շչեդրինի³⁶, խմբագիր-հրատա-
րակիչ Ակսակովի³⁷ և շատ-շատերի գիտամշակութային գործու-
նեության: «Եթե մի ժամանակ «Մշակը» *անձնական* օրգան էր,
նա վաղուց է արդեն, որ *հասարակական* օրգան է դարձել, ... նա
հետզհետե հասարակական ուժ է դառնում»³⁸, - գրում է Արծրու-
նին: Լեոն «Մշակը» անվանում է «սուրբ ոգևորությամբ ներշնչ-
ված, տաղանդով առաջնորդված, ազնիվ, ժողովրդասեր, առա-
ջադեմ լրագիր»³⁹:

Գրիգոր Արծրունու լրամշակույթի գիտակ, «Հրապարակա-
խոսական հատընտիր» ժողովածուի հրատարակիչ Լիդա
Գևորգյանն իր գրքի առաջաբանում գրում է. «Արծրունու և նրա
«Մշակի» մասին մենագրական ծավալուն ուսումնասիրությանը
գուզընթաց ձեռնամուխ լինելով նրա հրապարակախոսական
ընտիր հոդվածների ժողովածուի պատրաստմանը՝ մենք ըն-
կանք մի այնպիսի լայնածավալ ու գունագեղ դաշտ, որտեղ ծաղ-
կաքաղ անելը չափազանց դժվար էր»⁴⁰: Հիրավի, մենք ևս տևա-
կան աշխատանքի շնորհիվ միայն կարողացանք բազմաձևավալ
հրատարակության էջերից առանձնացնել կոնկրետ լեզվական
հարցերին առնչվող հոդվածները:

Գրիգոր Արծրունին գրում է, որ «մինչև «Մշակի» երևալը՝
մինչև 1872 թիւը, ոչ մի հայոց պարբերական հրատարակութիւն
չիմացաւ խօսել հայի հետ իրան հասկանալի լեզուով, իրան
հասկանալի հարցերի վրայ»⁴¹: Այս առումով պարբերականը
սպասված էր և համաժողովրդականություն վայելող: Այս բաժնի

³³ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 92:

³⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1883, № 116:

³⁵ Տե՛ս «Մշակ» 1887, № 11:

³⁶ Տե՛ս «Մշակ» 1889, № 49:

³⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1886, № 16:

³⁸ Տե՛ս **Արծրունի** «Ինչ էր «Մշակը» և ինչ է այժմ», «Մշակ», 1878, № 67:

³⁹ **Լեո** 1987, Երկերի ժողովածու, վեցերորդ հատոր, Երևան, էջ 573:

⁴⁰ <https://digilib.aul.am/book/3150/3700/24300/%D5%80%D6%80%D5%A1>

⁴¹ «Մշակ» 1886, № 1:

հողվածները վերաբերում են հայությանը մտահոգող տարբեր խնդիրների⁴² Բաթումի հարց, հայկական գաղթավայրեր⁴³, դէպի ծովն ունենալիք ելք, բարեգործական ընկերությունների գործունեություն, տնտեսական⁴⁴ ու քաղաքական⁴⁵ և բազմաթիվ այլ հարցեր: Այս շարքում ուշագրավ են «Գերման դաւը Կովկասի մէջ. Համագերմանականութիւնը և Վրաստան» (1917) հոդվածաշարը, «Հանրապետական միտքը հայերի մէջ», «Արևմտեան Հայաստանի ներկայ կացութիւնը», «Առողջապահական նկատողութիւններ»⁴⁶, Գ. Պապյանի «Չարը՝ փոխ, բարին՝ փոխ»⁴⁷, Անանուն հեղինակի «Աղի բաղարջ»⁴⁸, Միրզա Յուսուֆ Խանի «Մի պարսկերէն բրօշիր»⁴⁹ հոդվածները: Վերջին հրապարակման մէջ Եվրոպայի առաջադեմ իրականությանը հակադրվում է Պարսկաստանի խավարամտությունը, պարսիկ ժողովրդի հետամնաց և թշվառ կյանքը:

Այս սյունակում երբեմն զետեղված են բանասիրության հետ բնավ կապ չունեցող «Նաւթային հարց»⁵⁰, «Բժշկի յիշատակարանից»⁵¹ թղթակցությունները, «Կարինից մինչև Ալեքսանդրապոլ» ուղեգրությունը⁵², Ս.Դ.-ի «Զանգեզուրի գաւառը»⁵³ տեղագրական աշխատանքը, «Նամակ Ախալքալաքից»⁵⁴ քարոզխոսականը, Հարոյի «Իմ այցելութիւնը Մուրատեան վարժարանին»⁵⁵ և այլն: Օրինակ՝ «Բանասիրական» բաժնում կարդում ենք բարձր ոճով

⁴² Տե՛ս «Մշակ» 1876, № 47:

⁴³ Տե՛ս «Մշակ» 1878, № 148:

⁴⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1879, № 72-75:

⁴⁵ Տե՛ս «Մշակ» 1878, № 142:

⁴⁶ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 34:

⁴⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1877, № 16-17:

⁴⁸ Տե՛ս «Մշակ» 1877, № 34-35:

⁴⁹ Տե՛ս «Մշակ» 1876, № 5:

⁵⁰ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 45, № 60:

⁵¹ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 61:

⁵² Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 61:

⁵³ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 69:

⁵⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 78:

⁵⁵ Տե՛ս «Մշակ» 1876, № 12-13:

գրված այսպիսի տեղեկություն. «Մեծ Ղարաքիլիսայից մեզ գրում են. «Տարի չէ անցնում, որ մեր կողմերում մի որևէ հիւանդութիւն չը յայտնուի: Անցեալ տարի տիրապետում էին մեզ մօտ կոկորդացաւ, ծաղիկ և դիֆտերիա, այս տարի էլ շնորհ բերեց մեզ մօտ անակնկալ կերպով կարմրուկ հիւանդութիւնը»⁵⁶:

Այս բաժնի բանասիրական հոդվածներից են Վ. Տերյանին նվիրված նյութը, Գաւ. Յաղուբյանի «Նամակ Պետերբուրգից» վերնագրով ընդարձակ հոդվածը՝ Խորենացու «Հայոց պատմության» մասին⁵⁷ և այլն:

«Մշակ» օրաթերթի լեզվական առանձնահատկությունները

Բազմաբովանդակ այս պարբերականի նյութերը շարադրված են երեք հիմնական լեզվաորակով՝ 1) գրական արևելահայերեն, 2) գրական արևմտահայերեն և 3) բարբառային հայերեն:

1) **Գրական արևելահայերենը՝** գեղարվեստական, գիտահանրամատչելի, հրապարակախոսական, փաստավավերագրական ոճերով, լրագրի հիմնական լեզվաորակն է: Գրերթ բոլոր համարներում հատվածաբար ներկայացված են ժամանակի գրողների գեղարվեստական ստեղծագործություններ (Բաֆֆու «Խամսայի մեկիբութիւնները»⁵⁸), տեղեկատվական նյութեր, նամակ-հոդվածներ աշխարհի տարբեր վայրերից՝ Գերմանիայից, Պետերբուրգից, Մոսկվայից, Վլադիկավկազից, Բաթումից⁵⁹, Ախալքալաքից⁶⁰, Բաքվից⁶¹, Շամախուց⁶², Գանձակից, Շուշիից⁶³,

⁵⁶ «Մշակ» 1882, № 39:

⁵⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № № 40-41-63:

⁵⁸ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 83-116:

⁵⁹ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 18:

⁶⁰ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 2:

⁶¹ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 3:

⁶² Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 5:

⁶³ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 8:

Նուխուց, Ղզլարից⁶⁴, Արդվինից⁶⁵, Ալեքսանդրապոլից, Մեծ Ղա-
րաքիլիսայից⁶⁶, Նախիջևանից⁶⁷, Վերին Ագուլիսից⁶⁸, Երևանից⁶⁹,
Նոր Բայազետից, անգամ Թիֆլիսից և բազմաթիվ այլ վայրերից
հատկապես «Մշակի» տպագրության տասներորդ տարվա առ-
թիվ⁷⁰:

*Չաքուճ, Փըշտ, Կոս*⁷¹ և այլ ծածկանուններով ֆելիետոնները և
երգիծական նյութերը ևս գրական արևելահայերենով են:

Արևելահայերենով շարադրված հոդվածներում երբեմն հան-
դիպում են գրաբարաբանություններ (*նոքա, նոցա*⁷², *նորա, դոքա,
դորա, հրճուանօք ոգուլ, ժամանակէն, պաշտօնէայք, ազգայնոց,
բորբորեալ, վճռաջինջ* «վճռաբեկ» և այլն): Կան նաև գրաբարյան
ձևերով հարուստ արևելահայերեն հոդվածներ, որոնք կարելի է
կոչել խառը տիպի տեքստեր:

2) **Գրական արևմտահայերենը** թերթում այդքան էլ ծավալուն
չէ: Արևմտահայերեն են հիմնականում Պոլսից ուղարկված նա-
մակները⁷³, չնայած կան նաև արևելահայերենով շարադրված-
ներ⁷⁴: Արևմտահայերենով են արևմտահայ հեղինակների գե-
ղարվեստական երկերը, Արևմտյան Հայաստանից ուղարկված
տեղեկատվականները, «Նամակ Թիւրքիայից»⁷⁵ խորագրով հոդ-
վածաշարը⁷⁶, այդպես նաև Եգիպտոսի «Արև» թերթից ար-
տատվված «Հայկական ջարդերը (վկայութիւններ մի արաբի)»

⁶⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 12:

⁶⁵ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 14:

⁶⁶ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 23:

⁶⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 25:

⁶⁸ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 28:

⁶⁹ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 6:

⁷⁰ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 4:

⁷¹ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 44:

⁷² Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 30:

⁷³ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 13, 1882, № 15:

⁷⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 7:

⁷⁵ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 17:

⁷⁶ Տե՛ս «Մշակ» 1882, № 92:

հուշաշարը⁷⁷: Կան նաև գրաբարյան ձևերով հարուստ արևելահայերեն հոդվածներ, որոնք կարելի է կոչել խառը տիպի տեքստեր:

3) Լրագրի տարբեր համարներում հանդիպում են *բարբառալին նյութեր*, որոնք, ըստ Գ. Զահուկյանի բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման, հիմնականում պատկանում են Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբի Արդվին-Թիֆլիսի բարբառին⁷⁸: Հայերենի տարածքային այդ տարբերակով են Գ. Սունդուկյանցի «Վարինկի վեչերը»⁷⁹, Գիորգի Մաթֆեիչ Խարփուխովի՝ «Ֆելիետոն»⁸⁰ շարքը, «Համալի մասլահաթը» (հեղինակ՝ Համալ)⁸¹, Հարոյի «Նամակ Փարիզից» վերնագրով երգիծապատումները⁸², Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանցի «Փուղի բազար»⁸³, «Նինո»⁸⁴ պատմվածքները և այլն: Բացի Թիֆլիսի բարբառից, հանդիպում է նաև Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախմբի Շամախու խոսվածքով մի նյութ՝ «Նամակ Շամախուց»⁸⁵ վերնագրով (հեղինակ՝ Յ.Մ.Ս.): Երկու շամախեցի Ղարաբաղի բարբառով առակ են պատմում: Հեղինակային խոսքը հազվադեպ է. երբեմն միայն հարցեր է տալիս: Բարբառային շարադրանքում ուշագրավ է բառասկզբի ձայնեղների պահպանումը՝ *զըլ-խումը գիրած, դեռնայ, դրանք, դու, դրալ* (դնել) և այլն: Չնայած խոսակիցները հաղորդակցվում են Ղարաբաղի բարբառով, սակայն տվյալ տարածքին բնորոշ ձայնեղների խլացում և հաջորդող ձայնավորի քմայնացում արձանագրված չէ: Միայն մեկ-երկու օրինակում ունենք ձայնեղի շնչեղիլացում՝ *քինանք գիրեզմանուտը*: «Մինք հի՛բ *քեցենք*»: Ոչ օրինաչափ հնչյունափոխություն կա *դա-*

⁷⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1917, № 229:

⁷⁸ Զահուկյան 1972, 135:

⁷⁹ Տե՛ս «Մշակ» 1877, № 1-14:

⁸⁰ Տե՛ս «Մշակ» 1917, N 238:

⁸¹ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 45, 1874, № 1-14- 47:

⁸² Տե՛ս «Մշակ» 1874, № 21:

⁸³ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 28-29:

⁸⁴ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 25:

⁸⁵ Տե՛ս «Մշակ» 1873, № 15:

րալ (տանել) բայի դեպքում: Այսինքն՝ Ղարաբաղի բարբառով շարադրանքում Աճառյանի հնչյունական հայտնի օրենքը չի գործում. այն է՝ ձայնեղ բաղաձայնների խլացմանը հաջորդում է ձայնավորների քմայնացումը: Այս տեքստում հանդիպեցինք հանդիմանական արտահայտության մի հետաքրքիր օրինակի՝ «վեզըդ կատու ծամե»:

Ոչ բարբառային տեքստերում հազվադեպ գործածվող բարբառաբանությունները շեղագիր են: Օրինակ՝ «Համգաչիման գիւղի մի տիրացու, որը *հեքիմություն* էր անում գիւղում»⁸⁶ նախադասության մեջ առանձնացված է *հեքիմություն* բառը:

Արծրունու գաղափարները մայրենի լեզու, խոսք, մտածողություն և եռամիասնության և անհատի կենսաբանական կապի մասին

«Մշակի» լեզվական նյութերը կարելի է դասակարգել չորս հիմնական թեմայով՝ ա) *մայրենի լեզու, խոսք, մտածողություն* հասկացությունների ընդհանուր բնութագրում, բ) *գրաբարը՝ որպես մայր գրական լեզու*, գ) *բանավեճեր և գրախոսականներ* և դ) *թարգմանությունների լեզվական առանձնահատկություններ*: Քանի որ լեզվի հարցերին վերաբերող նյութերը բավականին ծավալուն են, բ), գ), դ) բաժիններին կանդրադառնանք առանձին հոդվածներով:

ա) **Մայրենի լեզու, խոսք, մտածողություն**: «Երեկ», այսօր և էգուց» ուշագրավ վերնագրով է բացվում «Մշակի» առաջին համարը (1872, 1-ը հունվարի), որում անդրադառնալով հայոց լեզվին՝ Արծրունին հայերիս մասին երրորդ դեմքով ասում է. «Նա պարծենում էր իր ազգի պատմութեամբ, բայց աշխատում էր իր երեխաների հետ երբեք մայրենի լեզուով չխօսել: Նա հայերեն չգիտեր, բայց եկեղեցի յաճախելով՝ ջերմեռանդ աղօթում էր»:

Այնուամենայնիվ, Արծրունին լավատեսորեն ամփոփում է. «Այսօր ամեն տեղ սկսում են փոքրիշատե հայերեն սովորել»: Բայց նաև, առաջնորդողի հեղինակը հավաստում է, որ «Ամեն լեզուի վիճակուած չէ դառնալ քաղաքակրթական լեզու», ապա խոսում է մեր ժողովրդի փառավոր անցյալի ու ներկայի, մեր բարբառների, մամուլի և այլ արժանիքների մասին:

⁸⁶ «Մշակ» 1882, № 31:

Հայր Ասիայում *ելրուպացի* է», - բանաձևում է Արծրունին:

Արծրունին մանկուց խոսել է ռուսերեն, քանի որ ընտանիքում հայերենը անտեսվել է: Արտասահմանում նա ջանադրաբար ձգտում է հաղորդակից լինել մայրենի լեզվին, որը գնալով կենսական արժեք է դառնում նրա համար: Հայերեն սովորելու նպատակով նա դասեր է առնում նախ Վիեննայի, ապա Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, ծանոթանում Ղևոնդ Ալիշանի հետ. «Դպրոցն ինձ հետաքրքրում էր: Նրա ամբողջ կազմակերպության և ուղղության վրայ տիրում էր հայր-տեսուչի՝ Ալիշանի ոգին: Դպրոցն ուսումնասիրած լինելով կարելի էր կարծել նրա ղեկավարի ուղղության, բնավորության ու լայն համամարդկային գաղափարների մասին... Ռաֆայելեան դպրոցը նրա ձեռքի տակ այն պիսի բարձրության էր հասել, որ համարում էր ամբողջ Վենետիկի ամենալավ միջնակար դպրոցը»⁸⁷:

«Աշխարհաբար լեզուի ծագումը»⁸⁸ հոդվածում Արծրունին գրում է, որ լեզվի աղբյուրը տարբեր բարբառներով խոսող ժողովուրդն է, որի լեզուն հասկանալու համար անհրաժեշտ են լեզվական, պատմական և բնագիտական հմտություններ: Անվանի հրապարակախոսը Հայաստանի գոյության երաշխիքը համարում է հայ ժողովրդի և հայոց լեզվի անկոպար կապը: Նա փաստում է, որ «Ինչպես կենդանական և բուսական աշխարհի անսպառելի աղբիւրը *հողն* է, այնպես էլ մարդկային լեզուի գոյության անսպառելի աղբիւրը երկիրը (հայրենիքը) և նրա սահմաններում բնակուող ժողովուրդն է»⁸⁹:

Գրիգոր Արծրունին և Ցունդայի տեսությունը

«Ժամանակակից հայոց լեզուի մշակութինը»⁹⁰ հոդվածում Արծրունին շեշտում է, որ անհատի զարգացման մակարդակը,

⁸⁷ Տե՛ս «Մշակ» 1872, № 3:

⁸⁸ Տե՛ս «Մշակ» 1888, № 71:

⁸⁹ Տե՛ս «Մշակ» 1888, № 71:

⁹⁰ Տե՛ս «Մշակ» 1888, № 71-73:

մտածողության ու խոսքի յուրահատկությունը և գործելու ընդունակությունը պայմանավորվում է մայրենի լեզվի իմացությամբ. «Այն մարդիկ, որոնք... չեն ստացել հիմնաւոր սկզբնական ուսում, հիմնաւոր և բազմակողմանի ընտանեկան կրթութիւն, չեն էլ լրացրել իրանց մտաւոր զարգացումը ինքնակրթութեամբ, ... բաւականացուցիչ մտաւոր ուսումնական պաշար և լեզուագիտութիւն չունեն... միշտ մնում են անընդունակ ինքնուրոյն կերպով մտածելու... անընդունակ իրանց ուղեղով անկախ կերպով այս կամ այն միտքը արդիւնաբերելու: Նրանց ... ուղեղը անկախ կերպով չէ գործում»⁹¹:

Ինչպէս նշեցինք, Արծրունու մանկության լեզուն ռուսերենն է եղել, սակայն այդ հանգամանքը չի խոչընդոտել, որ նրա մեջ խոսեր ազգային կենսաջիղը: Նա գրում է. «Եթէ իմ լեզուն հետևանք է իմ բարոյական առանձնայատկութիւնների, որոնք իրենց կողմից կախուած են իմ մարմնի, տիպի կազմուածքի յատկութիւններից, ուրեմն ինձ համար մայրենի լեզուն ոչ թէ միայն այն պատճառով թանկ պիտի լինի, որ ես իմ ազգը սիրում եմ, այլ գլխաւորապէս այն պատճառով, որ նա բոլոր ուրիշ լեզուներից ամենից յարմար է իմ ուղեղի մտաւոր աշխատանքին, որ նա իմ ուղեղից անբաժանելի է, որ նա իմ մտաւոր զարգացման համար անհրաժեշտ է»⁹²: Արծրունին այլևս երբեք չի բաժանվում հայերենից. նրանով է ստեղծագործում, խոսում, մտածում, ապրում:

Հետաքրքիր է, որ տասնամյակներ հետո այս գաղափարները նույնությամբ պիտի արտահայտեր Կոլումբիայի համալսարանի ճապոնացի դասախոս Բյուսակու Յունոդան և հիմնադիրը դառնար հանրահռչակ մի տեսության, որը լեզվաբանության մեջ հայտնի է «Յունոդայի տեսություն» անունով⁹³: Ըստ այդմ՝ մարդկային ուղեղի գործունեությունը, մտածողությունը և ընդունակությունները փոխապայմանավորված են և սերտորեն փոխկապակցված: Յունոդան ևս կարևորում է մայրենի լեզվով նախնական

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ https://en.wikipedia.org/wiki/Ry%C5%ABsaku_TsuNoda
<http://worldcat.org/ideNetities/lccNo-Nor95024572/>

կրթութիւնը և կարծես կրկնում Արծրունու մտքերը. «Երբ որ երեխան իր սկզբնական ուսումը իր կազմուածքին ու ցեղական ծագման յարմար լեզուի միջոցով է ընդունում, նա միշտ աւելի զարգացած է լինում մտաւորապէս և աւելի ընդունակ է լինում ապագայում ընդունել նոր հմտութիւնները և ուրիշ, օտար լեզուների ուսումնասիրութիւնը»: Անվանի մտավորականը անհատի լեզվին վերաբերող այս դրույթը բնորոշ է համարում նաև ազգային հանրոյթի՝ ամբողջ հայ ժողովրդի համար՝ որտեղ էլ որ նա ապրելիս լինի: Նա գրում է. «Ազգի անհատական զարգացման զօրաւոր գործիչներից մէկը... մայրենի լեզուն է, որը, յատուկ լինելով մարդու բնական ընդունակութիւններին, աւելի էլ ընդունակ է դարձնում...զարգանալու»⁹⁴:

Ըստ Արծրունու՝ հայերս մեծ ընդունակություններ ունենք լեզուներ սովորելու: «Հայը շատ անգամ կարողանում է օտար լեզուն մի և նոյն ճարտարութեամբ գործ ածել թէ գրութեան, թէ խօսակցութեան մէջ, ինչպէս և իր մայրենի լեզուն»⁹⁵:

Ըստ Յունոդայի տեսության՝ փոխկապակցված են նաև մարդու վարքագիծը, գործողությունները և մայրենի լեզուն, մայրենիով մտածողությունը: Այս մասին ևս Արծրունին գրել է ճապոնացի գիտնականից գրեթէ կես դար առաջ:

«Լեզուի ազդեցութիւնը բնաւորութեան կազմուելու վրայ»⁹⁶ հոդվածում հեղինակ Գ.Ա.-ն (Արծրունի) պարզաբանում է մարդկային բնավորության առանձնահատկությունները, ձևավորման կենսական հիմքերը և հիմնավորում է, որ լեզուից է կախուած մարդու բնավորությունը: «Նախ որ իւրաքանչիւր երեխայի կանոնաւոր զարգացումը...կախուած է նրանից, թէ ինչ լեզուով է սկսում մտածել նա, արդեօք այն լեզուով, որ յարմար է նրա ամբողջ ֆիզիօլոգիական և նրա ուղեղի կազմակերպութեանը... եթէ այդ չը լինէր, չէր լինի պատմական, պատճառական կապ ցեղի և լեզուի մէջ»: «Լեզուն կենդանի ձևն է, որի մէջ ձուլւում են գաղափարները, իսկ

⁹⁴ «Մշակ» 1890, № 52:

⁹⁵ «Մշակ» 1873, № 18:

⁹⁶ «Մշակ» 1875, № 1, № 50:

գաղափարների այս կամ այն ընթացքը ազդում է մարդու բնաւորութեան կազմելու վրայ: Ամէն մի լեզու իր առանձին մտածելու, գաղափարներ դասաւորելու եղանակներն ունի, տալիս է և ուղեղին այս կամ այն ուղղութիւն, իսկ ուղեղի կանոնաւոր, սիստեմական զարգացումից կախուած է և մարդու բնաւորութեան մշակուելը»: Արծրունին վնասաբեր է համարում օրորոցային հասակի երեխաների համար կիրառվող բազմալեզվությունը, և համոզված է, որ մայրենի լեզվի իմացության վրա պետք է խարսխվեն մյուս լեզուները: Բազմալեզվությունը բնավորության անկայունության հիմք է համարում:

Լեզվական հարցերի անդրադարձ կա նաև Հրմ անունով հեղինակի հոդվածներում: Նա «Հին եւ նոր լեզու» հոդվածում բացատրում է մեռած և կենդանի լեզու հասկացությունների առանձնահատկությունները՝ զուգահեռներ անցկացնելով լատիներենի լեզվական առանձնահատկությունների և ֆրանսիացի արևելագետ Է.Ռընայի տեսական դրույթների միջև⁹⁷: Ապա հաստատում է, որ լեզուն ստեղծում և զարգացնում է ժողովուրդը, հին լեզուն պետք է նպաստի նորի զարգացմանը, քանի որ «նոր լեզուի թագաւորը հին լեզուն է»: Եվ որպէս ամփոփում ընդգծում է, որ «հայ ժողովուրդը իր լեզուով, իր բարբառներով պետք է լինի բնական հիմքը աշխարհաբար լեզուի»:

«Մշակի» էջերում հայերենագիտական հոդվածներով հանդես են գալիս նաև օտարազգի լեզվաբաններ: Պրոֆեսոր Լինդսէյը հրապարակում է «Հայոց լեզուն և գրականութիւնը» հոդվածը⁹⁸, տպագրվում է ֆրանսիացի հայագետ Դյուլորիէի՝ «Հայոց լեզուի և գրականութեան ուսումնասիրութեան հարկաւորութիւնը» թեմայով դասախոսության համառոտ շարադրանքը, որով «յայտնվում է մի եւրոպացի գիտնականի հայեացքը մեր լեզուի, գրականութեան և նոցա ուսումնասիրելու հարկաւորութեան մասին»⁹⁹:

⁹⁷ «Մշակ» 1876, № 23:

⁹⁸ «Մշակ» 1882, № 43:

⁹⁹ «Մշակ» 1873, № 16:

Եզրակացություն

Գրիգոր Արծրունու «Մշակը» հայ ժողովրդի ստեղծած հոգեմտավոր արժեքների և մայրենի լեզվի հանդեպ ունեցած պարտքի ու պատասխանատվության բարձր զգացումով ստեղծված պարբերական է, որը գիտամշակութային, կրթադաստիարակչական բազմաբովանդակ, գրագետ նյութերով ուրույն և հաստատուն տեղ ունի Անդրկովկասի մամուլի պատմության մեջ: Ուշագրավ են Գրիգոր Արծրունու գաղափարները մայրենի լեզվի և մարդու կենսաբանական կապի մասին, որը տասնամյակներ հետո լեզվաբանության մեջ պիտի հայտնի դառնար որպես ճապոնացի գիտնական Դյուսակու Յունոդայի գիտական ձեռքբերում:

Գրիգոր Արծրունի մտավորականին հաջողվել է իրագործել իր համոզումը՝ ըստ որի՝ «Հայերեն լեզուով հրատարակուող ազնիւ, իր պարտքը ճանաչող մամուլի նպատակը պիտի լինի դուրս բերել հայերին իրանց կեանքի հնաւանդ նեղ շաւղից դէպի համամարդկային քաղաքակրթութեան լայն ճանապարհը»¹⁰⁰:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արծրունի Գ. Հրապարակախոսական հատընտիր Լ. Գևորգյանի, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 2010 <https://digilib.aul.am/book/3150/3700>

Գևորգյան Լ. 1996, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան:

Լեո 1987, Երկերի ժողովածու, վեցերորդ հատոր, «Հայաստան» հրատ., Երևան:

«Մշակ» 1872-1920, Թիֆլիս:

«Մշակ» 1872-1875, Բովանդակության ցանկ, ՀՍՄՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, Երևան, 1975:

Ջահուկյան Գ. Բ. 1972, Հայ բարբառագիտության ներածություն, ՀՀ ԳԱ հրատ., Երևան:

¹⁰⁰ «Մշակ» 1892, № 125:

LANGUAGE QUESTIONS ON THE PAGES OF "MSHAK" MESROPYAN H.

Summary

Keywords: "Mshak", Grigor Artsruni, editor, native language, article, press, language materials, dialect.

In the literary and political newspaper "Mshak", published in the cultural center of Transcaucasia in Tiflis, the number of language articles is not of a general nature. The range of interests of the editor Grigor Artsruni is quite wide: art, literature, problems of Western Armenians, national liberation struggle, social issues, enlightenment, educational programs, coverage of the latest pedagogical methods, maintaining the proportion of secular and religious, etc. According to contemporaries, "Mshak" was a whole school where the youth of the Armenian intelligentsia paved the way for literature. Newspaper articles are written in three main linguistic qualities: 1) Eastern Armenian literary language, 2) Western Armenian literary language and 3) Armenian dialects. Linguistic materials are divided into four main groups: a) general characteristics of the concepts of native language, speech and thinking, b) ancient Armenian language-grabar as a native literary language, c) disputes and reviews, d) linguistic features of translations. According to Artsruni, the language is based on people speaking different dialects. The level of personality development, the originality of thinking and speech, the ability to act are determined by knowledge of the native language. Decades later, Ryusaku Tsunoda, a Japanese lecturer at Columbia University, repeated these ideas in the same way and became the founder of the well-known "Tsunoda theory" in linguistics. Accordingly, the activity of the human brain, thinking and human abilities are interdependent and closely related. Tsunoda also appreciates primary education in her native language and shares Artsruni's thoughts. According to Tsunoda's theory, human behavior, actions and native language, thinking in the native language are also interconnected. Artsruni wrote about this almost half a century before the Japanese scientist and argued that the character of a person depends on his native language.

ЯЗЫКОВЫЕ ВОПРОСЫ НА СТРАНИЦАХ "МШАКА" МЕСРОПЯН А.

Резюме

Ключевые слова: "Мшак", Григор Арцруни, редактор, родной язык, статья, пресса, языковые материалы, диалект.

В литературно-политическом газете «Мшак», издаваемом в культурном центре Закавказья в Тифлисе, количество языковых статей не носит общего характера. Круг интересов редактора Григора Арцруна достаточно широк: искусство, литература, проблемы западных армян, национально-освободительная борьба, социальные вопросы, просветительство, образовательные программы, освещение новейших педагогических методов, сохранение пропорции светского и религиозного и т.д. По свидетельству современников, «Мшак» был целой школой, где молодежь армянской интеллигенции прокладывал путь к литературе. Материалы газеты написаны на трех основных языковых качествах: 1) восточноармянский литературный язык, 2) западноармянский литературный язык и 3) армянские диалекты. Лингвистические материалы делятся на четыре основные группы: а) общая характеристика понятий родной язык, речь и мышление, б) древнеармянский язык-грабарь как родной литературный язык, в) диспуты и рецензии, г) языковые особенности переводов.

По мнению Арцруни, основу языка составляют люди, говорящие на разных диалектах. Уровень развития личности, своеобразие мышления и речи, способность действовать определяются знанием родного языка. Спустя десятилетия Рюсаку Цунода, японский преподаватель Колумбийского университета, точно так же повторил эти идеи и стал основоположником известной в лингвистике «теории Цуноды». Соответственно деятельность человеческого мозга, мышление и способности человека взаимозависимы и тесно связаны. Цунода тоже оценивает начальное образование на родном языке и разделяет мысли Арцруни. Согласно теории Цуноды, человеческое поведение, поступки и родной язык, мышление на родном языке также взаимосвязаны. Арцруни писал об этом почти за полвека до японского ученого и утверждал, что характер человека зависит от его родного языка.

ՆԱԽՐԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտ,
բ.գ.թ., դոցենտ*

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ, «ՄՇԱԿԸ» ԵՎ ԿԱՆԱՆՑ ՀԱՐՑԸ

Բանալի բառեր: Գրիգոր Արծրունի, «Մշակ», Էլպիս Կեսարացյան, կանանց հիմնախնդիրներ, ազատագրություն, Սրբուհի Տյուսաբ:

Ներածություն

Առաջադրված թեմայով ուսումնասիրություն կատարելը բարդ է, քանի որ «Մշակ» պարբերականի բոլոր համարներում առկա են Գրիգոր Արծրունու խմբագրականները, հրապարակախոսական հոդվածները, գրախոսականները, ֆելիետոնները, քաղաքական և տնտեսական տեսությունները, ճանապարհորդական նոթերը, անդրադարձները կանանց հիմնախնդիրներին, թատրոնին, արվեստին: Հետևաբար, դրանց ընտրությունը մեծ ջանքեր է պահանջում: Կենսագրական մանրամասնություններ չթվարկելով՝ նշենք, որ Գրիգոր Արծրունին Վանից գաղթած մեծահարուստ Գևորգ աղայի թոռն էր և ռուսական գեներալ Երեմիա Արծրունու որդին:¹

1865 թվականից աշխատակցել է «Հայկական աշխարհ», «Մեղու

¹ Սովորել է լատիներեն և գերմաներեն: Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիան 1863 թվականին ավարտելուց հետո Գրիգոր Արծրունին մեկնում է Մոսկվայի պետական համալսարանի բնագիտության ֆակուլտետում սովորելու: 1864 թվականին տեղափոխվում է Սանկտ-Պետերբուրգի հալասարան, որտեղ սովորում է մինչև 1866 թվականը: Բուժվելու նպատակով մեկնում է Եվրոպա՝ Ֆրանսիայի Նիս քաղաք: Այնուհետև, մեկնում է Շվեյցարիա և դասախոսություններ է լսում Ցյուրիխի ու Ժնևի համալսարաններում: 1867 թվականին մեկնում է Գերմանիա ու ուսումը շարունակում Հայդելբերգի համալսարանում: Երեք տարի անց ավարտում է համալսարանը՝ ստանալով քաղաքագիտության ու փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: 1870 թվականին Վիեննայի համալսարանում հաճախում է քաղաքագիտական դասախոսությունների: Այնուհետև մեկնում է Վենետիկ և մայրենի լեզուն ու հայրենագիտությունն է զարգացնում Մխիթարյան միաբանությունում:

Հայաստանի» և Կ. Պոլսի «Մասիս» պարբերականներին՝ մշակելով սեփական հրապարակախոսական ոճը և նորարարական հայացքներով մոտենալով ազգային կրթության, լուսավորության, տնտեսական և քաղաքական զարգացումներին, կանանց հիմնախնդիրներին և այլ հարցերի:

1870 թվականին, որպես ուսուցչի օգնական, աշխատել է Թիֆլիսի Գայանյան և Մարիամյան օրիորդաց դպրոցներում: Իր հայացքներով նա ազատական էր (լիբերալ), կողմնակից էր Հայաստանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը, բուրժուա-դեմոկրատական կարգերի հաստատմանը: Ռուսաստանի օգնությունը համարում էր վճռական՝ արևմտահայերի ազատագրման գործում: 1872 թվականի հունվարի 1-ին Գրիգոր Արծրունին հիմնադրում է «Մշակ»² թերթը, որի խմբագիրն էր մինչև մահը: Հրապարակախոսական գործունեությանը զուգընթաց Գրիգոր Արծրունին նաև ստեղծագործել է: Հեղինակ է հուշագրությունների, գրել է «Էվելինա» (1891) վեպը, պատմվածքներ, ակնարկներ, ֆելիետոններ: Դեռևս հայդելբերգյան շրջանում առաջադրում էր ***սոցիումը զարգացնող գաղափարներ*** և նրանում առկա հիմնախնդիրները մերկացնող և բարձրաձայնող գրականության զարգացման պահանջներ՝ շեշտելով ***ռոմանտիկական և ռեալիստական արվեստը հասարակության կենսական շահերին ծառայեցնելու միտքը***:

1880-ական թվականներին, Գրիգոր Արծրունին հրաժարվել է ռոմանտիզմը պաշտպանելու նախկին կողմնորոշումից և նպաստել է գրական-ռեալիստական շարժման գեղագիտական նոր ըմբռնումների հաստատմանն ու հասարակական ճանաչմանը: Նա ռեալիզմը սահմանում էր՝ բխեցնելով ***տիպականության և տիպական կեր-***

² «Մշակ»-ը արեւելահայ իրականության մեջ առաջին պարբերականն էր, որ ունեցավ խմբագրական կոլեգիա, որոնք նաև թղթակցում էին Գրիգոր Արծրունի, Միհրդատ Ամրիկյան, Գևորգ Զմշկյան, Պողոս Իզմայիլյան, Վասիլ Շահվերդյան, Գաբրիել Սունդուկյան, Մկրտիչ Փորթուգալյան, Պերճ Պոռոյան, Ստեփանոս Պալասանյան, Վրթանես Փափազյան: Ոչ ուշ այդ խմբին միացավ նաև Հակոբ Մելիք-Հակոբյանը (Մելիքզադե-Ռաֆֆի ստորագրությամբ), ով շատ արագ դարձավ թերթի գլխավոր աշխատակիցը:

պարի ընկալումներից, որը, ըստ նրա, ամփոփում է մարդկային **հոգեբանությունների և բնաշխարհային տիպական միջինը**:

Գրիգոր Արծրունու հիմնադրած «Մշակ» (Թիֆլիս) պարբերականի **ուղղությունը** և **խնդիրը**³ ամփոփվում էր հայ մտքի զարգացման, հայոց լեզվի, ընթերցասիրության, կանանց հիմնախնդիրների, կրթության և դաստիարակության, գիտության և լուսավորության տարածման, հայ ազգին քաղաքակրթության նվաճումներին հաղորդակից դարձնելու մեջ: «Մշակ»-ում տպագրված իր հոդվածներում Գրիգոր Արծրունին⁴ փորձում էր հետևել նաև Ստեփանոս Նազարյանի⁵ «Հյուսիսսփայլ»⁶ հանդեսի քննադատական ուղղվածությո-

³ Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թիւ 1, Ա տարի, 4 էջ:

⁴ Արծրունին իր հոդվածները տորագրում էր *Նիդրե, Ասիացի, ԷՇատիրավացի* կեղծանուններով: Մահացել է 1892 թվականի դեկտեմբերի 19-ին: Նրա աճյունը ամփոփվում է Թիֆլիսի հայ գրողների և հասարակական գործիչների «Խոջիվանք» պանթեոնում:

⁵ Ամսագրի խմբագիրն էր լուսավորական-հրապարակախոս Ստեփանոս Նազարյանը: Նա նաև Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի հայ բանասիրության ամբիոնի վարիչն էր: Որպես գլխավոր մասնագետ, ամսագրին ակտիվորեն աշխատակցում էր հեղափոխական դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանը:

⁶ Ստեփանոս Նազարյանի հիմնադրած «Հյուսիսսփայլ» գրական-գեղարվեստական հանդեսը լույս է տեսել 1858-1864 թվականներին, Մոսկվայում: Այստեղ են առաջին անգամ տպագրվել Միքայել Նալբանդյանի, Բաֆու, Ռափայել Պատկանյանի արձակ և չափածո գործերը, հրապարակախոսական-քննադատական հոդվածները ևն: Հանդեսը տպագրվում էր Լազարյան Ճեմարանի տպարանում: Այն ուներ լուսավորական ու դաստիարակչական ուղղվածություն: «Հյուսիսսփայլը» հռչակել էր լուսավորական ու ժողովրդավարական գաղափարներ և պահանջում էր բարեփոխումներ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում, պայքար էր մղում ազգայնական պահպանողականության և կղերականների դեմ: Ենթադրվում էր հետապնդումների: Հետևելով «Սովրեմեննիկ» ամսագրի օրինակին՝ «Հյուսիսսփայլը» հոդվածներ էր հրատարակում բնագիտական, փիլիսոփայական, պատմական, բարոյա-էթիկական, ևն թեմաներով, ինչպես նաև՝ գեղարվեստական ստեղծագործություններ: Տեսական ու կիրառական պայքար վարելով՝ «Հյուսիսսփայլը» ամրացնում էր նաև նոր գրական լեզվի՝ աշխարհաբարի իրավունքները:

յանը և սահմանում էր ներկայի խնդիրը՝ հանուն ապագայի, **կենսական երևույթների խորը քննադատությամբ**⁷ ենթարկելով նաև ազգի անցյալն ու ներկան: «Մշակը» քննադատում էր հայկական կյանքի հետամնացությունը և այն ամենը, ինչը խանգարում էր ազգի առաջընթացին, պրոպագանդում էր եվրոպական կյանքի մոդելը, նրա առանձնահատկությունները, հաստատությունները և շարժումները, որոնք կօգնեին հայոց ազգին ընդգրկվելու աշխարհի կիրթ և առաջադեմ ազգերի շարքում. **սա էր «Մշակի» ծրագիրը:**

Ալեքսանդր Շիրվանզադեն իր հուշերում մեկնաբանելով «Մշակ»-ի բնույթը, գրում է՝ «Բնորոշ է, որ Գրիգոր Արծրունին «Մշակ»-ի ուղղությունը կամ սեփական դիրքորոշումը համարում էր «մտրակողական», այսինքն՝ ագրեսիվ: Հակառակորդներն այլ բառ էին գործածում - «հայհոյողական»: Հայհոյանքներ բառիս ստորին իմաստով Արծրունու հոդվածների մեջ, իհարկե, չկային, բայց մաղձ և ատելություն՝ որքան կամենաք, և ես կարծում եմ, որ նրա գրիչը չէր ունենալ այն հզոր թափը, եթե նրա հոգու մեջ չլինեի այդ մշտական մաղձը: Մակայն այդ թափն արտահայտվում էր միայն այն դեպքերում, երբ խնդիրը վերաբերում էր հայ կյանքի ներքին կացությանը»⁸: Արծրունին գտնում էր, թե հարուստների և աղքատների երկբևեռ հասարակությունը, որտեղ սուր են ամեն տեսակ հակադրությունները, դատապարտված է մտավոր, կենսական, սոցիալական, քաղաքական անպտղության: Ազգը պետք է մշտապես գրական-մշակութային, սոցիալ-քաղաքական վերանորոգումների և կենսական վերականգնումների հաստատակամությունը և ուղղվածությունը ունենա: Հետևաբար, քաղաքագետի հոտատությանը հաստատում էր, թե՝ «Կան բուպեններ ազգերի կյանքի մեջ, երբ հարկավոր է ոչ թե կրիտիկա, հարձակմունք կամ մեղադրանք, այն էլ հասարակության մեջ միակ գործող ուժերի դեմ, այլ հարկավոր է միություն եւ սեր, հարկավոր է մոռանալ բոլոր թշնամությունները եւ ձեռք ձեռքի տված ընթանալ գործի հաջողության համար: Այդ տե-

⁷ Արծրունի Գ., «Երեկ, Այսօր և Էգուց», «Մշակ», Թիֆլիս, թիւ 1, 1872, էջ 1:

⁸ Շիրվանզադե Ալ., Կյանքի բովից: Հուշեր, Ե., «Հայաստան», 1982, էջ 163-164:

սակ ժամանակ, մի ազգի, մի հասարակության ճգնաժամի, նրա լինելու կամ չլինելու բույեներում, վեր կենալ աջ ու ձախ հարձակմունք եւ մեղադրանք թափել՝ կնշանակի ջլատել ընդհանուրի ուժերը, վնասել ամբողջ գործին, երկպառակություն սերմանել, մեռցնել՝ փոխանակ կենդանացնելու»⁹:

Բացի բազմաժանր նյութերից (խաբարականներ ու հրապարակախոսական հոդվածներ, քաղաքական և տնտեսական տեսություններ, գրախոսականներ, ֆելիետոններ, ճանապարհորդական նոթեր), Արծրունին անդրադառնում էր նաև կանանց հիմնախնդիրներին, քննադատում էր սոցիալ-հասարակական փակ համակարգը, որը հնարավորություն չէր տալիս կանանց կրթվելու, զարգանալու, հետևելու աշխարհի առաջադիմությանը, ինքնիրացվելու:

Մտադրության ապակառուցումը Գրիգոր Արծրունու «Բարոյականության արտոնություն» հոդվածում

Գրիգոր Արծրունին կանանց հիմնախնդիրներին անդրադարձել է, երբ դեռ ուսանող էր և Պետերբուրգից աշխատակցում էր «Մեղու» լրագրին և «Հայկական աշխարհ» հանդեսին: Հետագայում, իր ողջ գործունեության ընթացքում կանանց հիմնախնդիրները մշտապես Արծրունու ուշադրության կենտրոնում էին: Ըստ նրա՝ *լուսավորությունն ու առաջընթացը կախված է կանանց կրթվելու իրավունքի ապահովումից*, որքան ժամանակ *կինը չմասնակի կրթության և դաստիարակության գործին*, այդքան ժամանակ *ժողովուրդը չի զարգանա և առաջադիմության գործը չի հաջողվի*: Այս գաղափարը նաև «Մշակ» պարբերականի հիմնական առանցքներից մեկն է: «Մշակը» ուսումնասիրելիս ականատես ենք լինում քննադատությամբ կանանց ի գործ կոչելու, նրանց հրապարակավ հանդես գալը խթանելու՝ Արծրունու բազմաթիվ փորձերի: Ընդհանրապես, Գրիգոր Արծրունին գտնում էր, թե *առանց կանանց մասնակցության հնարավոր չէ իրականացնել կամ լուծել այն խնդիրները, որոնք առկա են սոցիումում*:

⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1881, թիւ 162, էջ 1:

Իր հողվածներում Արծրունին քննադատում էր դպրոցը, ընտանիքը և այն մեթոդները, որոնցով դաստիարակվում էին կանայք: Քննադատում էր կանանց իրավագուրկ և ձայնագուրկ վիճակները ընտանիքներում և պահանջում էր նրանց կրթության և դաստիարակության իրավունքների ապահովումը: Արծրունին գտնում էր, թե կնոջ կրթությունը պետք է բավարարի հասարակության *պիտույքները*, քանի որ սոցիումը կգարգանա միայն այն դեպքում, երբ կինը կրթություն կստանա, կբարձրանա նրա ինքնագիտակցությունը, կլուսավորվի և այդ գիտակցության լույսը կսկսի տարածվել հասարակության մեջ:

Ուշագրավ է, որ Գրիգոր Արծրունու հողվածների գաղափարաբովանդակային համատեքստերը համընկնում են Կ. Պոլսում իր գրական գործունեությունը ծավալած հայ առաջին կին խմբագիր, լրագրող և հրապարակախոս Էլլիս Կեսարացյանի¹⁰ «Դաստիարակութիւն օրիորդաց», «Ընկերութեան օգտակարութիւնը», «Իրաւունքն ի գործ դնելը յանդգնութիւն չէ» էսսեների գաղափարաբովանդակային տիրույթներին: «Իրաւունքն ի գործ դնելը յանդգնութիւն չէ» էսսեում Էլլիս Կեսարացյանը գրում է՝ «Մինչեւ հիմայ Օրիորդաց վիճակը ցանկալի ազատութենէ զուրկ ապօրինաւոր բարուց բազմատեսակ շղթայից տակ կը հեծեր, <...> բացարձակապէս ըսեմ, նոյն սեռին ամեն կերպ բարեմասնութեան մէջ տկար երևնալը գլխաւորաբար ազատութիւն չունենալն է պատճառ, որ բազմատեսակ բռնութեանց ենթակայ ըրած էր մինչ ցարդ: Ուտքերը ազատ չէր, ազատ շրջիլ եւ անձին կարենոր օգուտը գտնել, քանի որ քաղաքական կոյր սովորութիւններ՝ զանոնք կարգիլէր. կարող չէր մտաւոր

¹⁰ Էլլիս Կեսարացյանի խմբագրական գործունեությունը սկսվել է ավելի վաղ. նրա գործունեության տարիները համընկել են 1860-1863 թվականներին հայոց սահմանադրության ստեղծման, վավերացման և ընդունման երկարատև գործընթացին, այսինքն, այն ժամանակաշրջանին, երբ թուրք կառավարությունը, բարենորոգումների անվան ներքո, համապատասխան հող էր նախապատրաստում ապագայի աշխարհաքաղաքական ակտիվ գործընթացների համար: Մյուս կին հեղինակների գործունեությունը սկսվել է շուրջ 10-15 տարի ավելի ուշ, 1870-80-ական թվականներից սկսած:

պաշտօնները բանաւորել, զի տնական խիստ և ջնջին զբաղմունքները ազատ ժամեր չէր շնորհէր անոր. լեզուն ազատ չէր համարձակ խօսիլ, զի պառաւանց *սրբազան* օրէնք է աղջկանց լռութիւն վարժեցնել»:¹¹ Նշենք, որ խմբագրութիւն իր էսսէները¹² գրել է 1862-1863 թվականներին և շարունակաբար տպագրել իր կողմից հիմնադրված «Կիթառ» հանդէսի 1-7 համարներում:

Գրիգոր Արծրունին Եվրոպայում ուսանելու ընթացքում թղթակցում էր «Հայկական աշխարհ» պարբերականին և շարունակում էր բարձրաձայնել կանանց հարցը: Այս առումով, ուշագրավ է նրա «Բարոյականության արտոնություն»¹³ հոդվածը, որում առաջադրում է կին-տղամարդ իրավունքների և հավասարության *քրիստոնէական* արմատները «Քրիստոնէութիւնը ճշմարտություն է: Փրկիչը և նորա առաքեալները քարոզելով ճշմարտութիւն, քարոզելով Աստուծու խոսք, քարոզելով սէր և հաւասարութիւն, զանազանութիւն չէին անում մարդի և կնոջ մէջ: Նոքա չէին արգելում կանանց ներկա գտնվել իւրեանց **քարոզներին**, չէին **արհամարհում** նոցա, չէին կարծում, թէ կինը անընդունակ է ճշմարտութիւնը ըմբռնել: Քրիստոնէութիւնը, ճշմարտութեան, սէրի և հաւասարութեան ճանապարհով ձգտելով դէպի արդարութիւնը, չէր արգելում և կանանցը չարութեան, անօրէնութեան և անբարոյականութեան դէմ պատերազմին մասնակից լինել»:¹⁴

Նկատի առնելով Գրիգոր Արծրունու ապրած ժամանակաշրջանը, փորձել եմ չհակադրվել հարգարժան խմբագրի արտահայտած

¹¹ Կեսարացեան Է., «Դաստիարակութիւն օրիորդաց», «Կիթառ», 1862, Կ. Պոլիս, թիւ 2, էջ 13:

¹² Նշենք նաև, որ տարաբնույթ քննադատությունների և ճնշումների արդյունքում Էլյայի Կեսարացյանը մոտ տասը տարի մեկուսացել է գրական-մշակութային միջավայրից, սակայն այդ մեկուսացման տարիներին ավելի հեռուն է գնացել և «Մասիս» պարբերականում տպագրել է «Դաստիարակութիւն ծնողաց» քննադատական էսսեն, որը հետագայում տպագրել է «Նամականի առ ընթերցասեր հայուհիս» բանաստեղծությունների, էսսէների և նամակների ժողովածուում: Տե՛ս Կեսարացյան Է., «Նամականի առ ընթերցասեր հայուհիս», 1879, Կ. Պոլիս, 110 էջ:

¹³ «Հայկական աշխարհ», 1869, Թիֆլիս, թիվ 6, էջ 203-209:

¹⁴ Արծրունի Գ., «Հայկական աշխարհ», 1869, Թիֆլիս, թիվ 6, էջ 203:

մտքին, սակայն վերապահումով եմ մոտենում և անհամաձայնությունն եմ հայտնում նրա արտահայտած այն գաղափարին, թե քրիստոնեությունը **զանազանություն չէր դնում մարդի և կնոջ միջև, չէին արգելում կանանց ներկա գտնվել յուրյանց քարոզներին, չէին արհամարհում նոցա:**

Արծրունին հարցը դիտարկում է միակողմանիորեն, ավելի ճիշտ, դիտարկում է այն, ինչ երևում է մակերեսին, նա երևույթին չի մոտենում *քննադատաբար*, և առանց *քննադատական վերլուծության* կրկնում է այն, ինչ բխում է քրիստոնեական **քարոզ** երևույթից, և ինչը ինքը ընկալում է որպես՝ «Ճշմարտության, սերի և հավասարության ճանապարհով ձգտում դեպի արդարություն»: Բանալի բառը այստեղ **քարոզն** է:

Ըստ իս, Գրիգոր Արծրունին «Մշակ»-ի ընթերցողին չի տանում հիմնախնդրի *բացահայտման* և *հասկացման* ճանապարհով, քանի որ ինքը ևս «*քարոզում*» է քրիստոնեական *քարոզը*: Իսկ ի՞նչ է իրապես քարոզում քրիստոնեությունը սիրո, հավասարության, արդարության գաղափարների ներքո. *հնազանդություն, բարոյականություն, խոնարհություն, հեզություն, համեստություն, լռություն*, և, ի վերջո, համբերություն, նաև այդ տրամաբանական շղթայում տեղավորվող նմանօրինակ այլ գաղափարներ: Եվ արդյո՞ք *ճշմարտության, սերի և հավասարության ճանապարհը*, որ իրացվում է այդ *քարոզի* միջոցով, ճանապարհն է դեպի *արդարություն*: Հարցը դիտարկել ենք՝ հաշվի առնելով *խնդրի* ներքին էության հիմքը (մատրիցան) և քննելով այն տարբեր տեսանկյուններից:

Ի՞նչ է սա նշանակում: Ըստ էության, քրիստոնեությունը առավել ընդհանուր էր (և է) դիտարկում կին-տղամարդ փոխհարաբերությունները և հիմնախնդիրները. թույլատրելով կանանց **քարոզի**,¹⁵ նույն *քարոզի* միջոցով վերահսկում, կառավարում և ենթարկեցնում էր, հետևաբար՝ կրթում և դաստիարակում էր իր կողմից սահմանված չափանիշներով, այսինքն՝ չարգելելով արգելում էր և չզանազանելով զանազանում էր, չհնազանդեցնելով՝ հնազանդեցնում:

«Քրիստոնեությունը ճշմարտություն է» ասելով՝ Արծրունին չի

¹⁵ Շեղ և թավ ընդգծումները՝ Ն.Հ.-ի:

տարբերակում քրիստոնեության՝ որպես կրոնի վերջնահանգրվանի՝ ճշմարտության լույսի, և նրա կրոնական և փիլիսոփայական ընկալումների սահմանները, ինչպես այդ անում էր Ալիշանը¹⁶: Արծրունին չի վերացարկում նաև քրիստոնեության՝ որպես դոգմատիկ հավելումներով կրոնի, սահմանները, երբ կին-տղամարդ փոխհարաբերությունները բխեցնում է *քրիստոնեական ճշմարտությունից*: Հետևաբար, իրավունքների և հավասարության *քրիստոնեական արմատները*, որոնց ներքին տիրույթում Արծրունին տեսնում և իրացնում է կին-տղամարդ փոխհարաբերությունները, առաջացնում են հարցեր, որոնք հեղինակը հաշվի չի առել:

Հոդվածի հետագա զարգացումներում հեղինակը քրիստոնեությունը հակադրում է նաև գիտությանը, և արձանագրում է, թե միայն տղամարդիկ իրավունք ունեն ճանաչելու գիտության լույսը, իսկ կանայք զրկված էին այդ իրավունքից՝ «Քրիստոնեությունը ճշմարտություն է, և նա բացարձակ հայտնեցյալ ուսումը մարդին և կնոջը հավասարապես: Գիտությունը ճշմարտություն է, բայց նա աշխատեց զարգացնել միայն տղամարդին և արհամարհեց կնոջը»¹⁷:

Ի տարբերություն քրիստոնեության լույսի և պայծառափայլության վակուումի և արդարության *քարոզի* քաղաքականության, գիտությունը ուղիղ է, քանի որ մշտապես ինքնամաքման գործընթացների մեջ է և որևէ մանիպուլյատիվ միտք կամ գաղափար չի հանդուրժում: Արձանագրենք նաև, որ *գիտությունը ճշմարտություն է* (Գ.Ա.), իսկ ճշմարիտ գիտությունը նաև *ազատություն է*, ճշմարիտ *սեր* (Ն.Հ.):

Սակայն, եթե, ինչպես Արծրունին է նշում՝ *գիտությունը քրիստոնեության ծնունդն է*, ուրեմն՝ ինչո՞ւ «գիտությունը ձգտեց զարգացնել միայն տղամարդին և արհամարհեց կնոջը»: Այդ հարցին նույն հոդ-

¹⁶ Hambardzumyan N., The Philosophy of Soul, Truth, and Freedom in Ghevond Alishan's Composition «Under the Fir tree: Reflections in the Bosom of Deserted Nature», 2022, 2 (29), NAS RA «Science» publ. house., pp. 210-227.

¹⁷ Արծրունի Գ., «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս, 1869, թիվ 6, էջ 204:

վածում պատասխանում է ինքը՝ Արծրունին, քանի որ՝ «Եվրոպական գիտությունը քրիստոնեության պտուղն է»:¹⁸

Ուրեմն՝ ինչո՞ւ կանայք չկային գիտության մեջ ոչ միայն Եվրոպայում, այլև հայկական իրականության մեջ, և ինչո՞ւ էր գիտությունը արակենսորոն: Այս հարցերի պատասխանները նույնպես թաքնված են *սիրտ, արդարության և հավասարության քարոզի* գաղափարի, հետևաբար և՛ *հնագանդության, խոնարհության, լռության և համբերության* մեջ, որ քարոզում էր (և է) քրիստոնեությունը:¹⁹ Ըստ Արծրունու՝ ազատությունն ու իրավունքների հավասարությունը իրականություն կարող են դառնալ միայն քաղաքակիրթ հասարակությունում, և որքան կրթվի ու լուսավորվի հասարակությունը, այնքան շատ կձգտի արդարության, կձգտի ապահովելու բոլորի իրավունքները: Իսկ լուսավորության առաջընթացը, ըստ նրա, կախված է կանանց կրթվելու իրավունքի ապահովումից:

Կանանց ազատագրության հիմնախնդիրները՝ կին-տղամարդ իրավունքներն ու հավասարությունները, կրթության և դաստիարակության քաղաքականությունը, հասարակական գործունեության ոլորտները, ազդեցությունը լուսավորության վրա, աշխատանքի հարցը, մշտապես առկա էին «Մշակ»-ի էջերում: Արծրունին և «Մշակ»-ի այլ հրապարակախոսները կանանց ազատագրության առաջին նախապայմանը համարում էին լուսավորությունը և պայքարում էին նրանց հիմնավոր կրթության, տարբեր ոլորտներում մասնագիտացման, միջազգային համալսարաններում սովորելու անհրաժեշտության փաստարկումներով:

Կանանց զարգացումը, հասարակության մեջ արժանապատիվ տեղ գրավելու հնարավորությունները մշակականները տեսնում էին նրանց *տնտեսական զարգացման* ինքնուրույն աշխատանքով ապրելու, նյութական անկախության, բարեգործական և հասարակական այլ կազմակերպություններ և միություններ ստեղծելու մեջ՝

¹⁸ «Հայկական աշխարհ», 1869:

¹⁹ Իմ նպատակը ամենևին էլ քրիստոնեության ուղղությամբ քար նետելը չէ, այլ կին-տղամարդ իրավունքների և հավասարության, որպես բոլոր ժամանակների հիմնախնդրի, արմատների որոնումը:

«Մեր կանանց մեծ մասը իրենց միշտ հեռու են պահում հասարակական որ և է գործունեությունից, ժամանակն է արդեն, որ նրանցից ամենագարգացածներն ու առաջադեմները արթնացնեն իրենց քոյրերի մեջ սեր դեպի հասարակական գործունեությունը, զարթեցնեն նրանց մեջ հասարակական ինքնաճանաչության գոհացմունքը և մինչև այժմ հասարակության համար ապարդիւն մնացած ահագին ոյժերը գործի դնեն հասարակության ուղղակի շահերի ծառայութեանը»²⁰:

Ուշագրավ է Գրիգոր Արծրունու «Կինը մեզ հետ է»²¹ հոդվածը, որում նա ասելիքը բխեցնում է այն մտայնությունից, թե առանց կանանց մասնակցության հնարավոր չէ իրականացնել հասարակության առաջ ծառացած խնդիրները՝ «Կինը սարսափելի հզոր մի ոյժ է հասարակութեան մեջ: Պատմությունը մեզ ցոյց է տալիս, որ երբ կինը ընդդէմ է լինում մի գաղափարի, այն գաղափարը պետք է բոլորովին կորած համարվի: Երբ կինը անտարբեր է դեպի մի հարց, մի գաղափար, մի երևոյթ, այն հարցը, այն գաղափարը, այն երևոյթը անշարժ կը մնայ: Երբ կինը, ընդհակառակն, իրան դաշնակից, համակրող է յայտնում մի գաղափարի, հաստատ կարելի է ասել, որ այն գաղափարը անպատճառ յաղթող կհանդիսանայ իր ճանապարհում պատահած ամեն տեսակ արգելքներից...»²²: Նա կոչում է հայոց կանանց՝ առաջ տանել մտավոր և բարոյական վերանորոգության գործը և համոզված է, այն բոլորից, երբ հայ կինը մեկնի օգնության ձեռքը, հնարավոր է ազգը փրկված համարել: Թիֆլիսահայ կանանց հասարակական գործունեությունը դրա վկայությունն է: «Մեր կանանց առաջին քայլերը»²³ հոդվածում Արծրունին հորդորում էր և խրախուսում նրանց հաջողությունները և առաջխաղացումը՝ նշելով պատերազմի ժամանակ կանանց ազգօգուտ գործունեությունը գաղթականներին աջակցություն ցուցաբերելու առիթով՝

²⁰ Արծրունի Գ., «Կանանց ընկերություն», «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, թիվ 146, էջ 1:

²¹ Արծրունի Գ., «Կինը մեզ հետ է», «Մշակ», Թիֆլիս, 1877, թիվ 29, էջ 1:

²² «Մշակ», «Կինը մեզ հետ է», Թիֆլիս, 1877, էջ 2:

²³ Արծրունի Գ., «Մեր կանանց առաջին քայլերը», «Մշակ», Թիֆլիս, 1880, թիվ 69, 4 էջ:

«Չէ կարելի չուրախանալ, որ վերջապես հայ կինը սկսում է հասկանալ իր պարտավորությունները...»²⁴: «Հայ կինը» խորագրով հոդվածում, խոսելով հին սերնդի կողմից նոր սերունդ կրթելու և դավանած գաղափարների մասին, անդրադառնում է նաև հայ կնոջը՝ գրելով՝ «Հայ կինը նախկին անխօս, ամեն բան տանող, ամեն բան համբերող կրաւորական էակից, - փոքր առ փոքր դարձել է իր պատիւը ճանաչող, իր իրաւունքների համար գիտակցաբար բողոքող, թէ ընտանիքում և թէ հասարակութեան մէջ իր պատիւը պաշտպանող, ինքնասէր, ինքնաճանաչ անձնաւորութիւն»²⁵:

Կանանց հիմնախնդրի (հարցի) գաղափարաբանական ներտիրոյթում «Մշակի» ազդեցությունը և գնահատականը ստեղծեց մի մթնոլորտ, որում առաջ եկան կին թղթակիցներ և սկսեցին պատասխանել Արծրունու առաջադրած հարցերին, ըստ որի՝ ձևավորվեց որոշակի բանավիճային մթնոլորտ:²⁶

²⁴ «Մշակ», «Մեր կանանց առաջին քայլերը», Թիֆլիս, 1880, էջ 1:

²⁵ Արծրունի Գ., «Հայ կինը», «Մշակ», Թիֆլիս, 1890, թիվ 17, էջ 1:

²⁶ Նշենք նաև, որ «Մշակ» պարբերականի 40-ամյա հոբելյանի առիթով, Թիֆլիսի հայ մտավորական կանայք ստեղծել են *կանանց յոբելեանական յանձնաժողով* և հրատարակել են «Հայ կինը» խորագրով ժողովածու, որում ամփոփված են «Մշակ»-ում՝ կանանց հարցի առիթով տպագրված խմբագրականները, հոդվածները, բանասիրականները՝ նվիրված, մասնավորապես, հայ կնոջ առաջադիմությանն ու զարգացմանը: Ժողովածուի «Կոչ հայ կանանց» առաջաբանում, բնորոշելով «Մշակ» լրագիրը որպես իրավագուրկ հայ կնոջ պաշտպանի և ընտանեկան նեղ միջավայրից դեպի հասարակական գործունեության շրջանակ դուրս բերողի, կանանց հանձնախումբը գրում է «Աչքի առաջ ունենալով «Մշակի» կատարած այս դերը հայ կնոջ մտաւոր և բարոյական զարգացման գործում, մենք, երախտապարտ հայ կանայքս, չենք կարող չմիանալ և չարտայայտել մեր ուրախութիւնը...»: Տե՛ս «Մշակ», Հայ կինը («Մշակ»-ի 40-ամյա յոբելեանի առիթով), հ. 1, Թիֆլիս, 1912, Յոբելեանական կանանց յանձնաժողովի հրատ., էջ 3 (294): Ժողովածուն թեև կրում է «Հայ կինը» խորագիրը, այնուամենայնիվ, նրանում ընդգրկված հոդվածներից շատերի հեղինակները (Գ. Ա., Հայ Օրիորդ, Գ. Մ.,) քննել են տարբեր կրոնների և ազգությունների և տեղանքների պատկանող (մահմեդական կինը, Բաքվի կինը, Թիֆլիսի հայ կինը, ագուլիսցի, անգլիացի և ամերիկացի, ֆրանսիացի, գերմանացի և շվեդարիացի կանայք) կանանց հիմնախնդիրները՝ կրթության և դաստիարակության, իրավունքի և հավասարության, դպրոցում մայրենի լեզվի և նրա նշանակության, իգական սեռի ուսուցման հարցեր, աշխատանքի ուսուցիչներին, բժիշկներին,

Սրբուհի Տյուսաբի ներագոյեցությունը կանանց հարցին

Եթե արևելահայ իրականության մեջ կանայք դեռևս թղթակցում էին և որոշակի երկյուղածություն կար նրանց ելույթներում²⁷, ապա հետավոր Կ. Պոլսում Սրբուհի Տյուսաբը բարձրաձայնում էր կանանց *ազատագրության և կրթության*²⁸ *աշխատանքի և տնտեսական անկախության* հիմնախնդիրները, իսկ նրանից առաջ, ինչպես վերը նշեցինք, այդ ճանապարհով, դեռևս 1862-1863 թվականներին, ընթացել է առաջին հայ կին խմբագիր, հրապարակախոս Էլպիս Կեսարացյանը:

Կ. Պոլսում, սուլթանական կայսրապետությունում, սակայն, իրավիճակը այլ էր. *կանանց ազատագրության* հիմնախնդիրները զանգվածային սատարում չէին գտնում, բացի դրանից, մեծ էր պահպանողականների դիմադրությունը: Հետևաբար՝ կնոջ կողմից կանանց հիմնախնդիրները բարձրաձայնելը մեծ համարձակություն էր պահանջում:

Սրբուհի Տյուսաբը գրեց առանցքային մի քանի հոդվածներ՝ «Քանի մը խոսք կանանց անգործութեան մասին»²⁹, «Կանանց աշխատութեան սկզբունքը»³⁰, «Կանանց անգործութիւնը»³¹, «Կանանց

կանանց ընկերություններին և ընտանեկան բարոյականությանը առնչվող հարցեր:

²⁷ Նրանցից շատերը տպագրվում էին նաև կեղծանուններով:

²⁸ Տյուսաբ Ս., Աշխարհաբար հայ լեզուն: Կ. Պոլիս, 1880, 15 էջ:

²⁹ Տյուսաբ Ս., «Քանի մը խոսք կանանց անգործության մասին», «Արևելյան մամուլ», Ջմիտնիա, 1881, թիւ 9, էջ 344-349:

³⁰ «Արևելյան մամուլում» արտատպելով Տյուսաբի հոդվածը՝ Ս. Մամուրյանը միաժամանակ խնդրում էր Տյուսաբին որոշակիացնել իր մտքերը, մանրամասնել, թե ինչպես է պատկերացնում կանանց աշխատանքը, ցույց տալ այն ոլորտները, որտեղ կանայք կարող են զբաղմունք գտնել: Մամուրյանի խնդրանքը հարգելով՝ Տյուսաբը գրեց «Կանանց աշխատութեան սկզբունքը» հոդվածը, որում կանանց բաժանեց երեք դասի. աղքատ դասը, որ աշխատում է բնագործ՝ գոյությունը պահպանելու համար, միջին դասը, որ աշխատանքի թշնամի էր, և «մեծափարթամ» կանանց դասը, որը ցուփ ու շվայտ կյանք վարելով՝ արհամարհում էր աշխատանքը: Տյուսաբ Ս., «Կանանց աշխատության սկզբունքը», «Արևելյան մամուլ», 1881, Ջմիտնիա, թիւ 12, էջ 452-458:

³¹ Տյուսաբ Ս., «Կանանց անգործութիւնը», «Ամենայն տարեցոյցը», Կ. Պոլիս, 1923,

դաստիարակությունը»³², «Հայ ընկերությունը»³³ որոնք հետագայում դարձան նրա «Մայտա»³⁴, «Սիրանոյշ»³⁵ «Արաքսիա կամ Վարժուհին»³⁶ վեպերի առանցքները: Ըստ Մատթեոս Մամուրյանի, Տյուսաբը տեսականորեն նկատում էր կանանց աշխատելու բազմակողմ օգուտները՝ «Նախ, Հայ կինն իր ստրկական վիճակէն կրթութեան եւ իմացականութեան շնորհիւ ազատագրուելու պէտքը կ'զգայ եւ կ'ուզէ զգացնել, դիւրին է ըմբռնել իր նպատակը, քանի որ ինքն իր մտաւորական եւ բարոյական կարողութեանց կիրառութեամբ գործունէութեան տիպար մը կ'հանդիսասանայ թէ՛ իր ընտանեկան, թէ՛ ազգային շրջանին մէջ <...>»³⁷:

Տյուսաբը առաջադրում էր կանանց *աշխատանքի և տնտեսական անկախության* գաղափարները, որոնք հասարակության մէջ պետք է ընկալվէին որպէս սկզբունք և կանանց արժանավոր տեղ հատկացնելու հնարավորություն: Նա ուղղորդում էր հայ կանանց՝ փշրելու նախապաշարումները, աշխատելու, ձեռք բերելու ֆինանսական և տնտեսական անկախություն, փրկելու ընտանիքները աղքատությունից և արժանապատիվ ապրելու՝ գործի դնելով բարոյական և մտավոր կարողությունները:

Եզրակացություն

1890-ական թվականներին «Մշակ»-ին զուգահեռ հրատարակվում էին նաև գաղափարական այլ հոսանքների պատկանող պարբերականներ՝ «Նոր դար» (1183-1916), «Արձագանք» (1849-1904),

Էջ 68-77:

³² Տյուսաբ Ս., «Կանանց դաստիարակությունը», «Մասիս», 1880, թիվ 2587 և 2588:

³³ Տյուսաբ Ս., «Հայ ընկերությունը», «Արևելյան մամուլ», Զմիւռնիա, 1881, թիւ 6, էջ 244-251:

³⁴ Սրբուհի Տյուսաբ, Մայտա, 1883, Կ. Պոլիս, տպ. Զարդարեան, 250 էջ:

³⁵ Սրբուհի Տյուսաբ, Սիրանոյշ, 1885, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պերպերեան, 408 էջ:

³⁶ Սրբուհի Տյուսաբ, Արաքսիա կամ վարժուհի, 1887, Կ. Պոլիս, «Արեւ» հրատ. 285 էջ:

³⁷ Տե՛ս Մամուրեան Ս., «Արևելյան մամուլ», 1881, Զմիւռնիա, թիւ 12, էջ 452-453:

«Մուրճ» (1857-1912), որոնք «Մշակ»-ի օրինակին հետևելով, նույնպես վերաբժնորում էին իրենց դիրքերը հասարակական-քաղաքական փոխհարաբերություններում: Այդպես, «Նոր դարի» գործիչները ընդունում էին կապիտալիզմի զարգացման փաստը, և թե որքանով էր այն համապատասխանում ազգի միասնականությունն անխախտ պահելուն, իսկ երբ կապիտալիզմը խախտում էր ազգային և ավանդական օրինաչափությունները, նրանք քննադատում էին թերթը: «Արձագանքի» լիբերալ-պահպանողականները «Մշակ»-ի հետ համակարծիք չէին եկելեցու, ազգային սովորույթների, ավանդական մոտեցումների հարցերում: «Մշակ»-ին զուգահեռ 1890-ական թվականներին լիբերալ-բուրժուական հայացքներով առանձնանում էր «Մուրճը», որի հրապարակախոսները, լինելով փիլիսոփաներ ու տնտեսագետներ, գրում էին տնտեսական և սոցիալական օրենքներ՝ աշխատանքի, կապիտալի, հավելյալ արժեքի, հողային ռենտայի մասին, որոնք բացարձակ նորություններ էին հայ հասարակության համար: Համընդհանուր այս բարեփոխումների և վերաբժեկորման մթնոլորտում Գրիգոր Արծրունին գտնում էր, թե առանց կանանց մասնակցության հնարավոր չէ իրացնել բոլոր այն խնդիրները, որոնք առկա են սոցիումի առջև: Ըստ նրա, կանանց կրթվելու իրավունքի ապահովման արդյունքում է հնարավոր միայն ազգի լուսավորությունը և առաջընթացը՝ «Մինչև որ կինը չմասնակցե կրթության գործին, ժողովուրդը տգետ կմնա և առաջադիմության գործը հաջողելու չէ»: Այս գաղափարը նաև «Մշակի» հիմնական առանցքներից մեկն էր, քանի որ քննադատությամբ կանանց ոտքի հանելու, նրանց հրապարակավ հանդես գալը խթանելու բազմաթիվ փորձերի ենք ականատես լինում «Մշակի» էջերում:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Արծրունի Գ. 1869, «Հայկական աշխարհ», «Մշակ», Թիֆլիս, թիվ 6, էջ 203:

Արծրունի Գ. 1877, «Կինը մեզ հետ է», «Մշակ», Թիֆլիս, թիվ 29, էջ 1:

Արծրունի Գ. 1872, «Երեկ, Այսօր և Էգուց», «Մշակ», Թիֆլիս, թիվ 1, էջ 1:

Արծրունի Գ. 1880, «Կանանց ընկերություն», «Մշակ», Թիֆլիս, թիվ 146, էջ 1:

Արծրունի Գ. 1880, «Մեր կանանց առաջին քայլերը», «Մշակ», Թիֆլիս, թիվ 69, 4 էջ:

- Աթորունի Գ.** 1890, «Հայ կինը», «Մշակ», Թիֆլիս, թիվ 17, էջ 1:
- Կեսարացեան Է.** 1862, «Դաստիարակութիւն օրիորդաց», «Կիթառ», Կ. Պոլիս, թիւ 2, 110 էջ:
- «Հայկական աշխարհ», Թիֆլիս, 1869, թիվ 6, էջ 203-209:
- Hambardzumyan N.** 2022, The Philosophy of Soul, Truth, and Freedom in Ghevond Alishan's Composition «Under the Fir tree: Reflections in the Bosom of Deserted Nature», 2 (29), NAS RA «Science» publ. house., pp. 210-227.
- Շիրվանզադէ Ալ.** 1982, Կյանքի բովից: Հուշեր, Ե., Հայաստան, 536 էջ:
- Տյուսաք Ս.** 1880, Աշխարհաբար հայ լեզուն, Կ. Պոլիս, 15 էջ:
- Տյուսաք Ս.** 1881, «Քանի մը խոսք կանանց անգործության մասին», «Արևելյան մամուլ», Ջմիւռնիա, թիւ 9, էջ 344-349:
- Տյուսաք Ս.** 1881, «Կանանց աշխատության սկզբունքը», «Արևելյան մամուլ», Ջմիւռնիա, թիւ 12, էջ 452-458:
- Տյուսաք Ս.** 1923, «Կանանց անգործութիւնը», «Ամենոյն տարեցոյցը», Կ. Պոլիս, էջ 68-77:
- Տյուսաք Ս.** 1880, «Կանանց դաստիարակությունը», «Մասիս», թիվ 2587 և 2588:
- Տյուսաք Ս.** 1881, «Հայ ընկերութիւնք», «Արևելյան մամուլ», Ջմիւռնիա, թիւ 6, էջ 244-251:
- Տյուսաք Ս.** 1883, Մայտա, Կ. Պոլիս, տպ. Զարդարեան, 250 էջ:
- Տյուսաք Ս.** 1885, Սիրանոյշ, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 408 էջ:
- Տյուսաք Ս.** 1887, Արաքսիա կամ վարժուհի, Կ. Պոլիս, «Արեւ» հրատ. 285 էջ:
- Մամուրեան Մ.** 1881, «Արևելյան մամուլ», Ջմիւռնիա, թիւ 12, էջ 452-453:
- «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, Ա տարի, թիւ 1, 4 էջ:
- «Մշակ», Թիֆլիս, 1881, թիւ 162, էջ 1:
- «Մշակ», Հայ կինը («Մշակ»-ի 40-ամյա յօբելեանի առիթով), Թիֆլիս, 1912:

GRIGOR ARTSRUNI, THE “MSHAK” AND THE WOMEN'S ISSUE HAMBARDZUMYAN N.

Summary

Keywords: Grigor Artsruni, “Mshak”, Women's Issue, Emansipation, Srбуhi Tyusab, Armenian Woman.

Grigor Artsruni addressed women's issues when he was still a student and a correspondent from Petersburg for “Meghu” newspaper and “Haykakan Ashkharh” journals. Later, throughout his whole work, women's issues were always in the center of Artsruni's attention.

The *aim of the study* is the scientific systematization of the multi-layered material “Grigor Artsruni, “Mshak”, and Women's Issues”, which is important from the perspective of the course and development of the history of modern Armenian literature.

The *problem of the study* is to examine the issues of women's emancipation, education and upbringing, rights, various spheres of women's social activities, their role in politics, their influence in the process of enlightenment, and women's work, which were always present in the pages of “Mshak”. We applied sociological and phenomenological methods.

Artsruni, as well as publicists and correspondents of “Mshak”, considered enlightenment as the first prerequisite for women's emancipation and argued the need for their thorough education and upbringing, specialization in various fields, and study at foreign universities. The workers of “Mshak” considered the possible ways of women's progress, emancipation, and gaining a decent place in society to live by independent work, have material and economic independence, and create organizations, unions, and companies.

ГРИГОР АРЦРУНИ, ГАЗЕТА «МШАК» («ТРУЖЕНИК») И ЖЕНСКИЙ ВОПРОС АМБАРЦУМЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: Григор Арцруни, «Мшак», женский вопрос, освобождение, Србуи Тюсаб, армянская женщина.

Григор Арцруни обращался к «женскому вопросу» еще будучи студентом и петербургским корреспондентом газеты «Мегу» («Пчела») и журнала «Айкакан ашхар» («Армянский мир»). В дальнейшем, на протяжении всей своей деятельности «женский вопрос» постоянно находился в центре внимания Григора Арцруни.

Целью исследования является научная систематизация многовекторного материала по теме «Григор Арцруни, «Мшак» и женский вопрос», что важно с точки зрения периодизации истории и развития современной армянской литературы.

Задачей исследования является рассмотрение вопросов женской эмансипации, образования и воспитания, прав, различных сфер общественной деятельности женщин, их роли в политике, участия в процессе просвещения, а также проблемы женского труда, которые постоянно описывались на страницах газеты «Мшак». Нами были применены социологический и феноменологический методы. Григор Арцруни, а также публицисты и репортеры «Мшака» считали просвещение главным предварительным условием женской эмансипации и доказывали необходимость основательного образования и воспитания женщин, их специализации в различных областях, необходимость обучения в зарубежных университетах. Сотрудники «Мшака» рассматривали возможные пути женского прогресса, эмансипации и завоевания достойного места в обществе благодаря самостоятельному труду, материальной и экономической независимости, созданию организаций, союзов, компаний.

*Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Վաչե և Թամար Մանուկյան»
մատենադարան, ք.գ.թ.*

**ՄՇԱԿ»-Ի ԵՎ «ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԲԱՆԱՎԵՃԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1870-1890-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)**

Բանալի բառեր՝ Մշակ, Արարատ, Գրիգոր Արծրունի, Հայ Առաքելական եկեղեցի, պարբերական մամուլ, բանավեճեր, տարաձայնություններ:

Ներածություն

«Մշակ» թերթի բանավեճերը բազմիցս հայտնվել են հետազոտությունների թիրախում, քանի որ դրանք լավագույնս պատկերացում են տալիս թերթի վարած քաղաքականության, խմբագրի հայացքների, աշխարհայացքի և տվյալ ժամանակաշրջանում առկա խնդիրների մասին: Սույն ուսումնասիրության առանցքը «Մշակ»-«Արարատ» պարբերականների միջև առկա հակասություններն են, որոնք բանավեճերի տեսքով արտացոլվել են մամուլում: Քանի որ «Մշակ»-ի գործունեությունը ծավալվել է գրեթե հինգ տասնամյակ, հետազոտել ենք հատկապես Գ. Արծրունու խմբագրության ժամանակաշրջանը (1872-1890 թթ), երբ պարբերականն ունեցել է ն՝ վերելք, ն՝ անկում, սակայն երբեք չի կորցրել իր որոշիչ ազդեցությունն ու ասելիքը: Նկատենք, որ երկու պարբերականների միջև բանավեճերը բազմաթիվ և բազմաբնույթ են. հնարավոր չէր սեղմ ծավալի մեջ անդրադառնալ յուրաքանչյուրին, այդ պատճառով կներկայացնենք բանավեճերի ծագման պատճառները և թեմատիկ ուղղվածությունը:

Թեև «Մշակ»-ի բանավեճերին անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ, սակայն «Մշակ»-«Արարատ» պարբերականների բանավեճերն ամբողջական կամ մանրակրկիտ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Հիշատակենք Լեոյի եռահատորը, որի հա-

մատեքստում էլ առանձնացվել են երկու կարևոր պարբերականների միջև առաջացած հակասությունները¹: Հետագա ուսումնասիրությունների համար անփոխարինելի աղբյուր են դարձել Գ. Արծրունու ժամանակակիցների անդրադարձները նրա գործունեությանն ու «Մշակ» թերթին²: Մերօրյա հետազոտություններում անդրադարձել են հատկապես կրոնի, եկեղեցու, հոգևոր գործիչների, նրանց պատկերացումներն արտացոլող ամսագրի նկատմամբ «Մշակ»-ի դիրքորոշմանն ու հայացքներին: Հատկապես Դ. Պետրոսյանի աշխատությունն ամբողջական պատկերացում է տալիս ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլի մասին, սակայն այստեղ, XX դարի գրական բանավեճերի համատեքստում «Մշակ»-«Արարատ» հակասություններին հեղինակն անդրադարձել է հպանցիկ՝ միայն գրական հարցադրումների շրջանակում³: Ավելի վաղ տպագրվել էր Ա. Կարինյանի ուսումնասիրությունը, որի առաջին հատորի առաջաբանում հեղինակը նշել է, որ իր ուսումնասիրության երրորդ հատորում պետք է անդրադառնա արևելահայ և արևմտահայ մամուլի պատմությանը՝ 1830-1880-ական թթ. ժամանակային ընդգրկումով, սակայն ցավոք, տպագրվել են միայն այս կարևոր աշխատության երկու հատորները⁴: Խնդրի լուսաբանման տեսանկյունից կարևոր է հիշատակել Մ. Մխիթարյանի⁵, Ա. Խառատյանի⁶, Լ. Գևորգյանի⁷ և մյուսների աշխատությունները, որոնք այս կամ այն չափով պատկերացում են տալիս մեզ հետաքրքրող թեմայի մասին:

«Մշակ»-«Արարատ». ընդհանուր դիտարկումներ

1871 թ. սեպտեմբերի 13-ին Կովկասի գրաքննական կոմիտեն

¹ Լէո 1903, 551, Լէո 1905, 496:

² Մալումեան 1890, 77-79, Երիցեանց 1890, 100, Դանիէլեան 1912, 132:

³ Պետրոսյան 2007, 368:

⁴ Կարինյան 1956, 5

⁵ Մխիթարյան 1976, 560

⁶ Խառատյան և ուրիշն. 2006, 344-373:

⁷ Գևորգյան 1996, 276-279:

հաստատում է «Մշակ»-ի տպագրությունը, իսկ կարճ ժամանակ անց ընթերցողին է ներկայացվում թերթի տպագրության ծանուցումը⁸, ուր ընդգծվում են ապագա լրագրի նպատակը, ծրագիրը, ուղղվածությունը, բաժանորդագրության պայմանները և այլն: Արդեն 1872 թ. հունվարի 1-ին լույս է տեսնում թերթի առաջին համարը, որի «Երեկ, այսօր և էգուց» խորագրով առաջնորդողում խմբագիր Գ. Արծրունին հիմնավորված ներկայացնում է եվրոպական մտածելակերպին համապատասխան և առաջադիմական գաղափարներ պարունակող լրագրի լույս աշխարհ գալը⁹:

Թերթի մուտքը ողջունում են շատերը՝ հույս հայտնելով, որ այն կծառայի ժողովրդին, ազգին, հայրենիքին: Ողջունողների շարքում էր նաև «Արարատ» ամսագրի խմբագրությունը. «Մշակ»-ի հրատարակության ազդը տպագրվում է ամսագրի հենց առաջին համարում՝ «Մշակ» վերնագրով¹⁰: Չնայած «Մշակ» թերթի առաջին համարի առաջնորդողում արդեն իսկ առկա էին հայ եկեղեցուն ուղղված երկիմաստ արտահայտություններ, «Արարատ»-ի խմբագրությունը գրում է. «Մեծայոյս եմք պ. Արծրունույ վերայ, քանզի Մշակի ցարդ հրատարակեալ մի քանի թերթից պարունակութիւնք կապացուցանեն, որ օգտավետ և արդիւնաւոր կարող է լինել ազգիս համար, ուստի կը շնորհաւորեմք նորա լրագրական ասպարիզին մուտքը»¹¹: Չանցած մեկ տարի՝ հայ ժողովրդի կյանքում կարևոր դեր զբաղեցնող այս երկու պարբերականների միջև սկիզբ են առնում և ծավալվում լարված հարաբերություններ, որոնք շարունակվում են հետագա տարիներին: Հակառակ դրա, շուրջ մեկ տասնամյակ անց իր էջերում ողջունելով «Մշակ»-ի ամենօրյա տպագրվելու մասին

⁸ Ծրագիրն առանձին տպագրվելուց զատ ներառվել է նաև «Մշակ» թերթի առաջին համարի մեջ, տե՛ս Մշակ 1872, 1, ներդիր էջ:

⁹ Արծրունի 1872, 1:

¹⁰ Մշակ 1872ա, 34:

¹¹ Մշակ 1872բ, 34:

հայտարարությունը, «Արարատ»-ը վստահեցնում է, որ «...ամենօրեայ հրատարակուող եւ ողջամիտ ուղղութիւն ունեցող հայ թերթից թիւը» ավելանում է¹²:

Ինչո՞վ էին պայմանավորված այդ հակասությունները: Միանշանակ պարբերականների որդեգրած քաղաքականությամբ, նպատակով, բնույթով: Խոսքը երկու՝ իրարից բոլորովին տարբեր պարբերականների մասին է, որոնցից յուրաքանչյուրը հայ մամուլի պատմության մեջ ունի իր տեղը: «Արարատ» ամսագրի առաջին համարը տպագրվում է 1868 թ., այսինքն՝ 1872 թ., երբ լույս է տեսնում «Մշակ»-ի առաջին համարը, այն արդեն իր ծրագրով ու գաղափարներով առաջնորդվող ամսագիր էր՝ ընդունված հայ հասարակության և գիտա-մշակութային հանրության կողմից: 1868 թ. մարտի 7-ին հրապարակված հայտարարության մեջ նշվում էր «Արարատ»-ի որդեգրած ուղղությունը՝ կրօնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական¹³, նախընտրած լեզուն՝ աշխարհաբարը, տպագրության պարբերականությունը և այլն: «Մշակ» թերթի ծանուցման մեջ նշվում էր «գրականական եւ քաղաքական» ենթավերնագիրը, առանձնացված էին նախընտրելի բաժինները, ուղղությունը և այլն: «Արարատ» ամսագիրը հիմնադրվել էր որպես Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պաշտոնաթերթ և պետք է արտացոլեր հայ ժողովրդի հոգևոր կենտրոն-կառույցի հայացքներն ու գաղափարները: «Մշակ» թերթը հիմնադրվում է՝ որպես համայն հայության տարաբնույթ խնդիրներն արտացոլող պարբերական՝ հայ ժողովրդի համար նոր, սուր քննադատական, առաջադիմական գաղափարների առաջադրումով: Բնականաբար, ի սկզբանե տարբեր նպատակների ծառայող այս երկու պարբերականների միջև պետք է առաջանային հակասություններ, որոնք պետք է արտացոլվեու էին բանավեճերի ձևաչափով¹⁴:

¹² Մշակ 1878, 40:

¹³ Աւագեան 2018, 137:

¹⁴ Հետազոտության շրջանակում ուսումնասիրեցինք Գևորգ Դ Քերեսթեճյան և Մակար Ա Թեղուտցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների արխիվային նյութերը

Ի տարբերություն «Մշակ»-ի՝ այլ պարբերականների հետ ունեցած հակասություններին ու բանավեճերին, որոնք երբեմն վերածվել են անձնական վիրավորանքների, «Արարատ» ամսագրի հետ բախումները գաղափարական սահմաններից դուրս չեն եկել: Պահպանվել են բանավեճին բնորոշ բոլոր պահանջները, յուրաքանչյուր կողմն առաջադրել է իր տեսակետը, որի շուրջ ծավալվել են հաջորդող իրադարձությունները: Իհարկե, Գ. Արծրունու խոսքի սրությունը երբեք չի նվազել, սակայն հայ եկեղեցու հանդեպ ունեցած նրա հարգանքը ստիպել է լինել զուսպ: Իսկ արդեն XX դարի սկզբին էական փոփոխություն է նկատվում «Մշակ»-ի էջերում, երբ եկեղեցապատկան հոդերը վերադարձնելու, փախստականների տեղավորման, խնամակալության և ֆինանսական օգնության հարցերը թերթը վերապահել է միայն ու միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Նման դիրքորոշումը մասնակի ակնառու է եղել նաև XIX դարավերջին: Ուշադրության է արժանի Թիֆլիսի հայ հասարակության նամակը Գևորգ Դ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ տաճկահայերի օգնության համար հանձնաժողով ստեղծելու և նվիրաբերությունների գործը կազմակերպելու մասին (1877 թ. օգոստոսի 24): Նամակը ստորագրողներից էր նաև Գ. Արծրունին: Այստեղ նշվում է. «Հայերը ի հնուց անտի հասարակական գործերումը միշտ օգնական են ունեցել Բարձր հոգեւորականութիւնը, նոցա հետ խորհել եւ հոգացել են ազգի պիտոյքները եւ ամեն ժամանակ միասիրտ են եւ միաբան են գործել հոգեւորականութեան հետ: Ներկայումս եւս այս սուրբ պարտականութիւնը կատարելու ժամանակը, մենք պարտաւորութիւն ենք համարում դիմել Ձեր Վեհափառութեանը եւ խնդրել Ձեր բարեհաճ օրհնութիւնը մեր գործառնութեան մէջ»¹⁵:

Ընդգծենք, որ «Մշակ»-ի, Գ. Արծրունու հետևողական քննադատական քաղաքականության շնորհիվ հայ հասարակության

և պաշտոնական որևէ փաստաթուղթ ընդդեմ «Մշակ»-ի չհայտնաբերեցինք: Տե՛ս Բեհբուղեան 2004, 1023, Բեհբուղեան 2006, 498:

¹⁵ Բեհբուղեան 2004, 744-745:

մեջ ձևավորվում է բոլորովին այլ իրականություն, և որքան էլ պարբերականները, այդ թվում՝ «Արարատ» ամսագիրը, հակադարձել են նրան, այնուամենայնիվ, «Մշակ»-ը ստիպել է բոլորին այլ գնահատական տալ իրականությանը, վերաձևակերպել գործունեության ձևերն ու միջոցները: Ինչպես նշում է «Արարատը» լույս աշխարհ են եկել զանազան պարբերական հրատարակություններ, որոնք սերմանում են ազգի մեջ «առողջամիտ» գաղափարներ և «լուսաւոր մտքեր»¹⁶:

«Մշակ»-«Արարատ» բանավեճերը սկսվել են «Մշակ»-ի տպագրությունից անմիջապես հետո: Հակասություններն արտացոլվել են թե՛ փոքր տեղեկատվական բնույթի լուրերով կամ նշումներով՝ հիմնականում թերթի «Ներքին լուրեր» բաժնում, թե՛ ընդարձակ վերլուծական հոդվածներով՝ մանրամասնելով սեփական տեսակետը, ընդգծելով վիճահարույց խնդրի պատճառն ու հետևանքը: Երբեմն բանավեճը սկսվել է որևէ հոդվածում տեղ գտած մի երկտող տեղեկությունից, որը հիմք է հանդիսացել նոր ընդարձակ վերլուծությունների համար: Շատ դեպքերում «Արարատ» ամսագիրը չի արձագանքել «Մշակ»-ում տպագրվող նյութերին¹⁷, անտարբեր է ձևացել, խորհուրդ է տվել իր հետևորդներին պահպանել հանգստություն՝ գտնելով, որ «...ամեն հրատարակութիւն որքան ևս անպիտան ևս դատարկաբան լինի, դարձեալ իւր օգուտը և արդիւնքը ունի», մի բան, ինչը չի հանդիպում «Մշակ»-ի էջերում: Եվ հակառակը, երբեմն շատ սուր արձագանքել է «Մշակ»-ի երկտող հաղորդմանը՝ բացատրելով երևույթի բուն էությունը: Առանձնացնենք մի դրվագ. «Մշակ»-ի «Ներքին լուրեր» բաժնում¹⁸ տպագրվում է մի հաղորդում, որ Ս. Էջմիածնում կատարվելու է նոր ճեմարանի օծման

¹⁶ Արաբաջեանց 1872, 454:

¹⁷ «Արարատ» ամսագրի տարբեր տարիների համարներում տպագրվել են տեղեկատվական բնույթի ոչ ընդարձակ նյութեր նմանատիպ թեմաներով: Օրինակ՝ Պատասխան 1873, 316, Մշակ 1875, 35-36:

¹⁸ Մշակ 1874, 3:

արարողությունը, ինչին անմիջապես անդրադարձել է «Արարատը»՝ հստակեցնելով, որ դա օրհնության հանդես է¹⁹:

«Մշակ»-«Արարատ» բանավեճերի թեմատիկ շրջանակը:

Բանավեճերի թեմատիկ շրջանակը բազմաբնույթ է: Դրանք հստակեցրել են երկու պարբերականների կողմնորոշումները հիմնականում կրոնի, Հայ Առաքելական Եկեղեցու գործունեության, հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի, մշակույթի տարաբնույթ հարցերի շուրջ: Շատ հակիրճ ներկայացնենք որոշ կարևոր կետեր:

Առաջնայինը Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն, կրոնին վերաբերող հարցադրումներն են: Նշենք մի կարևոր հանգամանք՝ «Մշակ»-ը երբեք չի հերքել կրոնը, չի մերժել հայ եկեղեցու դերն ու նշանակությունը ժողովրդի գոյապայքարում: Պարզապես հայ եկեղեցուն առաջադրել է նոր պահանջներ, գործունեության նոր մեթոդներ ու միջոցներ՝ «...մտցնել եկեղեցու մեջ քրիստոնեական պարզություն, պատրաստել կրթված հոգևորականություն, լայնացնել ժողովրդի իրաւունքները եկեղեցական ընտրողական գործերում, գրաբարի փոխարեն աշխարհաբարը ընդունել եկեղեցու մեջ»²⁰: Բնավ չժխտելով ազգային եկեղեցու դերը՝ թերթը ցանկանում էր այն ավելի արդիականացած տեսնել²¹:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին դարեր շարունակ, հատկապես պետականության բացակայության պայմաններում, եղել է ժողովրդի գոյության երաշխավորը, առաջնորդվել է դարեր շարունակ մշակված ավանդույթներով, քանի որ համոզված էր, որ հարափոփոխ աշխարհում, քաղաքական տարբեր խժոժությունների մեջ միայն այդ կայունությունը կարող է պահպանել ազգային արժեքները: Եվ ահա, հայտնվում է մի լրագիր, որի խմբագիրը և հետևորդները հանդես են գալիս համարձակ գաղափարներով,

¹⁹ Առ Մշակ 1874, 354:

²⁰ Մալումեան 1890, 78:

²¹ Խառատյան և ուրիշն. 2006, 20:

որոնք հարցականի տակ են դնում եկեղեցու՝ դարեր շարունակ որդեգրած կայուն արժեքամակարգը, գործունեության ինչ-որ տեղ «միապաղաղ», բայց ավելի ապահով ձևերն ու միջոցները: Բնականաբար, սա չէր կարող ընդունվել Հայ Առաքելական Եկեղեցու և նրա հետևորդների կողմից՝ հանձինս «Արարատ» ամսագրի:

Կար հարցի նաև մյուս կողմը: Լինելով միանձնյա «ղեկավար»՝ եկեղեցին վստահ էր իր որոշումների և գաղափարների, իսկ հոգևոր գործիչներն՝ իրենց տեսակետների մեջ: XIX դարի երկրորդ կեսին արդեն նման ինքնիշխանությունը հանգեցրել էր նաև բարձիրթության: Հատկապես որոշ հոգևոր գործիչների գործունեության «բացասական» կողմերը ակնառու էին հասարակության տարբեր շերտերում: «Մշակ»-ի և նրա հետևորդների պայքարը նաև հենց այդպիսի գործիչների դեմ էր: «Արարատ» ամսագրում, բնականաբար, նման գործիչների վարքը կամ բացասական կողմերը չէին կարող արտացոլվել, սակայն «Մշակ»-ը, լինելով անկախ բոլոր ազդեցություններից, ուշադրության կենտրոնում է պահում նրանց և պարբերաբար «սուր» քննադատության թիրախ դարձնում: Սա ևս չէր կարող հանդուրժել եկեղեցին, քանի որ դա կնշանակեր եկեղեցու դիրքերի սասանում: Այդ պատճառով Մայր Աթոռը և նրա պաշտոնաթերթ «Արարատ»-ը պատասխանում էին «Մշակ»-ին և հերքում գրածը²²: Ավելացնենք, որ «Մշակ»-ը և նրա խմբագիրը շատ ջերմ հարաբերություններ են ունեցել մի շարք հոգևոր գործիչների հետ: Հարաբերությունների այդ ջերմությունը ակնառու է հատկապես նամակների մեջ²³:

²² Հոգևորականների գործունեության վերաբերյալ տարաձայնությունները մեր ուսումնասիրության առանցքային հարցադրումներից չէ, սակայն առանձնացրել ենք 1871 թ. հունվարի 19-ին գրված Գևորգ Դ կաթողիկոսի թուղթը Վրաստանի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսին՝ շտկելու թեմի քահանաների վարքն ու անլրջությունը, տե՛ս Բեհբուդեան 2004, 364-365:

²³ Որպես ապացույց վերը գրվածի՝ առանձնացրել ենք 1889 թ. Գ. Արծրունուն գրած Արիստակես եպս. Սեդրակյանի երեք նամակները, որոնց մեջ նա երախտիքի իր խոսքն է հայտնում ջերմ ընդունելության համար, միևնույն

«Արարատ»-ը հանդես է եկել Հայ Առաքելական եկեղեցու պաշտպանի դիրքերից, իսկ «Մշակ»-ը կրոնը և եկեղեցին չմերժելով հանդերձ, միշտ հանդես է բերել քննադատական մոտեցում: «Արարատ»-ը և նրա հետևորդները հայ եկեղեցին և կրոնը համարում էին ազգի գոյության հենասյուները, մինչդեռ «Մշակ»-ը կրոնը՝ որպես այդպիսին չի դիտարկում: Ըստ «Մշակ»-ի²⁴ կրոնը չի կարող հանդիսանալ ազգության կայացման կարևոր գործոն, չի կարող դառնալ ցեղային հանրության դիմագծի ձևավորման միջոց կամ հիմք և կարևոր դեր ունենալ ազգապահպանության գործում: Ըստ նրա՝ գոյություն ունի ազգի գոյատևման երեք կարևոր հիմունք՝ լեզու, հայրենիք, ցեղ, իսկ կրոնն այդ շարքում լինել չի կարող:

Մյուս կողմից, «Մշակ»-ը գտնում է, որ աշխարհասփյուռ հայության հոգևոր արժեքների պահպանումը առաջին հերթին հենց Հայ Առաքելական եկեղեցու ուշադրության կենտրոնում պետք է լինի: Օտարության մեջ մեծ է հավատը կորցնելու, ձուլվելու վտանգը, բնականաբար եկեղեցին պետք է կարողանա համախմբել իր հետևորդներին և գործադրել բոլոր ջանքերը՝ դրանից խուսափելու համար: Այս թեմային վերաբերող «Մշակ»-ի անդրադարձները բազմաթիվ են: Առանձնացնենք հատկապես մեկը՝ Պարսկաստանի հայերի կրոնափոխության խնդիրը, որի մասին ահագանգեց «Մշակ»-ը և որը բուռն արձագանք ունեցավ իր ժամանակին: Խնդրին առաջինն անդրադարձել է Համբ. Առաքելյանը²⁵, նրան անմիջապես միացել է Բաֆֆին, ով պարբերաբար նամակներ էր ուղարկում Պարսկաստանից²⁶: Այս նամակների հրապարակմամբ «Մշակ»-ը հարուցում է մի շարք այլ պարբերականների, այդ թվում՝ «Արարատ»-ի զայրույթը, քանի

Ժամանակ բարձր գնահատում Գ. Արծրունու և նրա թերթի դերը հայ հասարակության զարգացման գործում: Տե՛ս ԳԱԹ, Գրիգոր Արծրունու ֆոնդ, ց. 79, թ. 2, ց. 80, թ. 1, ց. 435. թ. 1:

²⁴ Արծրունի 1881, 1:

²⁵ Առաքելեանց 1872, 3:

²⁶ Բաֆֆի 1872ա, 3, Բաֆֆի 1872բ, 3:

որ դրանցում մեղադրանք է հնչում Պարսկաստանի հայոց հոգևոր կառավարության հասցեին՝ խնդրին ամենայն լրջությամբ չմոտենալու համար: Այս դիտողությունն ու բերված փաստերը, իհարկե, ունենում են իրենց անդրադարձը: Նախ, չի ուշանում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի արձագանքը, որը հանդիմանական նամակ է ուղարկում Թավրիզի Առաջնորդարանին²⁷, վերջինս փորձում է ամեն կերպ հերքել «Մշակ»-ում տպված տեղեկատվությունը: Ի պատասխան՝ տպագրվում է Հովհաննես Երեմյանի նամակը²⁸, որով նա ոչ միայն հերքում է բերվածը, այլև մեղադրում է հոգվածագիրներին՝ չհիմնավորված փաստեր ներկայացնելու մեջ: Սակայն այս նամակն ավելի է բորբոքում բանավեճը, քանի որ «Մշակ»-ում լույս է տեսնում պատասխանը²⁹, ուր հեղինակն անդրադառնում է թե՛ նախորդիվ հիմնավորված նյութին, թե՛ Երեմյանի գործունեությանը: Հետագա տարիների տպագիր նյութերից պարզ է դառնում, որ թեման շարունակում է արձարծվել «Մշակ»-ում, ինչի արդյունքում «Արարատ»-ում պարբերաբար տպագրվում են ստորագրված և անստորագրված վերլուծություններ՝ նվիրված կրոնափոխության պատճառներին ու հետևանքներին³⁰:

Երկու պարբերականների միջև լարվածությունն ավելանում է, երբ 1883 թ. լույս է տեսնում «Կաթողիկոսական խնդիր» վերտառությամբ առաջնորդողը³¹, առաջադրելով կաթողիկոսական ընտրություններին նաև կաթոլիկ և բողոքական հայերի մասնակցության, եկեղեցական լեզուն աշխարհաբարը դարձնելու, ժողովրդի հոգսերով ապրող և ազգային քաղաքականություն վարող կաթողիկոսի և եկեղեցու ձևավորման խնդիրները: Մինչ այդ և դրանից հետո Գ. Արծրունին պարբերաբար պնդել է իր այն միտքը, որ չկան կրոնական ուղղությունների բաժանված հայեր,

²⁷ Նամակ Դավրեժից 1872, 3: Ցավոք, Կաթողիկոսի ուղարկած ենթադրյալ նամակը գտնել մեզ չհաջողվեց:

²⁸ Ի Դավրիժոյ 1872, 370-371:

²⁹ Էսպիոն 1872, 3:

³⁰ Քրիստոնեական 1875, 408-412:

³¹ Արծրունի 1883, 1-2:

կա հայ ազգ, որի մեջ պետք է խմբավորվեն բոլորը: Բնականաբար, չի ուշանում արձագանքը: Տարբեր հոդվածներ են տպագրվում «Արարատ»-ում, ուր հակադարձում են «Մշակ»-ին՝ պնդելով, որ դարեր շարունակ Հայ Առաքելական Եկեղեցին անշեղ գնացել է իր ուղիով, ինչի շնորհիվ կանգուն է, իսկ «Մշակ»-ի նորարար գաղափարները վտանգի տակ են դնում հենց այդ կայունությունը³²:

Թեժ բանավեճի թեմա է դարձել նաև Ս. Գրքի՝ գրաբարից աշխարհաբար փոխադրելու խնդիրը, ինչին նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրվել երկու պարբերականներում³³: «Մշակ»-ի հարցադրմանը, թե ովքե՞ր են թարգմանելու և տպագրելու այդ կարևոր գործը և արդյո՞ք այն համապատասխանելու է պահանջվող որակին, «Արարատ»-ն արձագանքում է վրդովված՝ նշելով, որ Ս. Գրքերի թարգմանությունները միշտ եղել են եկեղեցու վերահսկողության տակ և միշտ իրականացվել են հոգևոր գործիչների մասնակցությամբ:

Երկու պարբերականների բանավեճերի նյութ են դարձել հայոց պատմության, բանասիրության վիճահարույց հարցերը: Թեմատիկ այս երկու ուղղությունները երկու պարբերականների համար եղել են առանցքային հետաքրքրություն ներկայացնող բնագավառներ: Ի տարբերություն «Մշակ»-ի՝ «Արարատ» ամսագիրը նպատակ է հետապնդել յուրաքանչյուր համարում անդրադառնալ պատմական, գրական կնճռոտ հարցադրումներին, որովհետև դրանց արժևորման ու լուծման մեջ է տեսել ժողովրդի գոյատևման ուղիներից մեկը: Նշենք, որ 1870-1890-ական թվականներին արդեն ամսագիրն իր շուրջն էր համախմբել ժամանակի գիտական հանրությանը: «Մշակ»-ը խնդիրը դիտարկում էր այլ տեսանկյունից. անցյալի ուսումնասիրությունը թե՛ պատ-

³² Մշակ 1883, 98-101:

³³ Թեմայի շուրջ բանավեճը շարունակվում է ամբողջ տարվա ընթացքում, տե՛ս Մշակ 1876, 241-245; Շահումեանց 1876, 231-234; Խմբագրական 1876, 234-235; Արժրունի 1876, 1; Ս. Աւետարան 1876, 1-2 և այլն:

մական, թե՛ գրական ուղղություններով պետք է հարթակ դառնար ներկան վերաբժնորելու համար: Հայոց պատմության, բանասիրության կնճռոտ հարցերի լուսաբանումը պետք է հնարավորություն տար ժողովրդին վերակազմակերպվել, զարթնել թմբիրից և ապագային նայել նոր հայացքով, ծրագրերով ու նպատակներով: Այստեղ պետք է ընդգծել հատկապես Գ. Արծրունու, Բաֆֆու և Ժամանակի մեր մեծագույն մտածողների ավանդը, որոնց՝ «Մշակ»-ում տպագրված հոդվածների և վերլուծությունների շնորհիվ հայոց պատմության և բանասիրության կնճռոտ հարցերի ուսումնասիրությունը թևակոխեց որակապես նոր փուլ: Ասվածի վառ վկայությունն են Բաֆֆու՝ «Մշակ»-ին ուղարկած թղթակցությունները: Օրինակ՝ Բաֆֆու հրապարակումների և Գ. Արծրունու նպատակային գործունեության շնորհիվ Պարսկաստանի հայ գաղթօջախի առօրյան, պատմությունը, մշակույթը, խնդիրները հայտնվում են հասարակության ուշադրության կենտրոնում: Պարսկաստանից գրված նամակներից մեկում Բաֆֆին նկարագրում է Խոյի մոտակայքում գտնվող Ս. Վարդան մատուռը՝ այն կապելով Վարդանանց պատերազմի հետ³⁴: Այս դիտողությանն անմիջապես անդրադառնում է Գալուստ Շիրմագանյանը, ով «Արարատ»-ի էջերում հատվածաբար տպագրած ուսումնասիրության մեջ հակադարձում է Բաֆֆուն և պատմական փաստերով հիմնավորում Վարդանանց պատերազմի և Վարդանանց հետ առնչվող իրողությունները³⁵: Բաֆֆու երկտողին տրված այս արժեքավոր պատասխան-ուսումնասիրության մեջ ուրվագծվում է թեմային առնչվող ամբողջ պատմությունը՝ ամրագրված տարբեր պատմիչներից մեջբերված փաստերով և ապացույցներով:

Բանավեճի թեմա է հանդիսացել նաև ժողովրդի սոցիալ-

³⁴ Բաֆֆի 1872գ, 3:

³⁵ Շիրմագանեան 1872, 423-427, 463-470: Նշենք, որ անդրադարձի մեջ հոդվածագիրը սխալ է նշել Բաֆֆու նյութի վերնագիրը և աղբյուրը: Բաֆֆու նյութի մատենագիտական ճիշտ նկարագրությունը տե՛ս նախորդ հոլումով:

տնտեսական վիճակի բարելավման խնդիրը: «Մշակ»-«Արարատ» հակասություններում այս խնդիրը շատ փոքր տեղ է գրավել, քանի որ ի սկզբանե «Արարատ» ամսագիրը նպատակ չի հետապնդել այն դարձնել իր գործունեության առանցքային ուղղություններից մեկը, պարզապես երբեմն մասնակի հոդվածներով անդրադարձել է այս թեմային: Ի տարբերություն վերջինիս՝ «Մշակ»-ը խնդիրը դիտարկել է խորությամբ և պատճառահետևանքային կապերի համադրության մեջ: «Մշակ»-ի ծրագրում գյուղացիության, բանվորների սոցիալական խնդիրներն առաջնային նշանակություն են ունեցել միշտ, և այս ուղղությամբ թերթը վարել է հետևողական աշխատանք: Ահա ինչու ողջունելով հանդերձ «Արարատ»-ում նմանատիպ հոդվածների կամ տեղեկությունների տպագրությունը (օրինակ՝ Մ. Արաբաջյանցի ընդարձակ հոդվածը՝ «Շիրակյա գիւղօրայք» վերնագրով³⁶)՝ ավստսանք է հայտնել դրանց քիչ լինելու համար և քննադատել է ամսագրի որդեգրած քաղաքականությունը՝ ներկայացնել միայն հնությունները, նվիրատվությունները, ուսումնարանների հաշիվները, մասնավոր անձանց գործունեությունը³⁷:

Եզրակացություն

XIX դարավերջի պարբերական մամուլի պատմության մեջ «Մշակ»-«Արարատ» բանավեճերն ունեն առանձնահատուկ նշանակություն. դրանք ժամանակաշրջանի խնդիրներն ամբողջացնող և պարբերական մամուլի հետաքրքրություններն արտացոլող կարևոր բաղադրիչներ են: Այդ բանավեճերը սկիզբ են առել գաղափարական տարաձայնությունների հենքի վրա և արտացոլվել են երկու պարբերականների էջերում: Մեզ հասած վավերագրերը փաստում են, որ պաշտոնական փաստաթղթերում այդ բանավեճերին անդրադարձ չկա: Բանավեճերի արդյունքում միանշանակ հայ բանասիրությունը, պատմությունը, հայագիտությունը, նաև աստվածաբանությունը, հարստացել են

³⁶ Արաբաջեանց 1872, 454-457, 487-490:

³⁷ Ներքին լուրեր 1872, 3:

բովանդակալից և սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող ուսումնասիրություններով, որոնք որպես հոդվածներ և գրքեր ժառանգություն են հասել մեզ: Երկու պարբերականներն էլ պահպանել են բանավեճին բնորոշ առանձնահատկություններն ու սահմանները: Այդ բանավեճերը հնարավորություն են տվել պարբերականներին վերաբժնորել սեփական մոտեցումները, գործունեության ձևերը և վերաձևակերպել իրականության նկատմամբ սեփական հայացքները: Դրա վառ ապացույցն է այն, որ արդեն 1880-ական թվականների վերջին «Մշակ»-«Արարատ» պարբերականների բանավեճերը չունեն նախկին սրությունն ու հաճախականությունը: Բանավեճերի թեմատիկ շրջանակը ներառել է եկեղեցին, կրոնը, հայ բանասիրությունը, պատմությունը, նաև ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական վիճակին առնչվող հարցադրումները, իսկ դրանց արդյունքում ձեռք բերված եզրահանգումները կոնկրետ ազդեցություն են ունեցել խնդիրների լուծման հետագա ընթացքի վրա:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌ ՄՇԱԿ 1874 – Առ Մշակ, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1874, թ. Թ., էջ 354:

ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ 1872 - Առաքելեանց Հ., Նամակ Դավրեժից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 36, 14 սեպտեմբերի, էջ 3:

ԱԻԱԳԵԱՆ 2018 - Վալերազրեր հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք ԺԷ. Գեւորգեան ճեմարան, թանգարան, «Արարատ» ամսագիր: Փաստաթղթերի ժողովածու, կազմ.՝ Գ. Աւագեան, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2018, 528 էջ:

ԱՐԱԲԱՋԵԱՆՑ 1872 – Արաբաջեանց Մ., Շիրակի գիւղօրայք, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1872, թ. ԺԱ., էջ 454-457, թ. ԺԲ, 487-490:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ 1872 - Արծրունի Գ., Երեկ, այսօր, եգուց, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 1, 1 յունուարի, էջ 1:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ 1876 – Արծրունի Գ., Միթե՞ Աւետարանը վնասակար է, «Մշակ», Թիֆլիս, 1876, թ. 6, 19 փետրվարի, էջ 1:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ 1881 – Արծրունի Գ., Վերջ չը կայ, «Մշակ», Թիֆլիս, 1881, թ. 181, 11 հոկտեմբերի, էջ 1:

ԱՐԾՐՈՒՆԻ 1883 – Արծրունի Գ., Կաթողիկոսական խնդիր,

«Մշակ», Թիֆլիս, 1883, թ. 38, 4 մարտի, էջ 1-2:

ԲԷՀԲՈՒԴԵԱՆ 2004 – Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք ԺԱ. Գետորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Քերեստեճեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1866-1882), կազմ.՝ Ս. Բեհբուղեան, Երևան, Մուղնի, 2004, 1023 էջ:

ԲԷՀԲՈՒԴԵԱՆ 2006 - Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք ԺԴ. Տ. Տ. Մակար Ա Թեղուտցի Տէր-Պետրոսեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1884-1891), կազմ.՝ Ս. Բեհբուղեան, Երևան, Մուղնի, 2006, 498 էջ:

ԳԱԹ, Գրիգոր Արծրունու ֆոնդ, ց. 79, 80, 435:

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ 1996 - Գևորգյան Լ., Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, Գիտություն, 448 էջ:

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ 1912 - Դանիէլեան Լ., «Մշակի» քառասնամեակ (1872-1912), Թիֆլիս, տպ. Հերմէս, 1912, 133 էջ:

ԵՐԻՅԵԱՆՅ 1890 - Երիցեանց Ա., Գրիգոր Արծրունի եւ նրա քսան հինգ տարւայ գրական գործունէութեան առիթով (1865-1890 թ.), Թիֆլիս, տպ. Արօր, 100 էջ:

ԷՍՊԻՕՆ 1872 - Էսպիօն, Ի նամակ Դաւրեթից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 47, 30 նոյեմբերի, էջ 3:

Ի ԴԱՎՐԻԺՈՅ 1872 - Ի Դավրիժոյ, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1872, թ. Թ., էջ 370-371:

ԼԷՕ 1903 - Լէո, Գրիգոր Արծրունի, հտ. 2, Թիֆլիս, տպ. Մն. Մարտիրոսեանցի, 1903, 551 էջ:

ԼԷՕ 1905 - Լէո, Գրիգոր Արծրունի, հտ. 3, Թիֆլիս, տպ. Հերմէս, 1905, 496 էջ:

ԽԱՌԱՏՅԱՆ ԵՎ ՈՒՐԻՇՆ. 2006 - Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, հտ. 1. XVIII-XIX դարեր, խմբ. կողմից Ա. Խառատյան, Մ. Մխիթարյան, Լ. Գևորգյան, Գահիրէ, 2006, 701 էջ:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ 1876 - Խմբագրական տղիտութեան արդիւնք, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1876, թ. Զ., էջ 234-235:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ 1956 - Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հտ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1956, 498 էջ:

ՄԱԼՈՒՄԵԱՆ 1890 - Մալումյան Խ., Մտքի մշակը: Գրիգոր Արծրունու գրական գործունէութեան 25-ամեակի առիթով, Թիֆլիզ, տպ. Արօր, 1890, 96 էջ:

ՄԽԹԱՐՅԱՆ 1976 - Մխիթարյան Մ., XIX դարի երկրորդ կեսի ար-

նելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից («Փորձ», «Արձագանք»), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, 560 էջ:

ՄՇԱԿ 1872ա - Մշակ: Շաբաթաթերթ գրականական եւ քաղաքական: Ծանուցում, 1872, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 1, 1 յունուարի, ներդիր էջ:

ՄՇԱԿ 1872բ - Մշակ, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1872, թ. Ա., էջ 34:

ՄՇԱԿ 1874 - Ներքին լուրեր, «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, թ. 38, 26 սեպտեմբերի, էջ 3:

ՄՇԱԿ 1875 - Մշակ լրագրի համար, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1875, թ. Ա., էջ 35-36:

ՄՇԱԿ 1876 - Մշակ եւ Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութիւնը, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1876, թ. Է., էջ 241-245:

ՄՇԱԿ 1878 - Մշակ օրագիր, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1878, թ. Ա., էջ 40:

ՄՇԱԿ 1883-«Մշակ» թէ լուսաւորչական չէ՞ հայ էլ չէ, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1883, թ. Գ, էջ 98-101:

ՆԱՄԱԿ ԴԱԻՐԷԺԻՅ 1872 - Նամակ Դավրեժից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 47, 30 նոյեմբեր, էջ 3:

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ 1872 - Ներքին լուրեր, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 51, 28 դեկտեմբերի, էջ 3:

ՇԱՀՈՒՄԵԱՆՅ 1876 - Շահունեանց Վ., Ի Բագուայ, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1876, թ. Զ., էջ 231-234:

ՇԻՐՄԱԶԱՆԵԱՆ 1872 - Շիրմազանեան Գ., Թէ ու՞ր են Աւարայր եւ Տղմուտ, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1872, թ. ԺԱ., էջ 423-427, թ. ԺԲ., էջ 463-470:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ 1873 - Պատասխան, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1873, թ. Ը., էջ 316:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ 2007 - Պետրոսյան Դ., Գրական բանավեճերը 20-րդ դարասկզբի հայ մամուլում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007, 368 էջ:

Ս. ԱԻԵՏԱՐԱՆ 1876 - Ս. Աւետարանի թարգմանութիւնը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1876, թ. 20, 3 յունիսի, էջ 1, 2:

ՐԱՖՖԻ 1872ա - ԺԳ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղևորութիւնից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 38, 28 սեպտեմբերի, էջ 3:

ՐԱՖՖԻ 1872բ - ԺԶ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղևորութիւնից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 46, 23 նոյեմբերի, էջ 3:

ՐԱՖՖԻ 1872գ - Երրորդ նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղևորութիւնից Պարսկաստանում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1872, թ. 7, 17 փետրվարի, էջ 3:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ 1875 - Քրիստոնեական կրօնափոխության գլխաւոր պատճառը, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1875, թ. Ը., էջ 408-412:

FROM THE HISTORY OF MSHAK AND ARARAT DEBATES (1870-1890) GRIGORYAN M.

Summary

Keywords: Mshak, Ararat, Grigor Artsruni, Armenian Apostolic Church, periodical press, debates, disagreements.

“Mshak”-“Ararat” debates have an exceptional significance in the history of periodical press of the end of the 19th century. They are important elements, which complement the issues of that period and reflect the interests of the periodical press. Those debates started on the basis of ideological differences and were reflected in the pages of two periodicals. The documents that have reached us prove that there is no reference to these debates in the official documents. As a result of these debates, Armenian philology, history, Armenology, and also theology have been enriched with ample and original studies, which have come down to us as articles and books. Both periodicals maintained the features and boundaries typical of the debate. Those debates gave the periodicals the opportunity to reevaluate their approaches, methods of operating, and reformulate their views on reality. The clear evidence of this is the fact that in the late 1880s, the debates of “Mshak”-“Ararat” periodicals do not have the previous intensity and frequency. The thematic scope of the debates included questions related to the church, religion, Armenian philology, history, and also the socio-economic condition of the population. The resulting conclusions had a direct influence on the later process of solving the problems.

ИЗ ИСТОРИИ ДЕБАТОВ “МШАК” И “АРАРАТ” (1870-1890 гг.) ГРИГОРЯН М.

Резюме

Ключевые слова: Мшак, Арарат, Григор Арцруни, Армянская апостольская церковь, периодическая печать, дискуссий, разногласия.

Дебаты “Мшак”-“Арарат” имеют особое значение в истории периодической печати конца XIX века. Они являются важными компонентами, дополняющими проблемы эпохи и отражающими интересы периодической печати. Эти дебаты начались на почве идеологических разногласий и нашли отражение на страницах двух периодических изданий. Дошедшие до нас документы свидетельствуют об отсутствии упоминания об этих прениях в официальных документах. В результате дискуссий армянская филология, история, арменоведение, почему бы и нет, богословие обогатились содержательными и первоисточными исследованиями, дошедшими до нас в виде статей и книг. Оба периодических издания сохранили черты и границы, характерные для дискуссии. Эти дебаты дали периодическим изданиям возможность переоценить свои подходы, методы работы и переформулировать свои взгляды на реальность. Ярким доказательством этого является то, что уже в конце 1880-х гг. дискуссии периодических изданий “Мшак”-“Арарат” не имеют прежней интенсивности и частоты. Тематический охват прений включал вопросы, связанные с церковью, религией, арменоведением, историей и социально-экономическим положением народа, а сделанные в результате выводы оказали конкретное влияние на дальнейший процесс решения проблем.

ՍՈՒՄԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտ,
Բ.Գ.Դ.*

ՈՒՐՎԱԳԻԾ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ-«ՄՇԱԿ» ԱՌՆՉԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ «Մշակ», Հովհ. Թումանյան, Գր. Արծրունի, Համբ. Առաքելյան, «Մուրճ», Ավ. Արասխանյան, լիբերալ և պահպանողական գաղափարաբանություն:

Նախաբան

Այսօր առանձնահատուկ կարևորություն է ձեռք բերել մամուլի պատմության այն ոլորտը, որը պարբերականների, լրագրության գործիչների ու հրապարակախոսների, ժամանակի հեղինակությունների գնահատմամբ հանրային ասուլիսների ու բանավեճերի համատեքստում առաջադրում է ազգային մշակութային ժառանգության վերհանման խնդիրը: Այս իմաստով արդիական հնչեղություն է ձեռք բերում Հովհաննես Թումանյան- «Մշակ» առնչությունների ուսումնասիրությունը, որն իր չափով ուրվագծում է 19-րդ դ. 90-ականների և 20-րդ դարասկզբի հայ պարբերական մամուլի դերը ազգային կյանքում: Կուսակցությունների ձևավորման ու կայացման փուլում մամուլն առավել մեծ նշանակություն էր ձեռք բերում հասարակության մեջ այս կամ այն գաղափարաբանությունը տարածելու գործում: Լրագրերի ուղղությունների տարբերությունները բաժանարար գծեր էին դնում թերթերի համակիրների միջև՝ նրանց անվանելով պարբերականների անուններով՝ «մշակական», «մեղվական», «նորդարական» և այլն: Թումանյանի տաղանդի համագային բնույթը դրսևորվում էր նաև այդ տարանջատումները մերժելու, ամենուր համագային շահի առաջնայնությունն ընդգծելու միջոցով: Դեռ 1892 թ. մարտի 24-ին բանաստեղծը

դժգոհում էր. «Որ փողոցովն անց ես կենում, հարցնում են՝ «ընչական ես...»¹:

1880-90-ականներին «Մշակականները» Թիֆլիսում մեծամասնություն էին և ընդգրկում էին առաջադիմական երիտասարդությունը: 1890-1891 թթ. Թումանյանը նույնպես յուրովի «մշակական» էր: Սակայն նա իրեն չէր զգում որևէ պարբերականի ուղղության հետևորդ կամ պաշտպան. «Ես իմ «ես»-ը ո՛չ «Նոր դարի», ո՛չ «Մշակի», ոչ «Մուրճի» և ուրիշի ազդեցությանը չեմ զոհելու երբեք ... ոչ մեկի զինվորը չեմ»²:

Թումանյանը «Մուրճ»-«Մշակ» հակասության կիզակետում.

Գր. Արծրունու խմբագրության շրջանից Թումանյանը եղել է քննադատության թիրախ «Մշակի» էջերում՝ իբրև «ոչ մշակական»: Բանաստեղծը սովորաբար այլ պարբերականներում էր պատասխանում «Մշակի» հարձակումներին, թեև նրա՝ մեկ տասնյակից ոչ ավելի որոշ հոդվածներ տպագրվել են նաև «Մշակում»: Այստեղ են լույս տեսել բանաստեղծի բազմաթիվ ելույթների սղագրությունները, նրա կյանքի ու գործունեության մասին բազմաթիվ հաղորդումներ, ինչպես քննադատական, այնպես էլ՝ մեծարանքի ու հիացմունքի բազմաթիվ ուղերձներով ելույթներ ու հոդվածներ:

1880-ականների երկրորդ կեսին «Մշակը» մերժում է տպագրել դեռ պատանի 17-ամյա Թումանյանի գրի առած անեկդոտանման պատմությունները, քանի որ դրանց մի մասը բանաստեղծը նախ տրամադրել էր «Նոր դարին»³: Սակայն այս միջադեպը ամենևին չի նսեմացնում Արծրունու նկատմամբ բանաստեղծի հարգալից վերաբերմունքը: Նրան ոգեշնչում էին «Մշակի» խմբագրի՝ հասարակական արատների դեմ պայքարելու

¹ Թումանյան 1997, 102:

² Թումանյան 1997, 89:

³ Այդ մասին հիմնավորումները տե՛ս **Էդ. Զրբաշյան**, «Թումանյանի առաջին տպագիր ելույթները», «Գրական թերթ» 1963, № 23, ինչպես նաև նույնի «Նորասփայլ էջեր Թումանյանի ժառանգությունից». հոդվածները. Հայկական ՄՍՀ «Տեղեկագիր» (Հասարակական գիտություններ), 1963, № 12, էջ 69-73:

ոգին, ինչի մասին վկայում է Գրիգոր Արծրունին⁴: 1890 թ. մայիսի 6-ին տոնվում էր Գր. Արծրունու գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը, որին Թումանյանի մասնակցությունը Արծրունու նկատմամբ ակնածանքի և միաժամանակ համարձակության դրսևորում էր: Բանաստեղծն աշխատում էր Արծրունու ու նրա թերթի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված կոնսիստորիայում: Նա քաջ գիտակցում էր, որ այդ քայլի համար կարող է զրկվել իր աշխատանքից⁵: 1892 թ. մարտի 8-ին Թումանյանը, դարձյալ անտեսելով կոնսիստորականների արգելքը, մասնակցում է այն եկեղեցական ժողովին, որը պետք է ընտրեր Արծրունուն թեմական պատգամավոր⁶: Այս առիթով գրում է «Մարշ» բանաստեղծությունը (Եվ անսասան կեցցե հավետ // Մեր ժողովուրդն Արծրունու հետ)⁷:

Սակայն Թումանյանը անվերապահ ու կուրորեն չէր պաշտպանում «Մշակի» գաղափարները մասնավորապես մշակութային կյանքին վերաբերող խնդիրներում: Նա համամիտ չէր գեղարվեստի մասին Արծրունու մոտեցումներին, որոնցից մեկը վերաբերել է Թումանյանի «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծությանը, որը հրապարակախոսը ծաղրել էր իր ֆելիետոնում (երգիծական թերթոն)⁸: Թումանյանի ոտանավորի՝ Արծրունու քննադատությունը պատասխանն էր «Մշակի» մասին «Մուրճի» խմբագիր Ավ. Արասխանյանի աննպաստ կարծիքի⁹: Վերջինս բարձր է գնահատում «Մշակի» նշանակությունը հայ ազգային կյանքում՝ նկատի ունենալով նրա միայն առաջին շրջանը: ««Մշակ»-ով սկսվեց մի նոր շրջան մեր ժողովրդի զարգացման պատմության մեջ ...Մամուլը դարձավ առաջնակարգ գործոն»¹⁰: Հեղինակի խոսքերով «Մշակը» կարողացել

⁴ Թումանյան 1995, 254:

⁵ Թումանյան 1997, 89, 102:

⁶ «Մշակ», 10.03.1892, № 28, 23.04.1892, № 45:

⁷ Թումանյան 2018, 364:

⁸ «Մշակ», 13.08.1891, № 90:

⁹ «Մուրճ», 1889, № 1, 11-13:

¹⁰ «Մուրճ», 1889, № 1, 8-9:

էր հաղթահարել ասիական դանդաղկոտ ոգին, թոթափել հասարակական միտքը կաշկանդող շղթաները, կեղծ կրոնականությունը՝ շահախնդրական աստառով: Արասխանյանն անվերապահ ընդունում էր Արծրունու ընդհանուր և բազմակողմանի զարգացածության իրողությունը, սակայն նկատում է՝ «Վարպետ հարձակման մեջ «Մշակը» շնորհիվ նորա ղեկավարին, չկարողացավ կյանքը ըմբռնել»¹¹: «Մուրճի» խմբագիրը մատնացույց էր անում նաև Արծրունու լեզվառճական թերությունները՝ անվերջ կրկնությունները, ձանձրալի անցումները և «ճաշակի կատարյալ բացակայությունը»: Նրա կարծիքով «Մշակի» «շկոլան» տարիներ շարունակ հասարակական մտքին սովորեցրեց, որ ամեն ինչ կարելի է խնդիր դարձնել ու մտրակել¹²: Արասխանյանի կարծիքով «Մշակի» դերը պատմական էր, երբ նա բացահայտում էր «Մեղու» պարբերականի ուղղության սնանկությունը, որից հետո «Մշակը» դարձավ լրագիր «խոսքի սովորական նշանակությամբ և դադարեց լինել օրգան հայկական մտքի»¹³:

«Մշակի» քննադատների հարձակումները «Մուրճում» տպագրվող բանաստեղծների նկատմամբ շարունակական բնույթ էին կրում: Լրագրի աշխատակից Խաչ. Մալումյանը մեղադրում էր «անկոթ «Մուրճին» և «Աղբյուրին»՝ «Հայկական Ապոլլոնի ժառանգներին»՝ Հովհաննիսյանին, Ծատուրյանին, Թումանյանին տպագրելու համար: Նրանց բանաստեղծությունները ներկայացնում էր որպես «քացախած, բորբոսնած ...դատարկություններ...», որոնք փչացնում են հասարակության ճաշակը, իսկ այդ պոետները «զանազան դղումներն ու դղմազլուխներ...», ողորմելի վիճակի են հասցրել հայոց քնարերգությունը «ու ցեխի մեջ են գցել հայոց բանաստեղծությունը և ոտի տակ տրորում են»¹⁴: Ի պատասխան՝ Թումանյանը որոշում է. «Ամե-

¹¹ «Մուրճ», 1889, № 1, 12-13:

¹² Նույն տեղում, էջ 11:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ «Մշակ», 1.12.1890, № 138:

նագետ» Արծրունուն մի տուն ոտանավոր» նվիրել «իրան հանգի»¹⁵: Սակայն նա այդ մտադրությունը չի իրականացնում և Արծրունու դեմ նույնիսկ պատասխան հողված չի գրում: Թերևս որպես պատասխան մնաց միայն նրա «Երգչի վրեժը» բանաստեղծությունը¹⁶. «Կամեցա սիրել, սակայն դուք բարի // Սիրտըս ու հոգիս զայրույթով լցրիք»¹⁷:

«Մշակն» ու Թումանյանը XX դարասկզբին

Գր. Արծրունու մահից հետո (1892 թ. դեկտեմբերի 19) «Մշակը» դադարեց հրատարակվել և սկսեց վերստին լույս տեսնել երկարատև ընդմիջումից հետո՝ 1893 թ. հոկտեմբերի 14-ից՝ Ալ. Քալանթարի, ապա Հ. Առաքելյանի (1913) խմբագրությամբ: Նրանք, ինչպես և խմբագրական խորհրդի պատասխանատու աշխատակիցներ Խաչ. Մալումյանը և Հովհ. Տեր-Մարկոսյանը, աշխատում էին պահպանել Արծրունու դեկավարման լծակները, պահանջում էին «Անպայման հնազանդություն «Մշակի» օջախին»¹⁸: Շարունակվում էին բանավեճերը, որոնք հիմնականում բխում էին ինչպես այլ պարբերականների հետ գաղափարաբանական տարբեր դիրքորոշումներից, այնպես էլ սուբյեկտիվ մոտեցումներից:

Թումանյանը և բանավեճը «Մշակում»

Բանաստեղծի տարաձայնությունները «Մշակի» հետ վերաբերում էին հիմնականում գրականության ու արվեստի հարցերին: Թումանյանն իր պոեզիան ծաղրելու համար չպատասխանեց Արծրունուն, սակայն ընդդիմացավ «Մշակին» 1897 թ. երիտասարդ դերասան Կարապետ Գալֆայանին ծաղրուծանակի ենթարկելու պատճառով¹⁹: Թումանյանը հայտնվում է «Մշակ»-ի

¹⁵ Թումանյան 1997, 88:

¹⁶ Առիթը Խաչ. Մալումյանի քննադատական էր («Մշակ», 1.12.1890, № 138):

¹⁷ Թումանյան 2018, 95:

¹⁸ Լեո 1985, 421:

¹⁹ Տե՛ս «Մշակ», 1897, № 6. Բանաստեղծի պատասխանը՝ Թումանյան 1994, 82:

համար անցանկալի արվեստագետների շարքում: Խաչ. Մալում-յանը և Հովհ. Տեր-Մարկոսյանը Թումանյանին հռչակում են «ոչ բանաստեղծ», քանի որ նա «Մշակ»-ի շրջանի մարդը չէր: Լեոն Իսահակյանին բնութագրում էր իբրև «աշուղ դառնալ» ցանկացող ինքնուրույնությունից զուրկ ոտանավոր գրող: 1902 թ. նոյեմբերի 9-ին Թումանյանը Իսահակյանին գրում է. «Սիրելի Ավո, Առողջությանս մասին ի՞նչ ես հարցնում. ...էն էլ փառք աստծու, որ կենդանի եմք, «Մշակի» ջգրու»²⁰:

«Մշակի» գրախոսության բաժնի վարիչ Լեոն տպագրեց իր բացասական գրախոսականները Թումանյանի երկերի մասին²¹: Դրանք աչքի էին ընկնում անթաքույց միտումնավորությամբ ու կանխակալությամբ²²: Լեոյի բնորոշմամբ՝ Թումանյանը «լեռան երգիչ»²³ էր, ով 1892-ից հետո «առաջ չէ գնում, այլ ... բռնաբարում է իր շնորհքը», «սենյակի» բանաստեղծ է՝ «հոգի նկարելու անկարողությամբ», ով միշտ եղել է «միակողմանի, սահմանափակ», «երևակայել, հնարել չէ կարողանում», կերպարներ ստեղծել չգիտի, ստեղծում է միայն «հսկաներ, հասարակ, սովորական մարդիկ չկան», ամեն մի լոռեցի Տորք Անգեղ է, իսկ բանաստեղծը մի լեռ է, որ «որոտաց և մուկ ծնեց»²⁴: Լեոն գրում է. «Ահա թե որքան խակ ու տհաս է լեռան երգիչը... լիապես քաղքենի է... շարունակում է նույն անհասկացողը մնալ... խեղճ պ. Թումանյան... պառնասական շինծու և անհիմն գոռոզության բանաստեղծ, առանց իդեալի, առանց առաջնորդող աստղի, որ ինքն էլ չգիտե, թե ինչ է ցանկանում»²⁵, ունի միայն «պառնասական փառամոլություն», «չնչին ձրիակեր» է՝ իր նմաններին զվարճացնող այն-

²⁰ Թումանյան 1897, 359: Տե՛ս «Մշակ», 1902, № 13, 14:

²¹ «Մշակ», 18.05.1896, № 57 («Լոռեցի Սաքոն»), «Մշակ» (1903 թ. «Բանաստեղծություններ»), 15.01.1904, № 1:

²² Լեո 1989, 540:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Լեո 1989, 539:

²⁵ Լեո 1989, 542:

պես, ինչպես «մի փոքրիկ բողոճ, որ փորփորում է ծաղկի փոշին»²⁶։ Թումանյանին հակադրում է «Մշակում» տպագրվող «համակրելի» բանաստեղծներին՝ «մարմարիոնից քանդակ ստեղծող» Արշալույս Մխիթարյանին, «ժողովրդի ճշմարիտ զավակ», «հայ պոեզիայի փրկություն» Արամ Չարըզին²⁷։

Ավելի քան մեկ տասնամյակ լրագրին աշխատակցելուց հետո՝ 1906 թ., Լեոն հրաժեշտ է տալիս «Մշակին» և արձանագրում, որ Գր. Արծրունու հեղինակությունը «մի տեսակ դիկտատուրայի ձև ուներ», և ինքը հաճախ է ճնշումների ենթարկվել։ Նա խոստովանում է, որ 1896 թ. ինքը «Լոռեցի Սաքուն», «հավանել» էր, սակայն գրել էր բացասական գրախոսական, որտեղ նույնիսկ «երկու թե մի անգամ» Թումանյանին բանաստեղծ անվանելու պատճառով առաջացրել էր «Մշակի» աշխատակազմի զայրույթը»²⁸։

Թումանյանը լրագրի ուղղությունը քննադատող բանաստեղծություն «նվիրեց» «Մշակին»։ «Հայի ցավը» «Նվեր «Մշակին» ենթավերնագրով ոտանավորը»²⁹ տպագրվեց 1898 թ. «Տարագում»։ Գրողն առանձնացնում է «Մշակի» հոգուն ու խելքին հարմար միայն ու միայն մի թեմա՝ հոգևորականության քննադատությունը. «Եվ հայ թերթը շատ տարի դեռ// Պիտի գրի՝ տերտեր, տերտեր...»³⁰։

1909 թ. օգոստոսից 10 տարի շարունակ «Հորիզոն» էր Թումանյանի քննադատական-հրապարակախոսական ելույթների հիմնական ամբիոնը։ Հենց այստեղ դրսևորվեց բանաստեղծի հրապարակախոսական տաղանդի համազգային նշանակությունը և համապարփակ բնույթը։ Այդ թերթի հրատարակությունը նշանավորեց Թումանյանի գրական ժառանգության կարևորա-

²⁶ Նույն տեղում։

²⁷ Նույն տեղում, 543։

²⁸ «Նորք», 1923, գ. 3, 223։

²⁹ Տե՛ս «Տարագ», 5.07.1898, № 26։

³⁰ Թումանյան 1918, 187։

գույն փուլը, որն անխափանորեն ուղեկցվել է «Մշակի» ու «Հորիզոնի» միջև եղած հակադիր մոտեցումներով, հաճախ բարիկադային պայքարով:

Հովհ.Թումանյան-Համբ. Առաքելյան Բանավեճերի պատմությունից

1910-1911 թթ. ստանձնելով «Հորիզոնի» խմբագրի պաշտոնը՝ գրողը մխրճվեց հրապարակախոսության ասպարեզ և ամբողջությամբ նվիրվեց լրագրողական գործունեությանը: Հենց այս շրջանում ծավալվեց Թումանյան-Առաքելյան առճակատումը գրեթե բոլոր հարցերում և հասարակականից վերաճեց անձնական թշնամության ու ընդհարման: Դեռևս 1892 թ. Գրիգոր Արծրունու մահվանից հետո Հ. Առաքելյանը նշանակվել էր «Մշակի» խմբագրապետ՝ Ալեքսանդր Քալանթարի հետ միասին: Վերջինիս մահից հետո³¹ (1913) նա արդեն միայնակ է ստանձնում «Մշակի» խմբագրի պաշտոնը: Թումանյանի և «Մշակի» հարաբերությունները Առաքելյանի խմբագրության տարիներին ոչ միայն սրվում են, այլև գրեթե մտնում են փակուղի: Հակամարտությունը հասնում է այնտեղ, որ այլևս «Մշակում» չեն տպագրվում Թումանյանի նախագահած գրողների ընկերության հայտարարություններն ու երեկոյթների մասին հաղորդումները: Բանաստեղծին 3-4 տարի չի հաջողվում հաղթահարել «հորիզոնականներ» ու «մշակականներ» բաժանարար գիծը:

1909-ից այդ երկու լրագրերի մեջ որոշակի մրցակցություն է նկատվում: Իբրև խմբագիր՝ Թումանյանը հաղթում է և՛ Քալանթարին և՛ Առաքելյանին: Նրա շնորհիվ բարձրանում է «Հորիզոնի» հեղինակությունը, որի տպաքանակը 1910-ին արդեն 3000 էր, մինչդեռ «Մշակինը»՝ 1900: Լրագրի դիրքը Թումանյանի

³¹ Քալանթարը վախճանվում է Բաֆֆու մահվան 25-ամյա տարեկիցի օրը՝ 1913 թ. հոկտեմբերի 20-ին, երբ Խոջիվանքում հոգեհանգիստ էր վիպասանի հիշատակին: Նրա անվան ու դերի շուրջ բանավեճը տե՛ս «Մշակ», 1913, հոկտեմբերի 22, թիվ 234, «Բազմի ձայն», Բաքու, 1913, հոկտեմբերի 24, № 136, էջ 1, Թումանյան 1999, 191 և ԳԱԹ, ԹՖ, 1359, (50 լր):

նկատմամբ Առաքելյանի խմբագրության տարիներին դարձավ թշնամական: Հատկապես սուր բնույթ կրեցին այն բանավեճերը, որոնք ծավալվեցին բանահյուսական նյութից օգտվելու գրողի իրավունքի, կաթողիկոսական ընտրությունների, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության գործունեության և այլ հարցերի շուրջ: Բանաստեղծին հասցեագրված մեղադրանքներից, այն տգեղ որակումներից պարզապես նշենք մի քանիսը: Դրամբյանիզմի³² դեմ պայքարը վիթխարի եռանդ ու առողջություն իվեց բանաստեղծից: 1909 թ. Ռուբեն Դրամբյանը «Գրական մեծությունները բանագող» հոդվածում³³ Թումանյանին հռչակեց բանագող «ուրիշի աշխատանքով գումարներ դիզող»³⁴ «ավերիչ ժանտախտ», որի հեքիաթները «մեր կյանքի կեղտերն» են³⁵: Մուշեղ Բազրատունին բանաստեղծին ուղղված հերյուրանքներին հավելեց՝ «անկոթեկտ և անբարեխիղճ»³⁶, «գրական էտիկան սրբապղծող», «կրքոտ, նեղսիրտ, բարկացկոտ, շուտ բռնկվող ու հայիռյիչ բնավորությամբ»³⁷ բնորոշումները: 1913-ին Սիմոն Համալյանը շարունակեց Դրամբյանի գործը՝ Թումանյանին անվանելով բանագող, որը բռնել է «գրական թալանի զգվելի ու կեղտոտ ուղին»³⁸: Իր հերթին «Մշակի» խմբագիրը անձամբ խրախուսում էր գրողի արժանապատվության ոտնահարումը³⁹: Թումանյանը ստիպված էր պատասխանել նրանց, բայց ոչ թե իր անձը, այլ ժողովրդական բանահյուսությունից օգտվելու գրողի

³² Դրամբյանիզմի դեմ Թումանյանի պայքարին անդրադարձները տե՛ս է **Պետրոսյան Դ. Վ. 2005**, «Բանբեր Երևանի համալսարանի, № 1, 127-135, **Հովհաննիսյան Ս. Գ. 2012**, 419-435:

³³ «Մշակ», 28.07.1909, № 162 :

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում, 1909, № 179:

³⁷ Նույն տեղում:

³⁸ «Հովիտ» 28.04.1913, № 16, 252-253:

³⁹ «Մշակի» էջերում Թումանյանի դեմ տպագրվեցին Ռ. Դրամբյանի, Մ. Բազրատունու հոդվածները («Մշակ» 1909, № № 16, 162, 179, 193, 198, 1913, № № 175, 176):

իրավունքը պաշտպանելու համար: Նրա պայքարը տգիտության դեմ էր, որը հավասարության նշան էր դնում բանահավաքի տքնության և բանաստեղծի տաղանդի միջև: Գրողը ցավով է նկատում, որ եթե որևէ ոուս Տոլստոյի մասին գրեր «գող», «շանտաժիստ» և «ավերիչ ժանտախտ» «կարո՞ղ էր անցկացնել ոուսաց մի հայտնի թերթի մեջ»⁴⁰: Բանաստեղծն իր գրչի ուժով, սուր խոսքով մի կողմից ոչնչացրեց հակառակորդներին, մյուս կողմից անմահացրեց դրամբյաններին՝ որպես տգիտության ու չարության մարմնացում:

Համբարձում Առաքելյանի հետ Թումանյանի առաջին հրապարակային մեծ բանավեճը տեղի էր ունեցել դեռևս 1910 – 1911 թթ.: Առիթը Ամենայն հայոց հայրապետ Մատթեոս Իզմիրյանի մահվան (1910 դեկտեմբերի 11) հանգամանքների շուրջ տարակածություններն էին: Առաքելյանը Թումանյանին հռչակում է «ամենապրոգայիկ ու նույնիսկ գոեհիկ մարդ»⁴¹, ստախոս, ուրացող, խուլիգանական հարձակումների գազաթնակետին հասած, ստորաքարշ և այլն⁴²: Բանավեճը վերաճում է «հորիզոնականների» ու «մշակականների» միջև սուր պայքարի: Հ. Առաքելյանը դիմում է միջնորդ դատարանին՝ անձամբ Թումանյանից պատիվ պահանջելու⁴³: Թումանյանը հաջորդ օրն իսկ ընդունում է մարտահրավերը՝ միաժամանակ արձանագրելով՝ «դուք ստախոս եք ու կեղծող....Դուք վայր եք ձգել տպագրական խոսքի արժեքն ու արժանիքը ճշմարտություն ահա ձեր մահը»⁴⁴: Առաքելյանը, սակայն, հրաժարվում է դատարան հրավիրելու իր իսկ պահանջից՝ գիտակցելով, որ այն իր համար որևէ դրական արդյունքի չի հանգեցնի, և դատն այդպես էլ տեղի չի ունենում:

Համբարձում Առաքելյանը չէր խորշում Թումանյանի դեմ

⁴⁰ Թումանյան 1994, 439:

⁴¹ «Մշակ», 13.01.1911, № 7:

⁴² «Մշակ», 29.12.1910, № 291:

⁴³ «Մշակ» 29.12.1910, № 291, 13.01, 1911, № 7:

⁴⁴ Այդ դատին Թումանյանն արձագանքները տե՛ս Թումանյան 1994, 284-285, 288, 289:

գործածել նաև քաղաքական գեներ: Նա ցարական իշխանություններին հիշեցնում էր իր ընդդիմախոսի՝ «անբարեհույս քաղաքացու», պայմանական ազատության մեջ լինելը⁴⁵: «Մշակն» իր էջերում տալիս էր կոնկերտ «հեղափոխականների» անուններ՝ Թումանյան, Լեո, «Հորիզոնի» ողջ աշխատակազմ: «Բայց դուք մի կեղտոտ ձի ունեք... Այդ դաշնակցության գործն է, - գրում է Թումանյանը: - Այդ գործը, պարո՛ն, արդեն դատարանումն է: Ով կմեղադրվի, ով կարդարանա, այդ ապագան ցույց կտա: Բայց դա ի՞նչ կապ ունի Կարապետ Եպիսկոպոսի գործի և ձեր ստախտության հետ»⁴⁶: «Հորիզոնի» և «Մշակի» այս բանավեճն ավարտվում է 1911 թ. հոկտեմբերի 31-ին, երբ բանաստեղծին ձերբակալում են «Դաշնակցական գործով»:

Առաքելյանն իրեն համարում էր նաև գրող և իբրև չկայացած գրող՝ հարձակվում էր նաև Թումանյանի տաղանդի վրա՝ նրան անվանելով «երբեմն բանաստեղծ»: Վանո Եղիազարյանը գրում է. «Համբարձում Առաքելյանը... Թումանյանի բանաստեղծական տաղանդի հանդեպ ունեցել է ներքին չարություն ու նախանձ»⁴⁷:

Հայ գրողների կովկասյան ընկերության 1914 թ. հունվարի 2-ի «Բանակցիվը մամուլի մեջ» թեմայով երեկույթն այն մի կաթիլ մեղրն էր, որն առիթ դարձավ Առաքելյան-Թումանյան նոր առձակատման, որը հասավ մինչև դատարան⁴⁸: Առաքելյանը Թումանյանին անվանեց մատաղ սերունդը անբարոյականացնող⁴⁹, բարոյական հրեշ, ստախտ... հայ հարուստների տներում պարագիտի կյանք վարող, նրանց առաջ սողացող, հայ հասարակության շլինքին նստած մակաբույծ, խավարամտության, «օբսկուրանտիզմի» (խավարապաշտության Մ.Հ.) երկրպագու, ամբողջ էությամբ կեղծիք⁵⁰: Այս բնորոշումներին հաջորդում է զրպարտությունը. բանաստեղծը մեղադրվում է որպես աջակից

⁴⁵ «Մշակ», 29.12.1910, № 291:

⁴⁶ Թումանյան 1994, 285:

⁴⁷ Եղիազարյան Վ. 2021, 128, 132:

⁴⁸ Մանրամասները տե՛ս Հովհաննիսյան Ս. 2007, 85:

⁴⁹ «Մշակ», 4.01.1914, № 2, 11.01.1914, № 6:

⁵⁰ «Մշակ», 23.01.1914, № 15:

եղբորը՝ Ռոստոմին գյուղացիներին անխնայորեն կեղեքելու գործում, «հարստահարության պտուղներից» օգտվելու մեջ⁵¹: Գրականագետ Վ. Եղիազարյանի վերջերս հրապարակած նորահայտ վավերագրերը ապացուցում են Ռոստոմին ուղղված բոլոր մեղադրանքների սին լինելը և «Մշակում» տպագրված նյութերի զրպարտչական բնույթը⁵²: Տեղի ունեցան դատական նիստեր (1914 մարտի 15, 22, սեպտեմբերի 6), սակայն Թումանյանը «մեղքը» չի ընդունում և ներողություն չի խնդրում: Գործը հատուկ արձանագրությամբ ուղարկվում է դատախազին: Այս անգամ Առաջին աշխարհամարտը վերջ տվեց դատական գործընթացին: 1914 թ. հոկտեմբերի 16-ին բանաստեղծը հայտարարեց. «Թե՛ համամարդկային, թե՛ ազգային կյանքի էս ահավոր մոմենտին Հ. Առաքելյանով ... զբաղվելը համարելով միանգամայն անկարելի, էս հավատում եմ, սակայն, որ կգա մի օր, երբ պարզ կլինի՝ թե ինչ դրամա է եղել մեր ազգին Հ. Առաքելյանի ու Հ. Առաքելյանների և իմ հանդիպումը, ի բնե և ի ծնե ծայրահեղորեն իրար ներհակ և իրար համար անտանելի մարդկանց հանդիպումը...»⁵³:

Այս տհաճ միջադեպի հետևանքով խզվեց կապը Հայ գրողների կովկասյան ընկերության և «Մշակի» միջև: Երկու տարի անց փորձեր են արվում հաշտեցնելու ընկերության նախագահին և «Մշակի» խմբագրությանը⁵⁴: 1916 թ. հաշտությունը կայանում է,

⁵¹ «Մշակ», 18.01.1914, № 11:

⁵² Տե՛ս Եղիազարյան Վ. 2021:

⁵³ Թումանյան 1995, 155-156:

⁵⁴ **Դավիթ Անանունը** երկու բաց նամակ է ուղարկում վարչությանը, լրագրի հետ նախկին հարաբերությունները վերականգնելու առաջարկությամբ («Մշակ», 1916, № 10, 27, 46, Կը Ֆ. 45/2): Մի քանի ամիս անց «Մ» ստորագրությամբ «Մշակում» լույս է տեսնում «Հրավիրում ենք կողմերին վերջ տալ» ակնարկը («Մշակ», 15.11.1916, № 256): Հայ գրողների ընկերությունը և նրա վարչությունը 1916 թ. նոյեմբերի 17-ին որոշում է երկու տարվա դադարից հետո «առանց անցյալի քննության մեջ մտնելու՝ վերականգնել խզած հարաբերությունները թերթիդ հետ «Մշակ», 18.11.1916, № 259:

և «Մշակը» սկսում է արձագանքել ընկերության գործունեությանը:

1918-ին Հ. Առաքելյանը գալիս է բանաստեղծի բնակարան նրանից ներողություն խնդրելու: Ջավակաները վկայում են, որ տեսնելով նրան՝ «սարսափել ու զարմացել» են: Նրանց «Ինչո՞ւ ընդունեցիր» հարցին՝ հայրը պատասխանել է. «Ժողովուրդն ասում է, որ դուժմանդ էլ դուռդ գա, պետք է ընդունես: Եկել էր ներողություն խնդրելու անցածի համար»⁵⁵:

Թումանյան Առաքելյան վեճերի արդյունքում հայ հրապարակախոսական միտքը հարստացավ բանաստեղծի արժեքավոր հոդվածներով: Դրանք հայ հրապարակախոսական մտքի բազմադարյան պատմության նվաճումներից են և գրական բանավեճի ասպարեզում մնալուն արժեքներ, որոնք մասնավորապես բարոյաբանական հարցերի արծարծումներով անշրջանցելի են հայ «Մշակ»-ույթի ողջ պատմության մեջ:

Իսկ «Մշակը» 1916-ից, Թումանյանի ու Առաքելյանի հաշտությունից հետո, մեծ ջերմությամբ սկսեց վերաբերվել արդեն ամենից հեղինակավոր գործչին ու բանաստեղծին և 1919 թ. մեծարանքի հոդվածներով լի մի ամբողջ համար նվիրեց բանաստեղծին նրա հիսնամյակի օրերին⁵⁶:

Եզրակացություն

19-րդ և 20-րդ դդ. առաջին տասնամյակներում մամուլը գրեթե միակ ասպարեզն էր, որում քննարկվում էին «Մշակ»-ույթի, հանրային, ազգային ու քաղաքական, երբեմն նաև հայտնի մարդկանց անձնական կյանքին վերաբերող խնդիրները, ծավալվում էին բանավեճեր, որոնց հրապարակային դրսևորումներն արտացոլում էին հասարակության մեջ առկա բոլոր տարաձայնությունները: Բարդ ու հակասական են եղել Թուման-

⁵⁵ Թումանյանի զավակները. **Աշխեն 2011**, 85: Տե՛ս նաև **Թումանյան Նվ. 2009**, 167:

⁵⁶ «Մշակ», 1919, 20.02.19., № 40:

յան-«Մշակ» առնչությունները՝ Արծրունու նկատմամբ հիացմունքից մինչև Առաքելյանի հետ սուր բանավեճեր և հիասթափություն, Արծրունուն նվիրված ձոնից ու երախտիքի խոսքից մինչև «Մաշակի» մասին երգիծական ոտանավոր: Թումանյանը մասնակցել է «Մշակի» էջերում ծավալվող բանավեճերին, սակայն ոչ թե անձնական մղումներով, այլ հանուն գրողի վարկի ու արժանապատվության:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Անանուն Դ. «Ալեքսանդր Քալանթար», «Բագուի ձայն», Բաքու, 24. 10. 1913, №136:

Անանուն Դ. Պատասխան Հայ գրողների կովկասյան ընկ.վարչությանը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1.03.1916, № 46:

Անանուն Դ., Բաց նամակ, Երկրորդ բաց նամակ, «Մշակ», 17.01.1916, № 10, 6.02.1916, № 27:

Առաքելյան Հ. 1914, Դուք անբարոյականացնում եք մատաղ սերունդը, «Մշակ», 11.06.1914, № 6:

Առաքելյան Հ. (Նորեկ գրող) 1914, Հայ գրողների ընկերության մեջ, «Մշակ», 4.01.1914, № 2:

Առաքելյան Հ. 1914, «Հորիզոնի» փարիսեցիությունը եմագոգիական կոչը, «Մշակ», 23.01.1914, № 15:

Առաքելյան Հ. 1914, Յ.Թումանեանն էլ է խօսումբարոյականության մասին, «Մշակ», 18.01.1914, № 11:

Առաքելյան Հ. 1910, Նամակ խմբագրության, «Մշակ», 29.12.1910, № 291

Առաքելյան Հ. 1911, Իմ վերջին պատասխանը, «Մշակ», 15.01.1913, № 7:

Առաքելյան Հ. 1913, Հ.Քալանթարի մահը, «Մշակ», 22.10.1913, № 234

Ասիացի (Արծրունի Գ.) 1891, Ֆելիետոն, «Մշակ» 1891, 13.08.91, № 90:

Արասխանյան Ավ. «Մուրճ» ամսագիրը՝ որպես հասարակական օրգան, «Մուրճ» 1889, № 1, 11-13:

Բագրատունի Մ. 1909, Գրական էտիկան գրական մեծությունների ձեռքում, «Մշակ», 16.08.1909, № 179:

Բեկ-Հովսեփյան Աստ. 1916 (Ս.), Հրավիրում ենք կողմերին վերջ

տալ, «Մշակ», 15.12.1916, № 256:

ԳԱԹ, ԹՖ:

ԳԱԹ, ԿԸ ֆ:

Դրամբյան Ռ. 1909, Գրական մեծությունները բանագող, «Մշակ», 28.07. 1909, № 162:

Դրամբյան Ռ. 1909, Իմ վերջին խոսքը Յովհ. Թումանյանին, «Մշակ», 3.09.1909, № 193:

Դրամբյան Ռ. 1913, Յովհ. Թումանյանը և ժողովրդական նիւթերը, «Մշակ», 10.08.1913, № 175, 11.08.1913, № 176:

Եղիազարյան Վ., Հովհաննէս Թումանյանը և նրա եղբայր Ռոստոմի առեղծվածը, Երևան, Վան-Պրինտ, 2021, 312 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1994, ԵԼԺ 10 հատորով, հ. 6, Երևան , ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 670 էջ:

Թումանյան Հովհ. Հին ցավը. Նվեր «Մշակ»-ին, «Տարագ», 5.07.1898, № 26:

Թումանյան Հովհ. 1902, «Տարագ», 17.03.1902, № 10:

Թումանյան Հովհ. 1995, ԵԼԺ 10 հատորով, հ. 7, Քննադատություն և հրապարակախոսություն (1912-1922) Երևան, ՀՀԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 718 էջ, էջ 254:

Թումանյան Հովհ. 2018, ԵԼԺ 10 հատորով, հ. 1, Բանաստեղծություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ:

Թումանյան Հովհ. 1997, ԵԼԺ 10 հատորով, հ. 9, Նամակներ 1885-1904 Երևան, ՀՀԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 707 էջ:

Թումանյան Նվ. 2009, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, 2009, 336 էջ:

Թումանյանի զավակները. Աշխեն, Հուշեր և ընտանեկան պատմություններ, Երևան, 2011, 408 էջ:

Լեո 1896, «Լոռեցի Սաքոն» պոեմա Հովհաննէս Թումանյանի, «Մշակ» 1896, № 57:

Լեո 1985 , Եժ տասը հատորով, հ.8, Ուղեգրություններ, հուշեր, Երևան, 1989, «Սովետական գրող» հրատ., 568 էջ:

Լեո 1989, Եժ տասը հատորով, հ. 9, գրախոսություններ, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, Երևան, 1989, «Խորհրդային գրող» հրատ., 736 էջ:

Լեո, Հիշողություններ Հովհաննէս Թումանյանի մասին, «Նորք», գրական, գիտական և քաղաքական հանդես, Երևան, 1920, գիրք 3-րդ, էջ 222-262:

Լեո, Յովհաննէս Թումանյան, «Բանաստեղծութիւններ», Թիֆլիս

1903, եր. 304, գինը 3ռ. «Մշակ», 15.01.1904, № 1:

Համայան Ս., Յովհ. Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը» Հայտնի բանաստեղծ կամ անհայտ բանանգող, «Հովիտ», 28.04.1913, № 16:

Հարությունյան Արշակ 1897, Նամակ խմբագրության, «Մշակ» 16.01.1897, № 6:

Հարությունյան Ս. (Ս. Յ.) Յովհ. Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը», «Հովիտ», 10.08. 1913, № 175:

Հովհաննիսյան Ս. «Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը», Եր., 2007, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. 340 էջ:

Հովհաննիսյան Ս. 2012, Հովհաննես Թումանյանի, կյանքի և ստեղծագործության պատմությունը, Երևան, 2012, Գրական էտալոն հրատ., էջ 419-435:

Հովհաննիսյան Տ. (Տ.Յ) Վտակ գրական-հասարակական ժողովածու, «Մշակ», 20.01.1902, № 13, 22.01.1902, № 14:

Ս. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հրատ. , 786 էջ:

Մալումյան Խաչ. (Խ-ազ Լեր), Ակնարկներ, «Մշակ» 01.12.90, № 138: «Մշակ» 1909, № № 16, 198:

«Մշակ» 1913, № 175:

Պետրոսյան Դ. Վ. 2005, Մի էջ հայ բանապայքարի պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2005, № 1, էջ 127-135:

Ջրբաշյան Էդ. 1963, Թումանյանի առաջին տպագիր ելույթները, «Գրական թերթ» 1963, № 23,

Ջրբաշյան Էդ. 1963 , Նորահայտ էջեր Թումանյանի ժառանգությունից, Հայկական ՍՍՀ «Տեղեկագիր» (Հասարակական գիտություններ), 1963, № 12, էջ 69-73:

OUTLINE OF THE HISTORY OF RELATIONSHIPS BETWEEN HOVHANNES TUMANYAN AND “MSHAK” NEWSPAPER HOVHANNISYAN S.

Summary

Keywords: Hovhannes Tumanyan, "Mshak", Artsruni, Hambartsum Arakelyan, "Mourch", Araskhanyan, liberal and conservative ideology.

In the 1880s and 1890s, the supporters of the Mshak newspaper made up the majority in Tiflis and included almost all of the progressive youth.

Tumanyan was no exception. However, the poet did not unconditionally support the direction of "Mshak", especially in matters related to literature and cultural life. For three decades, in particular, during the years of editing the "Orizon" newspaper, he was at the crossroads of dividing lines between the various organs of the Armenian periodicals and the "Mshak" newspaper.

Sharp discussions between Hovh. Tumanyan and the newspaper "Mshak" and its editor-in-chief A. Ambartsumyan, which arose from the discussion of public issues, grew into mutual personal hostility. However, a few years later, at the request of the public, reconciliation took place, and during the celebration of the 50th anniversary of Hovh. Tumanyan "Mshak" became the main platform for honoring the poet.

ОЧЕРК ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА И ГАЗЕТЫ «МШАК» ОВАНЕСЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Ованес Туманян, «Мшак», Арцруни, Амбарцум Аракелян, «Мурч», Арасхян, либеральная и консервативная идеология.

В 1880-х и 1890-х годах сторонники газеты «Мшак» составляли в Тифлисе большинство и включали в себя почти всю передовую молодежь. Туманян не был исключением. Однако поэт не поддерживал безоговорочно направление «Машака», особенно в вопросах, связанных с литературой и культурной жизнью. На протяжении трёх десятилетий, в частности, в годы редактирования газеты «Оризон», он находился на пересечении разделительных линий между различными органами армянской периодики и газетой «Мшак».

Острые дискуссии Ов. Туманяна с газетой «Мшак» и её главным редактором А. Амбарцумяном, возникшие из обсуждения общественных вопросов, переросли во взаимную личную неприязнь. Однако спустя несколько лет по требованию общественности произошло примирение, и в дни празднования 50-летнего юбилея Ов. Туманяна «Мшак» стал главной трибуной чествования поэта.

ԷԼՄԻՐԱ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

(«Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչություն»),

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

(«Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչություն»,

ք.գ.դ.)

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ԵՎ «ՄՇԱԿԻ» ՀԵՏ

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Թումանյան, Գրիգոր Արծրունի, «Մշակ» օրաթերթ, Խաչատուր Մալումյան, Ավետիք Արասխանյան, Հայ գրողների կովկասյան ընկերություն, «Հորիզոն» օրաթերթ:

Ներածություն

Հովհաննես Թումանյանի ազգային, հասարակական և մշակութային գործունեության ձևավորման մեջ կարևոր դեր են խաղացել «Մշակի» հետ նրա առնչությունն ու թերթի հիմնադիր խմբագիր Գրիգոր Արծրունու հետ ծանոթությունը: Անկախ այն բանից, որ Թումանյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուի վերաբերյալ «Մշակի» կարծիքը ակնհայտ բացասական էր, որը պայմանավորված էր ավելի շուտ բանաստեղծական նոր խոսքի նկատմամբ թերթի մերժողական կեցվածքով, Թումանյանը խորապես գնահատում էր Արծրունու կարևորությունը հայկական մամուլի զարգացման գործում: Դրա դրսևորումներից մեկն էլ այն եղավ, որ հակառակ բանաստեղծի շրջապատի բացասական կարծիքի՝ նա ոչ միայն մասնակցեց անվանի հրապարակախոսի թաղման արարողությանը, այլև կատարեց թաղմանը մասնակից պատգամավորների գրանցումը: Գրիգոր Արծրունու հետ իրենց հարաբերություններին Թումանյանը անդրադարձել է նաև ավելի ուշ՝ 1910-ական թվականներին՝ «Հորիզոն» օրաթերթի էջերում և Հայ գրողների կովկասյան ընկերության ժողովների ժամանակ իր ելույթներում, առանձնացրել արծրու-

նիական շրջանի «Մշակը» հետարժրունիական «Մշակից»՝ ընդգծելով, որ Արժրունուց հետո թերթը կորցրել է իր հմայքը և որևէ կապ չունի նախկինի հետ:

Հովհաննես Թումանյանի առնչությունը հայ մամուլի և մասնավորապես «Մշակ» օրաթերթի հետ մեծ բանաստեղծի գործունեության համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված բնագավառներից է: Սրանով էլ հիմնավորվում են թեմայի արդիականությունը և նորությունը:

Հ. Թումանյանը և Գ. Արժրունու «Մշակ»-ը

Դեռևս Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին՝ 1883–86-ին, Հովհաննես Թումանյանի վրա մեծ ազդեցություն են թողել Գրիգոր Արժրունին և «Մշակը»: 1880-ական թվականներին Արժրունու և «Մշակի» շուրջ ձևավորված գրական այդ մթնոլորտը հետագայում բանաստեղծը ներկայացրել է այսպես. *«Մեր կյանքում ռազմական փողի նման թնդում էին Գամառ-Քաթիպայի ազատ երգերը, վարար գետի նման հոսում էին Բաֆֆու վեպերը՝ անընդհատ ու խորհրդավոր, մամուլի մեջ աջ ու ձախ շառաչակից մտրակում էր Գրիգոր Արժրունին...»*¹:

Արժրունու հանդեպ այդ համակրանքն ավելի է ամրապնդվել 1887–92-ին Թումանյանի՝ Թիֆլիսի հայոց կոնսիստորիայում աշխատելու տարիներին, որի խավարամոլ, ընչաքաղց, անբարո փոքր ու մեծ պաշտոնյաները Թումանյանի համար միանգամայն անընդունելի ու պարսավելի նոր-դարականներ էին և Արժրունու ու «Մշակի» մոլի հակառակորդներ: Անտեսելով կոնսիստորիականներին, որոնք դեմ էին Գրիգոր Արժրունու գրական գործունեության 25-ամյա հորելյանը նշելուն, 1890-ի մայիսին Թումանյանը մասնակցել է հորելյանական ներկայացմանը (հուշարարի դերով)՝ իր «պաշտոնից զրկվելը» աչքի առաջ ունենալով²:

Ժամանակակից մամուլն ու հրապարակախոսներին՝

¹ Հ. Թումանյան, 1995, 254:

² Հ. Թումանյան, 1999, 89:

Թումանյանը կոնսիստորականների հետ իր բանավեճերում պաշտպանել է Արծրունուն՝ նրան առանձնացնելով «մշակականներից»: Պատճառն այն էր, որ բանաստեղծը, ինչպես ժամանակի երիտասարդության մեծ մասը, ընդգծված հարգանք ուներ ականավոր հրապարակախոսի նկատմամբ: Նրա այդ վերաբերմունքի դրսևորումներն են 1889-ին և 1890-ին գրած «Ի՞նչ ես կատաղել անմեղ արարքից...» (1889) և «Մարգարե» (1890) ոտանավորները: Առաջինը, ինչպես վկայում է Տիգրան Փիրումյանը, պատասխան էր Արծրունու հակառակորդներին, որոնք հանդիմանում էին բանաստեղծին՝ «Մշակի» խմբագրին պաշտպանելու համար: Երկրորդը, որ գրել է Արծրունու հրապարակախոսական գործունեության 25-ամյակի օրերին, ավելի ներքոդի բնույթի էր:

Բայց և այնպես՝ Հովհաննես Թումանյանի և Գրիգոր Արծրունու առաջին «ծանոթությունը» բացասական երանգ ուներ: 1891-ին «Մշակի» № 90-ում տպագրած ֆելիետոնում Արծրունին ծաղրել է Թումանյանի՝ «Մուրճում» լույս տեսած «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծությունը³: Արծրունու այս ծաղրն ուղղված էր ոչ այնքան դեռ նոր գրական ասպարեզ մտնող բանաստեղծին, որքան «Մուրճի» խմբագիր Ավետիք Արասխանյանին և նրա «բանաստեղծական նոր դպրոցի արտադրություններին»: Մինչ այդ էլ մեկ այլ ֆելիետոնում Արծրունին հեզմանքով գրել էր. «*Էլ ի՞նչ ասես չէ արել «Մուրճ»-ը մի տարվա ընթացքում. անհամեմատ ավելի, քան ուրիշները հիսուն տարիներով կարող էին անել... Նոր գրողներ ստեղծել ասես՝ նա է ստեղծել. նոր բանաստեղծական հանճարներ՝ նա է ստեղծագործել...*»⁴:

Դա մի նոր դրսևորում էր «Մշակի», նաև Արծրունու այն կանխակալ և ավանդույթի ուժ ստացած վերաբերմունքի, որ նա անխտիր ցուցաբերում էր 1880-ական թ.թ. երկրորդ կեսից հանդես եկող բոլոր բանաստեղծների նկատմամբ (հիշենք, որ

³ «Մուրճ», 1891, № 6:

⁴ «Մշակ», 1890, № 1:

1887-ին նույն վերաբերմունքին էր արժանացել Հովհաննես Հովհաննիսյանը):

Մինչև Արծրունու ֆելիետոնը՝ թերթի 1890-ի № 138-ում խաչատուր Մալումյանը («Ազ-Լեր» ստորագրությամբ) ականարկ էր տպագրել բանաստեղծների նոր սերնդի մասին. մերժել է «սունկի պես աճող» բանաստեղծներին (այդ թվում՝ Թումանյանին՝ ի նկատի ունենալով այդ օրերին լույս տեսած նրա «Բանաստեղծությունների» առաջին ժողովածուն), որովհետև նրանք նման չեն իրենց նախորդներին: «Մշակում» ձևավորված ավանդույթի համաձայն՝ նա հակադրել էր բանաստեղծների հին ու նոր սերունդներին, հատկապես նրանց, որոնք իրենց գործերը տպագրում էին «Մուրճում», «Աղբյուրում» (Հովհաննես Հովհաննիսյան, Ալեքսանդր Ծատուրյան և ուր.): «*«Մուրճն» իր ամեն մի համարում,– գրել էր հոդվածագիրը,– մեկը մյուսի ետևից ոտանավորներ է որ տպագրում է. նրանց ճակատին դրոշմում է «բանաստեղծություն» անունը, և ինքը խմբագիրը (և միմիայն խմբագիրը) այնքան ոգևորվել է այդ ոտանավորներից, որ իր ամսագրի համարներից մեկում պարծանքով հայտարարեց, թե «Մուրճը» ծնել է շատ բանաստեղծներ: Եթե «Մուրճի» և դրա հետ միասին «Աղբյուրի» ծնած բանաստեղծները <...> հենց ծնած օրն էլ Աբրահամի գոգը մտնեին.– հավատացնում եմ, որ հայոց գրականությունը ոչ թե միայն մի բան չէր կորցնի, այլ շատ էլ օգուտ կունենար: Գոնե ընթերցող հասարակության ճաշակը չէր փչանա»* հղում չունի: Ի դեպ, 1890-ի դեկտեմբերի 25-ին Արսեն Ղևոնդյանին գրած նամակում Թումանյանն այն մտավախությունն է հայտնել, որ այդ հոդվածը գրելիս Մալումյանը, հնարավոր է, իր ժողովածուն չէր էլ կարդացել:

Այսուհանդերձ, 1892-ի մարտի 8-ին կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցելու համար Թիֆլիսի թեմական պատգամավորների ընտրության առիթով, որի ժամանակ Գրիգոր Արծրունին իր կողմնակիցների հետ բոյկոտել էր ժողովն ու հեռացել, և պատգամավոր էր ընտրվել «Արձագանքի» (1882–

98, Թիֆլիս) խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանը, Թումանյանը գրել է «Մարշ» արժրունիամետ պարողիան, որտեղ ներբողել է Արծրունուն ու «Մշակին» և պարսավել նրանց հակառակորդներին՝ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Մամբրե եպիսկոպոս Սանասարյանին ու Աբգար Հովհաննիսյանին: Պարողիան գրելուց մի քանի օր անց՝ մարտի 14-ին, բանաստեղծը թողել է կոնսիստորիայի իր պաշտոնը: Որպես հավելում նշենք, որ հետագայում Սինոդը ընտրությունը չեղյալ է համարել, և նոր ընտրությամբ պատգամավոր է ընտրվել Գրիգոր Արծրունին:

Արծրունուն իր հարգանքի տուրքը մատուցելով հանդերձ՝ Թումանյանը բնավ աչք չի փակել հրապարակախոսի թերությունների վրա. *«Այդ կապիկները, – գրում է նա Անուշավան Աբովյանին 1891-ի հոկտեմբերի 23-ի նամակում՝ նկատի ունենալով մոլեռանդ մշակականներին, – չեն կարողանում ըմբռնել որ մենք էլ ենք հարգում Արծրունուն, բայց հաշիվ ենք տալիս մեզ, թե ինչո՞ւ համար ենք հարգում և ինչո՞ւ համար անարգում»*: Նույն նամակում Թումանյանը նաև մեկ առ մեկ հերքում է «Կուրծքս երբեմն եռ է գալիս և հուզվում...» բանաստեղծության հետ կապված Արծրունու առարկությունները:

Թումանյանի այս սկզբունքային դիրքորոշումը հաստատող փաստերից մեկն էլ 1890-ի ապրիլի 18-ին նրա գրած և մի քանի ընկերների ստորագրություններով Ավետիք Արասխանյանին ուղղած նամակն է (ն. տ., էջ 13), որի հեղինակները բողոքում են «Մշակում» «Մուրճի» խմբագրի հասցեին անպատշաճ արտահայտություններով տպագրված ֆելիետոնի (№ 36) և դրան հաջորդած «Մի բացատրություն» (№ 37) հոդվածի դեմ, որոնց հեղինակը Արծրունին էր:

Հ. Թումանյանը և հետարծրունիական «Մշակ»-ը

1870–80-ական թթ-ի ականավոր հայ հրապարակախոսի՝ Գրիգոր Արծրունու գործի նկատմամբ Թումանյանի հարգանքի

⁵ Հ. Թումանյան, 1999, 89:

արտահայտություններից է նրա հիշատակին նվիրած այն բանաստեղծությունը, որ, ինչպես պատմում է Պերճ Պռոշյանը (դժգոհության և նույնիսկ հեզմանքի նկատելի շեշտով) Արծրունու թաղման օրը խոշոր տառերով գրված է եղել Հավլաբարի երկու փողոցները միացնող «թիթեղյա դափնեզարդ կամարի մեջտեղում» (բանաստեղծությունն անհայտ է): Իսկ Ջալալ Տեր-Գրիգորյանի վկայությամբ՝ Թումանյանն է կատարել Արծրունու թաղմանը մասնակցած պատգամավորների գրանցումը:

Գրիգոր Արծրունու գործի և հիշատակի հանդեպ հարգանքի այս դրսևորումները բնավ չեն նշանակում, թե այդ տարիներին բանաստեղծը եղել է «մշակական»: Ավելին՝ Թումանյանը նրանցից էր, որ դեռ Արծրունու կյանքի օրոք, 1892-ի դեկտեմբերին, տեսնելով, որ «Մշակն» այլևս ժամանակի առաջադիմական ոգու արտահայտիչը չէ, ժողովներ են գումարել, ուղիներ որոնել՝ *«նույնիսկ փրկելու հառաջադիմականությունը «Արծրունուց և «Մշակ»-ից...»*⁶: Ծրագրել են «Տարագը» լավացնել, դարձնել առաջադիմական պարբերական ու կովել Արծրունու և «Մշակի» դեմ⁷: *«Այդ ժողովում խոսողները, – գրում է բանաստեղծը, – ապացուցանում էին, որ Արծրունին վաղուց սպառվել է, իրան շրջապատել է գյաղաներով, դարձել է մի անտանելի բռնակալ կուսակցության գլխին, իսկ «Մշակ»-ը մի անպետք թերթ, որ ոչինչ չի տալիս, խաբում է երիտասարդությանը և այլն»*⁸:

Գրիգոր Արծրունուց հետո Հովհաննես Թումանյանի հարաբերությունները «Մշակի» հետ հետզհետե սրվել են, հատկապես՝ 1910-ական թթ-ին, երբ նորովի էր գնահատվում հայ գրականության ոչ վաղ անցյալը: Այդ ժամանակ է, որ Հայ գրողների կովկասյան ընկերության 1913-ի դեկտեմբերի 12-ի և 26-ի երեկոյներում Թումանյանը վերստին անդրադարձել է

⁶ Հ. Թումանյան, 1995, 538:

⁷ Հ. Թումանյան, 1994, 92:

⁸ Նույն տեղում:

«Մշակին» ու Արծրունուն: Նա հատկապես ընդգծել է, որ անցյալի արժեքների ու դեմքերի, այդ թվում՝ Արծրունու գնահատության խնդրում պետք է հավատարիմ մնալ պատմական ճշմարտությանը. *«Անհրաժեշտ է դեռ մեր հիշողության մեջ թարմ այդ նշանավոր գործչին մոտենալ օբյեկտիվ և կորրեկտ, աչքի առաջ ունենալով, որ գրական ընկերության նպատակն է իր ժողովներում պարզել մեր գրական նշանավոր դեմքերի էությունը, նրանց արած ծառայությունները՝ անկախ մեր ներկա կամ այն ժամանակվա համակրանքներից կամ հակակրանքներից»*⁹:

Այդ օրերին կարդացած «Գրիգոր Արծրունու մասին» ելույթում¹⁰ Թումանյանը վերանայել է Արծրունու անվան շուրջ ձևավորված ավանդական պատկերացումները. *«Շատերը կարծում են, թե Արծրունին մի ձախակողմյան մարդ էր, մինչդեռ իրոք նա մի սովորական լիբերալ էր և շատ խնդիրների մեջ նույնիսկ քիչ էր տարբերվում պահպանողական հասկացողություններից: <...> դեպի գրականությունն ու բեմը էնքան էլ մեղմ չէր իր վերաբերմունքը և նույնիսկ լավ չէր հասկանում գեղարվեստական գրականությունը, և էս հատկությամբ միացնելով իր կրքոտությունը, <...> հաճախ իր թերթի էջերում հալածանք էր հարուցանում»*¹¹, ապա ավելացրել. *«Արծրունին իր վերջին շրջանում չունեի առաջվա փայլն ու համակրությունը և արդեն լայնածավալ ու բուռն դժգոհություն էր հարուցել հառաջադիմական բանակում»*¹²: Այդ ժամանակ «Մշակից» արդեն հեռացել էին Պերճ Պոռոջյանը, Բաֆֆին, Ռափայել Պատկանյանը, Շիրվանզադեն:

Իսկ «Խոսք հայ գրողների և «Մշակի» հարաբերությունների մասին» ելույթում¹³ Թումանյանը այսպես է արտահայտվել.

⁹ «Կովկասի լրաբեր», 1913, № 292:

¹⁰ «Հորիզոն», 1913, № 293:

¹¹ **Հ. Թումանյան**, 1995, 538:

¹² Նույն տեղում:

¹³ «Հորիզոն», 1913, № 281:

«...Արքայի գրողները, բոլոր տաղանդները հալածվում ու հայեցողությամբ էին ամենասանձամբ կերպով, մանավանդ «Մշակի» կողմից: Եվ «Մշակի» էն թշնամական վերաբերմունքը, որ այսօր էլ դեռ շարունակվում է հայոց գրականության դեմ, նոր չի, դա մի տրադիցիա է, որ Արծրունու ժամանակից է գալիս: Նորերը չեն իմանալ, բայց հները լավ կհիշեն, թե նա ինչպես էր խոսում հայ գրողների դեմ, հայ տաղանդների դեմ: Աղայանի նման մի գրող էրք իրեն «Երկու քույրը» տպեց և ուղարկեց մամուլին, «Մշակը» էն տեսակ մի բան գրեց նրա մասին, որ ես չեմ կարող առաջ բերել, էնքան է տգեղ ու անվայել: Կհիշեն, թե ինչ հալածանք էր հարուցել «Մշակը» հանգ[ուցյալ] Աղայանի ու իր ընկերների դեմ <...>: Էդ ժամանակ ԲաժՖին «Մշակի» մեջ էր և, թե՛ «Մշակն» էր մեծացնում, թե՛ ինքն էր մեծանում հսկայաբար, և Գր. Արծրունին չէր կարողանում տանել, երբ տեսնում էր, որ արդեն ԲաժՖու շվաքն ընկնում է իր վրա: Եվ գրողի անհատականության, տաղանդի ազատագրության ու մամուլի կամ խմբագրի բռնակալության կոնֆլիկտ էր, որ պայթեց ու դարձավ ԲաժՖու «Մշակից» հեռանալու գլխավոր պատճառը»¹⁴:

Արծրունուն քննադատելով հանդերձ Թումանյանը, սակայն, որոշակիորեն սահմանազատել է անվանի հրապարակախոսին իր հաջորդներից՝ համոզված, որ վերջիններս Արծրունու օրինական ժառանգները չեն և չպետք է օգտվեն նրա անվան հմայքից. «...անդարձ մեռած, պատմության բաժինն է դառնա՞ծ «Մշակ»-ն ու իր հմայքը: Կավելացնենք. նա նոր չի մեռած, այլ շատ վաղուց, Արծրունու հետ: Նրանից հետո ինչ որ եղած է, ոչ մի գաղափարական կապ չի ունեցած հնի հետ...»¹⁵:

Գրիգոր Արծրունու մասին Թումանյանի այս բնութագրականներն առավել ցայտուն են արտահայտում 1890-ական թթ-ի սկզբի առաջավոր երիտասարդության դժգոհությունը իր երբեմնի դիրքերը զիջող «Մշակի» խմբագրից և, ի վերջո, ընդգծում են այն հակամարտությունը, որ Արծրունու մահից հետո գնալով

¹⁴ Հ. Թումանյան, 1995, 535-536:

¹⁵ Հ. Թումանյան, 1994, 229:

խորացավ նրա անունով պճնված մշակականների և հասարակական մտքի ու գրականության զարգացման առաջատար միտումները կրող մտավորականության, այդ թվում՝ Հովհաննես Թումանյանի միջև:

Եզրակացություն

- Հովհաննես Թումանյանի գրական-մշակութային, նաև ազգային գործունեության ձևավորման մեջ կարևոր դեր են խաղացել «Մշակի» հետ նրա առնչությունն ու թերթի հիմնադիր խմբագիր Գրիգոր Արծրունու հետ ծանոթությունը:

- Հ. Թումանյանի առնչությունները և վերաբերմունքը «Մշակին» կարելի բաժանել երկու շրջանի՝ մինչև 1892 թ., երբ թերթի խմբագիրն էր Գրիգոր Արծրունին, և հարաբերություններ հետարծրունիական «Մշակի» հետ:

- Ժամանակակից մամուլն ու հրապարակախոսներին՝ Թումանյանը գրական և հասարակական բանավեճերում պաշտպանել է Արծրունուն՝ նրան առանձնացնելով «մշակականներից»: Պատճառը բանաստեղծի, ինչպես և ժամանակի երիտասարդության մեծ մասի, ընդգծված հարգանքն էր ականավոր հրապարակախոսի նկատմամբ:

- Հետարծրունիական շրջանում Թումանյանը որոշակիորեն սահմանազատել է անվանի հրապարակախոսին իր հաջորդներից՝ համոզված, որ վերջինները հեռացել են Արծրունու դավանած սկզբունքներից և չպետք է օգտվեն նրա անվան հմայքից:

ՄԱՍԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Թումանյան Հ. 1994, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 6, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 671 էջ:

Թումանյան Հ. 1995, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 7, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 720 էջ:

Թումանյան Հ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. 9, Երևան,
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 706 էջ:
«Կովկասի լրագրեր», 1913, № 292:
«Հորիզոն», 1913, № 281, № 293:
«Մշակ», 1890, № 1:
«Մուրճ», 1891, № 6:

**HOVHANNES TUMANYAN'S RELATIONSHIP WITH GRIGOR
ARTSRUNI AND "MSHAK"
MARGARYAN E., AYVAZYAN H.**

Summary

Keywords: Hovhannes Tumanyan, Grigor Artsruni, "Mshak" daily, Khachatur Malumyan, Caucasian Society of Armenian Writers, "Horizon" daily.

Hovhannes Tumanyan's relationship with "Mshak" and his acquaintance with Grigor Artsruni, the founding editor of the newspaper, played an important role in shaping Hovhannes Tumanyan's literary-cultural and national activities. H. Tumanyan's relations and attitude to "Mshak" can be divided into two periods: until 1892, when Grigor Artsruni was the editor of the newspaper, and the post-Artsruni period.

While severely criticizing the modern press and public speakers, Tumanyan defended Artsruni in literary and public debates, distinguishing him from the "Mshakians". The reason was the marked respect of the poet, as well as most of the youth of the time, for the prominent public speaker. In the post-Artsruni period, Tumanyan somewhat separated the famous public speaker from his successors, convinced that the latter had departed from the principles professed by Artsruni and should not benefit from the fame of his name.

ОТНОШЕНИЯ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА С ГРИГОРОМ АРЦРУНИ И ГАЗЕТОЙ «МШАК» МАРКАРЯН Э., АЙВАЗЯН О.

Резюме

Ключевые слова: Ованес Туманян, Григор Арцруни, ежедневник "Мшак", Хачатур Малумян, Аветик Арасшанян, Союз армянских писателей Кавказа, ежедневник "Оризон".

Важную роль в формировании литературно-культурной, а также национальной деятельности Ованеса Туманяна сыграли его связь газетой "Мшак" и знакомство с учредительным редактором газеты Григором Арцруни. Отношения О. Туманяна к "Мшаку" можно разделить на два периода: до 1892 года, когда редактором газеты был Григор Арцруни, и отношения с постарцрунийским "Мшаком".

Несмотря на резкую критику современной ему прессы и публицистов, Туманян в литературных и общественных дебатах защищал Арцруни, выделяя его среди сторонников "Мшака". Причина этого подчеркнутое уважение поэта, как и большей части молодежи того времени, к выдающемуся публицисту. В постарцрунийский период Туманян определенно разграничил известного публициста от своих преемников, будучи убежденным в том, что последние отошли от исповедуемых Арцруни принципов и не должны пользоваться очарованием его имени.

*ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտ,
Բ.Գ.Թ.*

**ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
«ՄՇԱԿ»-ՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ «Հոգևոր Հայաստան», ազգային ռազմավարություն, ազգային օրակարգ, հասարակական-քաղաքական միտք, պատմափիլիսոփայական հայեցակարգ, ժողովրդավարություն, ինքնակառավարում:

Ներածություն

Վահան Տերյանը «Մշակ»-ին աշխատակցել է 1914-1916 թթ.՝ հայոց պատմության համար շրջադարձային-ճակատագրական ժամանակահատվածում: Արդեն ճանաչված բանաստեղծ և հասարակական-քաղաքական գործիչ էր, երբ «Մշակ»-ում հանդես եկավ իբրև հրապարակախոս՝ տպագրելով մի քանի հոդված և թղթակցություն՝ իր հրապարակախոսական ոչ հարուստ ժառանգության ծանրակշիռ մասը: Դրանց առանցքային նյութը **հայոց** ազգային ապագայի, **Հայաստանի** պատմական հեռանկարի հիմնախնդիրներն են: Իր տեսակետերն ու դիրքորոշումները նա ներկայացնում է տարբեր թեմաներով, առիթներով, ձևաչափերով, խնդիրներին տարբեր դիտանկյուններից անդրադարձով կամ քննությամբ, սակայն մշտապես ազգային գոյաբանական, հիմնարար հարցերի և դրանց պատասխանների արծարծումներով: Վերջինների վրա է մեծապես խարսխված Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» պատմափիլիսոփայական հայեցակարգը, որի միջուկը «Մշակ»-ում տպագրված իր ամենահայտնի «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածն է: Այդ հայեցակարգից են բխում նաև հրապարակախոս Տերյանի՝ ըստ էության ազգային ռազմավարության, գերակայությունների, օրակարգի հետ կապված գաղա-

փարները, հարցադրումներն ու դիտարկումները, որոնք հանրային-քաղաքական բանավեճ են հարուցում մինչ օրս: Բանավեճը, սակայն, իրականում անհիմն է, քանի որ որպես հիմք է ընդունվում «Հոգևոր Հայաստան»-Հայաստանի մշակույթ և «Նյութական Հայաստան»-Հայաստան պետություն հասկացություն-երևույթների հակադրության, իրարամերժության, երկրորդն առաջինին ստորադասելու կամ առաջինով փոխարինելու՝ Տերյանին **վերագրվող** դրույթը: Առավել ցավալի է, որ այդ անհիմն ու պարզունակ «Բանավեճը» գրեթե նույնությամբ տեղափոխվել է «գիտական» հարթություն՝ սովորելով և հիմնավորապես աղավաղելով Տերյանի առաջադրած առանցքային գաղափարները:

Առանցքային գաղափարներն ու հիմնական ուղերձները ժամանակի հոլովություն

Եթե կարելի է հասկանալ գաղափարաքաղաքական սուր պայքարի պայմաններում «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածը միումնավոր թե անմիտում թյուրըմբռնած ժամանակակիցների արագ արձագանքները¹ և ապա Տերյանին խորհրդային ամբողջատիրական գաղափարաբանության կաղապարներին համապատասխանեցնելու պարտադրանքով պայմանավորված գնահատականները, ապա առնվազն տարօրինակ է 1980-ականների երկրորդ կեսից՝ Վերակառուցումից (Перестройка) հետո, վերոնշյալ հանգամանքների չգոյության պայմաններում ևս այդպիսիների կրկնությունը²: Դրան նաև ինչ-որ առումով իհարկե նպաստել է հեղինակի՝ «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածին անմիջականորեն առնչվող հրապարակախոսության, մասնավորապես «Մեր պարտքը» և «Ինքնակոչ փրկիչներ» հոդվածների,

¹ Խոսքը մասնավորապես «Մշակ»-ի 1915 թ. հետևյալ հրապարակումների մասին է՝ Ս. Մ. Եզեկյան, «Նվեր մեր տրուբադուրներին (հունվարի 6, № 3), Մոսկվայի հայ ուսանողական բյուրոյի նամակը խմբագրությանը, (փետրվարի 24, № 40) Մ. Ազյան, «Հոգևոր Հայաստանը (Մի բանակովի առիթով)», (ապրիլի 5, № 70):

² Տե՛ս Սարիխյան Ս. 1998, 81-83, Էմին-Տերյան Գ. 2014, 185:

«Նամակներ հյուսիսից», «Ռուսաստան և Կովկաս» թղթակցությունները գիտական շրջանառությունից դուրս թողնելու խորհրդային ժամանակաշրջանի «ավանդույթը»³: Ինչևէ, վերոնշյալ բանավեճի և դրա արձագանքների քննությունը համարելով առանձին ուսումնասիրության նյութ՝ արձանագրենք միայն, որ վերջին երկու տասնամյակի որոշ հետազոտություններ բարեբախտաբար խախտել են «Հոգևոր Հայաստան»-ի գիտական քննության ոչ գիտական «ավանդույթը»⁴:

Վերադառնալով հրապարակախոսությանը՝ հարկ է այն քննելիս հաշվի առնել ժամանակի մամուլում «Հոգևոր Հայաստան»-ի շուրջ բանավեճի արձագանքներից մեկում Տերյանի հետևյալ ուշագրավ «գաղտնագերծումը». նա հույս է հայտնում ավելին ասել, երբ իր գաղափարներն **ավելի ազատ արտահայտելու** հնարավորություն կունենա⁵: Ի՞նչ նկատի ունեն էր Տերյանը: Ակնհայտորեն, նախ և առաջ ներհայկական հասարակական-քաղաքական տիրույթում գերիշխող գաղափարաբանության

³ «Մշակ»-ում տպագրված հիշյալ հոդվածներն ու թղթակցությունները, մոտ մեկ տասնամյակ անց ներառվելով հեղինակի երկերի առաջին ժողովածուում (**Տերյան Վահան** 1925), այդուհետև դուրս են մնացել ինչպես երկերի հաջորդ ժողովածուներից (մասնակի բացառություն է եղել 1985 թ. հրատարակված հոդվածների ռուսերեն ժողովածուն (**Терьян Ваан** 1985), այնպես էլ հետազոտողների տեսադաշտից:

⁴ Տե՛ս մասնավորապես **Մարգարյան Մ.** 2001, 1-86, **Մարգարյան Մ.** 2004, № 3 , 77-98) և **Էմին-Տերյան Գ.** 2014, 170-179:

⁵ 1915 թ. մարտի 17-ին (№ 57) «Մշակ»-ում տպագրված «Պատասխան Մոսկվայի Հայ Ուսանողական Բյուրոյին» հոդվածում Տերյանը գրում է. «Ինձ թվում է, որ **ի վերջո** հայ դեմոկրատիայի համար «Հայաստանի» (ազգի) հարցը կուլտուրայի (այսինքն՝ «հոգևոր») հարց է:

Դա ցույց կտա ապագան, երբ մտքերին տիրող մշուշը կանցնի, **երբ հուսով եմ, ես հնար կունենամ ավելի ազատ արտահայտելու իմ գաղափարները** (ընդգծ. Մ.Ս.), որոնք, ինձ թվում է, ավելի մոտ պիտի լինեն հայ դեմոկրատիայի իդեալներին, քան **այն Հայաստանի** գաղափարը, որ առաջադրում է հայ **բուրժուազիայի և նրան հարող ինտելիգենցիայի «90%-ը»** (տե՛ս նաև **Տերյան Վահան** 1975, 126):

գրեթե դոգմատիկ կարգավիճակը⁶, բայց նաև մանավանդ պատերազմական իրավիճակում ժողովրդավարական ազատություններ չհանդուրժող պետական գրաքննության պայմաններում Ռուսական կայսրության հպատակ ազգի մամուլում ազգային իդձերի անկեղծ շարադրանքի բացառումը:

Ուրեմն՝ նաև հեղինակի լրացուցիչ հուշումով փորձենք հասկանալ նրա հրապարակախոսության հիմնական ուղերձները, առանցքային գաղափարները՝ տողատակերով ու ենթատեքստով:

«Մշակ»-ին աշխատակցելու 1914 թ. հունվարի 12-ի գրավոր համաձայնությունից⁷ որոշ ժամանակ անց՝ հունվարի 31-ին (№22) թերթը տպագրում է Տերյանի առաջին հրապարակային խոսքը՝ խմբագրությանն ուղղված հեռագիրը: Դրանով բանաստեղծն իր գայրույթն ու բողոքն էր հայտնում Հովհ. Թումանյանի դեմ «Մշակ»-ում ընթացող արշավի առնչությամբ, ինչպես նաև ըստ էության հայտարարում, որ իր համար անընդունելի է հայ հասարակական-քաղաքական մտքի, հանրային կարծիքի հակադիր բևեռների վերածված մամուլի երկու ազդեցիկ օրգանների՝ «Հորիզոն»-ի և «Մշակ»-ի, հատկապես դրանց առնչվող մտավորականների իրար ոչնչացնելու մոլուցքը⁸: Ուստի, ի պաշտպանություն Թումանյանի, գրական, քաղաքացիական, ազգային սկզբունքների և բարոյականության, նա չեղյալ է հայտարարում

⁶ Նկատի ունենալով Հայ հեղափոխական դաշնակցության գաղափարաբանությունը՝ Տերյանն իր հրապարակային խոսքում, սակայն, չի հիշատակում ՅՅԴ-ի անունը՝ դա թերևս անհրաժեշտ չհամարելով «Մշակ»-«Հորիզոն», իր դիտարկմամբ, «բնականից» հակադրության հանրային ընկալման պարագայում (տե՛ս **Տերյան Վահան** 1979, 156): Փոխարենը Տերյանի երկերի առաջին ժողովածուի խմբագիր Պ. Մակինցյանը պարզաբանում է. «Դաշնակցական մեծաբերան աղմկարարների և կամավորական շարժման շրջանն էր դա: Իր քաղաքական ձգտումները հայ իրականության նկատմամբ նա ձևակերպում է «Հոգևոր Հայաստան» հողվածաշարում, որով մերժում է Հայաստան ստեղծելու դաշնակցական մեթոդն ու հրաժարվում Հայաստանի դաշնակցական մտապատկերից» (**Տերյան Վահան** 1924, XXXIX):

⁷ Տե՛ս **Տերյան Վահան** 1979, 146-152:

⁸ Հեռագիրը տպագրվել է նաև «Հորիզոն»-ի նույն օրվա համարում:

աշխատակցելու համաձայնությունը⁹:

Ամիսներ անց պայթած Առաջին աշխարհամարտը, սակայն, Տերյանին վերանայել է տալիս հանրային խոսքով «Մշակ»-ում հանդես գալու որոշման չեղարկումը¹⁰ և հարկադրում սկսելու «մեր հնագույն լրագրին» աշխատակցելու՝ իր գնահատմամբ «ծանր և պատասխանատու» գործը¹¹:

«Մշակ»-ում Վահան Տերյանն իր անունով ստորագրել է տասը հրապարակումներից միայն երեքը՝ «Մեր պարտքը», «Հոգևոր Հայաստան» և «Մի բացատրություն»: Նկատի ունենալով, որ վերջինը պատասխանող, արձագանքող բնույթ ունի, կարող ենք ամրագրել, որ հեղինակի՝ հանրությանը հասցեգրած ուղիղ, բացահայտ խոսքը, բուն ասելիքն ամփոփված են «Մեր պարտքը» և «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածներում¹²: Մյուս հրապարակումներ-

⁹ Հեռագրի առաջին տողերում Տերյանն անդրադառնում է նաև «Մշակ»-ին աշխատակցելու իր համաձայնության հիմնական պատճառին, հարկադիր երկընտրանքի պայմաններում գերադասել է «Մշակ»-ը՝ «Ամենին չհամակրելով «Հորիզոն»-ին, բացասաբար վերաբերվելով այդ լրագրի հիմնական ուղղությանը....» (տե՛ս «Մշակ» 1914, № 22, նաև **Տերյան Վահան** 1979, 147): Հեռագրին փետրվարի 4-ին հետևում է Տերյանի ծավալուն գրավոր բացատրությունը «Մշակ»-ի խմբագրությանը, որը հարկ չի համարում ներկայացնել այն գլխավոր հասցեատիրոջը՝ «հարգո ընթերցողներին» (տե՛ս **Տերյան Վահան** 1979, 147-152):

¹⁰ Թումանյանի և «Մշակ»-ի խմբագիր Հ. Առաքելյանի վեճն էլ մոտեցել էր հանգուցալուծման:

¹¹ Տե՛ս **Տերյան Վահան** 1979, 165:

¹² Տերյանը նաև նախապես ընդունել է 1914 թ ապրիլի 30-ին Թիֆլիսում կարդացած «Հայ գրականության գալիք օրը» հայեցակարգային գրական-քաղաքական գեկուցում-դասախոսությունը տպագրելու «Մշակ»-ի առաջարկությունը, ապա հրաժարվել ավելի քան խոսուն պատճառաբանությամբ. «....չկամենալով երկու թայֆաներից որևէ մեկին հենարան ծառայել կամ գործիք լինել» (տե՛ս **Տերյան Վահան** 1979, 156): Դասախոսությունը զայրացրել էր գաղափարական հակառակորդներին՝ դաշնակցական-հորիզոնականներին, որոնց բացարձակապես անընդունելի էին Տերյանի ոչ միայն քաղաքական, այլև գեղագիտական հայացքները. նրան համարում էին հայախոս ռուս, նրա պոեզիան՝ խորթ հայ գրականության ոգուն:

րը՝ Վ. Տ. անվանատառերով, դրանց յուրօրինակ և բազմակողմանի լրացումներն են:

1914 թ. հոկտեմբերի 2-ին (№ 220) տպագրվում է Տերյանի առաջին հոդվածը՝ վերնագրված «Մեր պարտքը»: «Համերաշխության և միության մասին» խոսքը, որն ասելու ցանկություն հեղինակն ունեցել էր պատերազմի սկզբից, ընթերցողին հասնում է փոքր-ինչ ուշ և արդեն միացած «Մշակ»-ի նույնաբնույթ կոչին՝ «ենթադրությամբ, որ մի քանի հոգու ձայն կարող է ավելի ազդու հնչել մեր **բթացած** իրականության մեջ»¹³ (ընդգծ.՝ Մ. Ս.):

Իսկ պահն իսկապես ճակատագրական էր: Հայաստան-հայության երկու հիմնական հատվածներ հայտնվելու էին բախման հակադիր կողմերում՝ Հայկական հարցով հանդերձ և այս անգամ ոչ միայն տարածաշրջանային, այլև աշխարհաքաղաքական, աշխարհատնտեսական շահերի և ռազմական ահեղ բախման կիզակետում¹⁴:

Եվ հայ գրականության, բայց ըստ էության Հայաստանի-հայության ապագային առնչվող կնճռոտ հարցերի՝ հայ հասարակական-քաղաքական միտքը թերևս ցնցելուն, սթափեցնելուն միտված տերյանական երբեմն չափազանց կտրուկ պատասխաններին, մշակութաբանական և աշխարհաքաղաքական վերլուծություններին, և մանավանդ տազնապներին ժամանակակիցներից ունկնդիր եղավ ընդամենը մոտ 200-ը: Թեև 2 միլիոնից ավելի հայություն ունեցող Ռուսաստանում հայ մամուլի առաջատար «Մշակ»-ը՝ մինչև 2000 տպաքանակով, հանրային քննարկումների և կարծիքի ցանկալի լայն ու բազմաշերտ հարթակ չէր և միայն մասամբ էր համապատասխանում հրապակագիր Տերյանի պատկերացումներին և սկզբունքներին, սակայն փաստորեն դարձավ նրա **միակ այլընտրանքը** տվյալ ճակատագրական ժամանակահատվածում՝ հետևյալ վերապահումով. «...**իմ խոճի** կամ **համոզումների հակառակ** չեմ գնա երբեք և ոչ մի նկատումով (որքան և սոցիալական լինեն պայմանները), չեմ գրի երբեք և ոչ մի խոսք» (Տերյան Վահան 1979, 164):

¹³ Տերյան Վահան 1979, 166:

¹⁴ Գերմանիան օգոստոսի 1-ին պատերազմ էր հայտարարել Ռուսաստանին, որի կազմում էին պատմական Հայաստանի արևելյան մասի զգալի հատվածը (հյուսիսային մասերը) և արևելահայությունը՝ սփռված կայսրության ողջ տարածքում. օրեր անց էլ սկսվելու էր պատերազմը Ռուսաստանի և

Իրավիճակի տերյանական գնահատականը գերծ է Հայոց հարցի մոտալուտ լուծման՝ հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, նաև «Մշակ»-ում գերիշխող հուսավառ ոգևորությունից, չափազանց սթափ է, ճշգրիտ, «..դրված է ոչ միայն մեր ազգային-կուլտուրական ապագայի հարցը, այլ հայ ժողովրդի **սոսկ ֆիզիկական գոյության խնդիրը¹⁵**», **«կյանքի և մահու խնդիրն է դրված հրապարակի վրա¹⁶»** «մեր ամբողջ ժողովրդին **անդառնալի, անսփոփելի աղետի վտանգ է սպառնում¹⁷**» (ընդգծ.՝ Մ.Ս.): Եվ ուրեմն, նախ արձանագրվում է տվյալ պատմական պահի ազգային առաջնային մարտահրավերը՝ հայության ֆիզիկական գոյությունը փրկելը: Ապա նշվում է մարտահրավերին դիմակայելու գլխավոր պատասխանատուն՝ հայ մտավորականությունը, ավելի ճշգրիտ նրա բոլոր այն հատվածները (կուսակցություններ, կազմակերպություններ և այլն), որոնք **ստանձնել են** ազգային ընտրանու, ազգի առաջնորդի դերը, հայությանը վերաբերող որոշումներ են կայացնում, այլ կերպ ասած՝ ազգային պետության կամ կառավարման ազգային համակարգի բացակայության պայմաններում պետք է իրականացնեն վերջինի գործառնությունները: Մեծապես մտավորականությամբ հասցեագրված իր ուղերձը սթափվելու, վերջապես **«մենք»** դառնալու կոչ է և **հավաքական պարտքի** մասին հիշեցում: Իսկ պարտքն է **«մեր ժողովրդի բարօրությունն ու երջանկությունը¹⁸»** **«ժողովրդին ծառայելը, նրա կյանքը, նրա պատիվը, նրա պայծառ հավատն ու հույսը փրկելը¹⁹»** (ընգծ.՝ Մ.Ս.): Ձևակերպումներ, որոնք ուղղակիորեն բխում են հեղինակի քաղաքական դավանանքից՝ ժողովրդավարությունից:

Օսմանյան կայսրության միջև. վերջինի կազմում էլ Հայաստանի արևմտյան հատվածն էր և արևմտահայությունը՝ դարձյալ ոչ միայն բնիկ տարածքներում:

¹⁵ Մշակ 1914, № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 197:

¹⁶ Մշակ 1914, № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 200:

¹⁷ Մշակ 1914, № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 198:

¹⁸ Մշակ 1914, № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 197:

¹⁹ Մշակ 1914, № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 198:

Ազգային ինքնակառավարումը հայության միակ ճանապարհ

Իսկ ինչպե՞ս է հնարավոր փրկել «փոքրաթիվ, բայց **անհամար** ոսոխներով շրջապատված»²⁰, «**ջլատված, քայքայուն**»²¹(ընդգծ.՝ Մ.Ս.)ուժերով հայությանը: Ըստ Տերյանի՝ համախմբելով և ճիշտ, ասել է՝ նպատակային և արդյունավետ օգտագործելով հայության **բոլոր** ռեսուրսները, **ողջ** ներուժը: Ուստի, իբրև ազգային օրակարգի առաջին և հրատապ հարց, նշում է **համահայկական** կազմակերպություն ստեղծելը՝ «**ընդհանուր համաժողովրդական**» **շահերի** և նկատումների շուրջ համախմբվելով՝ **ժողովրդին կազմակերպելու նպատակով**: Խոսքն ըստ էության ժողովրդավարական հիմնարար սկզբունքների կիրառմամբ ընտրովի և ներկայացուցչական մարմին ձևավորելու և դրանով համահայկական իրավասու կենտրոնաձիգ կառավարում կազմակերպելու մասին է: Մարմին, որն իրավունք կունենա, լիազորված կլինի ձևակերպելու-սահմանելու ազգային շահը և բացառապես հանուն այդ համազգային շահի ընդունելու որոշումներ, այդ թվում՝ տանելու ժողովրդին «այն ճանապարհով, որ **գոհաբերությունն** ու **արյունը** ազատություն են բերում» (ընդգծ.՝ Մ. Ս.)²² և կարողություն կունենա իր շուրջը համախմբվելու հայության **բոլոր խավերը**:

Այդ մարմինը, Տերյանի կարծիքով, անհրաժեշտ է հայությանը ոչ միայն ներքին՝ ներհայկական, այլև արտաքին հարաբերություններում՝ իբրև հավաքական մեկ ամբողջություն, **քաղաքական-քաղաքացիական միավոր**, պետության (ի մասնավորի Ռուսական կայսրության իշխանությունների) հետ հարաբերվելու, ազգային շահերը ներկայացնելու, պաշտպանելու, առաջ մղելու և ժողովրդի ճակատագրի տնօրինումը **պատահական** ուժերի հանձնելու վտանգներից խուսափելու համար:

²⁰ Մշակ 1914, № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 195:

²¹ Մշակ 1914 № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 195:

²² Մշակ 1914, № 220, նաև՝ Տերյան Վահան 1925, 197:

Տերյանը նաև կանխատեսում է համահայկական կառավարման մարմնի չգոյության անխուսափելի աղետալի հետևանքները՝ տարերային գործողություններով ազգային ներուժը, սակավ ուժերն ու ռեսուրսները՝ մանավանդ մարդկային, փոշիացնելը, ավելին՝ «հասարակ ժողովրդի» հերթական զոհաբերությունը ոչ թե պարզապես իմաստագրկելը, այլ ազգային կործանման երաշխիք դարձնելը: Կանխատեսումը բխում էր ենթատեքստի՝ «Ազգային հարցում մարդկային ռեսուրսը ամենահիմնարարն է, անփոխարինելի, և նրա կորուստն անդառնալի, անվերականգնելի, առանց նրա ամեն ինչ անիմաստ է, անհնար» դրույթից: Թե որքան նաև քաղաքական առումով վճռորոշ եղավ ժողովրդագրական գործոնը հայության համար այդ և հետագա պատմական ոլորաններում և է այսօր էլ, ապացույցների կարիք չունի:

Միով բանիվ, համահայկական կազմակերպությունը պիտի դառնար ազգային շահերը, նպատակն ու խնդիրները ձևակերպող, դրանց հասնելու ուղիները նախանշող, ազգային ռազմավարություն և մարտավարություն, ներքին և արտաքին քաղաքականություն մշակող և իրականացնող մարմին, ըստ էության պետության նախատիպ: Եվ ուրեմն, նախ և առաջ ազգային մտքի կենտրոն:

Իսկ որքանո՞վ էր դա իրատեսական: Տերյանը թերահավատ էր, հրաշքի համագոր էր համարում պատասխանատուների համարժեք գործելու հավանականությունը՝ հիմք ընդունելով դրան չնպաստող օբյեկտիվ խոչընդոտները հաղթահարելու սուբյեկտիվ գործոնի ցանկության բացակայությունը:

Մեկ տարի անց տպագրված իր քաղաքական թերևս ամենատուր՝ «Ինքնակոչ փրկիչները»²³ հոդվածում, վկա վատթար կանխատեսումների իրականացման, առավել մեծ համոզմունքով

²³ 1915 թ. հոկտեմբերի 15 «Մշակ»-ի № 227-ում տպագրվածը հոդվածի առաջին մասն է: Շարունակությունը չի տպագրվում: Փոխարենը հոկտեմբերի 21-ի № 232-ում հրապարակվում է խմբագրության հետևյալ ծանուցումը. «Պետրոգրադ, Վ. Տ.-ին. - «Մշակ»-ի № 227-ում լույս տեսած Ձեր հոդվածի («Ինքնակոչ փրկիչներ») հետագա մասերը չկարողացանք լույս ընծայել մեզնից անկախ պատճառով»:

կրկնում է հետագա ազգային անդառնալի աղետներից խուսափելու հնարավորություն ընձեռող միակ գործիքը՝ **«համազգային ընդհանուր ընտրված մարմին»** ստեղծելու որոշման ճակատագրականության հիմնավորումները և աններելի, ազգակործան համարում այն ուժերի վարքը, որոնց պատճառով **«չկայացավ այն համազգային կազմակերպությունը**, որին ձգտում էր հայության **անկեղծ և գիտակից** մասը»²⁴:

Մինչ այդ՝ «Մեր պարտքը» հոդվածից մոտ երեք ամիս անց՝ 1914 դեկտեմբերի 26, 27, 28, 30-ի համարներում (№№ 293-296) տպագրված «Հոգևոր Հայաստան» հոդվածում Տերյանը փորձում է պատասխանել այն հարցին, թե ինչու նույնիսկ օրեցօր ծանրացող ճակատագրական մարտահրավերները չեն ստիպում պատասխանատուներին ազգային օրակարգ, գործողությունների ծրագիր մշակել: Առանձին-առանձին վերլուծելով հայ մտավորականության, հայ հասարակական-քաղաքական ուժերի, հոսանքների գաղափարաբանությունն ու վարքը, միտքն ու գործը, Հայաստանի ապագայի նրանց տեսլականները՝ Տերյանն արձանագրում է արմատական տարբերություններ՝ պայմանավորված դրանցում հենց «Հայաստան» հիմնարար հասկացության անհամաչափությամբ: Հանգամանք, որն արդեն իսկ գրեթե բացառում էր մեկ օրակարգի ու ծրագրի շուրջ միավորվելը: Միաժամանակ հավասարազոր աղետալի իրողություն է համարվում գերիշխող քաղաքական ուժի՝ դարձյալ անվանապես չհիշատակված ՀՅԴ-ի հոչակած ազգային նպատակը: Ինչու՞ աղետալի: Որովհետև, ըստ Տերյանի, հոգևոր բաղադրիչից զուրկ, ազգային ինքնությունն արհամարհող այդ նպատակին ուղղված գործողությունները կարող էին հանգեցնել երկու հնարավոր հետևանքի՝ հոչակված նպատակին ամեննին չճառայող նախ և առաջ մարդկային չարդարացված ահռելի կորուստների կամ նյութա-

Հեղինակի արխիվում պահպանվել են հոդվածի անտիպ հատվածներ (տե՛ս **ԳԱԹ, Վ. Տերյանի ֆ.**, № 95, 97):

²⁴ «Մշակ» 1915, № 227, նաև՝ **Տերյան Վահան 1925**, 260:

կանանալիք ապագայի հոգևոր-բարոյական անդառնալի փլուզման: «Մենք չէինք կամենա, որ մեր ժողովուրդը ոտնատակ գնար այս շփոթ օրերում, որ նա **գոհ լիներ սխալ գաղափարախոսություն, սխալ ըմբռնված ազգային իդեալի** և վերջը հուսահատության ու հիասթափության գիրկն ընկներ»²⁵ (ընդգծ.՝ Մ. Ս.),- գլխավոր մտահոգությամբ էլ անողոք քննադատում և անվերապահորեն մերժում է իր կողմից «Նյութական Հայաստան» անվանված ազգային իդեալը-նպատակը և որպես այդպիսին առաջադրում «Հոգևոր Հայաստան»-ը, որն, ինչպես արդեն նշվել է, բխում էր իր նույնանուն պատմափիլիսոփայական հայեցակարգից²⁶:

Հայաստանի պատմական հեռանկարի և ազգային ռազմավարության ուղիղ կապի մասին

Արդ, որո՞նք են **հայոց** ազգային ապագայի, **Հայաստանի** (ոչ առանձին թուրքահայության կամ ռուսահայության, և ոչ առանձին Թուրքահայաստանի կամ Ռուսահայաստանի) պատմական հեռանկարի վերաբերյալ Տերյանի առաջադրած առանցքային գաղափարները:

Առաջինը և ամենակարևորը՝ Հայաստան-հայության ճակատագրի **պատասխանատուն** հայությունն է: Նա ինքր պետք է կառուցի իր ապագան հավաքական նպատակաուղղված, համակարգված ամենօրյա աշխատանքով ու ջանքով.՝ **առանց հրաշքների ակնկալիքի և առանց ապավինելու միայն արտաքին հանգամանքներին:**

Բայց կառուցելու համար պետք է ունենալ նախ հստակ, ամբողջական և համակողմանի պատկերացումը, տեսլականը, ապա ստեղծել հնարավորինս ճշգրիտ նախագիծը, հաշվարկել պահանջվող ռեսուրսները, հնարավոր արտաքին ու ներքին բոլոր ռիսկերը, հասկանալ ելակետից վերջնակետ կամ նպատակակետ տանող ճանապարհի բոլոր կարևոր ու անհրաժեշտ քայ-

²⁵ Մշակ 1914, № 295, նաև՝ Տերյան Վահան 1975, 112:

²⁶ Մանրամասն տե՛ս Սարգսյան Մ. 2001, 1-86, Սարգսյան Մ. 2004, № 3, 77-98:

լերը, գնահատել իրագործելիությունը, կառուցելու իրատեսականությունը և նոր միայն ձեռնամուխ լինել իրագործմանը: Եվ քանի որ, ինչպես իրավացիորեն նշում է Տերյանը, Հայաստանը որպես նյութական և հոգևոր ամբողջություն, չափազանց բարդ և բազմաբաղադրիչ **համակարգ է**, ուրեմն միայն մի բաղադրիչը՝ **Նյութական Հայաստանը**, պետական, վարչական կամ տարածքային միավորը, բավարար չէ համակարգն ունենալու-կառուցելու համար: Նույնքան և ավելի կարևոր է հոգևոր բաղադրիչը, առավել ճշգրիտ, առանցքը՝ ազգը՝ հայ էթնիկ ինքնությանը՝ գլխավորապես լեզվին ու մշակույթին իրենց պատկանելության, դրանց կենսական անհրաժեշտության **զգացումով ու գիտակցությամբ** «հավաքված» **միավորված մարդկանց հանրույթը՝ Հոգևոր Հայաստանը**: Ավելի կարևոր հետևյալ նկատառումով՝ առաջինը՝ անգամ անկախ պետությունը իր սահմաններով և պետական հաստատություններով չի կարող ինքնին երկրորդի գոյության երաշխիքը լինել, և երկրորդ՝ առանց հոգևոր բաղադրիչի՝ առանցքի, **համակարգը** դատապարտված է անդառնալիորեն փլուզվելու:

Սակայն խնդիրն այն է, որ հոգևոր բաղադրիչը կամ առանցքը ևս մեկընդմիջ տրվածք չէ, և նրա լինելու-հարատևելու անբեկանելի պայմանն անդադար արարումն է, հարափոփոխ և հարահու ժամանակի պահանջներին համապատասխան նորացումը, ինքնության համապագօրյա հաստատումը:

Տերյանի իրավացիությունը հաստատվում է մարդկության պատմությամբ, որը, ինչպես նրանից առաջ, այնպես էլ նրանից հետո, գերազանցապես էթնիկ և վարչական միավորների ծննդից մինչև մահ ձգվող անվերջ փոխակերպումների պատմություն է:

Իսկ արարողը, ուրեմն և համակարգի կարևորագույն բջիջը, կենդանի և կենսունակ պահողը մարդն է՝ նյութական-հոգևորի միասնությամբ մեկ այլ համակարգ:

Երկու համակարգերը կառավարողը ևս մարդն է, ավելի ստույգ՝ մարդկանց որոշակի խումբ: Կառավարումը կարող է

կտրուկ փոխել ազգի ճակատագիրը, կարող է փրկել, կարող է կործանել: Հանգրվանը կախված է **նպատակի** և դրան հասնելու ուղիների ընտրությունից, այսինքն՝ **ռազմավարությունից**: Իսկ կառավարման շարժիչ ուժը և ազգի միության կենտրոնը պիտի լինի հավաքականության **միտք-զգացմունք-կամք համադրությունը**, որը մարմնավորողը տվյալ պատմական պահին կարող է լինել **մտավորականությունը**:

Տերյանը վստահ էր, որ տվյալ պահին հայությանն առաջնորդող «դեպի Հայաստան», «Հայաստանը պետք է ազատվի» **«Ինչպես էլ լինի, ինչ գնով էլ լինի, ինչ հետևանք էլ ունենա»** (ընդգծ. Մ. Ս.)²⁷ անդրդվելի պնդումները, հիմնված չլինելով որևէ ռազմավարության վրա, կործանելու են հայոց ճակատագիրը՝ ազգային երազանքը վերածելով ազգային մահվան դատավճռի:

Տերյանի հրապարակախոսության գլխավոր նպատակն էր փորձել կանխել վերոնշյալ աղետալի ընթացքը:

«Մշակ»-ում հրատարակված նրա մյուս հրապարակումները ևս («Արջի ծառայություն», «Ակակի Օերեթելին Մոսկվայում», «Պատասխան Մոսկվայի Հայ Ուսանողական Բյուրոյին», «Մի բացատրություն») և թղթակցությունները («Նամակներ հյուսիսից», «Ռուսաստան և Կովկաս», «Պետրոգրադի Հայ Գեղարվեստական ընկերության մեջ»), թեև գրված են տարբեր առիթներով, տարբեր խնդիրների առնչությամբ, բայց բխում են ազգային նպատակի, ազգային ռազմավարության նույն հայեցակարգից: Բացահայտ ու ոչ բացահայտ ուղերձներն էլ մեծապես առնչվում են հայության քաղաքացիական և քաղաքական ինքնակազմակերպմանն ու ինքնակառավարմանը, Ռուսական կայսրության իշխանության, քաղաքական ընտրանու, հասարակության, հպատակ ազգերի հետ հայության երկկողմ ու բազմակողմ հարաբերություններին, դրանց բարդ հանգույցներում կողմնորոշվելուն ու դիրքորոշվելուն: Եվ կարող են ամփոփվել հետևյալ կերպ՝ կայսերական պետական, քաղաքական, հասարակական համակարգերում ազգային ինքնությունը պահպանել, ազգային

²⁷ Մշակ 1914, № 293, նաև՝ Տերյան Վահան 1975, 104:

հարցեր լուծել, առավել ևս աշխարհի քաղաքական քարտեզում սեփական ներկայություն ապահովել հնարավոր է միայն ազգային ինքնակառավարվող համակարգերով, ենթահամակարգերով իրականացվող ազգային կարճաժամկետ և երկարաժամկետ ծրագրերով ու ռազմավարությամբ²⁸:

Եզրակացություն

Ավելի քան մեկ դար առաջ «Մշակ»-ի էջերում հրապարակված ըստ էության ազգ, ազգային պետություն կերտելու և պահելու Տերյանի հայեցակարգային գաղափարները խիստ արդիական են: Եվ հատկապես հայության **հերթական՝ արդեն հայոց պետության** աղետալի կորուստների ճակատագրական հանգրվանում, 20-21-րդ դարերում Հայաստան պետականության ավելի քան մեկդարյա փոթորկուն պատմության դասերով վերընթերցելու-վերաարժևորելու կարիք ունեն: Մանավանդ որ Տերյանի հրապարակախոսության առանցքային հիմնախնդիրը՝ հայոց ազգային ապագան կամ Հայաստանի պատմական հեռանկարը կրկին ազգային օրակարգի գլխավոր հարցն է:

Տերյանը գրեթե բանաձևում է հարցի լուծման ուղղակի կախվածությունը նախ և առաջ հայ հասարակական, քաղաքական մտքից ու մտածողությունից, դրանք ձևավորողների և կառավարողների՝ ազգային ռազմավարություն ձևակերպելու-ընտրելու և իրականացնելու կարողությունից, կամքից ու պատասխանատվությունից: Իսկ հիմնախնդրի ազգաշահ լուծման միակ ճշմարիտ ճանապարհը համարում է հայ ազգ, ուրեմն և հայ մշակույթ, հայ ինքնություն հիմքով ու հարատևման գրավականներով ժողովրդավարական Հայաստանի կերտումը:

²⁸ Նշված հրապարակումների հանգամանալի քննությունը՝ այլ հոդվածով:

ՕՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ),
Վ. Տերյանի ֆ., № 95, 97:

Էմին-Տերյան Գ. 2014, Վահան Տերյան. Անտիպ և անհայտ էջեր»
գիրքը, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, Երևան, 2014, 740 էջ:

Հորիզոն 1914, հասարակական, գրական, քաղաքական օրաթերթ,
№23, Թիֆլիս:

Մշակ 1914, №№ № 22, 220, 229, 230, 293-296, քաղաքական և գրա-
կան լրագիր, Թիֆլիս:

Մշակ 1915, №№ 3, 10, 35, 37, 40, 42, 57, 70, 227:

Մշակ 1916, № 40:

Սարգսյան Մ. 2001, Վահան Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» պատ-
մափիլիսոփայական հայեցակարգը և «Երկիր Նաիրի» բանաստեղծա-
կան շարքը, թեկն. ատենախոսություն, 184 էջ:

Սարգսյան Մ. 2004, Վահան Տերյանի «Հոգևոր Հայաստան» պատ-
մափիլիսոփայական հայեցակարգը, Պատմա-բանասիրական հան-
դես, № 3, էջ 77-98:

Սարիսյան Ս.1998, Ազգային գաղափարաբանություն, «Զանգակ»
հրատարակչություն, Երևան, 318 էջ:

Տերյան Վահան 1924, Յերկերի ժողովածու, հ. I, № 75 Պետական
հրատարակչություն, Կ. Պոլիս, 122 էջ:

Տերյան Վահան 1925, Յերկերի ժողովածու, հ. IV, № 75 Պետական
հրատարակչություն, Յերևան, 423 էջ:

Տերյան Վահան1975, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 3, «Սո-
վետական գրող» հրատ., Երևան, 416 էջ:

Տերյան Վահան1979, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, հ. 4, «Սո-
վետական գրող» հրատ., Երևան, 464 էջ:

Терьян Ваан 1985, Критика и публицистика, издательство
"Советакан грох", Ереван, 190 стр.

VAHAN TERYAN'S PUBLICISM IN "MSHAK" SARGSYAN M.

Summary

Keywords: "Spiritual Armenia", national strategy, national agenda, socio-political thought, historical-philosophical concept, democracy, self-government.

The already recognized poet and public figure Vahan Teryan acted as a publicist in "Mshak" in the fateful period of world and Armenian history, 1914-1916, publishing several articles and correspondence. Their key topic is the problems of the Armenian national future, the historical perspective of Armenia, which, more than a century later, are again on the national agenda. Therefore, Teryan's conceptual ideas for their solution, which essentially relate to the construction and preservation of a national state, are extremely relevant.

ПУБЛИЦИСТИКА ВААНА ТЕРЬЯНА В "МШАКЕ" САРКИСЯН М.

Резюме

Ключевые слова: "Духовная Армения", национальная стратегия, национальная повестка, общественно-политическая мысль, историко-философская концепция, демократия, самоуправление.

Уже признанный поэт и общественный деятель Ваан Терян выступил публицистом в "Мшаке" в судьбоносный период мировой и армянской истории - 1914-1916 гг., опубликовав несколько статей и корреспонденций. Их ключевой темой являются проблемы армянского национального будущего, исторической перспективы Армении, которые спустя более чем столетие вновь стоят на национальной повестке дня. Поэтому крайне актуальны концептуальные идеи Терьяна по их решению, которые по существу относятся к построению и сохранению национального государства.

ԱՆՆԱ ԱՄԱՏՐՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն,
արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր*

**ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԿԱՐԱ-ՄՈՒՐՁԱՆ՝ «ՄՇԱԿԻ»
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԹՂԹԱԿԻՑ՝**

Բանալի բառեր՝ «Մշակ» թերթ, Թիֆլիս, Քրիստափոր Կարա-Մուր-
զա, երաժշտական քննադատություն, «Օպերային ներկայացումներ»,
երաժշտական-քննադատական հոդվածներ, գրախոսական:

Ներածություն

Հայ երաժշտության դասական, խմբավար, կոմպոզիտոր և
երաժշտական-հասարակական գործիչ, երաժշտական քննա-
դատ Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի (1853-1902) երաժշտական
բազմաբնույթ ու բազմաբնեռ գործունեության կարևոր մասն է
երաժշտական քննադատությունը: Կանգնած լինելով հայ երգի
բազմաձայն մշակման ու տարածման գործի ակունքներում՝ նա
իր բազմաթիվ հոդվածներում բարձրացնում է արդի երաժշտա-
կան խնդիրներ, ուսումնասիրում ժողովրդական և դասական
երաժշտության մեջ նկատվող միտումները, լուսաբանում
երաժշտական կյանքի կարևոր իրադարձությունները:

Կյանքի վերջին տարիներն անցկացնելով Թիֆլիսում, Ք. Կա-
րա-Մուրզան, թղթակցում է «Մշակին» և վարում «Օպերային
ներկայացումներ» էջը՝ անդրադառնալով թիֆլիսյան օպերային
վերջին բեմադրություններին, արտիստների ելույթներին, գնա-

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի
ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6E077 ծածկագրով գիտական թեմայի
շրջանակներում:

հատելով արժեքավոր կողմերն ու մատնանշելով թերություններն ու բացթողումները:

Բացի դրանից՝ «Մշակի» էջերում (1892-1902) Կարա-Մուրզան անդրադարձել է նաև Թիֆլիսում (և ոչ միայն) տեղի ունեցած տարաբնույթ համերգներին, գրական-երաժշտական և սիմֆոնիկ ցերեկույթներին ու երեկույթներին, ժամանակակից երաժիշտների գործունեությանը՝ իր երաժշտական-քննադատական հոդվածներում և երաժշտագիտական գրախոսականներում ներկայացրել թիֆլիսյան երաժշտական կյանքի զարկերակը:

Իր հոդվածներում Կարա-Մուրզան շոշափել է նաև ժամանակի երաժշտական-գեղագիտական հարցերը:

Նյութի հիմնական շարադրանք

Կարա-Մուրզայի անդրանիկ հոդվածը լույս տեսավ թիֆլիսյան «Մուրճի» 1889թ. հունվարյան 1-ին համարում:

Երկու տարի անց՝ «Մշակի» 1891 թվականի հոկտեմբերի 19-ի համարում տպագրվում է Կարա-Մուրզայի «Նամակ խմբագրին» վերտառությամբ հոդվածը, որտեղ կոմպոզիտորը, հրավիրված լինելով Ռուսաստանի և արտասահմանի զանազան հայկական քաղաքներում հայկական երեկույթներ տալու՝ մամուլի միջոցով դիմում է ձեռնհաս անձանց, որ օգնեն իրեն՝ խմբի կազմը նոր երգիչներով համալրելու և ծրագիրը ժողովրդական նոր երգերով լրացնելու համար: Ի դեպ, այս հաղորդագրությունը տպագրվել է նաև թիֆլիսյան «Տարազի» 1891թ. հոկտեմբերի 20-ի համարում:

«Մշակում» 1892 թվականի Կարա-Մուրզայի հրապարակումները նվիրված էին Վիեննայի միջազգային երաժշտական-թատերական ցուցահանդեսին և նրանում հայ երաժիշտների մասնակցությանը²⁹:

²⁹ Տե՛ս «Մշակ» 1892, № 42, 1-2: Նամակ խմբագրության, «Մշակ» 1892, № 46, 3: Վիեննայի միջազգային երաժշտական-թատերական ցուցահանդեսը, «Մշակ» 1892, № 47, 2: Նամակ խմբագրին, «Մշակ» 1892, № 64, 3: Նամակ խմբագրին, «Մշակ» 1892, № 73, 3:

Հայտնի է, թե Կարա-Մուրզան ինչ ջանքեր է գործադրել հայոց Պատարագը քառաձայնելու և եկեղեցիներում շրջանառության մեջ դնելու ուղղությամբ:

Ինչպես հայտնի է, Կարա-Մուրզան տարիներ շարունակ պայքարում էր, որ բազմաձայնությունը մուտք գործի հայ եկեղեցի: Ու թեև նա արդեն ստեղծել էր Պատարագի բազմաձայն մշակումներ, սակայն այն եկեղեցում կատարելու թույլտվություն չէր ստանում³⁰: Հոգևորականները նրան պատասխանում էին «Աստված մեկ է, երգեցողությունն էլ պետք է միաձայն լինի» առարկությամբ:

Մակար Եկմալյանի «Պատարագի» լույս տեսնելուց հետո Կարա-Մուրզան հրաժարվում է իր բազմաձայնած Պատարագից և ձեռնամուխ լինում Մ. Եկմալյանի Պատարագի կատարմանը, որը շրջանառության մեջ մտավ շնորհիվ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանի:

1895 թ. հունիսի 7-ի Հայրապետական կոնդակով կաթողիկոսը թույլատրեց Մ. Եկմալյանի «Պատարագի» տպագրությունը և կատարումը բոլոր հայկական եկեղեցիներում. «Ուստի այսու կոնդակով թոյլ տամք քեզ պսակել զաշխատութիւն քո առ ի կիրարկանել յեկեղեցիս մեր, եւ միանգամայն յորդոր կարդամք առ ձեռնհաս եւ ջերմեռանդ ազգայինս, զի բարերար ձեռնտուութեամբ օժանդակ լինիցին քեզ, որով կարող լինիցիս գերկասիրութիւնդ ի լոյս ածել յօգուտ եւ ի պայծառութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»³¹: Ավելին՝ Մկրտիչ Խրիմյանի՝ 1898 թ. դեկտեմբերի 14-ի «Մ. Եկմալյանի պատարագի երգեցողությունը սովորելու համար թեմերից ներկայացուցիչներ ուղարկելու մասին» կոնդակով «հանձնարարվում էր եկեղեցական թեմերին՝ տեղերում կարող ուժեր ընտրել և Թիֆլիս ուղարկել Մ. Եկմալյանին աշակերտելու, նրա ձեռքի տակ խմբավարական արվեստում վարժվելու, Մ. Պատարա-

³⁰ Տե՛ս **Խուդաբաշյան**. 2005, 304–305:

³¹ Մակար Եկմալյան 2006, 18:

գի կանոնավոր երգեցողության կատարման մեջ հմտանալու նպատակով»³²:

Կարա-Մուրզան առաջիններից էր, ով, ծանոթանալով Եկմալյանի Պատարագի պարտիտուրին, իր «շնորհավորանքն ուղղեց գործընկերոջը, նշելով Պատարագի գեղարվեստական բացառիկ արժանիքները»³³:

«Մշակի» 1897-ի նոյեմբերի 15-ի համարում «Նամակ խմբագրության» բաժնում տպագրվում է Կարա-Մուրզայի գրախոսականը՝ 1897-ին լույս տեսած՝ Մ. Եկմալյանի «Երգեցողութիւնք սրբոյ պատարագի» աշխատության վերաբերյալ³⁴, որտեղ նա մասնավորապես գրում է. «Մամուլի տակից դուրս եկաւ Մ. Եկմալեանի «Երգեցողութիւնք սրբոյ պատարագի» ահագին աշխատութիւնը: Քիչինեվի հայոց եկեղեցին շտապեց բերել տալ և ինձ յանձնել այդ պատարագը ուսումնասիրելու և խմբին սովորեցնելու համար: Նօտաները տպված են Լէյպցիգում, իսկ բառերը՝ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան տպարանում...

Թողնելով մի այլ ժամանակի մանրամասն խօսելը, այսքանը կասեմ, որ Մ. Եկմալեանի այդ «Երգեցողութիւնքը» թէ հիանալի և թէ զարմանալի գրուածք է: Ձայների միութեան մեջ՝ հիանալի ներդաշնակութիւն է լսվում ամեն տեղ և զարմանալի գեղարուեստական հմտութեամբ է գրուած ամեն բան, թէկուզ լինեն և ոչ եւրօպական, որը շատ դժուար է: Մի և նոյն ժամանակ պահված է եղանակների ճշդութիւնը: Ինչպէս երևում է՝ պ. Եկմալեան օժտված է բացի գիտութիւնից և մի առանձին տոկունութեամբ, առանց որի, կարելի է ասել, անհնարին է այդպիսի մի մեծ աշխատութիւն լոյս ընծայելը այդքան ճշդութեամբ: Սա կարելի է համարել պ. Եկմալեանի գլուխգործոցը, որով նա լրացրեց եկեղեցական երգեցողութեան այն պակասութիւնը, որը գնալով աւելի և աւելի զգալի էր լինում մեզանում:

Ցանկալի կը լինէր, որ, ինչքան կարելի է, աշխատէին ամեն

³² Տե՛ս նույն տեղում, 72:

³³ Նույն տեղում, 223:

³⁴ Տե՛ս Նամակ խմբագրութեան, «Մշակ» 1897, № 134, 4:

տեղ էլ այդ «պատարագի երգեցողութիւնքը» գործադրել: Այստեղի խումբը վերջացրեց իր պարապմունքը և արդէն երգում է եկեղեցում քառաձայն խառն խմբի համար գրված պատարագը 43 հոգով միասին, ուսուցիչ Ստ. Յովհաննիսեանի ղեկավարութեամբ»³⁵:

Կարա-Մուրզան ըստ արժանվոյն գնահատեց Եկմայանի Պատարագը և դա այն դեպքում, որ Կոմիտասն այդ ստեղծագործության մասին թէն գրեց. «Յարգելի երաժիշտ Պ. Մակար Եկմայեանը մեր երգեցողութեան ամայի անդաստանի մէջ ներդաշնակութեան անդրանիկ բուրաստանը տնկեց: Սրտանց ուրախ ենք, որ Հայերս այժմ կարող ենք պարծել, թէ մենք էլ յետ չենք մնացել վսեմ գեղարուեստի ու կատարելագոյն երաժշտութեան զարգացումից»³⁶: Միաժամանակ, նա սուր քննադատության ենթարկեց այդ գործը՝ առաջացնելով իր ուսուցչի վրդովմունքն ու զայրույթը³⁷:

Շարունակելով «Մշակի» էջերում Կարա-Մուրզայի եկմայանական թեման, նշենք, որ 1899 թ. հոկտեմբերի 21-ի համարում նա անդրադառնում է «Մշակի» 1899 թ. օգոստոսի 31-ի համարում գետեղված՝ Մ. Եկմայանի՝ հայ խմբավարներ պատրաստելու մասին նամակին, որտեղ խնդրում է «այն անձանց, որոնցից կախված է երգեցողութեան գործը եկեղեցիներում, խնդրելով, որ չը յանձնեն այս պատասխանատու և նուիրական գործը այդպիսի անպատրաստ «խմբապետներին» (խմբավարներին – Ա. Ա.), այլ զգուշութեան համար ամեն ցանկութիւն յայտնողից պահանջեն կամ իմ կողմից տուած վկայական, կամ բարձրագոյն և միջնակարգ երաժշտական դպրոցի: Այս կերպով վերոյիշեալ չարիքի առաջը կառնվի և եկեղեցիներում կը մտնէ հետզհետէ կանօնաւոր ներդաշնակուած երգեցողութիւնը, որ մեր ամենիս միակ ցանկութիւնն է»³⁸:

³⁵ Լույն տեղում:

³⁶ Կոմիտաս Վարդապետ. Երգեցողութիւնք Ս. Պատարագի, «Արարատ» 1898, 117:

³⁷ Տե՛ս Երաժշ. Մ. Եկմայեան, «Արարատի» խմբագրութեան, «Արարատ» 1898, 324:

³⁸ Եկմայեան Մ., Լամակ Խմբագրութեան, «Մշակ» 1899, № 159, 2:

«Մշակի» 1899թ. նույն համարում «Նամակ խմբագրութեան» բաժնում տպագրվում է Կարա-Մուրզայի հոկտեմբերի 20-ի արձագանքը. «Կարդալով «Մշակում» պ. Եկմալեանի նամակը՝ չեմ կարող չը յայտնել իմ համակրութիւնը դէպի այն միտքը, որ տգէտ կամ թերուս խմբապետներին չը պէտք է քառաձայն երգեցողութեան գործ յանձնել: Բայց դրա հետ միասին չեմ կարող թագցնել և իմ զարմանքը, որ ոչ մի պատրաստութիւն չէ տեսնվում հմուտ խմբապետներ դուրս բերելու համար», - գրում է նա:

«Մշակի» 1899թ. նոյեմբերի 4-ի համարում «Նամակ խմբագրութեան» բաժնում տպագրվում է Կարա-Մուրզայի բացատրությունը՝ «Մշակի» 1899թ. հոկտեմբերի 21-ի համարում զետեղված հայ խմբավարներ պատրաստելու վերաբերյալ իր նամակի առթիվ:

««Մշակի» 196 համարում իմ գրած նամակի «խմբապետներ չունենք» խօսքը թիրիմացութիւն է առաջացրել:

Բացի նրանից, որ ես խմբապետներին բաժանել էի երկու տեսակի. մին՝ մասնագէտ երաժիշտ-խմբապետ, միւսը՝ յատուկ՝ եկեղեցիների համար խմբապետ, ստիպված եմ այս վերջինն էլ երկու տեսակի բաժանել. այն է՝ խմբապետ-պատրաստի խումբ կառավարող, և խմբապետ-խումբ կազմող և սովորեցնող ու կառավարող: Ընթերցողը, ի հարկէ, հասկացած կը լինի իմ գրվածքից, որ խօսքս խումբ կազմող, սովորեցնող, պատրաստող խմբապետների մասին է, որոնց մենք չունենք, և բոլորովին չէ վերաբերում պատրաստի խումբ կառավարող խմբապետներին, որոնց պէտք է անուանել խումբ կառավարողներ»³⁹:

Կարա-Մուրզան անդրադարձել է հայ երգչուհի (մեցցո-սոպրանո), դաշնակահարուհի, երաժշտագետ և մանկավարժ Մարգարիտ Բաբայանի (1874-1968) թիֆլիսյան մենահամերգներին ևս:

Մինչ 1904թ. Փարիզ տեղափոխվելը՝ 1901թ. նոյեմբերի 18-ին Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում տեղի է ունենում Թիֆլիսի Կայսերական երաժշտական ուսումնարանի երգեցողության

³⁹ Նամակ խմբագրութեան, «Մշակ» 1899, № 205, 2:

դասատու Մարգարիտ Բաբայանի համերգը՝ մասնակցությամբ «բարիտոն Է.Գ. Բրոդջիի, ջութակահար Գ.Գ. Ակիմովի եւ պիանիստ Ֆ.Կ. Քեսների», որին արձագանքում է Կարա-Մուրզան՝ «Մշակի» 1901թ. նոյեմբերի 20-ի համարում տպագրված «Կօնցերտ» վերտառությամբ հոդվածում:

«Մ. Ա. Բաբայեան իր երաժշտական կրթութիւնը սկսել է Թիֆլիսում եւ շարունակել է արտասահման Պարիզում-երգեցողութիւն եւ Դրեզդենում-նուագել դաշնամուրի վրա: Նրա ձայնը փոքր լիրիկական սօպրանո է, որի միջին ռեգիստրը աւելի մշակված է, քան թէ ներքեւի եւ վերեւի ռեգիստրները: Նրա երգելու ձեւը աւելի մեղմ է, քան ուժեղ, եւ մեղմ (p. pp.) աւելի է աջողվում, քան ուժեղ (f. ff): Ըստ երեւոյթին կօնցերտանտուիին ինքն էլ է իմանում այդ, որովհետս բոլոր ժամանակ երգում էր գրեթէ ոչ ուժեղ (mezzo-voce): Երգչուհու տեմպերամենտը խաղաղ է եւ ծրագիրը ոչ աղմկալից»⁴⁰:

Համերգի երկրորդ բաժնում երգչուհին Ակիմովի հետ կատարում է Շումանի օր. 121 տոնատը, որը «իբրեւ կատարումն լաւ անցաւ, բայց իբրեւ ընտրութիւն՝ միապաղաղ էր»⁴¹:

Երաժշտասեր հանրությունը դիմավորել է արտիստներին անվերջ ծափահարություններով: «Ի վերջոյ Մ. Ա. Բաբայեան հասարակութեան խնդրանօք երգեց «Արի, իմ սոխակ» եւ «Կռունկ» երգերը հայերէն: Երգչուհուն շատ լաւ ընդունեցին եւ յարգեցին երկու ծաղկեայ կողով եւ մի փունջ մատուցանելով»⁴²:

Իր հոդվածներում Կարա-Մուրզան անդրադարձել է Թիֆլիսում տեղի ունեցած սիմֆոնիկ համերգներին, որոնք կազմակերպում էր Ռուսական երաժշտական ընկերության Թիֆլիսի մասնաճյուղը:

1899 թ. հոկտեմբերի 1-ից Կարա-Մուրզան վարում է «Մշակի» «Օպերային ներկայացումներ» էջը, որտեղ ամփոփ ներկա-

⁴⁰ Կօնցերտ, «Մշակ» 1901, № 258, 2:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում:

յացնում է Թիֆլիսի Արքունական թատրոնի շաբաթական տեսությունը: Առաջին հոդվածը նվիրված էր Թատրոնի 1899/1900 թվականների թատերաշրջանի բացմանը, որի կապակցությամբ թատրոնի դիրեկցիան հրավիրել էր առանձին արտիստների Ռուսաստանից և Իտալիայից: Անդրադառնալով շաբաթվա ընթացքում ամեն օր ներկայացված յոթ՝ «Կյանք թագավորի համար», «Զրահարար», «Աիդա», «Տրավիատա», «Տրուբադուր», «Ռիգոլետտո» և «Եվգենի Օնեգին» օպերաներին, Կարա-Մուրզան արտիստներին տալիս է դիպուկ բնութագրեր: Հատկապես ուզում ենք առանձնացնել հայ առաջին օպերային երգչուհի, քնարակոլորատուր սոպրանո, «Վերդիի և Չայկովսկու սոխակ» Նադեժդա Պապայանի (1868-1906) մասին Կարա-Մուրզայի կարծիքը: «Օր. Պապայեան օժտված է օպերային արտիստուհու բոլոր լաւ յատկութիւններով: Նրա հագուազիւտ գեղեցիկ ձայնը ունի լայն դիապազոն, որի բոլոր նօտաները վերնից մինչև ներքև միատեսակ մաքուր են, թէ պայծառ և թէ տխուր բնաւորութեան դերերում: Ֆրագիթովկան հասած է վերին աստիճանի կատարելագործութեան. նիւանսները այնքան մտածված և նուրբ են, որ ամեն մի մօտիվ առանձին ներգործում է: Տեխնիկան – ամենակիրթ, երաժշտագիտութիւնը – անսահման, լսելիքը – անփոխարինելի և բաղխումների զգացմունքը զարգացած: Այս բոլորը պարզ երևում էին նրա կատարած Տրավիատա և Զիլդա դերերում»⁴³:

1900-ի մարտի 17-ին մեկնարկում են Ֆյոդոր Շալյապինի հյուրախաղերը: Այդ առիթով Կարա-Մուրզան մասնագիտական խոր վերլուծության է ենթարկում Ֆ. Շալյապինի արվեստի առանձնահատկությունները: «Մօսկվայի Կայսերական թատրոնի օպերային արտիստ առաջին բասսօ Շալեապինի առաջին գաստրոլն էր Մեֆիստֆելի դերը «Ֆաուստ» օպերայում: Ահաւասիկ մի արտաքոյ կարգի Մեֆիստֆել, որի նմանը մինչև օրս չէ տեսնված, այնպէս տարօրինակ, ինչպէս Ադամեանի

⁴³ Օպերային ներկայացումներ (Շաբաթական տեսություն), «Մշակ» 1899, № 182, 1-2:

Համալիրը: Շալեապին՝ իբրեւ դերակատար, հանճար է; Նա Մեֆիստոֆելից այնպիսի մի զօրեղ ոգի է ստեղծել, որ ամեն ինչ իրան է ենթարկում. բեմ, օրկեստր, խումբ, դերակատարներ, դահլիճ. այս բոլորը կարծես նրան հպատակվելու համար են, նա բարձրից լիովին տիրապետում է բոլորին, ամենքը երկրորդական են, նրա իւրաքանչիւր շարժումը սարսեցնում է տեսնողին: Ամբողջ ներկայացմանը անընդհատ երկու դեր է կատարում. մին խաբելով գրաւել իր զոհերին, միւսը հեզնաբար ծաղրել նրանց, եւ այդ ցնցում է երգով, ձայնի փոփոխութեամբ, խաղով և առանձին միմիկայով այնքան ազդու, որ միշտ երկիւղով են հետևում նրա ամեն մի շարժումնքին»⁴⁴, - գրում է Կարա-Մուրզան:

Եզրակացություն

1. «Մշակի» էջերում տպագրված իր բազմաթիվ երաժշտական-քննադատական հոդվածներով ու ռեցենզիաներով Ք.Կարա-Մուրզան մեծապես նպաստել է հայ երաժշտագիտության մեջ երաժշտական քննադատության սկզբնավորմանն ու զարգացմանը:

2. Կարա-Մուրզայի ռեցենզիաները մի կողմից՝ պարունակում են Թիֆլիսի երաժշտական կյանքի վերաբերյալ մեծ քանակությամբ փաստական տվյալներ, իսկ մյուս կողմից՝ դրանցում դրսևորվում է հեղինակի վերաբերմունքն այդ իրադարձությունների հանդեպ, բացահայտվում են նրա գեղագիտական հայացքները:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Եկմալեան Մ. Նամակ Խմբագրութեան, Թիֆլիս, օգոստոսի 29-ին, «Մշակ» 1899, Թիֆլիս, 31 օգոստոսի, № 159, էջ 2:

Երաժշ. Մ.Եկմալեան, «Արարատի» խմբագրութեան, «Արարատ» 1898, Թիւն, էջ 324:

Խուդաբաշյան Կ. 2005, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա (1853–1902),

⁴⁴ Օպերային ներկայացումներ, «Մշակ» 1900, № 59, 2:

Նշանավոր ճեմարանականներ, պր. Ա, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, էջ 301-304:

Կարա-Մուրզա, Օպերային ներկայացումները, «Մշակ» 1901, 6 փետրվարի, №27, Թիֆլիս:

Կոմիտաս Վարդապետ. ԵրգեցողությունքՍ. Պատարագի, «Արարատ» 1898, Թիֆլիս, էջ 117:

Կոնցերտ, «Մշակ» 1901, Թիֆլիս, 20 նոյեմբերի, № 258, էջ 2:

«Հորիզոն» 1911, Թիֆլիս, 9 հուլիսի:

Մակար Եկմալյան (վավերագրեր, նամակներ, հուշեր, հոդվածներ), 2003, Երևան, 240 էջ:

Նամակ խմբագրության, «Մշակ» 1892, Թիֆլիս, 25 ապրիլի, № 46, էջ 3:

Նամակ խմբագրին, «Մշակ» 1892, Թիֆլիս, 9 հունիսի, № 64, էջ 3:

Նամակ խմբագրին, «Մշակ» 1892, Թիֆլիս, 30 հունիսի, № 73, էջ 3:

Նամակ խմբագրութեան, «Մշակ» 1897, Թիֆլիս, 15 նոյեմբերի, № 134, էջ 4:

Նամակ խմբագրութեան, Թիֆլիս, հոկտեմբերի 20-ին, «Մշակ» 1899, Թիֆլիս, 21 հոկտեմբերի, № 196, էջ 3:

Նամակ խմբագրութեան, Թիֆլիս, նոյեմբերի 2-ին, «Մշակ» 1899, Թիֆլիս, 4 նոյեմբերի, № 205, էջ 2:

Վիեննայի միջազգային երաժշտական-թատերական ցուցահանդես, «Մշակ», 1892, Թիֆլիս, 16 ապրիլի, № 42, էջ 1-2:

Վիեննայի միջազգային երաժշտական-թատերական ցուցահանդեսը («Մշակի» №42-ում տպագրված հոդվածի շարունակությունը), «Մշակ» 1892, Թիֆլիս, 28 ապրիլի, № 47, էջ 2:

Օպերային ներկայացումներ (Շաբաթական տեսություն), «Մշակ» 1899, Թիֆլիս, 1 հոկտեմբերի, № 182, էջ 1-2:

Օպերային ներկայացումներ, «Մշակ» 1900, Թիֆլիս, 29 մարտի, № 59, էջ 2:

**KRISTAPOR KARA-MURZA – THE MUSIC JOURNALIST FOR
“MSHAK”
ASATRYAN A.**

Summary

Keywords: newspaper “Mshak”, Tiflis, Kristapor Kara-Murza, music criticism, “Opera Performances”, critical articles, review.

The classic of Armenian music, choirmaster, composer, musical and public figure and music critic Kristapor Kara-Murza (1853-1902) engaged in diverse and multifarious activities, of which music criticism made an important part. Standing at the very origins of polyphonic arrangement and popularization of the Armenian song, Kara-Murza raised in his articles the problems of contemporary music, examined the trends emerging in both folk and classical music, shed light on the conspicuous events in the world of music.

Kara-Murza lived his last years in Tiflis. In the local newspaper “Mshak” he kept a regular column “Opera Performances” (1892-1902), where he presented the new opera productions in Tiflis, discussed the performance of the artists, speaking highly about the best achievements and pointing out the weaknesses and omissions in the work in question.

He passed away in the prime of his life in Tiflis on March 27, 1902.

In his critical articles and music reviews on the pages of “Mshak”, Kara-Murza wrote about diverse types of music concerts, presentations of literary-musical compositions, matinee and evening performances of symphonic music, about the activities of contemporary musicians, thereby keeping his readers abreast of the music life in Tiflis and beyond.

1. With his numerous critical articles and reviews, printed on the pages of “Mshak”, Kara-Murza contributed substantially to the formation and advancement of music criticism in Armenian musicology.

2. Kara-Murza’s reviews contain a great number of facts and information about the music life in Tiflis, on the one hand, and, on

¹ The work was supported by the Science Committee of RA, in the frames of the research project № 21T-6E077.

the other, reveal the author's own attitude to the event or subject at issue, bespeak his aesthetic views, thereby shaping an image of a many-sided professional.

**ХРИСТОФОР КАРА-МУРЗА – МУЗЫКАЛЬНЫЙ ОБОЗРЕВАТЕЛЬ
«МШАКА»^{*}
АСАТРЯН А.**

Резюме

Ключевые слова: газета «Мшак», Тифлис, Христофор Кара-Мурза, музыкальная критика, «Оперные спектакли», музыкально-критические статьи, рецензия.

Важную часть разнообразной и многосторонней деятельности классика армянской музыки, хормейстера, композитора и музыкально-общественного деятеля, музыкального критика Христофора Кара-Мурзы (1853-1902) составляла музыкальная критика. Находясь у истоков многоголосной аранжировки и популяризации армянской песни, Кара-Мурза в своих многочисленных статьях поднимал проблемы современной музыки, обращался к тенденциям, обнаруживающимся в народной и классической музыке, освещал заметные события в музыкальной жизни.

Последние годы жизни Кара-Мурза провел в Тифлисе. В тифлисской газете «Мшак» он вел рубрику «Оперные спектакли». Касаясь новых представлений оперного театра, выступлений артистов, он положительно отзывался об успешных сторонах и отмечал недостатки и упущения конкретной постановки.

Кара-Мурза скончался в расцвете сил в Тифлисе 27 марта 1902 года.

В своих музыкально-критических статьях и музыкальных рецензиях на страницах «Мшака» (1892-1902) Кара-Мурза обращался к разножанровым музыкальным событиям, к литературно-музыкальным

^{*} Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке РА в рамках научного проекта № 21Т-6Е077.

представлениям, к дневным и вечерним симфоническим концертам, к деятельности современных музыкантов, держа таким образом читателей в курсе музыкальной жизни Тифлиса и не только.

1. Печатавшиеся на страницах «Мшака» многочисленные музыкально-критические статьи и рецензии Х. Кара-Мурзы в значительной мере способствовали формированию и развитию музыкальной критики в армянском музыковедении.

2. Рецензии Кара-Мурзы содержат большое количество фактов и информации о музыкальной жизни Тифлиса, с одной стороны, и выявляют отношение автора к обсуждаемому событию, обнаруживают его эстетические взгляды, с другой, давая тем самым возможность составить представление о нем, как о разностороннем музыканте-профессионале.

ԱՇԽԵՆ ԶՈՒԼՖԱԼԱԿՅԱՆ

ԿԳՄՄ նախարարության Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն

ԿՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ «ՄՇԱԿ» ԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ

*Բանալի բառեր*¹՝ հասարակություն, ազգային առաջընթաց, համամարդակային արժեքներ, քաղաքակրթություն, կրթական խնդիրներ, մայրենի լեզու, ընտանեկան դաստիարակություն:

«Մամուլի նպատակն է քննադատելով որևէ հիմնարկության կամ կազմակերպության, ցույց տալ «նորա պակասությունները և վերանորոգել նորան, ազատել նորան իր յարգը ստորացնող, նորա վրայ ստվեր գցող խոշոր պակասութեններից»¹: «Մշակի» հիմնադրման առաջին օրվանից առաջնորդվելով այս սկզբունքով՝ Գրիգոր Արծրունին թերթի առաջնորդող՝ մեծ մասամբ իր հեղինակած հոդվածներում անդրադարձել է հասարակության առաջընթացին միտված կազմակերպություններին, նրանց գործունեության խնդիրներին, փորձելով թերությունների բացահայտմանը զուգահեռ, օգնել դրանց կատարելագործմանը: Որպես լայնախոհ ու հեռատես հայ մտավորական՝ Գ.Արծրունին յուրաքանչյուր ազգի զարգացման կարևոր նախապայմաններից էր համարում կրթությունը, որը բարենպաստ պայմաններ կստեղծեր հասարակության ու տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտների առաջընթացի համար: Այդ պատճառով իր առաջնորդող հոդվածներում հաճախ էր անդրադառնում կրթական տարբեր խնդիրների՝ ուսումնարանների տեսակներին, մանկավարժների պատրաստվածությանն ու ուսուցման մեթոդներին, այդ բնագավառում մայրենի լեզվի դերին ու նշանակությանը:

¹ «Մշակ», 1875, № 9 (Ինչ պիտի լինի հոգևորականությունը):

«Կրթել մի ժողովուրդ՝ կնշանակի զարգացնել այդ ժողովրդի թե՛ հոգեկան, թե՛ ֆիզիկական բոլոր ուժերը, որպեսզի նա, վարելով մարդավայել կյանք, կարողանա որպես մարդ, իր բարձր կոչմանն արժանավորապես ծառայել»²: Նշելով հայերի ազգային առանձնահատկությունները՝ Գ. Արծրունին գրում է. «Եթե հայերին մի բան պակասում է, ապա դա ժամանակակից պահանջների համեմատ ուսումն է, գյուղական աշխատանքի ժամանակակից մեթոդների հետ ծանոթությունը»³: Դպրոցը, մանկավարժներին, գրական քննադատությունն ու պարբերական մամուլը համարում էր բոլոր առաջադեմ երկրներում կրթության ամենանշանավոր գործիքները: Բայց, ըստ նրա, հայկական միջավայրում նրանք տգիտության, անգործության պատճառով չեն կարողացել ըմբռնել իրենց հասարակական բարձր նշանակությունը: Հասարակականության անդամների սկզբնական զարգացման կանոնավոր ընթացքն սկսվում է տարրական դպրոցում, որի նպատակը պետք է լինի ոչ թե մարդու կյանքի որևէ ասպարեզ որոշելը, այլ մարդու միտքը զարգացնելը: Մանկավարժական ուսումնական սկզբունքը գտնում է, որ ամեն երեխա մտավոր և բարոյական դաստիարակության տարրական հմտություններն անպատճառ պետք է ստանա մայրենի լեզվի միջոցով: Արծրունին վկայակոչում է գերմանացի հայտնի բնաբան Կարլ Ֆոխտին, որը գտնում է, որ այս կամ այն ցեղի ֆիզիոլոգիական կազմվածքի և նույն ցեղի մայրենի լեզվի մեջ կա բնական, ֆիզիոլոգիական կապ: Նա գրում է. «Մարդս ավելի ընդունակ, մարդկային հասարակությանն ավելի օգտավետ անդամ կը լինի, եթե դաստիարակվի, կրթվի, բարոյական սկզբունքներ ընդունի մայրենի լեզվով, որովհետև մայրենի լեզուն նորա ուղեղին, նորա ֆիզիոլոգիական կազմվածքին ավելի հարմար է, ուրեմն ավելի նպաստող պիտի լինի մարդու մտավոր և բարոյական, կանոնավոր զարգացմանը: Ամեն ազգին անհրաժեշտ է գտնել իր տարրական

² «Մշակ», 1891, № 24 (Ժողովրդական կրթություն):

³ «Մշակ», 1891, № 16 (Ինչ է հայերի բնավորությունը):

ուսումը ավանդել իր նոր սերնդին մայրենի լեզվով⁴:

Հայոց լեզուն համեմատելով քրդերենի, ասորերենի և թուրքերենի հետ՝ Արծրունին գտնում է, որ միակ լեզուն, որ ընդունակ է քաղաքակրթված ու քաղաքակրթող լինելու, դա հայերենն է: «Որքան մեղավոր են ուրեմն այն հայերը թե՛ իրենց, թե՛ Փոքր Ասիայի խավարի մեջ ընկած այլ ազգությունների առաջ, որոնք ոչ միայն մոռանում են իրենց մայրենի լեզուն, բայց և արգելում են իրենց երեխաներին թե՛ ընտանիքում և թե՛ ուսումնարանների մեջ հայերեն սովորել: Այն ազգը, որ ունի հայերեն լեզվի պես հարուստ լեզու, իրավունք չունի արհամարհանքով վարվելու քաղաքակրթության տարածման այդ տեսակ գորեղ միջոցի հետ: Հայոց լեզուն ամբողջ մարդկության սեփականությունն է, որովհետև նորա միջոցով կը տարածվի եվրոպական լուսավորությունը Փոքր Ասիայի այլ ազգերի մեջ: Չը մոռանանք, որ հայերի կոչումն է ամբողջ Փոքր Ասիան քաղաքակրթել⁵:

«Իսկ եթե մենք մեր ազգային զարգացման մեջ ունենք մի անհարմարություն, որ չունեն ուրիշ ազգերը, այն է, որ մեզանում զարգացել են երկու, մեծ, միմյանցից քիչ շատ տարբեր աշխարհաբար լեզուներ՝ արևմտյան և արևելյան, Թուրքիայի և Ռուսաստանի հայոց լեզու - այդ մեր քաղաքական բաժանման դժբախտ հետևանքն է»⁶:

Նա նաև կրթության կարևոր գործիք էր համարում ընթերցանությունը: «Ընթերցանությունը պետք է սկսվի մարդու ամենաքնքույշ հասակից և վերջանա մահվան անկողնի մեջ, իսկ տարրական ուսումնարանում այն պետք է կազմի առարկաների պարագլուխը և արժանանա ուսուցչական ժողովի առանձին ուշադրությանը»⁷: Կարևորելով կրթակարգն ու մանկավարժներին՝ Գ. Արծրունին համոզված է. «Դպրոցը կյանքի նախապատրաստական դասատուն է, և ես պահանջում եմ, որ դպրոցը տա

⁴«Մշակ», 1873, № 5 (Նախագիծ տարրական ուսումնարանների համար):

⁵«Մշակ», 1876, № 38 (Հայոց լեզվի դերը Փոքր Ասիայում):

⁶«Մշակ», 1876, № 46 (Ունենք արդյոք մենք մի կենդանի լեզու):

⁷«Մշակ», 1872, № 36 (Մի անհրաժեշտ առարկա):

ուղիղ հայացքներ կյանքի մասին և լինի նույն կյանքը՝ փոքր դիրքով, շատ անգամ մանկավարժները փոխանակ կրթեն, ուղղություն տան, ուսումնասիրեն երեխայի բնույթը, հավասարակշռեն մտածմունքն ու երևակայությունը, հարմարեցնեն նրա ֆիզիկական ու մտավոր կազմվածքն ապագա կյանքին, նրանք ձևում են երեխային: Դպրոցը նախ և առաջ պիտի պատրաստի իր պարտքն ու իրավունքը ճանաչող, մարդկային, շիտակ մտածող և զարգացող էակ, քաղաքացի»⁸: Կարգապահությունն անհրաժեշտ է երեխայի բնավորության վրա ազդելու համար, անհրաժեշտ է հնազանդությունը, բայց որքան այն կարևոր է մանուկի համար, այնքան զգվելի է հասակ առած մարդու համար, երբ, կորցրած իր անհատականությունը, նա ապրել չի կարող առանց որևէ արտաքին ուժի հնազանդվելու: Չբացատրված հնազանդությունը մարդուն հասցնում է կամ անչափ կրավորականության կամ վերին աստիճանի տրամաբանական կարգապահության առջև խոնարհվելու անընդունակության: Դպրոցական կարգապահությունը, որքան էլ խիստ լինի, երեխայից հնազանդություն պահանջելիս, պետք է միշտ բացատրել, թե ինչ՞ ու է նրանից հնազանդություն պահանջվում: Անգիտակից, բթացնող հնազանդությունը պետք է փոխարինել գիտակցված, զարգացնող և բարոյականացնող հնազանդությամբ:

«Որքան էլ առաջադեմ լինի այս կամ այն երկրի կրթակարգը, չի կարելի այն ներառել մի այլ երկրում: Մանուկներին կյանքի համար նախապատրաստող դպրոցի մանկավարժական համակարգը պետք է աչքի առաջ ունենա, բացի երեխայի մեջ ընդհանուր, մարդկային, բարոյական, հատկությունների կանոնավոր զարգացնելուց, այլև կլիմայական և հասարակական առանձնահատկություններն ու տեղական պայմանները»⁹:

Կրթության մեջ կարևորելով ընտանիքի և երեխայի միջավայրի դերն ու ազդեցությունը՝ հողվածագիրը նկատում է, որ անբարոյական ու այլանդակ սովորություններով մանուկներին

⁸ «Մշակ», 1875, № 6 (Ինչ է դպրոցը):

⁹ «Մշակ», 1875, № 6 (Ինչ է դպրոցը):

դպրոց ուղարկելով կույր ծնողներն իրենց պարտքը կատարած են համարում և այնուհետև ամենայն բան ուսուցչից են պահանջում, ամենին չմտածելով, որ ուսուցչին ոչ թե մանուկ, այլ կրթելու և դաստիարակելու՝ բարոյապես արդեն այլանդակված արարած են հանձնել: Մրա արդյունքն այն է լինում, որ դպրոցն իր բոլոր խստություններով, կարգապահությամբ, բարոյականության վերաբերյալ ներքին կանոններով, օրինակներով և խրատներով անկարող է լինում այդ խեղվածներին ուղղել, նախ այն պատճառով, որ նրանք համարյա իրացրել են իրենց անբարոյական հակումները, և երկրորդ՝ որ նրանք ազատ չեն լինում նույն փչացած մթնոլորտի ազդեցությունից: Դպրոցի 4-5 ժամերից հետո նրանք մնացած ավելի երկար ժամանակը անցկացնում են դրսում կամ ընտանիքում: Եթե մեր ընտանիքը դեռ չի հասկանում, որ երեխաների դաստիարակության համար պետք է նրանց մարդու տեղ դնել, ոչ թե նրանց ներկայությամբ ամեն բան անել և խոսել, թող հավատացած լինեն, որ մենակ դպրոցը շատ քիչ բան կարող է անել¹⁰: Գերմանիայի և Շվեյցարիայի ժամանակի առաջադեմ կրթական համակարգերը հայկականի հետ համեմատության մեջ դնելով՝ Արծրունին ընդգծելով այդ համակարգերի առավելությունները՝ նպատակ ունի փոխելու և զարգացնելու հայկականը ևս. «Գերմանացին կամ շվեյցարացին ձգտում է իր զավակներից պատրաստել կատարյալ մարդիկ, հայրենիքին արժանի որդիներ, իսկ հայ ծնողներն իրենց դաստիարակության գործում միայն կամ գոնե գլխավորապես նյութական կողմն են աչքի առաջ ունենում. եկամտաբեր մասնագիտություն ունենան, լավ վաստակեն»¹¹: Հռոկածագիրը նկատում է, որ Ճիշտ է, որ հայ հասարակությունը ձգտում է նոր սերնդին լուսավորություն տալ, սակայն քանի որ դեռ այնքան զարգացած չէ, որ հասկանա լուսավորության օգուտը և կազմակերպի մի որոշ գումար, որի տոկոսներով ուղարկի երիտասարդներին

¹⁰ «Մշակ», 1891, № 8 (Տնային դաստիարակություն):

¹¹ «Մշակ», 1891, № 16 (Մատաղ սերնդի կրթությունը Գերմանիայում և Շվեյցարիայում):

բարձր ուսումնարանները: Հասարակությունը սպասում է, որ այս կամ այն հարուստ մարդն իր որդուն ուղարկի ուսում առնելու: Բայց հարուստ մարդիկ հակառակ, ամեն ինչ անում են, որ երիտասարդները հիասթափվեն ու հրաժարվեն այն անսահման հավատից, որ ունենին լուսավորության և նրա առավելությունների հանդեպ: Իր ուսումն ավարտելուց հետո երիտասարդները հրավեր են ստանում օտար երկրներում պաշտոն ընդունելու: Լուսավորյալ, օտար երկրներում աշխատանքի ոչ մի ուժ, լուսավորության ոչ մի արդյունք չի կորչում, դու հասարակությունը հարկավոր ես, չնայելով, որ դու հայ ես կամ չինացի: Լուսավորության նվիրյալների բանակը պիտի մեծացնել, որ կարողանան հաղթել օգիտության տարրի ընդիմության ուժին, ամփոփում է Արծրունին¹²: Կարևորելով կրթությունը բազմակողմանի և առօրյա կյանքում ավելի կիրառելի դարձնելու խնդիրը իր առաջնորդող հոդվածներից մեկում նա նշում է. «Ժամանակն է մտածել տարրական և միջնակարգ ուսումնարաններին միացնել տարրական և մեր հասարակության մեջ գործադրելի արվեստների ավանդելը, ժամանակն է միացնել բարձրագույն ընդհանուր կրթության հետ և մասնագիտական որևէ, մեր հասարակության համար կարևոր և նրա մեջ գործադրելի արհեստի կամ մասնագիտության ուսումնասիրությունը»¹³:

Հասարակությունների և ժողովուրդների զարգացման ու առաջընթացի գործում մեծ է երիտասարդության դերը: Հոդվածներից մեկում անդրադառնալով այդ խնդրին՝ մեծ հրապարակախոսը նշում է. «Մեր երիտասարդությունը լսել է, որ ամեն տեղ երիտասարդները ներկայացնում են ազգի բարոյական ու մտավոր ուժը, բայց չեն իմացել, որ այս բնական արտոնության հետ անմիջապես կապված են և անձնական պարտավորությունները. աշխատանք, գիտություն, աշխատասիրության մեջ

¹² «Մշակ», 1891, № 16 (Մատաղ սերնդի կրթությունը Գերմանիայում և Շվեյցարիայում):

¹³ «Մշակ», 1876, № 12 (Մեր հասարակական մեծ խնդիրը):

հաջողություն և տևողություն»¹⁴:

Համամարդկային առաջադիմության ու լուսավորության ջատագով նվիրյալ մտավորականը յուրաքանչյուր անհատի կամ ժողովրդի լուսավորությունն ու կրթությունը համարում էր համամարդկային կարևոր խնդիր: Ահա թե ինչ էր նա գրում. «Լուսավորված մարդը աշխատում է իր հետ հարաբերվող մարդկանց վրա էլ ներգործել այնպես, որ նրանց բարոյական և մտավոր զարգացման մակերևույթը բարձրանա, քանի որ ինքն էլ ավելի բախտավոր կլինի իր թե՛ մտավոր, թե՛ բարոյական կատարելագործման մեջ: Ուրիշներին կրթելը, լուսավորելը պահանջում են մեր սեփական օգուտը, մեր անձնական շահը, բայց միևնույն ժամանակ ուրախալին այն է, որ այդ անձնական շահը համապատասխանում է այն շրջանի շահերին, որին ձգտում ենք լուսավորել, համապատասխանում է ընդհանուր մարդկության շահերին: Այդ իսկ աչքով պիտի նայի Եվրոպան Ասիայի վրա»¹⁵: Այս կարևոր և համամարդկային խնդրի լուծման ճանապարհին հողվածագիրը կարևորում էր այն միջոցը, որով Եվրոպան պիտի հասներ իր նպատակին: «Որն է այն ազգը, այն հարմար և կրթության գործին մատչելի, նրա սկզբունքներն ըմբռնելու ավելի ընդունակ տարրը, որ եվրոպական կրթության ու Ասիայի, գոնե արևմտյան մասի մեջ, կարող է միջնորդ ծառայել կրթության առաքելության համար: Թող ծիծաղեն մեզ վրա, բայց մենք ծանր և աներկյուղ հայտնում ենք մեր համոզմունքը, որ այդ միջնորդները հայերը պիտի լինեն: Բոլոր ասիական ազգերից հայերը ամենամոտիկն են եվրոպացիներին թե՛ իրենց ցեղով, թե՛ հատկություններով: Պատմության մեջ հայերն են այդ ցեղին պատկանող ամենաընդունակ ազգը: Բայց ինչպես լուսավորենք մեզ, որ մենք էլ մեր կողմից մտցնենք կրթությունը Ասիայի մեջ: Ավելի արդյունավետ արդյունքների կհասնի Եվրոպան, եթե մեզմից վերցրած անդամներին իր ծոցում լուսավորե, նրանց յուրացնել տա իր կրթությունը և հետո գործ դնե մեզ որպես եվրոպական

¹⁴ «Մշակ», 1872, № 30 (Լսել են որ Ալին մեռել է, բայց չեն իմացել որ Ալին...):

¹⁵ «Մշակ», 1874, № 18 (Հայերի կոչումը Ասիայի մեջ):

գաղափարների առաքյալների»¹⁶ - եզրակացնում է հոդվածագիրը:

Հասարակությունների ու ժողովուրդների կրթության զարգացման ու տարածման գործում շատ կարևորվում է կրթված կնոջ ու մայրերի դերը: «Պահանջում են, որ մայրը կրթի ու դաստիարակի իր երեխաներին, մտցնի նրանց մեջ բարձր գաղափարներ, անկախության ոգի, ազատ համոզմունք, դրական հայացքներ, պարտավորություն, ճանաչողություն, պատրաստի նրանցից հասարակության ու պետության համար արժանավոր քաղաքացիներ: Այս ամենը կարելի է պահանջել միայն կրթված ու լուսավորյալ մայրերից»¹⁷

«Իգական սեռի դաստիարակությամբ ներկայի և ապագայի մեջ յառաջանալու օգուտներն անուրանալի են: Կանանց դաստիարակությամբ միայն կը հալածվեն հասարակության միջից այն ամեն նախապաշարմունքները, որոնք չինական պարիսպների նման միշտ արգելք են հանդիսացած լուսավորության առաջադիմությանը: Մանկան փափուկ կյանքը, որ մինչ իր կատարելությունը ենթարկված է իւր մոր ազդեցությանը, նրանից պիտի քաղէ իւր ապագա կրթության պտուղները: Մանկանց կենաց վերայ տիրապետող բոլոր միտումները, իւր սկզբնական դաստիարակուհու իւր մոր տիպարներն են»¹⁸:

Լուսավորության մեջ հոգևորականության դերը նույնպես կարևորելով՝ Գ.Արծրունին գրում է. «Ժողովրդի բարոյական կրթության պահանջներին լրում տալու համար հարկավոր է լուսավորված հոգևորականություն: Մեր հոգևորականությունը իր տգիտության, բարոյական անզարգացածության և նյութական անմխիթար դրության, իր անորոշ կազմակերպության պատճառով դարձյալ անկարող կլինի իրագործել իր կոչումը»:¹⁹ «Մտա-

¹⁶ «Մշակ», 1874, № 18 (Հայերի կոչումը Ասիայի մեջ):

¹⁷ «Մշակ», 1874, № 19 (Մի հայացք աղջիկների կրթության վրա):

¹⁸ «Մշակ», 1874, № 19 (Մի հայացք աղջիկների կրթության վրա):

¹⁹ «Մշակ», 1875, № 14 (Ինչ պիտի լինի հոգևորականությունը):

ծող գլուխների մի մասը կրոնքի և քրիստոնեական վարդապետության ուսմունքը ոչ միայն անհրաժեշտ են համարում դպրոցի մեջ, այլև նրա միակ նպատակն են համարում: Առաջինի պատճառը մոլեռանդությունն է, որը մարդու բարօրությունն ու փրկությունը կրոնքի մեջ է փնտրում: Երկրորդ խումբը կրոնքի գաղափարը շփոթում են ազգայնականության հետ, կարծում են , որ հայը եկեղեցուց դուրս ոչ միայն հայ չէ, այլ նա նույնիսկ չի կարող հայ մնալ, նա կուլ կերթա այն ազգությունների մեջ, որոնց դավանությունը կընդունե: Պահպանել մի ազգ այսպիսի խախուտ հիմքի վրա, կնշանակե նրա կյանքը մշտական վտանգի տակ դնել, և այս վտանգն այնքան շուտափույթ է, որքան հաճախ փոխոխության են ենթարկվում դավանությունները: Հայը, դառնալով կաթոլիկ, դադարեց յուրյան հայ կոչել, բողոքականություն ընդունելով էլ յուրյան հայ չէ համարում, նույնը կպատահի նաև այլ դավանություն ընդունելուց: Ուրեմն մի ազգ իր գոյությունը պահպանելու համար կարոտ է ուրիշ շատ պայմանների, միայն եկեղեցին բավարար չէ: Եթե հայը փոխած լիներ իր լեզուն, օտարացած լիներ իր ազգային հատկանիշ առանձնահատկություններից, կարո՞ղ էր հայ մնալ- չենք կարծում...»²⁰:

Կարևորելով ազատ և բարձրագույն կրթության դերն ու նշանակությունը՝ հողվածագիրն առաջարկում է դրա իրագործման ուղիները և առանձնացնում է կարևոր խոչընդոտները: Վկայակոչելով առաջադեմ մտածողների նկատմամբ կղերականների հալածանքներն, ազատ և բարձր կրթության կարևոր խոչընդոտ նա համարում է կղերականությանը:

«Հասարակությունները կարող են և պետք է հաստատեն ամեն տեսակ ուսումնարաններ, որոնց մեջ մտցնելով ճշմարիտ, ազատ, մանկավարժություն, կունենա ազատ և բարձր կրթություն»²¹:

Այսպիսով՝ անդրադառնալով իր ժամանակի կրթական

²⁰ «Մշակ», 1875, № 13 (Կրթության դերը հայոց մեջ):

²¹ «Մշակ», 1875, № 20 (Ազատ և բարձր կրթություն):

խնդիրներին, դրանց առաջընթացի նախապայմաններին՝ Գրիգոր Արծրունին, համադրելով ժամանակի առաջադեմ գաղափարները, կրթության գրեթե բոլոր խնդիրներին տվել է լուծումներ, որոնք արդիական, օգտակար և ուսանելի են նաև այսօր:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Մշակ», Թիֆլիս, 1872, № 30 (օգոստոսի 3), № 36, (սեպտեմբերի 14), 1873 № 5, (փետրվարի 8), 1874 № 18, (մայիսի 9), № 19, (մայիսի 16), 1875 № 6 (փետրվարի 13), № 9 (մայիսի 6), № 13, (ապրիլի 3), № 14 (ապրիլի 10), № 20, (մայիսի 22), 1876 № 12 (ապրիլի 1), № 38 (հոկտեմբերի 7), № 46 (դեկտեմբերի 2), 1891, № 8 (հունվարի 22), № 16 (փետրվարի 9), № 24 (փետրվարի 28):

EDUCATIO N° AL ISSUES O N° THE PAGES OF THE N° EWSPAPER “MSHAK” JULFALAKYAN A.

Summery

Keywords: Society, National progress, Universal values, Civilization, Educational issues, Mother tongue, Family education (upbringing).

From the very first day of the creation of the newspaper "Mshak", the publisher and editor Grigor Artsruni, guided by this principle, spoke in his articles about organizations aimed at the progress and education of society, the problems of activity, trying to help improve educational shortcomings. As a far-sighted Armenian intellectual, Grigor Artsruni considered education as one of the important prerequisites for the development of each nation, which will create favorable conditions for the development of almost all spheres of society and economy. For this reason, in his articles he often touched upon various educational issues: types of schools, preparation and teaching methods of teachers, the role and importance of the native language in this area.

ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «МШАК» ДЖУЛФАЛАКЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Общество, Национальный прогресс, Универсальные ценности, Цивилизация, Образовательные проблемы, Родной язык, Семейное воспитание, Позиция.

С первого же дня создания газеты «Мшак» издатель и редактор Григор Арцруни, руководствуясь этим принципом в своих статьях говорил об организациях, направленных на прогресс и образование общества, проблемах деятельности, пытаясь помочь улучшить образовательные недостатки. Будучи дальновидным армянским интеллектуалом, Григор Арцруни рассматривал образование как одну из важных предпосылок развития каждой нации, которая создаст благоприятные условия для развития практически всех сфер общества и экономики. По этой причине в своих статьях он часто касался различных воспитательных проблем: типов школ, подготовки и методов обучения педагогов, роли и значения родного языка в этой области.

ՎԱՐԴԳԵՍ ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՅԸ ԵՎ «ՄՇԱԿԸ»¹

Բանալի բառեր¹ Վարդգես Սուրենյանց, «Մշակ» թերթ, հայկական ճարտարապետության ինքնատիպություն, Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճար, ռեստավրացիոն սկզբունքներ, քննադատական և հրապարակախոսական-լուսավորական հոդվածներ, անհատական ցուցահանդես:

Ներածություն

Բազմակողմանի է հայ մեծանուն արվեստագետ Վարդգես Սուրենյանցի (1860-1921) ստեղծագործական գործունեությունը: Ախալցխայում ծնված, Մոսկվայի Գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ուսումնարանում և Մյունխենի Գեղարվեստի Ակադեմիայում ճարտարապետություն, ապա գեղանկարչություն ուսանած արվեստագետի հղկված համակողմանի տաղանդը դրսևորվել է գեղանկարչության, գրաֆիկայի և բեմանկարչության ասպարեզներում: Վ. Սուրենյանցը զբաղվել է նաև ճարտարապետությամբ և քանդակագործությամբ, ծավալել է հասարակական գործունեություն: Անվանի հայորդիին Շեքսպիրի, Հայնեի, Գյոթեի և այլոց անմահ երկերի շնորհալի և մնայուն թարգմանություններ է արել: Մեծ էրուդիցիայի տեր վարպետը նաև մանկավարժ էր, տեսաբան և գեղարվեստական քննադատ: Վ. Սուրենյանցը դասավանդել է նկարչություն և «Քրիստոնեական արվեստի պատմություն» Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում:

Հայ և եվրոպական արվեստին նվիրված Վ. Սուրենյանցի

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6E077 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

հողվածները և դասախոսությունները տպագրվել են Թիֆլիսի «Մշակ», «Մեղու Հայաստանի», «Արձագանք», «Վտակ» թերթերում, «Գեղարուեստ» և «Բանբեր գրականութեան եւ արուեստի» հանդեսներում և այլն²:

Մեր նպատակն է քննության առնել Վարդգես Սուրենյանցի՝ «Մշակ» թերթում լույս տեսած գրվածքները, ներկայացնել «Մշակ»-ի էջերում Վ. Սուրենյանցի գործունեությունը լուսաբանող հոդվածները, որոնցից աչքի է ընկնում է 1901 թվականի Վ. Սուրենյանցի կյանքի օրոք կայացած միակ անհատական ցուցահանդեսի մասին տեղեկացնող բացառիկ հոդվածը:

Վ. Սուրենյանցի հոդվածները «Մշակ»-ի էջերում

Վրձնի և խոսքի վարպետ Վ. Սուրենյանցի երեք տպագիր հոդված ենք գտնում «Մշակի» 1899, 1903 և 1909 թվականների էջերում:

«Մշակի» 1899 թվականի 187-րդ համարում³ Վ. Սուրենյանցը կարդացել էր «Մի հետաքրքրական հարց» խորագրով հոդվածը, որը Բաքվում կառուցվելիք հայկական եկեղեցու մասին էր: Բաքվի ծխականների և մասնագետ ճարտարապետների ժողովը պետք է Պետերբուրգի ճարտարապետների որոշմամբ նշանակված մրցանակներին արժանացած երեք նախագծերից ընտրեր հայկական ճարտարապետական ոճին առավել համապատասխան տարբերակը:

«Մշակ»-ի խմբագրությանն ուղղված իր նամակում Վ. Սուրենյանցը ողջունում է նախաձեռնությունը, նաև այն հանգամանքը, որ հայտարարվել էր մրցույթ, որի մասին տրված ազդին նա անձամբ ծանոթացել է Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայում⁴: Ռուսական միջավայրում երկար տարիներ ապրած վարպետը տեղեկացնում է, որ ռուսների մեջ հայ ազգային ճարտարապետության ուսումնասիրությունը չունի «այն խիստ ու

² Տե՛ս Վարդգես Սուրենյանց (1860-1921), Կենսամատենագիտություն 2018:

³ «Մշակ» 1899, № 187:

⁴ «Մշակ» 1899, № 200:

անաչառ ուսումնասիրութեան բնաւորութիւնը, որպիսին մենք պատահում ենք օտար, եւրոպական գեղարուեստագէտների աշխատասիրութիւնների մէջ (Շնաազէ... Տեսսիէ, Դիւբուա, Բուրէ և այլն և այլն)»⁵: Վ. Սուրենյանցը, մասնավորապէս, քննադատում է Մոսկվայի «յայտնի ճարտարապետ պ. Բիկովսկու» կառուցած մատուռը՝ համարելով այն հայկական ու վրացական ոճերի «աններդաշնակ խառնուրդ»: Հայկական ոճի «ամենայատկանիշ կողմերից» զուրկ է համարում նա նաև Նոր Նախիջևանի հանգստարանի եկեղեցու շինությունը⁶:

Այսպիսով, անվանի արվեստագետը ժողովականներին աչալրջության կոչ է անում՝ նշելով, որ հայկական ազգային ոճին համապատասխան կառույց ստեղծելու ցանկությունը պետք է անպայման ուղեկցվի հայկական ճարտարապետության պատմության պրոֆեսիոնալ ուսումնասիրությամբ՝ ազգայինը անխառն պահպանելու նպատակով: Հետագոտական անհրաժեշտ աշխատանքից բացի Վ. Սուրենյանցն անհրաժեշտ է համարում նաև ունենալ մեծ սեր դեպի առարկան և տաղանդ:

Այսպիսով, Վ. Սուրենյանցը բարձրաձայնում և հիմնավորում է Բաքվում հայկական եկեղեցու կառուցման պատասխանատու գործում հիմնավոր մոտեցման անհրաժեշտությունը և իր «խորին համակրանքն» է հայտնում պ. Քաջագունի և Մարգարեան ճարտարապետներին, «որոնք իրանց լուսավոր միջամտութեամբ զգուշացրել են ծխականներին՝ վաղաժամ վճիռ կայացնելուց մակարդակների ընտրութեան մէջ»⁷: Նշենք, որ Վ. Սուրենյանցի երազած՝ անցյալի հայկական արվեստի ազգային տարրերի գիտակ և ստեղծարար կիրառմամբ ստեղծված ճարտարապետությունը իրականություն դարձավ տարիներ անց՝

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նշենք, որ այս հոդվածում Վ. Սուրենյանցն իր համակրանքն է հայտնում Էջմիածնի Մայր տաճարի վերաշինության վերաբերյալ ճարտարապետ պ. Շտերնի նախագծերին՝ որպէս բացառություն բերելով նրա օրինակը: Սակայն, տարիներ անց՝ նույն «Մշակ»-ի էջերում, նա քննադատում է այս նախագծերը:

⁷ Նույն տեղում:

1920-ականներին՝ Թորոս Թորամանյանի և Ալեքսանդր Թամանյանի ակտիվ և բեղուն համագործակցության շնորհիվ:

Վ. Սուրենյանցի՝ «Մշակ»-ի 1903 թվականի № 176-ի էջերում տպագրված երկրորդ հոդվածը նույնպես առնչվում էր արվեստում ազգային հիմնախնդիրներին⁸: Այն արձագանք էր Վ. Պոլսի Գեղարվեստի բարձրագույն վարժարանի և Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ Արշակ Ֆեթվաճյանի «Գեղարվեստը հայերի մեջ» հոդվածին, որտեղ վերջինս առաջ էր քաշում այն միտքը, թե հայկական ճարտարապետության ոճը երկվոր է, իսկ հայերը՝ ուղղակի կրկնօրինակողներ⁹:

Վ. Սուրենյանցն ընդվզում է հայրենի արվեստի մակերեսային գնահատման և արժևորման դեմ, առաջարկում է համաշխարհային արվեստի, նրա զիգագաձև զարգացման և փոխազդեցությունների վրա ավելի լայն և համակողմանի հայացք, օբյեկտիվությունը չկորցրած մեծ հավատով խոսում հայ արվեստի ներուժի մասին:

Հոդվածի սկզբում հեղինակը նշում է իր գրվածքի պատճառը. Ա. Ֆեթվաճյանն «այնպիսի մռայլ և անմխիթար լոյս է ձգում մեր ազգային գեղարուեստի վրա, որ ընթերցող հայ-հասարակութունը կարող է անտարակոյս իր դեպի մեր արուեստը ունեցած շատ փոքր յարգանքի մնացորդն էլ կորցնել», ինչն անարդարացի է՝ սահմանափակված «մի հարևանցի հայեացքով»¹⁰:

Հոդվածագիրը հիմնավորում է իր տեսակետը: Նախ՝ մեր

⁸ «Մշակ» 1903, № 176:

⁹ «Մշակ» 1903, № 143: Վ. Սուրենյանցը 1903 թվականի հուլիսի 15-ին Ալ. Ծատուրյանին գրում է. «նորա (*Ֆեթվաճյանի-Մ. Բ.*)... այդպես շտապով կարդացած վճիռը այնպիսի ծանր տպավորություն թողեց վրաս, որ ես չհամբերեցի եւ նույն «Մշակ»-ին մի այլ հոդված գրեցի ի պաշտպանություն հայկական գեղարվեստի»: (տե՛ս **Ղազարյան** 1960, 65: Նույնը տես. ՀԱՊ, ֆ. 128, ի. 3103): Ծնորհակալություն ենք հայտնում ՀԱՊ Հուշաձեռագրային բաժնի արխիվավար Հռիփսիմե Դայանին՝ սիրահոժար մեզ անհրաժեշտ նյութերը տրամադրելու համար:

¹⁰ «Մշակ» 1903, № 176:

Ճարտարապետությունը ազգային են ճանաչել բազմաթիվ հռչակավոր պատմիչները, որոնք այն ավելի երկար են ուսումնասիրել: Ապա, ընդդիմանալով հայ ազգային բնավորության մեջ «կապկային» հատկությունների առկայության վերաբերյալ Ա. Ֆեթվաճյանի արտահայտած մտքին՝ Վ. Սուրենյանցը անդրադառնում է ընդօրինակության հիմնահարցին, բերում միջմշակութային փոխառությունների օրինակներ տարբեր դարաշրջաններից՝ հին հունական, հին հռոմեական արվեստից, Վերածննդի շրջանից և այլն: Այս փոխառությունները հեղինակը համարում է բնական, սեփականի ստեղծման համար կարևոր ազդակ, փուլ: «Վերջապես պիտի մխիթարվենք, որ գեղարուեստը ամեն աշխարհում եկուոր է և ազգային է դառնում միմիայն այն ժամանակ, երբ նա մի որոշ ազգի իր որոշ բնավորութեան և միմիայն նրան յատուկ աշխարհայեցողութեան ներքոյ ստանում է այդ ազգի բնորոշ առանձնայատկությունները», - գրում է Վ. Սուրենյանցը¹¹:

Այնուհետև Վ. Սուրենյանցը խոսում է արվեստի զիգագաձև զարգացման մասին: Ըստ նրա, իրական արվեստը երկունք է, այն անկում է ապրում այն ժամանակ, երբ կորցնում է կապը հոգու հետ, դառնում միանգամայն արտաքին, «գիտակցական թուաբանություն», «պատրաստի օրենք»: Հաջորդիվ անխուսափելի է վերադարձը ավելի պարզ ձևերին՝ «բարբարոսական գեղարուեստին», որը Վ. Սուրենյանցը բարձր էր գնահատում: «Բարբարոսական գեղարուեստը նա է, որ անմիջապես մարդու սրտիցն է բխում, և չը նայելով իր միամիտ միջոցներին... երեխայի անմեղութեամբ մատնում է իր սրտի իսկական զգացմունքները... նա միանգամայն ժողովրդական է և մատչելի... Գեղարուեստը չէ մի արտաքին զարդ. չէ շռայլություն... այն յիշատակարան է հանդիսանում նրանց ներքին հոգեկան տրամադրութեանը և աշխարհայեցողութեանը, լինի դա երջանկություն կամ ծայրայեղ դժբաղդություն, այդ նոյնն է»¹²:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

Հողվածագիրն անդրադառնում է նաև Ա. Ֆեթվաճյանի այն մտքին, որ «մեր հայկական եկեղեցական ճարտարապետության ոճ ըստածը, միանգամայն մեր ազգային հանճարէն (génie) բղխած մի ոճ չէ»¹³: Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ճարտարապետություն ուսումնառած Վ.Սուրենյանցը մանրամասնում է. «այժմ տեսնենք, թե ինչ մնաց մեզանում այդ բիզանդական ոճից. յատակագիծը փոխվեց և դարձավ միանգամայն հայկական, արտաքին զծերը բոլորովին հակառակ ուղղությամբ գնացին, բիզանդական ճաղատ գմբեթին փոխարինեց սրածայր և թմբուկը միանգամայն ծածկող բազմանկյուն բրգաձև գագաթ: Երկրի բնաւորութիւնը և ազգի հոգեկան առանձնայատկութիւնները և տրամադրութիւնը տիրապետեցին ոճին այն աստիճան, որ նա դարձավ թերևս աւելի հայ, քան հայն է: Դժվար է մտածել մի ոճ այդ աստիճան համապատասխանող հայի բնութեանը և նրա բնական երկրի աշխարհագրական դիրքին»¹⁴: Վ. Սուրենյանցն ընդգծում է նաև բյուզանդական ոճի ոչ միատարր լինելու փաստը:

Ուշագրավ է, որ Վ.Սուրենյանցը բարձր է գնահատում հայկական ոճի «ազնիւ միամտութիւն»-ը, «ժողովրդականութիւն»-ը և «արխայիք ուղղութիւն»-ը, որը «այժմ ներկայ գեղարուեստական նոր հոսանքների մէջ պիտի ամենապատկառելի տեղերից մէկը բռնէր», եթե ճիշտ արժևորվեր:

Հայ քանդակագործության թերատ զարգացած և ոչ ինքնուրույն լինելու մասին Ա. Ֆեթվաճյանի դիտարկումը Վ. Սուրենյանցը բացատրում է զարգացման աննպաստ պայմաններով, նյութի պակասությամբ և ազգի բնավորությամբ՝ միաժամանակ հիշեցնելով, որ «հելլենացու պէս զօրեղ, հզօր գեղարուեստական մի ազգ.... նկարչութիւն գրեթէ ամենևին չէ ունեցել»¹⁵:

Նվիրյալ ազգասերն իր հողվածն ավարտում է հետևյալ

¹³ «Մշակ» 1903, № 143:

¹⁴ «Մշակ» 1903, № 176:

¹⁵ Նույն տեղում:

տողերով. «մեր նախնիքը... համեստաբար ըսել են՝ «Թէն մի փոքրիկ ազգ ենք, թուով շատ նուազ, զօրութեամբ տկար, սակայն մեր աշխարհում ևս կատարվել են պատմութեան մէջ յիշատակվելու արժանի քաջութեան շատ գործեր»¹⁶:

Հայ ազգային ճարտարապետության ինքնատիպության մասին Վ. Սուրենյանցի՝ հրապարակայնորեն բարձրաձայնած թեզերը ճշմարիտ են, արդիական և լուսավորական-ազգօգուտ: Առջևում էին հողվածի հրատարակման տարին՝ 1903 թվականին, Հայաստան տեղափոխված, հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրությունը պրոֆեսիոնալ հիմքերի վրա դրած առաջամարտիկ՝ լուրջ ճարտարապետ և գիտնական Թորոս Թորամանյանի կողմից երևան բերած՝ հայոց ճարտարապետության ինքնատիպությունը հավաստող հարուստ վկայությունները՝ նոր հուշարձանների պեղումները, չափագրությունները, վերակազմությունները, գրագետ և բանիմաց տեսական հիմնավորումները¹⁷: Դրանք միջազգայնորեն ճանաչվեցին՝ հիմք ծառայելով ավստրիացի անվանի գիտնական Յոզեֆ Ստրժիգովսկու՝ 1918-ին հրատարակած «Հայերի ճարտարապետությունը և Եվրոպան» գերմաներեն երկհատոր շրջադարձիկ ուսումնասիրության, Սորբոնի դասախոսների դասախոսությունների և հրատարակությունների համար և այլն¹⁸:

Ա. Ֆեթվաճյանը ապագայում փոխեց իր կարծիքը: Հայ-

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Հայկական ճարտարապետության պատմության զարգացման մասին տես Թ. Թորամանյանի հողվածը **Թորամանյան** 1942, 47-104, տե՛ս նաև «Անահիտ» 1911, № 9-12, 197-220: Այդ մասին տե՛ս նաև ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիրք հասարակական գիտությունների № 5, 1954, 61-77:

¹⁸ Ժամանակակիցները Թորոս Թորամանյանի մասին 2005, 317-319; Թորոս Թորամանյան: Նամակներ 1968, 332-334, 343-345: **Strzygowski** 1918: ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի ջանքերով տպագրվեցին սույն ուսումնասիրության անտիպ ռուսերեն թարգմանության վերամշակված ու խմբագրված տարբերակի առաջին հատորի երկու գրքերը (տե՛ս **Стржиговский** 2011; **Стржиговский** 2018):

կական ճարտարապետական հուշարձանների՝ որպես «վիմե-
դեն վկայաբանութիւն՝ հայի հանճարին հազար ամերով հին ու
բարձր եւ դեռ ապրող ու բարբառող արժէքին» (Ա. Ֆեթվաճյան)¹⁹
գեղարվեստորէն արտահայտիչ իր մատիտանկարները և ջրա-
ներկ պատկերները²⁰ նա ներկայացրեց, մասնավորապես, Փա-
րիզի Դեկորատիվ արվեստների թանգարանում, Լոնդոնի «Վիկ-
տորիա և Ալբերտ» թանգարանում, Լոնդոնի Բրիտանական
ճարտարապետների Արքայական ակադեմիայի ինստիտու-
տում կայացած ցուցահանդեսներում²¹, իր լուման ունենալով
հայոց ճարտարապետության միջազգայնացման գործում: Այդ
ցուցահանդեսներին անդրադարձան անվանի գիտնականներ
Շարլ Դիլը, Գյուստավ Շլյումբերժեն, Ֆրեդերիկ Մակլերը, Վի-
լիամ Լեթաբին և այլք²²: Հայկական ճարտարապետության ազ-
գային ինքնատիպության մասին Ա. Ֆեթվաճյանը շարունակա-
բար վկայեց նաև իր գրվածքներում²³ և ԱՄՆ-ում (այդ թվում՝
Հարվարդի համալսարանի «Ֆոգ արթ» թանգարանում) 1920-
1940-ականներին կարդացած դասախոսություններում:

Մեր ուսումնասիրությունը պատրաստելու ընթացքում
բացահայտեցինք արվեստագետի՝ «Մշակում» հրատարակված

¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ» 1947, № 21:

²⁰ Անիի և դրա հարակից շրջանների դեռ մեծապես կանգուն
ճարտարապետական հուշարձանների շուրջ երեք տասնյակ ջրաներկ
պատկերները և Հայաստանի մի շարք այլ տեղամասերի «հայ շինարարական
գեղարուեստի բազում այլ կառուցուածքների բոլոր ճիւղերը ներկայացնող
...քանդակագործ շքագարդի» հազար հինգ հարյուր մատիտանկարները Ա.
Ֆեթվաճյանը նվիրաբերել է Հայաստանի ազգային պետական թանգարանին
(այսօր՝ ՀԱՊ) (տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ» 1947, № 21, 486- 488):

²¹ Տե՛ս **Զուգասգեան** 2011, 92-94, 96-97:

²² Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև Armenian architecture from the 6th to the 13th
century. Catalogue of an exhibition of drawings of architectural details and ornament
by A. Fetvadjan ՀԱՊ, ֆ. 144, ինվ. 13034; L'art monumental en Arménie. Aquarelles
et relevés "ornements" d'après les édifices du VIe su XIIIe siècle. Types
ethnographiques par A. Fetvadjan ՀԱՊ, ֆ. 144, ինվ. 13031:

²³ Տե՛ս օրինակ՝ "Journal of the Royal Institute of British architects" 1922, vol. XXIX,
№ 19, 585-594: Դասախոսությունների ձեռագիր նմուշների և ազդագրերի մի
մասը պահվում է ՀԱՊ-ում (տե՛ս ՀԱՊ, ֆ. 144):

ևս մեկ հոդված²⁴:

«Մշակ»-ի 1909 թվականի 88-րդ համարում զետեղված այս ուշագրավ նյութը նվիրված էր Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգման արդիական խնդրին²⁵: 1909 թվականին տպագրված այս հոդվածից մեկ տարի առաջ այդ նպատակով Թիֆլիսում կազմվել էր հատուկ հանձնախումբ: Այն մրցույթ էր հայտարարել տաճարի վերանորոգման նախագծի համար²⁶: Վ. Սուրենյանցի խոսքն առնչվում էր այդ մրցույթին, և հատկապես ծրագրին: Ողջունելով մրցույթի գաղափարը, նա ձգտում է օգտակար լինել, հատկապես այն պարագայում, որ տաճարի վերանորոգմանը նրան ձգտել են ներգրավել Մակար Ա Թեղուտցի և Մկրտիչ Խրիմյան Ամենայն հայոց կաթողիկոսները:

1886 թվականին Մակար Ա Թեղուտցու օրոք սկիզբ առած վերանորոգման գործընթացներին Վ. Սուրենյանցին հանձնարարվել էր տաճարի ինտերիերի վերանորոգման գործը²⁷: Մակայն կաթողիկոսի մահով աշխատանքները դադարեցվեցին:

²⁴ Մասնագիտական գրականության մեջ 1909 թվականին լույս տեսած այս հոդվածը հայտնի է որպես տպագրված «Մուրճ»-ում, մինչդեռ վերջինս փակվել է 1907 թվականին: Նշենք, որ նույնիսկ ՀԱՊ-ում պահվող մեքենագիր այս հոդվածի վերջում որպես աղբյուր նշված է «Մուրճ»-ը (տե՛ս ՀԱՊ ֆ. 128, ինվ. 3128; տե՛ս նաև **Ղազարյան** 1960, 67 և այլն): Լ. Ալոյանի ««Մշակ» լրագրի հրապարակախոսությունը 1905-1921թթ.» գրքում գտանք հիշատակություն սրա մասին, ինչն օգնեց ճշգրիտ աղբյուրը գտնելու հարցում (տե՛ս Ալոյան 2003, 129-130): Շնորհակալություն ենք հայտնում արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Աննա Ասատրյանին՝ այս աղբյուրը մեզ փոխանցելու համար:

²⁵ «Մշակ» 1909, № 88:

²⁶ Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արարատ Աղասյանն իր հիմնարար աշխատության մեջ նշում է, որ «1910-ին Վ. Սուրենյանցը, ի թիվս ճարտարապետներ Թ. Թորամանյանի, Ա. Ռազոյսկու և Բ. Տեր-Մարգարյանի, արտոնյալ պայմաններով հրավիրվել է մասնակցելու Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգման նպատակով հայտարարված մրցույթին (մրցութային հանձնաժողովի նախագահն էր Գ. Բաշինջաղյանը), սակայն ինչ-ինչ պատճառներով մերժել է այդ հրավերը» (տե՛ս **Աղասյան** 2009, 247): Տե՛ս նաև **Պապուկյան** 2005, էջ 35-39; «Էջմիածին» 1976, № է, 22-25:

²⁷ Այդ գործի համար նա ընդօրինակել էր տաճարի ներսի որմնանկարները, թվով 130 թերթ, որոնցից պահպանվել են մի քանիսը: Վերանորոգման

Խրիմյան Հայրիկը նույնպես դիմել է Վ. Սուրենյանցի օգնությանը: Կաթողիկոսին արվեստագետը պատասխանել է Մոսկվայից՝ ընդարձակ նամակ-գեկուցումով: Տաճարի ներսի վերանորոգմանը ձեռնամուխ լինելուն նա համաձայն էր «Բարձրաձայն, հրապարակորեն ու յայտնի կերպով» գեղարվեստի մեծ կենտրոններում՝ Մյունխեն, Փարիզ, Մոսկվա, Պետերբուրգ ու Թիֆլիս նախագծերը հանդես հանելուց և մասնագետների կարծիքը լսելուց հետո²⁸: Վ. Սուրենյանցի նամակը անպատասխան է մնացել: Մատթեոս Բ Իզմիրլյան կաթողիկոսին Վ. Սուրենյանցի ներկայացված գեկուցագրի դրույթներն ու սկզբունքներն արվեստագետը տպագրել է «Մշակ»-ի սույն հոդվածում²⁹:

Վ.Սուրենյանցը ճարտարապետական կոթողի վերանորոգման առաջնային նախապայման է համարում գիտակ և պրոֆեսիոնալ մոտեցումը, դրա մանրագնին հետազոտություն-չափագրությունը:

Հոդվածագիրը որպես ռեստավրացիայի կենսական սկզբունք է նշում տաճարի հին և նոր, ներքին և արտաքին ձևերի, ռճի և տեխնիկայի առանձնահատկությունների անձեռնմխելիությունը³⁰: «...պետք է վերաշինությունը այնպես կատարվի, որ

ընդհանուր նախագիծն իրականացրել էր Թիֆլիսից եկած ճարտարապետ Շտեյնը:

²⁸ «Մշակ» 1909, № 88: Նկարիչ Տարագրոսը նույնպես վկայում էր, որ Խրիմյան Հայրիկը հույս ուներ «Վարդգես Սուրենյանին հրավիրելու, որպեսզի հայկական ոճով նկարագարողի ամբողջ տաճարի ներսը պլինտոսներից սկսած մինչև զմբեթի թմբուկի ծայրը» («Էջմիածին» 1946, Զ-Է, 38):

²⁹ Տեւ. ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 483 (նույնը տես տպագրված՝ «Էջմիածին» 1947, № 1-2, 35-39): ՀԱՊ ՀՀԲ պահվում է ձեռագիր փոքրիկ պատառիկ, որը հավանաբար արվեստաբան Մանյա Ղազարյանի մենագրությունում նշված՝ 1912 թվականին «Մոսկվայում ռուս նկարիչների երկրորդ համագումարում» այս թեմայով կարդացած Վ. Սուրենյանցի գեկուցման հատվածն է (տես **Ղազարյան** 1960, 67):

³⁰ Անձեռնմխելիության այդ սկզբունքներն անչափ կարևոր էին և հաստատվել էին Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսի կողմից, թեև երբեմն խախտվել (Տե՛ս «Էջմիածին» 1976, № 2, 39): «Մշակ»-ի էջերում այս սկզբունքների պահպանման կոչ էր անում նաև Մ. Սարյանը (Տե՛ս «Մշակ», 1914, № 23):

ոչ ոք չը հասկանա, որ տաճարին մարդու ձեռք է դիպել», - պնդում է նկարիչը և որպես օրինակ վկայաբերում ժամանակակից միջազգային եվրոպական փորձը, մասնավորապես Փարիզի Մեն Դենի եկեղեցու, Վենետիկի դքսական պալատի և Վալենսիայի կաթողիկեի վերականգնումը³¹:

Վ. Սուրենյանցի խորին համոզմունքով, այս սկզբունքի խախտումն աններելի սխալ է էթիկական և էսթետիկական պատճառներով:

Նախ՝ տաճարը՝ իր ամբողջականության, նույնիսկ ոճական անմիասնականության մեջ հիշատակարան է հայ ազգի անցած բազմադարյան պատմության՝ ազգի ժպիտի, արտասուքի և արյան: Եվ, ինչպես որ պատմիչը իրավասու չէ պատմության էջերից ջնջել իր համար անցանկալի անունները, այնպես էլ դրա իրավունքը չունի ճարտարապետը:

Երկրորդը՝ էսթետիկական կողմն է: «Մի ճարտարապետության երկասիրութեան գեղեցկութիւնը կախված է անտարակոյս նորա առանձին մասերի փոխադարձ յարաբերութիւնից. ճարտարապետութեան հոգին նորա ներդաշնակ ամբողջութիւնն է»³²: Վ. Սուրենյանցը նշում է, որ տաճարի կառուցման երեք հիմնական փուլերի ընթացքում կանգնեցված բուն տաճարը, զանգակատունը և թանգարանը թեև ոճապես միմյանցից տարբեր են, սակայն համաչափություններով՝ ներդաշնակ:

Ահա այս պատճառներով է, որ Վ. Սուրենյանցը քննադատում է Թիֆլիսից Սբ. Էջմիածին ժամանած ճարտարապետ Ֆ. Շտերնի նախագիծը: Այն «մի օտարական ճարտարապետի յատուկ թերութիւններով էր, ճարտարապետի, որ հայկական ոճը իրան մեջ բաժանել էր իր հաւանած ու չը հաւանած տարրերի, առանց շրջանների ու դարերի խտրութեան: Նրա անհոգ... կարծիքով, ամենալաւը այն է, որ Էջմիածնի տաճարի շէնքը մէկ ընդհանուր ձևի գայ... դրսից Կովկասի սովորական եկեղեցիներին նմանելով եւ կամ ամենալաւ դեպքում Անիի տասնմեկերորդ

³¹ «Մշակ» 1909, № 88:

³² Նույն տեղում:

եկեղեցիները յիշեցնելով...»³³:

Այսպիսով, ռեստավրացիայի գիտականորեն հիմնավորված և համոզիչ վերոնշյալ պայմանները արվեստագետը պարտադիր է համարում հանձնաժողովի կողմից մրցութային ծրագրի մեջ մտցնելու համար՝ «աւերումից ու աղաւաղումից» փրկելու համար «մեր սրտերի համար թանկագին գեղարուեստական տաճարը, որը չունի իր հասակակից ընկերը ամբողջ աշխարհում»³⁴:

Ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր Դավիթ Քերթնենջանը նշում է, որ Վ. Սուրենյանցի «արտահայտած տեսակետները միանգամայն համընկնում են շատ ավելի ուշ հասարակության սեփականությունը դարձած վերականգնման կոնվենցիաների սկզբունքների հետ» և հավելում, որ դրանք «կարևոր ատաղձ ծառայեցին հայկական ռեստավրացիոն

³³ «Մշակ» 1909, № 88: Էջմիածնի Մայր տաճարի նորոգմանն առնչվող խնդիրները քննարկվել են «Մշակ»-ի էջերում նաև հետագայում: Մասնավորապես Ալ. Շիրվանզադեն իր հոդվածներից մեկում անդրադառնում է հայկական հնությունների պահպանության կոմիտեի ստեղծման անհրաժեշտությանը և այլոց մեջ բերում Էջմիածնի Մայր տաճարի ռեստավրացիայի տխուր օրինակը: Ծավալվում է բանավեճ մի կողմից՝ Ալ. Շիրվանզադեի, Մ. Սարյանի և Գ. Լևոնյանի և մյուս կողմից՝ ռեստավրացիոն հանձնաժողովի անդամներ Գ. Բաշինջաղյանի և Ա. Ֆեթվաձյանի միջև: Մ. Սարյանը նշում է ականատեսի խոսքերը, համաձայն որի վերականգնման արդյունքում վնասվել են թմբուկի վրայի արձանագրությունները: Խնդիրն ավելի է սրվում Էջմիածնից Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսի՝ այդ փաստը հավաստող հոդվածով (տե՛ս «Հովիտ» 1914, № 6, 94) և ավարտին է հասցվում Գ. Բաշինջաղյանի վկայաբերած փորձաքննության եզրակացությամբ (որը վերապահումով ստորագրել էր միայն Ե. Թադևոսյանը): Այս հարցի շուրջ տես «Մշակ» 1914, № 18; «Մշակ» 1914, № 21; «Մշակ» 1914, № 23; «Մշակ», 1914, № 25; «Մշակ» 1914, № 26; «Մշակ», 1914, № 30; «Մշակ» 1914, № 32; «Մշակ» 1914, № 37; «Մշակ» 1914, № 41; «Մշակ» 1914, № 43; Էջմիածնի վերանորոգության Կենտրոնական մասնաժողովի և Թիֆլիսի մասնաժողովի ճարտարապետ անդամների կազմած արձանագրությունը տես նաև «Արարատ», 1914, Գ, 219-221:

³⁴ «Մշակ» 1909, № 88:

պրակտիկայի առաջին քայլերը կողմնորոշելու համար»³⁵: Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգման Վ. Սուրենյանցի դրույթները իր հոդվածում մանրամասն քննել է նաև ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր Վարադդատ Հարությունյանը³⁶:

Այսպիսով, սույն հոդվածն արդիական էր: Ու թեև Վ. Սուրենյանցը Թիֆլիսում Էջմիածնի հրավիրած ճարտարապետներից և նկարիչներից կազմված հանձնախմբի անդամ չէր, սակայն նրա շարադրած սկզբունքները կարևոր խորհուրդ-ուղեցույցներ կարող էին ծառայել հայոց հրաշագեղ կոթողի վերանորոգման աշխատանքներն ստանձնողների համար: Միևնույն ժամանակ, Վ. Սուրենյանցի բարձրացրած հիմահարցերը արժեքավոր են և մնայուն՝ առհասարակ անցյալի նշանավոր հուշարձանների ռեստավրացիայի հարցը պրոֆեսիոնալիզմի դիրքերից դիտարկելու տեսակետից:

Վ. Սուրենյանցի կյանքը և ստեղծագործությունը «Մշակ»-ի էջերում

Հարկ է նշել, որ «Մշակ»-ի էջերում գտնում ենք Սուրենյանց-արվեստագետի մասին գրված տեղեկատվական բնույթի ուշագրավ հոդվածներ: Ստեփանոս Նազարյանի մահվան կապակցությամբ 1879 թվականի մայիսի 1-ին Մոսկվայից «Մշակ»-ի խմբագրությանն ուղղված իր նամակում թերթի թղթակիցը հիշատակում է «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրի, լուսավորիչ-մանկավարժի և մեծ մտավորականի մի դիմանկարի մասին, որը «որպես և նրա գիպսի դիմակը... տաղանդաւոր երիտասարդ նկարիչ Վ. Սուրենյանցի աշխատութիւններն են»³⁷: Սա մամուլի էջերում մեծ արվեստագետի մասին մեզ հայտնի առաջին հիշատակումն

³⁵ Վարդգես Սուրենյանց-150, 2011, 54, 55:

³⁶ Տե՛ս «Էջմիածին», 1976, № Է, 21-22:

³⁷ Շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արարատ Աղասյանին՝ սույն հոդվածը նախապատրաստելիս մեզ աջակցելու համար: Մասնավորապես, նրա շնորհիվ ճշգրտեցինք վերոնշյալ հոդվածի տվյալները (տե՛ս «Մշակ» 1879, № 70):

է: «Մշակ»-ի Վաղարշապատի թղթակիցը 1890 թվականի 24-րդ համարում հայտնում է, որ Եվրոպայում, գլխավորապես Մյունխենում կրթված, Պարսկաստանում ճանապարհորդած և արևելյան արվեստը տեղում ուսումնասիրած նկարիչը հրավիրվել է Էջմիածին՝ նկարչություն և «Քրիստոնեական գեղարուեստի պատմութիւնը» դասավանդելու նպատակով³⁸: Ալեքսանդր Ծատուրյանը 1899 թվականին «Մշակ»-ի ընթերցողներին Մոսկվայից ծանոթացնում է Պուշկինի ծննդյան հարյուրամյակի կապակցությամբ առաջիկայում լույս տեսնելիք հրապարակություններին³⁹: Այլոց թվում, հոգվածագիրն առանձին ուշադրության է արժանացնում Պուշկինի «Բախչիսարայի շատրվանը» պոեմի ճոխ հրատարակությունը, որում Վ. Սուրենյանցի գրչին պատկանող «մանր ու խոշոր պատկերների, զանազան զարդանկարների ընդհանուր թիւը հասնում է 76-ի»: Վերջիններս, ինչպես տեղեկացնում է Ալ. Ծատուրյանը, «հանդէս դրված կը լինեն ռուս գրասէրների ընկերութեան նախաձեռնութեամբ կազմած Պուշկինեան ցուցահանդիսում»⁴⁰:

Առավել հետաքրքրական է 1901 թվականի՝ Վ. Սուրենյանցի կյանքի օրոք կայացած միակ անհատական ցուցահանդեսի մասին տեղեկացնող բացառիկ հոդվածը, որի հեղինակն է Գևորգ Բաշինջաղյանի եղբայրը՝ Սարգիս Բաշինջաղյանը⁴¹: 1901 թվականի ապրիլի 19-ին Բաքվի Հասարակական ժողովարանի դահլիճներից մեկում ցուցադրված մոտ քառասուն պատկերներից ամենամեծը՝ «1896 թվական» խորագրով, չի պահպանվել: Այդ կտավի Ս. Բաշինջաղյանի նկարագրությունը համեմատելով «Հառաչանք առ երկինս» կորուսյալ կտավի բանավոր վերարտադրության հետ⁴² արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

³⁸ «Մշակ» 1890, № 24:

³⁹ «Մշակ» 1899, № 88:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Տե՛ս «Մշակ» 1901, № 93: Իր այդ ցուցահանդեսի մասին սեփական տպավորություններով նկարիչը կիսվել է Ալ. Ծատուրյանին գրված անտիպ նամակում (տե՛ս ՀԱՊ, ֆ. 128, ինվ. № 3099):

⁴² «Արձագանք» 1897, № 16: Նկարչի կենսագիրների աչքից վրիպած այս

Արարատ Աղասյանն առաջ է քաշում հետաքրքիր և նորարարական վարկած առ այն, որ երկու դեպքում էլ «խոսքը միևնույն, թեպետև տարբեր վերնագրեր կրող ստեղծագործության մասին է»⁴³:

Եզրակացություն

Վ. Սուրենյանցի՝ հայկական ճարտարապետության ազգային ինքնատիպությունը փաստող, հայկական եկեղեցաշինության մեջ ազգային տարրը պրոֆեսիոնալիզմի դիրքից քննելու և ստեղծագործաբար կիրառելու կոչ անող, հայկական ճարտարապետական կոթողների՝ ի դեմս Էջմիածնի Մայր տաճարի, ռեստավրացիայի համար հիմնարար սկզբունքներ սահմանող, գիտական-վերլուծական և հրապարակախոսական-լուսավորական այս հոդվածները ազգօգուտ էին և խիստ արդիական՝ առաջատար եվրոպական մտքին համաքայլ: Արվեստագետի՝ այստեղ արտահայտված մոտեցումներն իրենց մնայուն տեղն են ստացել նաև անվանի արվեստագետների մտքին նվիրված ժողովածուներում⁴⁴: Տեղեկատվական մեծ արժեք են ներկայացնում «Մշակ»-ի՝ Վ. Սուրենյանցի կյանքի և ստեղծագործության մասին հոդվածները:

Քննարկվող հոդվածները հաստատում են «Մշակ»-ի կարևոր դերը հայերի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում: Տեղեկատվական գործառնության բացի, այն անհրաժեշտ հարթակ էր տրամադրում մեր ուսյալ հայրենակիցներին՝

հոդվածը գիտական շրջանառության մեջ է դրել Արարատ Աղասյանը:

⁴³ **Աղասյան** 2009, 247: Այս մասին տես նաև արվեստաբանի զեկուցումը՝ Վարդգես Սուրենյանց-150 2011, 77-83:

⁴⁴ Տե՛ս Мастера искусства об искусстве. Том 7, 1970, 553-554 և **Хачикян, Казарян** (сост.) 2004, 39, 41-43: Տես նաև պրոֆեսոր Յ. Խաչիկյանի հոդվածը (Վարդգես Սուրենյանց – 150, 2011, 22-38): Վ. Սուրենյանցի հոդվածների ինքնուրույնության, տեղեկացվածության և ընդհանուր կարևորության բարձր աստիճանը առանձնացրել են արվեստաբան Մանյա Ղազարյանը, Դ. Քերթմենջյանը և այլք (Տե՛ս **Ղազարյան** 1960, 64, 69; Վարդգես Սուրենյանց-150, 2011, 55 նն):

հայ արվեստին առնչվող արդի հիմնախնդիրները բարձրաձայնելու, լուծումներ առաջարկելու, ազգայինը արվեստում հասկանալու և այլ մտքերի փոխանակման համար:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

«Արարատ», 1914, մարտ, համար Գ, էջ 219-221:

Ա. Ֆեթվաճեան, Գեղարուեստը հայերի մէջ // «Մշակ», 1903, հուլիսի 4, № 143:

Ա. Ֆեթվաճեան, Իմ նուիրաբերութիւնները հայ ազգին // «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եօրք, 1947, մայիսի 24, № 21, էջ 486-488:

Ա. Ֆեթվաճյանի դասախոսությունների ձեռագիր նմուշներ և ազդագրեր // ՀԱՊ ՀԶԲ, ֆ. 144, Տ. 21:

Ալ[եքսանդր]. Ծատուրեան, Նամակներ Մօսկվայից: Պուշկինի տօնը գրականութեան մէջ // «Մշակ» Թիֆլիս, 1899, 18 մայիսի, № 88:

Ալոյան Լ., «Մշակ» լրագրի հրապարակախոսությունը 1905-1921 թթ., Երևան, «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 2003, 150 էջ:

Աղասյան Արարատ, Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 2009, 192 էջ, նկար:

Աղասյան Արարատ, Վարդգես Սուրենյանցի մի անհայտ կտավի մասին // Վարդգես Սուրենյանց-150, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2011, էջ 77-83:

Արշակ Ֆեթվաճեան, Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգութեան մասնախմբի գործունեութեան մասին // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 12, № 32:

Բարդուղիմէոս Էպիսկոպոս, Նամակներ խմբագրութեան // «Հովիտ», Թիֆլիս, 1914, № 6, էջ 94:

Գ. Բաշինջաղեան, Այս էլ Պ. Լեւոնեանի նամակի առիթով // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 9, № 30:

Գ. Բաշինջաղեան, Անտեղի յարձակումն // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, հունվարի 30, № 21:

Գ. Բաշինջաղեան, Էջմիածնի տաճարի վերանորոգութեան առիթով ծագած վեճի մասին // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 27, № 43:

Գ. Բաշինջաղեան, Պ. Սարեանի նամակի առիթով // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 5, № 26:

Գ. Լեւոնեան, Թէ ամենքի համար եւ թէ պ. Բաշինջաղեանի // Մշակ,

Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 20, № 37:

Գ. Խալաթեանց, Նամակ Մօսկվայից մայիսի 1-ին // «Մշակ», Թիֆլիս, 1879, մայիսի 10 (22), № 70:

Գ. Լևոնեան, Դարձեալ երկու խոսք Էջմիածնի տաճարի վերանորոգութեան առիթով // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 4, № 25:

Թորամանյան Թորոս, Ներածություն պատմական հայ ճարտարապետության // Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, 403 էջ:

Թորամանյան Թորոս, Նորագոյն կարծիքներ հայ ճարտարապետութեան մասին // «Անահիտ», Փարիզ, 1911, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, № 9-12, էջ 197-220:

Թորոս Թորամանյան: Նամակներ (ներած.՝ Նազիկ Թորամանյան): Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1968, 511 էջ:

Խաչիկյան Յ., «Վարդգես Սուրենյանցի արվեստաբանական և գեղագիտական կողմնորոշումները ժամանակի հայկական տեսական մտքի համատեքստում» // Վարդգես Սուրենյանց - 150, Հոբեյանական գիտաժողով՝ նվիրված Վարդգես Սուրենյանցի ծննդյան 150-ամյակին (16 նոյեմբերի, 2010): Զեկուցումների ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2011, էջ 22-38:

Հ.Ա., Մի հետաքրքրական հարց // «Մշակ», 1899, հոկտեմբերի 8, № 187:

Հարությունյան Վարազդատ, Թորոս Թորամանյանը և հայ ճարտարապետության գիտական ուսումնասիրությունը (ծննդյան 90 և մահվան 20-ամյակի առթիվ) // ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, № 5, 1954, էջ 61-77:

Հարությունյան Վարազդատ, Մայր տաճարի պահպանության ուղղությամբ կատարված ջանքեր // «Էջմիածին», 1976, № Է, էջ 21-25:

Հարությունյան Վարազդատ, Մայր տաճարի պահպանության ուղղությամբ կատարված ջանքեր // «Էջմիածին», 1976, № Զ, էջ 38-44:

Ղազարյան Մանյա, Վարդգես Սուրենյանց, Երևան, «Հայպետհրատ», 1960, 97 էջ պատկ.:

Մարտիրոս Մաթեան, Մի բացատրություն // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 1, № 23:

Մեղադրանքն անհիմն է // Մշակ, Թիֆլիս, 1914, փետրվարի 25, № 41:

Յ.2. [Հարություն Զմշկյան], Նկարիչ Վարդգես Սուրենեանի նոր

պատկերը // «Արձագանք», Թիֆլիս, 1897, փետրվարի 9 (21), № 16:

Ներքին լուրեր // «Մշակ», Թիֆլիս, 1890, մարտի 1, № 24:

Շիրվանզադե, Նամակներ Մոսկվայից // «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, հունվարի 26, № 18:

Չուգասզեան Լևոն, Արշակ Ֆեթվաճեան, Երևան, «Փրինթինֆո», 2011, 187 էջ:

Պապուխյան Նուբար, Թորոս Թորամանյան: Կյանքն ու գործը, Երևան, «Լուսակն» հրատարակչություն, 2005, 108 էջ:

Ս[արգիս] Բաշինջադեան, Նամակ Բագուից // «Մշակ», Թիֆլիս, 1901, մայիսի 2, № 93:

Վ. Սուրենյանց, Գեղարուեստի նորագոյն հոսանքները եւ հայկական ճարտարապետությունը // «Մշակ», Թիֆլիս, 1903, օգոստոսի 15, № 176:

Վ. Սուրենյանց, Յադագս վերանորոգութեան տաճարին սք. Էջմիածնայ // «Էջմիածին» հանդես, 1947, № 1-2, էջ 35-39:

Վ. Սուրենյանցի նամակը Ալ. Ծատուրյանին, Բաքու, մայիսի 1, 1941 // ՀԱՊ, ֆ. 128, թպ. 5, ինվ. № 3099:

Վ. Սուրենյանցի նամակը Ալ. Ծատուրյանին, հուլիսի 15, 1903 // ՀԱՊ, ՀՇՁ, ֆ. 128, տ. 2, թպ. 5, ի. 3103:

Վարդգես Սուրենյան, Դարձյալ Էջմիածնի վերաշինության մասին // ՀԱՊ ՀՁԲ, ֆ. 128, տ. 1, թպ. 4, ինվ. 3128:

Վարդգես Սուրենյանց (1860-1921), Կենսամատենագիտություն (Կազմ. Ա. Աղամյան; Առաջաբ.՝ Մ. Միքայելյան, Բ. Հովակիմյան), Երևան, «Գիրք», 2018, 180 էջ:

Վարդգես Սուրենյանց, Սք. Էջմիածնա վերաշինության խնդիրը, զեկուցագիր, անթվակիր // ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 483, 6 թերթ:

Վարդգես Սուրենեան, Դարձեալ Էջմիածնի վերաշինութեան մասին // «Մշակ», Թիֆլիս, 1909, ապրիլի 29, № 88:

Վարդգես Սուրենեանց, Նամակ խմբագրութեան // «Մշակ», 1899, 28 հոկտեմբերի, № 200:

Տարագրոս, Մի քանի խոսք Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգության մասին // «Էջմիածին», 1946, հունիս-հուլիս, Զ-Է, էջ 37-40:

Քերթմենցյան Դավիթ, Ճարտարապետությունը Վարդգես Սուրենյանցի ստեղծագործական ժառանգության մեջ // Վարդգես Սուրենյանց-150, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, էջ 47-55:

Мастера искусства об искусстве. Том 7. Искусство народов СССР XIX-XX вв. Москва, «Искусство», 1970, 752 стр.

Стржиговский Йозеф. Архитектура армян и Европа. Том I. Введение. Первая книга: Памятники, Ереван, Издательство "Гитутюн" НАН РА, 2011, 211 стр, илл.

Стржиговский Йозеф. Архитектура армян и Европа. Том I. Книга вторая: Сущность. Ереван, Издательство "Гитутюн" НАН РА, 2018, 262 стр, илл.

Хачикян Я., Казарян М. (сост.). Армянские художники об искусстве, Ереван, Б.и., 2004, 346 стр.

A. Fetvadjan, An outline history of Armenian architecture // "Journal of the Royal Institute of British architects", London, 23 September 1922, vol. XXIX, No. 19, pp. 585-594.

Charles Diehl, Préface // L'art monumental en Arménie. Aquarelles et relevés "ornements" d'après les édifices du VIe au XIIIe siècle. Types ethnographiques par A. Fetvadjan. Avril, 1920, Paris, pp. 3-5 // ՀԱՊ ՀՁԲ, ֆ. 144, իւլ. 13031.

W.R. Lethaby. Armenian architecture // Armenian architecture from the 6th to the 13th century. Catalogue of an exhibition of drawings of architectural details and ornament by A. Fetvadjan, pp. 1-4 // ՀԱՊ ՀՁԲ, ֆ. 144, իւլ. 13034.

Strzygowski Josef. Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, Kunstverlag Anton Schroll & CO.G.M./B.H., 1918, Band I, 1-455 S., band II, 459-887 S.

VARDGES SURENIANTS AND "MSHAK"⁴⁵ KAMALYAN M.

Summary

Keywords: Vardges Sureniants, "Mshak" newspaper, unique identity of Armenian architecture, the Mother Cathedral of Holy Etchmiadzin, restoration principles, critical and publicist-enlightening articles, personal exhibition.

⁴⁵ The work was supported by the Science Committee of RA, in the frames of the research project № 21T-6E077.

The author reviews the articles published in "Mshak" newspaper by the renowned Armenian painter, theoretician and public worker Vardges Sureniants. These articles, confirming the originality of national element in the Armenian architecture, introducing the founding principles for the restoration of Armenian monuments, especially Etchmiadzin Cathedral, as well as urging professionalism in using national style in the construction of the new Armenian church in Baku - are timely. These scientific-analytical and publicist-enlightening articles are important for national self-awareness.

The author also examines the articles of "Mshak", covering the activities of V. Sureniants. Among them stands out the unique article, dedicated to the only lifetime exhibition of the painter. These articles confirm the important role, which the newspaper "Mshak" played in the public and cultural life of the Armenian people. Besides giving the information, it provided the platform necessary for our compatriots for voicing timely issues about Armenian art, comprehending the national in art, exchanging other notions and ideas.

ВАРДГЕС СУРЕНЯНЦ И "МШАК"⁴⁶ КАМАЛЯН М.

Резюме

Ключевые слова: Вардгес Суренянц, газета "Мшак", самобытность армянской архитектуры, Кафедральный собор Святого Эчмиадзина, принципы реставрации, критические и публицистически-просветительные статьи, персональная выставка.

В статье рассмотрены статьи именитого армянского художника, теоретика, общественного деятеля Вардгеса Суренянца, опубликованные в газете "Мшак". Статьи, подтверждающие самобытность национального элемента в армянской архитектуре, представляющие основополагающие принципы реставрации древних армянских памятников, в частности, Эчмиадзинского храма, а также

⁴⁶ Исследование выполнено при финансовой поддержке Комитета по науке РА в рамках научного проекта № 21Т-6Е077.

призывающие к профессиональности в использовании национального стиля в строительстве армянской церкви в Баку - актуальны. Данные научно-аналитические и публицистически-просветительные статьи важны для национального самопознания.

В статье также рассмотрены статьи "Мшак"-а, освещающие деятельность В. Суренянца. Среди них выделяется, опубликованная в 1901 году уникальная статья, посвященная единственной прижизненной выставке художника.

Данные статьи подтверждают ту важную роль, которую играла газета "Мшак" в общественной и культурной жизни армян. Помимо информационной функции, она выступала необходимой для наших соотечественников платформой для высказываний об актуальных вопросах армянского искусства, осмысления национального в искусстве, обмена иных идей и мнений.

ԱՐՄԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԿԳՄՄ նախարարության Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ՄՇԱԿԻ» ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ հուշարձաններ, եկեղեցիներ, «Մշակ» թերթ, հնագիտական ժողով, Թիֆլիս, Կովկաս:

Ներածություն

Հուշարձանների պահպանությունը բոլոր ժամանակներում համարվել է ազգանվեր ու ազգանպաստ գործ, քանի որ ազգային մշակույթը որոշվում է ոչ միայն իր ստեղծված մնայուն արժեքներով, այլև՝ թե ինչպես է պահվում ու պահպանվում ստեղծածը: Ուստի հայ ազգը մեծ նշանակություն է տվել մնայուն արժեքների, այդ թվում՝ հուշարձանների, պահպանությանը:

Հուշարձանների պահպանությանը, դրանց ավերակ վիճակին ու ուսումնասիրության անհրաժեշտությանը բազմիցս անդրադարձել են հայ մշակույթի նշանավոր շատ գործիչներ: Նրանք լավ գիտակցելով Հայաստանի պատմական հուշարձանների արժեքն ու նշանակությունը, շատ դեպքերում մեծ վշտով են արձանագրել դրանց անմխիթար, քայքայված ու կործանված վիճակը, մարդկանց ավերիչ ներգործությունը: Ուստի հուշարձանների պահպանության գործը գլխավորել և իրենց եռանդուն ջանքերով օժանդակել են հայ մշակույթի մի շարք ականավոր դեմքեր՝ Մարտիրոս Մարյանը, Ալեքսանդր Թամանյանը, Թորոս Թորամանյանը, Հովսեփ Օրբելին և ուրիշներ:

Հարկ է նշել, որ Հայաստանում հուշարձանների ուսումնասիրությունը գալիս է դարերի խորքից: Մեր շատ պատմիչներ իրենց երկերում արձարծել են հուշարձանների նկարագրությունը, դրանց

ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը, ընդօրինակել են բազմաթիվ վիմագրություններ, գրի առել հուշարձանների մասին ավանդապատումներ և հոգացել դրանց պահպանության համար:

Դեռևս միջնադարում եկեղեցիների և նրանց շուրջը եղած պարիսպների նորոգումները դիտվել են որպես դրանց պահպանության կարևոր ու անհրաժեշտ գործողություն: Հուշարձաններն ավերվում էին ոչ միայն օտար նվաճողների ասպատակություններից, այլև՝ բնական աղետներից, հատկապես երկրաշարժերից, սողքից, հորդառատ անձրևներից, հեղեղներից և այլն: Ուստի դրանց պահպանությունը միշտ էլ մտահոգել է մարդկանց:

Հայկական հուշարձանների պահպանության, վերականգնման, գիտական ուսումնասիրության և գտածո իրերը տեղում թանգարանացնելու խնդիրները, XIX դարից սկսած (1828 թ. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո), եղել են հայ և օտարազգի առաջադեմ մտավորականության և Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ուշադրության կենտրոնում: Այդ խնդիրները բարձրաձայնել են դեռևս ռուս դեկաբրիստները, որոնցից Եվգենի Լաչինովը հենց նույն թվականին գրել է. «Երևանի մարզում (Հայկական մարզ- Ա. Ա.) կան հեռավոր հնությամբ սրբացված շատ հուշարձաններ: Այս երկրի պատմությունը շատ հետաքրքրական է, բայց ժամանակ և միջոցներ են հարկավոր վերցնելու նրան ծածկող վարագույրը: Եթե հանգամանքները արգելք չհանդիսանան, ապա ժողովուրդների այս օրրանի պատմության գիրկը կբացվի մեզ համար, և այնտեղ թաքնված գանձերը կդառնան պատմության սիրողների ընդհանուր սեփականությունը...»¹:

Հուշարձանների պահպանության հարցերը «Մշակ» թերթում

Բնականաբար հուշարձանների պահպանության հարցերը անմասն չեն մնացել նաև «Մշակ» թերթի էջերում: 1879 թ. օգոստոսին Ալեքսանդր Երիցյանը («Ա. Եր.»), խիստ մտահոգվելով հուշարձանների անմխիթար վիճակով, տրտմությամբ գրել է. «Անցեալ թուականին Դարաչիչագից գրած իմ նամակներիս մէկի մէջ ես

¹ Ներսիսյան, Դեկաբրիստները Հայաստանում, 1958, 385:

յայտնել էի այն միտքը, թե անհրաժեշտ է հոգևոր կառավարութեանը մի մասնաժողով կազմել, որի պարտքը լինի հսկել և խնամք տանել հին ժամանակից մնացած հայոց շէնքերի մնացորդների վրա: Մեր ձայնը ոչ մի տեղ արձագանք չը գտաւ, հետևապէս հնութիւնները, ենթարկված լինելով ժամանակի մաշող ազդեցութեանը, կամաց-կամաց չքանում են մեր աչքից: Ճանապարհորդեցէք Հայաստանում, շատ տեղերում կարելի է տեսնել ամրոցներ, աշտարակներ, հոյակապ պալատների հետքեր, գրեթէ մինչև այսօր կենդանի մնացած վանքեր: Դրանց մէջ ապրել, սնվել և աղօթել են մեր նախնիքը, իսկ այսօր աշխարհակալ թագաւորների, հռչակաւոր իշխանների բնակարաններում գազանները և թունաւոր միջատներն են ապաստանարան գտնում ...Նայեցէք Արտաշատին՝ հայերի այդ կորած Փարիզին: Պատմում են, որ սրանից տասը կամ քսան տարի առաջ գրեթէ կենդանի է եղել այդ քաղաքի պարիսպը, իսկ այսօր այնտեղ հնութեան հետքեր չեն նշմարվում: Եթէ հայը չը գիտէ յարգել իւր նախնիքների մնացած սրբազան յիշատակը և նա ինքն է խախտում նորա պատմական վէմը իր տեղից, արդեօք ի՞նչ կարող ենք պահանջել մալականից և թուրքից, որոնցով աւելի են շրջապատւած հայկական հնութիւնները»²:

Իսկ նույն տարվա մայիսի 1-ին «Մշակ»-ում հրապարակվել է Վաղարշապատի Սբ Գայանէ վանքի վանահայր Վահան վրդ. Բաստամյանցի անհանգստությունն ու տագնապը մեր հին վանքերի վիճակի առնչությամբ. «Յայտնի է, թէ որպիսի մեծ նշանակութիւն ունեն ս. Էջմիածնի հետ միասին նրա չորս կողմ եղած ս. Հռիփսիմէի, ս. Գայիանէի և ս. Շողակաթի վանքերը Հայաստանեայց եկեղեցու վերահաստատութեան պատմութեան մէջ: Յայտնի է նոյնպէս, թէ սոքա որպիսի մեծ յարգանք էն վայելում բոլոր հայ ազգի կողմից: Յայտնի է նմանապէս, թէ մեր կաթողիկոսներից շատերը որպիսի սէր և խնամք ունեցած են սրանց վրա: Վերջապէս յայտնի է և այն, թէ

² «Մշակ», 1879, № 136 (Նամակ Դարաչիչագից): Գրիգոր Արծրունին հայկական հուշարձանների պահպանության իր մտահոգություններն է ներկայացրել նաև 1890թ. հոկտեմբերին Երևանում ու մերձակայքում շրջագայելու ժամանակ («Մշակ», 1890, № 114 (Երեւանեան նահանգում):

վերջին ժամանակներումն սոյն երեք վանքը որպէս ընկած էին՝ զուրկ մնալով ոչ միայն առաձին խնամակալութիւնից: Բայց ամենից աւելի ողբալի վիճակի մէջ էր Գայիանեան վանքը: Սուրբ եկեղեցին, թէպէտ քարաշէն և փառաւոր, բաւական վնասովել էր ժամանակից և անհոգացողութիւնից. արևելեան և արևմտեան պատերը կամարից մինչև կէսը բաւական վտանգաւոր ճեղքեր ունէն. հարաւային պատի մէջ երկու պատուհան փուլ էին եկած, և շատ տեղ քարերը թափած էին, որպէս և տանիքից ... Մի այսպիսի աւերակ և ամայացած վանք խնդրելով յօժար կամքովս՝ ես անշուշտ մեծ բարոյական պարտաւորութիւն էի դնում ինձ վրա վերանորոգելու և բարեկարգելու այն, որչափ կարելի էր»³: Այնուհետև Վահան վարդապետը կէտ առ կէտ (11) ներկայացնում է իր կատարած վերանորոգման, մաքրման և բարեկարգման աշխատանքները:

«Մշակ»-ը մի շարք հաղորդումներ է հրապարակել 1880 թ. նոյեմբերի 26-ին Թիֆլիսում կայացած՝ Մոսկվայի հնագիտական ընկերության նիստի մասին: Նիստին բանախոսել է ընկերության նախագահ կոմս Ալեքսեյ Ուվարովը՝ հնագիտական ժողովի նպատակի և դրա նշանակության մասին: Ինչպէս տեղեկացնում է «Մշակ»-ը, պատվելի հնագետը Թիֆլիս է ժամանել հոկտեմբերի 8-ն և «ցանկացել է ուղևորվել Անի, Մրեն, Բագարան՝ հնությունները հետազոտելու համար»⁴:

Նոյեմբերի 28-ին «Մշակ»-ի առաջնորդող հոդվածում Գրիգոր Արծրունին, տեղեկացնելով Թիֆլիսում կայացած հնագիտական նիստի մասին, անդրադարձել է նաև հուշարձանների առկա վիճակին. «Կովկասը և Անդրկովկասը շատ հարուստ են հնագիտական նիւթերով, բայց այդ նիւթերը գրեթէ բոլորովին հետազօտված չեն դեռևս: Կոմս Ուվարովը յորդորում է, որ ոչ թէ միայն պատրաստական կօմիտէի անդամները և հնագիտութեան սիրողները օգնեն ամեն ոյժերով լինելու հնագիտական ժողովի համար նիւթեր հաւաքե-

³ «Մշակ», 1879, № 63 (Նամակ Վաղարշապատից): Այս մասին տե՛ս նաև «Մշակ», 1879, № 204 (Նամակ խմբագրին):

⁴ «Մշակ», 1880, № 180 (Ներքին լուրեր):

լու, բայց Կովկասի և Անդրկովկասի բոլոր բնակիչները իրենց կարողութեան չափ նպաստեն հարստացնելու ժողովի համար պատրաստվող նիւթերը, ամեն ջանք գործ դնեն պահպանելու մեր երկրի հնագիտական հարստութիւնները և գտնելու նոր առարկաներ ուսումնական հետախուզութեան համար, որպէսզի ժողովի գործունէութեան ասպարէզը աւելի ընդարձակվի և աւելի արդիւնատու լինի»⁵:

Արծրունու, խոսքերն այսօր էլ շարունակում են մնալ արդիական:

1881 թ. սեպտեմբերի կեսերին «Մշակը» գրել է. «Հնագիտական ժողովի նիստերը փոխարքայի պալատի մէջ շարունակվում են: Ամեն օր առաւօտ և երեկոյեան նիստեր են լինում: Ժողովուրդը մեծ բազմութեամբ է յաճախում նիստերին»⁶: Այդ նիստերին Վեհափառ Հայրապետի հանձնարարությամբ մասնակցել է նաև հայր Խորեն Ստեփանէն, որը, ինչպես նշվել է «Մշակ»-ում, ելույթ է ունեցել «մի համակրելի ճառով»⁷:

Սեպտեմբերի 21-ին փակման ժամանակ նախագահող կոմս Ա. Ուվարովը հարկ է համարել առաջ բերել մի ընդհանուր ծրագիր Կովկասյան հնություններն ուսումնասիրելու համար: Նրա առաջարկած ծրագրով՝ ապագա ժողովի աշխատանքները պետք է բաժանվեն «հինգ դասակարգի՝ 1) Հնութիւնք ցպատմական ժամանակների, 2) Հնութիւնք հեթանոսական դարու, 3) Հնութիւնք քրիստոնէական ժամանակների, 4) յիշատակք լեզուի և գրոց, 5) լեզուագիտութիւն»⁸:

«Մշակ»-ի էջերում բազմաթիվ են Հայաստանում հնագիտական իրերի հայտնաբերումների մասին հրապարակումները, որտեղ հեղինակները ներկայացնում են, թե ինչքան կարևոր են հնությունների ուսումնասիրություններն ու պահպանության կազմակերպումը:

1883 թ. սեպտեմբերին «Մշակը» գրել է. «Նորերումս մենք առիթ

⁵ «Մշակ», 1880, № 212 (Հնագիտական ժողով):

⁶ «Մշակ», 1881, № 170 (Ներքին լուրեր):

⁷ «Մշակ», 1881, № 176 (Ներքին լուրեր):

⁸ «Փորձ», 1881, № 1, էջ 78 (Կովկասեան հնագիտական ժողով):

ունեցանք տեսնել մի բրոնզեայ հին կիսազուլիս, որ գտնվել է Լոռու գաւառի մի հին շէնքի պատի տակ: Կիսազուլիսը արուեստի կատարելութեան կողմից հազաւազիւտ է և շատ հետաքրքիր իր ընդհանուր տեսքով և քանդակված զարդաքանդակներով: Դէմքի ամեն մի գծագրութիւնը օրինաւոր ձև, համաչափութիւն և նշանաւոր արտայայտութիւն ունի, նաև փառաւոր գանգուրազել միընթաց, աւելի գեղաձև, քան՝ Ասորեստանի հին արձանների վրա տեսնվածները: ...Ամեն մի լուսաւորեալ մարդ կը պահանջէ, որ այս տեսակ հնութիւններ ձեռք ընկած ժամանակ չը պահվէին մասնաւոր ձեռքերում, որտեղ կարող են հեշտութեամբ կորչել, անհետանալ, այլ նուիրվէին հաստատ, տնողական գոյութիւն ունեցող կենտրոնական հիմնարկութիւններին, ինչպէս, օրինակ, Կովկասեան մուզէում (թանգարանում-Ա.Ա.) Թիֆլիսում, կամ Ս. Էջմիածնի Թանգարանը, որպէսզի գտնված հնութիւնները պահպանվէին ապագայ սերունդի և գիտութեան համար»⁹:

1891 թ. հունվարի 3-ին ունի Մ. Շահյան Մեղրուց նամակ է ուղղել «Մշակի» խմբագրին. «Մի քանի տարի է, որ իմ շրջագայութեանս ժամանակ հաւաքել եմ Զանգեզուրի գաւառում մի քանի հնութիւններ, այն է՝ ձեռագիր (մագաղաթեայ և թղթեայ) մատեաններ, պղնձեայ, արծաթեայ և ոսկեայ դրամներ և հին գերեզմաններում թաղված պղնձեայ զարդեր: Ես պարզ տեսնում էի, որ այդ անխնամ թողնված հնութիւնները, հետաքրքրվողի ձեռքում չը լինելով, անհետանում են, իսկ ինքս էլ չը գիտէի, թէ արդեօք քանի արժէն դրանք, բայց էլի ցանկանում էի մի բան վճարել ու գնել դրանք, յուսալով, թէ երբևիցէ Կովկասում կը հիմնվի այդ տեսակ հնութիւնների համար մի թանգարան կամ դրա նման մի հիմնարկութիւն: Կամ եթէ դրանցից ոչ մէկը չը լինի, գոնէ կը լինեն սիրող անհատներ, որոնք կը կամենան հնութիւնների մի ժողովածու կազմել»¹⁰:

1918 թ. օգոստոսին Երևանից հաղորդագրվել է. «Շատ ժամանակ չէ, որ հայերս սովորեցինք յարգել մեր հնութիւնները: Դեռ ներկայումս էլ չենք կարող պարծենալ, թէ հարկաւոր և հնարաւոր

⁹ «Մշակ», 1883, № 137 (Ներքին լուրեր):

¹⁰ «Մշակ», 1891, № 6 (Ներքին լուրեր):

խնամքը տանում ենք մեր պատմության թանկագին յիշատակա-
րանները պահպանելու համար ... Քաղաքային վարչության պար-
տականությունն է հոգալ իր սահմանի վրայ գտնված բոլոր ճարտա-
րապետական հնությունների մասին: ... Մենք պետք է յարգանքով և
գուրգուրանքով վերաբերենք մեր երկրի բոլոր պատմական յիշա-
տակարաններին և հնություններին՝ առանց դրանց նկատմամբ ազ-
գի կամ կրօնի որևէ խտրություն դնելու»¹¹:

Հայաստանի տարածքում սփռված հուշարձանները ուսում-
նասիրվել են նաև Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարի-
ներին (1918-1920 թթ.), երբ դրանք առնվեցին պետական հովանու
ներքո, համակարգվեցին գիտական հետազոտությունների հիմքե-
րը, և այլն: Հիմնականում ուսումնասիրվում էին Արևելյան Հայաս-
տանի տարածքի հնագիտական ու պատմաճարտարապետական
հուշարձանները: 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին ՀՀ կառավարությունը
հրատարակում է դեկրետ «Հատուկ գեղարվեստական և պատմա-
կան արժեք ունեցող առարկաները արտասահման արտահանելը և
վաճառելը արգելվելու մասին»¹²:

1920 թ. հունիսին հայ մշակույթի մի շարք ականավոր գոր-
ծիչներ (Ալեքսանդր Թամանյան, Աշխարհբեկ Քալանթար, Գարե-
գին եպս. Հովսեփյան և ուրիշներ) դիմում են ՀՀ Հանրային կրթույթ-
յան և արվեստի գործերի նախարարությանը՝ Հայաստանի հնությ-
յունների պահպանության կոմիտե ստեղծելու առաջարկությամբ,
որտեղ ներկայացնում են նաև հիմնական գործառույթները հուշար-
ձանների հաշվառման, չափագրման, հնագիտական գտածոների
հավաքման, որմնանկարների արտանկարման և այլնի մասին¹³:
Արդեն 1920 թ. հուլիսի 7-ին Հայաստանի կառավարությունը որո-
շում է կայացնում **Հայաստանի հնությունների պահպանության կո-
միտե** ստեղծելու մասին, որը, որպես պետական մարմին, իր գոր-

¹¹ «Զանգ», 1918, № 47 (Քաղաքի հնությունները):

¹² Սարգսյան, Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության
հիմունքներ, 2005, 7:

¹³ Թամանյան, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 2000, 125:

ծունեությունը ծավալելու էր հանրային կրթության և արվեստի նախարարության կազմում¹⁴։ Կոմիտեի հիմնադիր անդամներ դարձան Գարեգին եպս. Հովսեփյանը, Ալեքսանդր Թամանյանը և Աշխարհբեկ Քալանթարը¹⁵։

1920 թ. հուլիսին «Մշակը» տպագրել է. «Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության **«Հնութեանց պահպանութեան բաժինը»**, որ ներկայումս զարգանալով դառնում է ուրոյն մի մարմին նախարարութեան կից՝ **«Հնութիւնների պետական պահպանութեան կոմիտե»**, կազմակերպել է հնագիտական էքսպեդիցիա, որ սոյն յուլիսի կեսից սկսելու է իր աշխատանքները և ունի խիստ կարևոր ծրագիր իր գործունեութեան համար։ Այդ ծրագրի հիմնական կետերը սրանք են.

1. Հնութիւնների ամբողջական ցուցակագրումը, որ կատարուելու է անհրաժեշտ ու ամփոփոխ նկարագրութեամբ հանդերձ՝ մշակուած ձևով, ճարտարապետական ընդհանուր չափագրութեամբ, ֆրեսկոների (որմնանկարների) արտանկարութեամբ, լուսանկարչութեամբ, էստամպած հանելով (նմանահանութեամբ) և այլն։

2. Պարզել յուշարձանների վիճակն ու դիմացկունութեան չափը և քանդուելու վտանգին ենթակայ յուշարձաններին, ըստ հնարաւորութեան, առաջին օգնութիւնը ցոյց տալ։

3. Տեղային հնադարանների հիմնումն, թափուած ու ցրուած հնութեանց բեկորների ժողովումն ու դասաւորումը յարմար շինութիւնների մէջ իրենց վայրերում։

4. Հսկողութեան կազմակերպումը՝ յուշարձանների պահպանութիւնը յատուկ պահակներով։

Ներկայիս Հայաստանը վեր է ածուած մի քանի պատմա-

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, թ. 147 շրջ.։ Տե՛ս նաև «Յառաջ», 1920, № 147 (Օրէնք Հայաստանի հնութիւնների պետական պահպանութեան կօմիտե կազմակերպելու մասին)։

¹⁵ Այդ տարիներին Ա. Քալանթարի գիտական գործունեության մասին տե՛ս Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսար Ա. Եղիազարյանի տված բնութագիրը, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1990, № 2, էջ 96-97։

հնագիտական շրջանների, որոնցից այս տարուայ համար նկատի են առնուած կարևորագոյնները, թէ՛ ըստ յուշարձանների նշանակութեան և թէ՛ ըստ նրանց կարիքի շուտափոյթ օգնութեան»¹⁶:

Շուրջ մեկ ամիս անց ստեղծվում է կոմիտեի գիտական արշավախումբը (Թորոս Թորամանյան, Ա. Գալկին, Եղիշե Թադևոսյան, Գարեգին Լևոնյան, Վաղարշակ Հակոբյան, Գարեգին եպս. Հովսեփյան, Աշխարհբեկ Քալանթար և ուրիշներ), որի նպատակներն էին Հայաստանի հնագիտական քարտեզի կազմումը, դաշտային հնագիտական հետազոտությունները և այլն: Ի դեպ՝ նոյն 1920թ. Երևանի ժողովրդական համալսարանում Աշխարհբեկ Քալանթարի գլխավորությամբ ստեղծվեց հնագիտական խմբակ, որը ծրագրեց դասախոսությունների անցկացում, այցելություններ տարբեր հուշարձաններ և այլն: Խմբակն ուներ հաստատված կանոնադրություն:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանում հաստատվում է խորհրդային իշխանություն, և հենց դեկտեմբերին էլ որոշվում է Հայաստանի լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատին կից ստեղծել **Հնության և արվեստի հուշարձանների պահպանության հանձնաժողով**: Արդեն խորհրդային ժամանակներում ստեղծվեցին գիտահետազոտական ինստիտուտներ, հուշարձանները վերցվեցին պետական հսկողության տակ, ու հիմք դրվեց դրանց գիտական բազմակողմանի ուսումնասիրությանը: Հուշարձանների նշանակության և պահպանության վերաբերյալ կազմակերպվում են մի շարք դասախոսություններ¹⁷:

Եզրակացություն

Այսպիսով, ուսումնասիրելով «Մշակ»-ի տարբեր տարիների հրապարակումները հուշարձանների պահպանության խնդիրների մասին, եզրակացնում ենք.

1. Ցարական կառավարությունը իր ընդունած օրենք-

¹⁶ «Մշակ», 1920, № 58 (Հնագիտական էքսպեդիցիա):

¹⁷ «Կարմիր աստղ», 1921, № 6 (Լուրեր):

ներով բավականաչափ ուշադրություն է դարձրել հնությունների պահպանությանը:

2. Հուշարձանների պահպանությամբ և ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Մոսկվայի հնագիտական ընկերությունը, որի կազմում եղել են ժամանակի նշանավոր գիտնականներ:

3. «Մշակի» խմբագիր (1872-1892 թթ.) Գրիգոր Արծրունին, անձամբ արժևորելով հայկական պատմամշակութային ժառանգությունը, իր թերթում բազմաթիվ հրապարակումներով անդրադարձել է այդ խնդրին: «Մշակի» հետագա խմբագիրները, հավատարիմ մնալով Արծրունու սկզբունքներին, շարունակել են այդ հայրենանվեր գործը:

4. 1914 թ. Մոսկվայում ապրող մի շարք հայ մտավորականներ (Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Մարտիրոս Մարյան, Արմենակ Բուդաղյան, Ալեքսեյ Ջիվելեզով, Գեորգի Յակուլով և այլք), նպատակ ունենալով ստեղծելու հայկական հուշարձանների պահպանության ընկերություն, մշակեցին ընկերության կանոնադրությունը, ընտրեցին հանձնաժողով (Ա. Մյասնիկյան, Ա. Ջիվելեզով, Գ. Յակուլով)՝ կանոնադրությունը հաստատելու նպատակով ցարական կառավարության հետ բանակցելու համար: Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմը խափանեց այդ մտահղացումը:

5. Հայաստանում հուշարձանների պահպանության առաջին օրենքները ընդունվել են Առաջին հանրապետության տարիներին՝ 1920 թ., որի հիմքի վրա 1923 թ. դեկտեմբերի 18-ին Խորհրդային Հայաստանում ստեղծվել է Հնությունների պահպանության կոմիտեն, որն էլ կոչված էր պահպանելու մշակութային ժառանգությունը:

6. Հայկական հուշարձանների պահպանության գործում մեծ դեր են կատարել նաև նշանավոր շատ անհատներ՝ Ալեքսանդր Մանթաշյանը, Միքայել Արամյանցը, Պերճ

Պոռշյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Թորոս Թորամանյանը, Աշխարհբեկ Քալանթարը, Մարտիրոս Մարյանը, Գարեգին եպս. Հովսեփյանը և ուրիշներ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1990, № 2:

«Զանգ», Երևան, 1918, № 47 (օգոստոսի 21):

Թումանյան Ալեքսանդր, 2000, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, էջ 125:

«Կարմիր աստղ», Թիֆլիս, 1921, № 6 (մարտի 5):

ՀԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 118:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1879, № 63 (մայիսի 1), 1879, № 136 (օգոստոսի 16), № 204, (նոյեմբերի 22), 1880, № 180 (հոկտեմբերի 10), № 212 (նոյեմբերի 28), 1881 № 170, (սեպտեմբերի 12), № 176 (սեպտեմբերի 23), 1883 № 137 (սեպտեմբերի 24), 1890 № 114 (հոկտեմբերի 6), 891 № 6 (հունվարի 17), 1920, № 58 (հուլիսի 22):

«Յառաջ», Երևան, 1920, № 147 (հուլիսի 14):

Ներսիսյան Մկրտիչ, 1958, Դեկարրիստները Հայաստանում, Երևան:

Սարգսյան Գագիկ, 2005, Պատմամշակութային հուշարձանների

պահպանության հիմունքներ, Երևան:

«Փորձ», (Թիֆլիս), 1881, № 1:

THE ISSUES ON THE PRESERVATION OF MONUMENTS ON THE PAGES OF "MSHAK" NEWSPAPER ASATRYAN A.

Summary

Keywords. Monuments, Churches, "Mshak" newspaper, Archaeological Assembly, Tiflis, Caucasus, Position.

The preservation of Armenian monuments, their ruined state and the necessity to study them have been constantly on the limelight of many prominent figures of Armenian culture, whose publications were also available on the pages of "Mshak" newspaper in Tbilisi (1872-1921). Yet in August of 1879 Alexander Yeritsyan, deeply concerned about the appalling state of the monuments, wrote

with grief pain that the spiritual authorities and leaders have to form a committee whose duty should be to guard and take care of the ruins of Armenian buildings remained from ancient times. At the same time, he noted that antiquities gradually disappear due to the corrosive effect of time.

"Mshak" was the largest daily newspaper of Armenian reality, so its distribution and influence was extremely huge. Grigor Artsruni, who was also the editor, played a particularly big role on the pages of the newspaper. He wrote that we could not help but requesting our society to treat the traces of antiquities of our country with the greatest respect, ask them to preserve the already found antiquities with unique care and try to find new ones.

The monuments scattered in the territory of Armenia were studied during the years of the First Republic of Armenia (1918-1920), when they were taken under state support. In July of 1920, "Mshak" has already wrote that the "Antiquities Preservation Department" of the Ministry of Public Education and Art, which is currently developing into a separate body attached to the ministry with the name: "State Antiquities Preservation Committee", has organized an archaeological expedition that will launch its work in the middle of July and will have a very important program for its activity.

On December 2 in 1920, Soviet control was established in Armenia, and in the very December it was decided to create a Commission for the Protection of Antiquity and Art Monuments attached to the People's Commissariat of Enlightenment of Armenia. Already in Soviet times, scientific research institutes were created, the monuments were taken under state control, and the foundation was laid for their scientific multifaceted study.

ВОПРОСЫ СОХРАНЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ В ПУБЛИКАЦИЯХ ГАЗЕТЫ "МШАК" АСАТРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Памятники, Церкви, газета "Мшак", Археологическая встреча, Тифлис, Кавказ, Позиция.

К сохранению армянских памятников, их разрушенному состоянию и необходимости изучения неоднократно обращались многие видные деятели

армянской культуры, чьи публикации печатались также в издававшейся в Тифлисе газете «Мшак» (1872-1921). Еще в 1879 г. в августе Александр Ерицян, глубоко обеспокоенный плачевным состоянием памятников, с грустью писал о том, что духовному правительству необходимо образовать комитет, по сохранению и защите культурного наследия. В то же время он отмечал, что памятники разрушаются медленно под воздействием времени.

Появление ежедневной газеты «Мшак» стало целой эпохой в общественной жизни армян. Особенно большую роль на страницах газеты играл Григор Арцруни, который был редактором и издателем. Он писал, что мы не можем не обратиться к жителям нашей страны, предлагая им относиться с величайшим уважением к следам древностей страны, просить их бережно сохранять уже найденные и работать над поиском новых памятников истории.

Памятники расположенные на территории Армении, изучались в годы Первой Республики Армения (1918-1920 гг.) и были взяты под патронаж государства. Уже в июле 1920 г. "Мшак" опубликовал информацию о том, что "Отдел охраны древностей" Министерства народного просвещения и искусства, в настоящее время формируется в отдельный орган при министерстве как "Государственный комитет охраны древностей" и организовал уже в середине июля археологическую экспедицию.

2 декабря 1920 г. в Армении была установлена Советская власть, а в декабре того же года было принято решение о создании Комиссии по охране памятников старины и искусства при Наркоме Армении. Уже в советское время были созданы научно-исследовательские институты, памятники взяты под охрану государства, заложена основа для их научного многогранного изучения.

**«ՄՇԱԿ»-Ը ԳՐԱԴԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(1870-1890-ական թվականներ)**

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Արծրունի, գրադարան, ընթերցարան, ընթերցանություն, տեղեկատվություն, գիրք, բաժանորդ:

Ներածություն

«Մշակ» պարբերականը հայ մամուլի պատմության մեջ բացառիկ դերակատարություն ունի: Հրատարակվել է մոտ հիսուն տարի, եղել է շաբաթաթերթ, ապա լույս է տեսել շաբաթը երկու, երեք անգամ, 1878 թվականից՝ շաբաթական հինգ անգամ: «Մշակը» հանդես էր գալիս ազատական-բուրժուական գաղափարախոսության դիրքերից, անդրադառնում էր հայության սոցիալ-քաղաքական իրավիճակին, առաջարկում էր ծանր վիճակից դուրս գալու ուղիներ, անդրադառնում էր տնտեսական, կրթական, ուսումնական, մշակութային խնդիրներին, պայքարում էր հասարակության մեջ արմատացած մերժելի երևույթների դեմ: «Մշակին» աշխատակցում էին ժամանակի նշանավոր մտավորականներ, գրողներ, հասարակական գործիչներ:

Թերթի երևան գալը նշանակալի իրադարձություն էր. ժամանակի պարբերականներից տարբերվում էր հանրային կյանքի արմատական վերափոխման ու վերակառուցման նոր, թարմ ծրագրերով: «Մշակի» հիմնադիր Գրիգոր Արծրունին մեզանում հայտնի է ազգային կյանքի վրա ունեցած իր ազդեցությամբ և հասարակությանը առաջնորդելու կարողությամբ²: Լրագիրը դարձավ հայ իրակաության պատմության արձանագրողը, քննադատը, հրապարակախոսը, գրական լրատուն, տարեգիրը: Անշուշտ, Գրիգոր Արծրունու

¹ Ալոյան, 2007, 3:

² Գևորգյան, 2010, 330:

անձով էր պայմանավորված «Մշակի»՝ Անդրկովկասում եվրոպական տիպի առաջին հայ լրագրի բացառիկ դերը: Արծրունին իրականացրեց լրագիրը համաժողովրդական, բոլոր խավերի համար ազգային համընդհանուր հրապարակախոսության ամբիոն դարձնելու, հայ իրականության մեջ քաղաքակրթության պատգամախոսը դառնալու իր տեսլականը³:

«Մշակը» ազգապահպանության, առաջընթացի ճանապարհին առաջնահերթ էր համարում լուսավորության, որակյալ կրթության, մշակութային խնդիրները: Կարևորում էր առաջադեմ հասարակության ձևավորման, նոր մտածողությամբ սերնդի կայացման համար ուսումնական հաստատությունների դերը, որոնց գործունեության հիմքում պետք է լինեն գրադարաններ: «Մշակի» էջերում գրադարանների, ընթերցարանների մասին տեղեկությունները հաճախ զետեղված են դպրոցական կյանքը լուսաբանող հոդվածների տողամիջերում: Դա ապացույցն է այն բանի, որ վերոնշյալ խնդիրները տրամաբանորեն փոխկապակցված են, և դրանցից մեկի գործունեության հաջողությունը պայմանավորված է մյուսով:

Լրագիրը հաճախ անդրադառնում էր բարոյական կրթության խնդիրներին, կարևորում կրթված կանանց դերը ուսյալ սերնդի ձևավորման գործում: Կյանքի պակասավոր կողմերի քննադատության հարցում լրագիրը աննահանջ պայքար էր մղում՝ ցույց տալով, որ «տիրացուարանների դարը անցել է, և որ պետք է ապրել ոչ թե անցյալի նման, կամ միայն ներկայի համար, այլև հոգալ ապագայի մասին»⁴:

«Մշակի» էջերում զետեղված են հայկական մշակութային-կրթական, հայկական գրադարանների գործունեության մասին հրապարակումներ, լուրեր: Դրանց մի մասը ամբողջական կամ հատվածական արտատպություններ են մամուլի էջերից: Այդպիսի նյութերի քանակը առավել մեծ է թերթի հրատարակության առաջին տարիներին: Այդպիսին է Ալեքսանդրապոլի՝ 1869 թ. հիմնված հա-

³ Գևորգյան, 1996, 21:

⁴ «Մշակի» քառասունամեակ (1872-1912), 1912, 48:

յոց ընթերցարանի մասին «Արարատ» հանդեսից արտատպած լուրը⁵: Դրան անդրադարձել է «Արարատը»⁶:

Գրադարանների վերաբերյալ անդրադարձների ենք հանդիպում «Արտաքին լուրեր», «Ներքին լուրեր», «Խառը լուրեր» բաժիններում: Զաքաթալայում գործող գրադարան-գրատան մասին հրապարակված նյութը պարունակում է հանրային-հասարակական գրադարանի գործառույթների վերաբերյալ տեղեկատվություն՝ ստորագրողների (բաժանորդ-օգտվողների) թիվ, գրադարանային հավաքածուի քանակ, ստացվելիք գրքերի ցուցակ, գրքի շրջանառություն, ֆինանսական խնդիրներ և այլն⁷: «Մշակը» ցույց էր տալիս, թե ինչպիսին պետք է լինեն գրադարանները՝ հղում անելով արտերկրի գրադարաններին: Հաճախ վկայակոչվում էր արևմտաեվրոպական և ռուսական հասարակական (հանրային) գրադարանների փորձով՝ գրադարանային հավաքածուների թվաքանակի, ընթերցանության տպավորիչ տվյալներով՝ անուղղակիորեն ցույց տալով առաջընթացի և զարգացման տեսլականը⁸:

«Մշակը» կարևորում էր ընթերցանության առավել մեծ հնարավորությունների ստեղծումը: Գրադարանների բացման մասին լուրերին «Մշակը» վերաբերվում էր անթաքույց ուրախությամբ. դրանք ընդգծվում էին պոլիգրաֆիական ձևավորման հնարավորություններով՝ մեծ, թավ տառաչափ, գովազդային տարրեր: Ուշադրության արժանի է Թամամշյանի քարվանսարայի ընթերցարանի մասին ազդը⁹:

Հայաբնակ վայրերում գրադարանների մասին «Մշակի» հրապարակումները նաև սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեին: 1872 թ. բացված Նոր Նախիջևանի մատենադարանը «բացի հայերեն

⁵ Ներքին լուրեր. 1872, «Մշակ», Թիֆլիս, № 3, 20 յունվ., 3:

⁶ Ախալքալաք. 1869, «Արարատ», Վաղարշապատ, № 12, 177-178:

⁷ Նամակ Զաքաթալից. 1872, «Մշակ», № 28, 20 յուլիսի, 2-3:

⁸ Խառն լուրեր. 1872, «Մշակ», № 29, 27 յուլիսի, 4:

⁹ Յայտարարություններ. 1873, «Մշակ», № 2, 18 յունվ., 4:

և ռուսերեն լրագիրներէ, ունի և հայերէն գրքերի ընտիր հաւաքումն»¹⁰: Բաքվի Մարդասիրական ուսումնարանի մասին հրապարակումից տեղեկանում ենք գրադարանում առկա 25 անուն Աստվածաշունչ մատյանի գոյության մասին¹¹: «Մշակը» Երևանում մշակութային կյանքի աշխուժացման, նյութապէս անապահով երիտասարդության մտավոր կարողությունները զարգացնելու և «...հասարակական թարմ ոյժերի անդադար թղթախաղով ապարդիւն ժամանակ անցկացնելը» կանխելու լավագոյն միջոց է համարում քաղաքում հասարակական գրադարանի ստեղծումը¹²: Տեղեկություններ կան Բաքվում¹³, Եկատերինոդարում¹⁴, Թավրիզում նոր ընթերցարանների, Հին Նախիջևանի հայկական ակումբի և նրա գրադարանի գործունեության մասին¹⁵:

Լրագրի խմբագրակազմը տեղ էր հասկացնում ոչ միայն գրադարանային թեմաներով նյութերին, այլև դրանց արձագանքներին: Թղթակցություններում մասնավոր հարցերը ընդհանրացվում և բանաձևվում են խմբագրականներում, առաջարկվում են հասարակության առաջընթացի ապահովման «մշակական» դեղատոմսեր: «...Գլխաւոր հիմունքը միշտ եղել է անցնել մասնաւորից դէպի ընդհանուրը»¹⁶: Արծրունին քննադատում է թղթակիցների՝ բացառապէս հայկական թեմաներով սահմանափակվածությունը, իրադարձությունները նեղ ազգային, կենցաղային տեսանկյունից դիտարկելը, խոսում է դրանց վնասակարության մասին: «Մի քանի բացառութիւններ չը յիշելով, որտեղ մեր մի քանի թղթակիցներ խօսում էին, նկարագրում էին և հայոց շրջանից դուրս պատահած երևոյթներ, թղթակիցների մեծ մասը դարձեալ հաւատացած է մնացել, որ մի հայոց լրագրի էջերում կարելի է միայն գրել՝ հայոց ուսումնարան-

¹⁰ Խառն լուրեր. 1873, «Մշակ», № 48, 6 դեկտ., 4:

¹¹ Ներքին լուրեր. 1874, «Մշակ», № 35, 5 սեպտ., 3:

¹² Ներքին լուրեր. 1874, «Մշակ», № 43, 31 հոկտ., 3:

¹³ Ներքին լուրեր, 1876, «Մշակ», № 45, 25 նոյեմբ., 3:

¹⁴ Ներքին լուրեր. 1876, «Մշակ», № 2, 22 յունվ., 2:

¹⁵ Նամակ Հին-Նախիջևանից. 1876, «Մշակ», № 8, 4 մարտի, 2:

¹⁶ [Արծրունի Գ.]. 1879, Եօթ տարվայ գործը, «Մշակ», № 1, 16 յունվ., 1:

ների, հոգաբարձությունների, ուխտատեղիների, եկեղեցիների, ընթերցարանների և երեցփոխանների մասին...»¹⁷:

«Մշակի» ծառայություններից մեկը գավառական կյանքի համակողմանի ներկայացումն էր¹⁸: Առանցքային տեղերում էին գտնվում կրթական, ուսումնական, լուսավորության խնդիրները: Լրագիրը կարևորում էր գրադարանների հաշվետվողականությունը: Շամախու երկսեռ ուսումնարանի մատենադարանի հաշիվը երևան է հանում գրադարանի մեկամյա գործունեությունը՝ համալրման, հաշվառման, գրքի շրջանառության ու պահանջվածության, ընթերցողական հետաքրքրության գնահատման և այլ գործառնությունների գծով¹⁹: Թավրիզի ազգային ընթերցարանի հաշվետվության մեջ ներկայացվում են 1876 թ. մուտքի և ելքի հաշիվները, գրքերի քանակը և գրացանկը (գրացուցակ), համալրված գրքերի օրինակները²⁰: Խոսվում է նաև նվիրաբերվող գրքերի ու պարբերականների մասին՝ նպատակ ունենալով խթանելու հրատարակչների և բարեգործների հովանավորչական գործունեությունը: Անդրադարձներ կան Շուշիի ոչ միայն տնտեսական, սոցիալական կյանքին, այլև կրթամշակութային հաստատություններին, ուսումնական, հասարակական գրադարաններին, գրախանութներին: Ահա 1876 թ. Հակոբյանց Մուղղուտու²¹ Շուշիում բացված գրատան (գրախանութ) մասին տեղեկատվությունը. «Տերութեան թոյլտուութեամբ ես բաց արած ունեմ Շուշի քաղաքում մի գրատուն, որի մեջ գտնվում են զանազան հին ու նոր ձեռնարկներ, դասագրքեր և զանազան գրքեր

¹⁷ [Արծրունի Գ.]. 1875, Մեր թղթակիցներին, «Մշակ», № 6, 13 փետր., 1:

¹⁸ Անանյան, 2003, 356:

¹⁹ Հաշիւ. 1876, «Մշակ», № 18, 20 մայիսի, 4:

²⁰ Նամակ Պարսկաստանից. 1878, «Մշակ», № 51, 30 մարտի, 3:

²¹ Խոսքը վերաբերում է գրավաճառ, տպարանատեր Միրզաջան Մահտեսի-Հակոբյանցին, ով «Մշակ» լրագրում բազմիցս հանդես էր գալիս Շուշիի իր գրավաճառանոցի մասին գովազդներով՝ ստորագրելով «Мугдуси-Акопов» (ծնթ. խմբ.- Ս. Պ.):

հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսիերէն, գերմաներէն և թուրքերէն լեզուներով»²²։ Գրադարանների ու գրավաճառանոցների պատասխանատուների թղթակցություններում հեղինակներին ու հրատարակիչներին ուղղված հորդորների («պատիվ ունեմ խնդրել իրենց աշխատությունները մեզ վաճառելու», «գրքերի մեծ կարոտություն կա», «գրքերի մեկ օրինակը նվիրել» և այլն) նպատակը հասարակությանը կրթելը, գրական նոր ստեղծագործություններին ծանոթացնելը, մայրենի լեզվի նկատմամբ սեր ու գրական ճաշակ զարգացնելն էր։

«Մշակի» էջերում հաճախ առաջ էր քաշվում այնպիսի գրատների և գրադարանների պակասը լրացնելու հարցը, որոնք կառաջարկեին ուսումնարանների ծրագրային նյութերին օժանդակ համարժեք գրականություն։ Թեև նորաբաց և գործող ուսումնարանների շնորհիվ արձանագրվում էր գրագիտության աճ, այնուամենայնիվ, դեռևս զգացվում էր օգտակար գրքերի պակասը։ Գրատներում բացի մի քանի դասագրքերից, քիչ էին ընթերցանության համար պիտանի գրքերը, եղածներն էլ՝ «թանկ ու կրակ»։ Թղթակիցներից մեկը մանկական գրականության պակասը լրացնելու լուծում է առաջարկում. այլ լեզուներից մանկական վեպեր ու կրթիչ գրքեր թարգմանել և էժան գներով վաճառել՝ ընթերցանությունը խթանելու և ուսումնարանների գրադարանները համալրելու համար։

Հայկական խմբագրատները ստանում էին տարածաշրջանում և աշխարհի տարբեր վայրերում հրատարակվող նյութեր, և իրենք էլ իրենց համարները ուղարկում էին բաժանորդներին ու խմբագրություններին։ Ժամանակի ընթացքում «Մշակի» խմբագրատունը դարձել էր յուրատեսակ գրադարան-ընթերցարան, որտեղ հանդիպում էին հայտնի մտավորականներ, գրողներ, մտքեր փոխանակում, բանավիճում, ընթերցում։ Հաճախ «Մշակի» հասցեով ուղարկվում էին անհատների և գրադարանների համար գրականություն, որոնք ապահովաբար փոխանցվում էին հասցեատեր գրադարաններին²³։

Բազմաթիվ են նոր գրադարանների բացման մասին տեղեկությունները։ Կարսի հայկական դպրոցի գրադարանի հանդիսավոր

²² Ներքին լուրեր. 1876, «Մշակ», № 48, 16 դեկտ., 2։

²³ «Մշակի» պատասխաններ. 1879, «Մշակ», № 12, 31 յունվ., 4։

բացման արարողությունը հավաստում է հանրության հետաքրքրության աճը մշակութային անցքերի նկատմամբ: Թղթակիցը ուրախությամբ արձանագրում է. «Յետոյ գրվեցան բաւականին բաժանորդներ»²⁴: Հրապարակվում են նաև գրադարանները կատարելագործելու, նորարարական, տարրեր կիրառելու մասին ծավալուն թղթակցություններ: Թեհրանի Հայկազյան վարժարանի ընթերցարանում ստեղծված գրավիչ միջավայրում այցելության համար նախատեսված երեք ժամը օգտագործում էին ընթերցանության, ուսումնական ու ազգային հարցերի և հանրային դասախոսության համար: Ընթերցարանը շաբաթական մեկ օր հատկացնում էր Հայոց պատմության դասախոսություններին²⁵: Թերթի լուրերում հիշատակվում էր ընթերցանության օգտակարության մասին²⁶: «Մշակը» իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում արևելահայերի, արևմտահայերի, պարսկահայերի մշակութային խնդիրները²⁷: Բարձր է գնահատվում Թավրիզի «Մէր» կրթական ընկերության մտադրությունը. ընթերցարան բացել՝ Ատրպատականի հայության չքավոր տարրի մեջ ուսում տալու համար: «Այդ տեսակ լայն պրօգրամները շատ քիչ են իրագործվում..., դրանով արդէն մեծ գործ կատարած կը լինէին, մեծ ծառայութիւն մատուցած կը լինէին ժողովրդին»²⁸:

«Մշակը» հաճախ անդրադառնում է ժողովրդի ոչ միայն կարդալու անհրաժեշտության, այլև ինչ, ինչպես կարդալու խնդիրներին և թե մարդիկ որտեղից պետք է վերցնեն կարդալու նյութերը: Գանձակի հայկական ուսումնարանի գրադարանի պատասխանատուները թերթի միջոցով հրատարակիչներին խնդրում էին նոր գրքեր ուղարկել²⁹: Թիֆլիսի հրապարակական գրադարանից հայտնում են, որ գրադարանի 40000 հավաքածուն հարստացել է գեներալ

²⁴ Նամակ Ղարսից. 1879, «Մշակ», № 31, 2 մարտի, 2:

²⁵ Նամակ Պարսկաստանից 1879, «Մշակ», № 45, 24 մարտի, 3:

²⁶ Ներքին լուրեր. 1879, «Մշակ», № 77, 23 մայիսի, 1:

²⁷ Ալոյան, 1989, 34:

²⁸ Նոր ընկերութիւն. 1892, «Մշակ», № 57, 23 մայիսի, 1:

²⁹ Ներքին լուրեր. 1879, «Մշակ», № 49, 11 ապր., 2:

Մենշիկովի ժառանգների նվիրատվության հաշվին³⁰: Առկա են նաև կանոնավոր չգործող գրադարանների մասին մտահոգիչ հրապարակումներ. առաջարկվում է Թիֆլիսի մի ընթերցարանի աշխատանքային ժամը երկարացնել, քանի որ «ընթերցողը իր ընթերցանութինը չը վերջացրած, ստիպված է երեկոյեան ժամը 7-ին արդեն դուրս գալ ընթերցարանից»³¹: Այս ժլատ թղթակցությունից պարզվում է, որ ընթերցարանը աշխատել է երեկոյան ժամերին, ուրեմն, եղել է դրա հանրային պահանջը և ձևավորվել է աշխատաժամը երկարացնելու պահանջը: Մի հոդվածում հեղինակը իր մտահոգությունն է հայտնում Երևանի ուսումնարանների գրադարանների աղքատիկ գրքային ֆոնդի մասին: Նա շեշտում է բնակարաններում անձնական գրադարանային հավաքածու ձևավորելու կարևորությունը: Ուսյալ, զարգացած երիտասարդները, վարժապետները, քահանաները հաճախ բարձրաձայնում են, թե պետք է ընթերցասիրություն տարածել, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի ցանկանում դրամ տրամադրել գրքեր ձեռք բերելու համար: Հոդվածագիրը քննադատում է ունևոր երևանցիների արգահատելի վարքուբարքը. նրանք գումարներ են ծախսում խաղատներում, սակայն հեռու են գրքեր ձեռք բերելու գործից: Ընթերցասերների ուշադրությունն է հրավիրվում նաև մանկակական գրատուն ստեղծելու խնդրին: «Ցանկալի է, որ մանկական գրատունների թիւը բազմանայ մեր երկրում, որ մաքրեն և դուրս ձգեն հայի գլխից նրա բոլոր նախապաշարմունքները, որ նրա ամենամեծ թշնամիներն են: Բացեք մանկական գրատուններ և ընտրողութեամբ տուեք ձեր ծանօթ երեխերքին ընթերցանութեան գրքեր և դուք կը վարձատրվեք ամենաառատ կերպիւ. երեխերքը կը բանան իրենց մաքուր սրտերը ձեր առաջ և դուք կունենաք հարիւրաւոր փոքրիկ, բայց ազնիւ բարեկամներ» -, գրում է թերթը³²:

Հանդիպում ենք նաև գրադարանների ստեղծման տեսական-

³⁰ Ներքին լուրեր. 1879, «Մշակ», № 154, 12 սեպտ., 3:

³¹ Ներքին լուրեր. 1879, «Մշակ», № 164, 27 սեպտ., 2:

³² Տիգրանեանց Լ. 1879, Նամակ Երեւանից, «Մշակ», № 164, 27 սեպտ., 2:

ծրագրային հրապարակումների: Խաչատուր Մալումյանը փաստում է, որ գրադարանները ընդունում են այնպիսի ձև, որ կարող են բուն ժողովրդական կոչվել: Նախկինում գավառներում հասարակական մի քանի գրադարան-ընթերցարաններ մեծ մասամբ ծառայել են տեղական հարուստ մտավորականներին: Արհեստավորները, մանր վաճառականները, աշակերտներն ու կանայք հնարավորություն չեն ունեցել օգտվելու՝ մուտքավճարի թանկության, իրենց մտավոր կարողությանը հասու գրքերի սակավության պատճառով: Հոդվածագիրը առաջարկում է «նոր կազմակերպություն տալ գրադարանական գործին». ստեղծել բոլոր խավերին հասանելի ժողովրդական գրադարաններ, բացել էժանագին հանրամատչելի գրադարաններ՝ հենվելով եվրոպական և ռուսական հաջողված փորձի վրա: Հեղինակը առաջարկում է ունենալ ժողովրդական գրադարանի գրքերի ձրի կարդացողների խումբ, ինչի արդյունքում գիրքը մատչելի կլինի ժողովրդի աղքատ դասակարգին ևս, և ընթերցանությունը կթափանցի ավելի լայն տարածքներ, որտեղ մարդիկ հանդգնություն էին համարում այն միտքն անգամ, թե իրենք էլ կարող են գիրք կարդալ³³: Արդյունքում գրքով և ընթերցանությամբ կհետաքրքրվեն հասարակության ավելի լայն խավեր:

Եզրակացություն

«Մշակը» 1870-1890-ականներին ազգային կրթության, լուսավորության, առաջադիմության գործում կարևորել է ընտանիքի և ընտանիքում կնոջ դերի, ընտանեկան դաստիարակության, ուսումնական հաստատությունների կառավարման, ուսուցիչների կատարելագործման խնդիրները: «Մշակը» հասարակության, առաջադեմ գաղափարներով օժտված նոր սերնդի կազմավորման հիմնարար նախապայման էր համարում նաև ժամանակակից դպրոցական և հասարակական գրադարանների ստեղծումը, ինչը կապա-

³³ [Մալումեան Խ.]. 1890, Ժողովրդական գրադարաններ եւ ընթերցարաններ, «Մշակ», № 69, 21 յունիսի, էջ 1-2:

հովեր գիտելիքի տարածումը: «Մշակը» հայ հասարակական կյանքի հանրագիտարան էր³⁴: Լրագիրը իր 4 էջանոց համարների հնարավորությունները ծառայեցնում էր հանրության տեղեկատվական պահանջների բավարարմանը, արձանագրում ազգային հասարակական կյանքի տարեգրությունը, զարգացնում լեզվական ճաշակ: «Մշակի» ոչ միայն հրապարակախոսական, քաղաքական-տնտեսագիտական հրապարակումները, այլև մշակութային խնդիրներին, նաև գրադարաններին նվիրված նյութերը սնում ու ձևավորում էին հանրության առաջադիմական ուժերը՝ նպաստելով ստեղծարար, նոր մտածողությամբ սերնդի ձևավորմանը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալոյան Լ. 1989, Գրականության, արվեստի և լուսավորության հարցերը 1892-1905 թթ. «Մշակ» լրագրում, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատ.», 50 էջ:

Ալոյան Լ. 2007, Հայ հասարակական միտքը «Մշակ» լրագրում, Երևան, «Ատոդիկ», 80 էջ:

Ախալքալաք. 1869, Արարատ, Վաղարշապատ, № 12, էջ 177-178:

Անանյան Գ. 2003, Գրիգոր Արծրունի. Լրագրության մասին, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 366 էջ:

[Արծրունի Գ.]. 1879, Եօթ տարվա գործը, Մշակ, Թիֆլիս, № 1, 16 յունվ, էջ 1:

[Արծրունի Գ.]. 1875, Մեր թղթակիցներին, Մշակ, Թիֆլիս, № 6, 13 փետր., էջ 1:

Գևորգյան Լ. 2010, Գրիգոր Արծրունի. Հրապարակախոսական հատընտիր, Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ.», 336 էջ:

Գևորգյան Լ. 1996, Գրիգոր Արծրունին և նրա «Մշակը», Երևան, «ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.», 447 էջ:

Խառն լուրեր. 1872, Մշակ, Թիֆլիս, № 29, 27 յուլիսի, էջ 4:

Խառն լուրեր. 1873, Մշակ, Թիֆլիս, № 48, 6 դեկտ., էջ 4:

Հաշիւ. 1876, Մշակ, Թիֆլիս, № 18, 20 մայիսի, էջ 4:

[Մալումեան Խ.]. 1890, Ժողովրդական գրադարաններ եւ ընթերցարաններ, Մշակ, Թիֆլիս, № 69, 21 յունիսի, էջ 1-2:

«Մշակի» պատասխաններ. 1879, Մշակ, Թիֆլիս, № 12, 31 յունվ., էջ 4:

Յայտարարություններ. 1873, Մշակ, Թիֆլիս, № 2, 18 յունվ., էջ 4:

³⁴ Ալոյան, 1989, 32:

Նամակ Զաքարթալից. 1872, Մշակ, Թիֆլիս, № 28, 20 յուլիսի, էջ 2-3:
 Նամակ Հին-Նախիջևանից. 1876, Մշակ, Թիֆլիս, № 8, 4 մարտի, էջ 2:
 Նամակ Ղարսից. 1879, Մշակ, Թիֆլիս, № 31, 2 մարտի, էջ 2:
 Նամակ Պարսկաստանից. 1878, Մշակ, Թիֆլիս, № 51, 30 մարտի, էջ 3:
 Նամակ Պարսկաստանից 1879, Մշակ, Թիֆլիս, № 45, 24 մարտի, էջ 3:
 Ներքին լուրեր. 1872, Մշակ, Թիֆլիս, № 3, 20 յունվ., էջ 3:
 Ներքին լուրեր. 1874, Մշակ, Թիֆլիս, № 35, 5 սեպտ., էջ 3:
 Ներքին լուրեր. 1874, Մշակ, Թիֆլիս, № 43, 31 հոկտ., էջ 3:
 Ներքին լուրեր. 1876, Մշակ, Թիֆլիս, № 2, 22 յունվ., էջ 2:
 Ներքին լուրեր. 1876, Մշակ, Թիֆլիս, № 45, 25 նոյեմբ., էջ 3:
 Ներքին լուրեր. 1876, Մշակ, Թիֆլիս, № 48, 16 դեկտ., էջ 2:
 Ներքին լուրեր. 1879, Մշակ, Թիֆլիս, № 49, 11 ապր., էջ 2:
 Ներքին լուրեր. 1879, Մշակ, Թիֆլիս, № 77, 23 մայիսի, էջ 1:
 Ներքին լուրեր. 1879, Մշակ, Թիֆլիս, № 154, 12 սեպտ., էջ 3:
 Ներքին լուրեր. 1879, Մշակ, Թիֆլիս, № 164, 27 սեպտ., էջ 2:
 Նոր ընկերութիւն. 1892, Մշակ, Թիֆլիս, № 57, 23 մայիսի, էջ 1:
 Տիգրանեանց Լ. 1879, Նամակ Երեւանից, Մշակ, Թիֆլիս, № 164, 27 սեպտ.,
 էջ 2:
 «Մշակի» քառասնամեակ (1872-1912), 1912, Թիֆլիս, «Հերմէս», 132 էջ:

REFERECE OF "MSHAK" PERIODICAL TO ARMEIA LIBRARIES

(1870s - 1890s)

GHAZARYA H.

Summary

Keywords: Grigor Artsruni, library, reading hall, reading, information, book, subscriber.

Throughout its run, “Mshak” periodical has emphasized not only the family and the role of women within the family, issues of family upbringing, management of educational institutions, improvement of teachers in the field of national education, enlightenment, and progress. “Mshak” considered the establishment of contemporary educational institutions and public libraries as essential for promoting knowledge and for the formation of a new social structure and generation that is well-versed in cutting-edge concepts. Indeed, “Mshak” surpassed

the limitations of its 4-page issues to serve as an encyclopedia of Armenian social life, chronicling the history of the nation's public sector and fostering literary and linguistic taste. not only the journalistic, political-economic publications of "Mshak," but also the ones dedicated to cultural issues, including libraries, nourished and formed the progressive forces of society, contributing to the formation of a fresh, creative, new-thinking generation.

**ПУБЛИКАЦИИ ГАЗЕТЫ «МШАК» ОБ АРМЯНСКИХ
БИБЛИОТЕКАХ (1870-1890 гг.)
КАЗАРЯН А.**

Резюме

Ключевые слова: Григор Арцруни, библиотека, читальня, чтение, информация, книга, абонент.

На протяжении всей деятельности газета «Мшак» уделяла особое внимание не только семье и роли женщины, вопросам семейного воспитания, управления учебными заведениями, усовершенствования учителей. «Мшак» также рассматривал создание современных школьных и публичных библиотек как основополагающую предпосылку создания общества нового типа, нового поколения, наделенного передовыми идеями, что способствовало бы распространению знаний. Газета являлась энциклопедией общественной жизни Армении, отвечала информационным потребностям общества, описывала факты национально-общественной жизни, развивала литературный вкус. Не только публицистические, политико-экономические публикации «Мшака», но и материалы, посвященные культурным вопросам, библиотекам, питали и создали прогрессивные силы общества, способствуя формированию творческого, по-новому мыслящего поколения.

ՄՏՅՈՂԱ ՊԵՏՈՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ.

«ՄՇԱԿ»-Ը ԵՎ ԲԱՖՖՈՒ «ԽԵՆԹՐ» ՎԵՊԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Մի լավ գիրք կարող է փրկել մի ամբողջ ազգ»
ԲԱՖՖՈՒ

Բանալի բառեր՝ Բաֆֆի, «Խենթը», «Մշակ», Թիֆլիս, Շուշի, Աբել
Ապրեսյանց, Մահտեսի-Հակոբյանցներ:

Ներածություն

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը, կապված 1877–1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմական իրադարձությունների հետ, ամբողջ խորությամբ բացահայտեց Բաֆֆու ստեղծագործական տաղանդը: Հրապարակախոսական մի շարք հոդվածներում վերլուծելով ազատագրական շարժման իրական հանգամանքները և միանգամայն ապարդյուն համարելով «Հայկական հարցի» լուծման եվրոպական դիվանագիտության մոտեցումը՝ նա առաջադրում է ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը՝ արևմտահայ ժողովրդի գլխավոր խնդիրը համարելով այդ գաղափարի «անդադար և անընդհատ նախապատրաստությունը»: Թուրքական բռնատիրությունից Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու խնդրին Բաֆֆին անդրադառնում է «Մշակ»-ում հրապարակված իր հոդվածներում և հատկապես՝ «Ջալալեդդին» և «Խենթը» վեպերում, որոնք առաջին անգամ տպագրվել են «Մշակ»-ում, ինչն էլ մեծ ժողովրդականություն է հաղորդել այդ լրագրին:

Բաֆֆու «Խենթը» վեպի հրատարակությունը «Մշակ»-ում

«Մշակ»-ի՝ 1880 թ. փետրվարի 16-ի համարում հանդիպում ենք մի հայտարարության, ըստ որի՝ հաջորդ շաբաթվանից

լրագրում տեղ էր գտնելու «Մշակ»-ի աշխատակից Բաֆֆու «Խենթը» վերնագրով նոր վեպի մաս առ մաս տպագրությունը: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ վեպի բովանդակությունը ներկայացնում է զանազան նշանավոր դեպքեր 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից³⁵: Նկատենք, որ «Խենթը» վեպը հատվածաբար տպագրվեց «Մշակ»-ի՝ 1880 թ. փետրվարի 26-ից հունիսի 4-ն ընկած համարներում³⁶:

Դեռևս չէր ավարտվել «Մշակ»-ում «Խենթը» վեպի հրատարակությունը, Բաֆֆին բազմաթիվ նամակներ էր ստանում, որոնցում ընթերցողներն իրենց շնորհակալությունն ու գոհունակություն էին հայտնում վեպը լրագրում տպագրելու համար՝ միաժամանակ ցանկանալով տեսնել «Խենթը» վեպի առանձին հրատարակությունը գրքի տեսքով³⁷: Նույնիսկ «Մշակ»-ի՝ 1880–1881 թթ. մի քանի համարներում հրապարակված հոդվածներում մի շարք անհատներ ցանկություն էին հայտնում «Խենթը» վեպը թարգմանել ռուսերեն³⁸:

Հետաքրքրական է, որ վեպի հրատարակության առիթով նաև դժգոհություններ են եղել: Այսպես, «Մեղու Հայաստանի» լրագրի շուրջ խմբված որոշ մտավորականներ սվիններով էին ընդունում «Խենթը» վեպի ասպարեզ գալը³⁹, նույնիսկ քայլեր էին

³⁵ «Մշակ», 1880, № 25:

³⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1880, №№ 30-37, 39-42, 44-47, 49, 51, 55-57, 59-61, 63, 66-67, 69-71, 73-76:

³⁷ Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 4, 1984, 449, «Մշակ», 1880, № 125:

³⁸ «Մշակ», 1880, № 161, 1881, №№ 70, 125:

³⁹ Այս առիթով հիշարժան է Շիրվանզադեի՝ «Բաֆֆու կյանքից» հուշագրության այն պատումը, որտեղ հեղինակը խոսում է Բաֆֆու և Ծերենցի ընդհարման մասին. «Պատում եմ, որ երբ «Խենթ»-ը տպվում, վերջանում է «Մշակ» լրագրում, մի օր Ծերենցը մտնում է խմբագրատուն և վրդովված հարցնում է, թե ո՞վ է Բաֆֆին: Յույց են տալիս Բաֆֆին, որ այդ ժամանակ նստած է լինում խմբագրատանը: – Դո՛ւ ես գրել այդ խելառ «Խենթ»-ը,– հարցնում է Ծերենցը բարկացած: –Այո՛: – Խենթը դուն ես, որ անանկ բաներ գրեր ես, ամո՛թ,– ասում է Ծերենցը և հեռանում: Տաքարյուն ծերունին կատաղած է լինում Վարդանի երագով, որով ավարտվում է «Խենթ»-ը» (տե՛ս **Շիրվանզադե**, ԵԺ 10 հատորով, հ. 8, 1961, 493):

ձեռնարկում «Մշակ»-ում հետագա տպագրությունը դադարեցնելու համար⁴⁰: Հակառակ դրան՝ վեպը շարունակում էր լայն տարածում գտնել՝ ընթերցողների շրջանում մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով: Բավական է նշել, որ մի խումբ հայ դերասաններ նպատակ ունեին վեպի հիման վրա մի դրամա ստեղծել, ինչի համար Բաֆֆին ստացել էին պատշաճ թույլտվություն⁴¹:

Բաֆֆին «Մշակ»-ի՝ 1880 թ. հուլիսի 2-ի համարում տպագրված «Մի առաջարկություն» վերտառությամբ հոդվածում հայտնում է, որ խմբագրատունն ստացել է բազմաթիվ նամակներ, որոնցում կրկին առաջ է քաշվում «Խենթը» վեպը առանձին գրքով հրատարակելու անհրաժեշտությունը: Չնայած Բաֆֆին ողջունելի է համարում այդ գաղափարը, սակայն իր համար այն անիրագործելի էր՝ ժամանակի և նյութական միջոցների սղության պատճառով: Նա բացատրում է, որ նմանատիպ վեպերը սկզբում մաս-մաս տպագրվում են որևէ ամսագրում կամ լրագրում, որից հետո լույս են տեսնում առանձին գրքով, ինչին ձեռնամուխ են լինում ոչ թե հեղինակները, այլ հրատարակիչները, գրավաճառները կամ տպագրական ընկերությունները⁴²:

Նույն հրապարակման մեջ Բաֆֆին պատրաստակամություն է հայտնում տալ իր համաձայնությունը և ընդունել ամենապաստավոր պայմանները «Խենթը» վեպի առաջին գրքային տպագրության իրավունքի համար, եթե գտնվեն մարդիկ, որոնք հանձն կառնեն վեպի՝ առանձին գրքով տպագրությունը: Միաժամանակ Բաֆֆին դժգոհում է, որ «մեզանում, որպես երևում է, ամեն ինչ պետք է հեղինակը անե,– համ գրե, համ տպագրե, համ աշխատե վաճառել, որ իր ծախսը յետ ստանայ: Մեր աղքատ հեղինակներին ո՞րքան հնարաւոր կը լինի այդ,– ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է»⁴³:

⁴⁰ Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 4, 449-450:

⁴¹ Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 4, 453, «Մշակ», 1881, № 233:

⁴² «Մշակ», 1880, № 112:

⁴³ Նույն տեղում:

Րաֆֆու «Խենթը» վեպի տպագրությունը Շուշիում

Րաֆֆու հայտնած պատրաստականությանն ընդառաջ՝ առաջինն արձագանքեց Աբել Ապրեսյանցը⁴⁴, ով հանձն առավ Շուշիի Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում⁴⁵ 1881 թ. հրատարակել Րաֆֆու «Խենթը» վեպը⁴⁶։ Դրա «Յառաջաբանի տեղ հրատարակողից» վերտառությամբ գրության մեջ Ա. Ապրեսյանցը գոհունակությամբ նշում է, որ գրքի տպագրության նախաձեռնությունն իր կողմից իրականացվել է՝ նկատի ունենալով այն ջերմ ընդունելությունը, որ ընթերցողները տածում էին «Մշակ»-ի համարներում հատվածաբար տպագրվող վեպի նկատմամբ։ Մինևս ժամանակ հրատարակիչը կոչ էր անում այլ անհատ-

⁴⁴ Աբել Ապրեսյանց (1860-1930 թթ.) լրագրող, հրապարակախոս և հրատարակիչ։ 1870-ական թվականների կեսերին Թավրիզի հայոց դպրոցում ստացել է կրթություն՝ աշակերտելով վիպասան Րաֆֆուն։ Դպրոցն ավարտելուց հետո հաստատվել է Կովկասում և աշխատել Շուշիում՝ որպես առևտրական գործակալ։ Այդ թվականներից սկսել է աշխատակցել «Մշակ» լրագրին (տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, 1973, 104)։

⁴⁵ Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանը (1877-1905թթ.) Շուշիի ամենախոշոր մասնավոր տպարանն էր։ Նրանց գործունեությունը ոչ միայն տեղային նշանակություն ուներ, այլև տարածվում էր Այսրկովկասի հայաշատ խոշոր քաղաքներում։ Այս տպարանը մրցակցում էր Թիֆլիսի տպարանների հետ՝ նույնիսկ պատվերներ ընդունելով Շուշիից դուրս գործող հրատարակչատներից, մասնավոր անձանցից, պետական հաստատություններից (մանրամասն տե՛ս **Պետոյան Ս.**, 2021, 107-128)։

⁴⁶ Համաձայն Հայաստանի գրադարանների համահավաք գրացուցակի առցանց տվյալների՝ սույն տպագրության ընդամենը մի քանի օրինակներ են պահվում Հայաստանի գրադարաններում և մատենադարաններում։ Հայաստանի ազգային գրադարանում (ՀԱԳ) աշխատելու տարիներին՝ որպես Գրքային և ոչ գրքային հրատարակությունների համալրման գնահատող հանձնաժողովի անդամ, սույն տպագրության օրինակներից մեկը 2019 թ. գտել եմ գրավաճառ ցանցում, որը խիստ մատչելի գնով ՀԱԳ-ը իմ խորհրդով ձեռք է բերել և համալրել։ Նկատենք, որ մինչ օրս այն ՀԱԳ-ում պահվող այս գրքի միակ օրինակն է (առ 08.08.2024), իսկ գրավաճառ ցանցում դրա օրինակները հազվադեպ են պատահում։

ների՝ առանձին գրքերով հրատարակելու Բաֆֆու մյուս աշխատությունները ևս⁴⁷: Հավելենք, որ Թիֆլիսի ու Կովկասի հայկական հրատարակչական ընկերությունների և Բաֆֆու միջև համագործակցությունն ինչ-ինչ հանգամանքների պատճառով չէր հաջողվել⁴⁸:

Ա. Ապրեսյանցը «Մշակ»-ի՝ 1880 թ. հոկտեմբերի 10-ի համարում հանդես է գալիս հետևյալ հայտարարությամբ. «Մինչև առաջիկայ 1881 թիւ յունվար ամիսը Շուշի քաղաքում կը տպագրվի և առանձին գրքով լոյս կը տեսնի Բաֆֆիի «Խենթը» անունով վիպասանութիւնը: Տպագրութիւնը կը լինի գեղեցիկ և մաքուր թղթի վրա: Իւրաքանչիւր գրքի գինը կանխապէս բաժանորդ գրվողների համար նշանակվում է 1 ռուբլի: Իսկ տպագրութիւնից յետոյ գնողների համար գինը կը բարձրանայ...»⁴⁹:

Հետաքրքրական է, որ «Խենթը» վեպի տպագրության մասին ծանուցումը, ինչպես նշվեց, «Մշակ»-ում հրատարակվել էր հոկտեմբերի 10-ին, մինչդեռ այն Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում տպագրելու համար Կովկասի գրաքննական կոմիտեն թույլտվություն է տվել երեք օր անց՝ հոկտեմբերի 13-ին, ինչի մասին կարդում ենք վեպի տպագրված օրինակի անվանաթերթի դարձերեսից՝ «Дозволено Цензурою Тифлисъ 13-го Октября 1880 г.»:

1880 թ. նոյեմբերի 23-ին Բաֆֆու գրած մի նամակից պարզ է դառնում, որ դրանից երկու ամիս առաջ նրանից թույլտվություն էին խնդրել «Խենթը» վեպը Մոսկվայում տպագրելու համար,

⁴⁷ 1883 թ. նոյեմբերի 13-ին «Մշակ»-ին ուղղված իր նամակում Ա. Ապրեսյանցը Բաֆֆու հոբելյանի առիթով ցանկություն էր հայտնել «Ջալալեդդին» վիպակը առանձին գրքույկով տպագրել «գեղեցիկ թղթի» վրա և հեղինակի պատկերով ամբողջ տպաքանակը նրան նվիրելու համար (տե՛ս «Մշակ», 1883, № 177): Սակայն Բաֆֆին տպագրության իրավունքը նախապես տվել էր մեկ ուրիշ հրատարակչի, ինչի պատճառով էլ Ա. Ապրեսյանցի նախաձեռնությունը մնաց անկատար (Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 12, 1999, 237 (1883 թ. դեկտեմբերի 28-ին Մեյքոն Փանյանին գրված նամակից)):

⁴⁸ Վարդանյան Վ., 1987, 48-49:

⁴⁹ «Մշակ», 1880, № 180:

բայց նա ստիպված էր եղել մերժելու, քանի որ մինչ այդ իրավունք էր տվել այն Շուշիում տպագրելու համար: Տեսնելով Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում հրատարակության ընթացքում գտնվող վեպի առաջին թերթերը՝ Բաֆֆին հիշատակում էր, որ գրքի թուղթը բավական լավն էր, իսկ տպագրությունը՝ մաքուր⁵⁰:

«Մշակ»-ի՝ 1881 թ. հունվարի 14-ի համարից տեղեկանում ենք, որ Ա. Ապրեսյանը խնդրում էր՝ վեպի հին և նոր բաժանորդներն իրեն փոխանցեն բաժանորդագրման համար սահմանված վճարը⁵¹: Իսկ 1881 թ. փետրվարի 25-ին Բաֆֆին հայտնում է, որ «Խենթը» վեպի ամբողջական տպագրությունը շատ էր ուշացել՝ դժգոհելով, որ այն պետք է արդեն իսկ տպագրված լիներ⁵²:

«Մշակ»-ի՝ 1881 թ. ապրիլի 9-ի համարում կարդում ենք. «Մշակի» մեջ տպվեցաւ յայտարարութիւն, որ Բաֆֆիի «Խենթը» անունով վիպասանութիւնը վաճառվում է Թիֆլիսում այս և այն պարոնի մօտ: Թէն այս գրքի տպագրութիւնը վերջացած է, բայց տակաւին Թիֆլիսում ստացված չէ, այս պատճառով յայտնում ենք պ. պ. գնողներին սպասել մինչև յիշեալ վիպասանութեան Թիֆլիսում ստացվելը, որը իր ժամանակին կը յայտնվի»⁵³:

«Մշակ»-ի՝ 1881 թ. մայիսի 8-ի, 9-ի, 12-ի, 16-ի և մի քանի այլ համարներում վեպի տպագրության առիթով տեղ գտած երկու հայտարարություններից առաջինն ավելի ակնառու է, զարդափակ շրջանակի մեջ, ինչն էլ միանգամից գրավում է ընթերցողների ուշադրությունը: Այդ հայտարարության մեջ նշվում էր, որ վեպի օրինակներն արդեն ուղարկվել էին բաժանորդներին, իսկ նոր գնորդները կարող են դիմել Ա. Ապրեսյանցին կամ Մահտեսի-Հակոբյանցներին՝ Շուշիում, Ալեքսանդր Թարխանյանցին՝

⁵⁰ Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 12, 203 (1880 թ. նոյեմբերի 23-ին Մելքոն Փանյանին գրված նամակից):

⁵¹ «Մշակ», 1881, № 4:

⁵² Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 12, 204 (1881 թ. փետրվարի 25-ին Մելքոն Փանյանին գրված նամակից):

⁵³ «Մշակ», 1881, № 65:

Բաքվում և Գրիգոր Բեջանյանցին՝ Թավրիզում⁵⁴։ Իսկ երկրորդը սովորական հայտարարություն է, որով ծանուցվում էր վեպի՝ 1 ռուբլի 20 կոպեկ արժողությամբ ու 400 էջանոց որակյալ տպագրության և Թիֆլիսում դրա վաճառատեղերի («Մշակ»-ի խմբագրատուն, Կենտրոնական գրավաճառանոց, Կովկասյան գրավաճառանոց, Զաքարիա Գրիգորյանցի մոտ, ինչպես նաև Շահինյանցի, Բոգարջյանցի, Հովվյանցի ծխախոտի խանութներում) մասին⁵⁵։ Փաստորեն, վեպի հրատարակիչը լուրջ աշխատանքներ էր կատարել ոչ միայն որակյալ տպագրություն ապահովելու, այլև տպագրված օրինակները հնարավորինս շատ իրացնելու ուղղությամբ։

1881 թ. մայիսի 26-ին Բաֆֆին, իր նամակներից մեկում խոսելով «Խենթը» վեպի տպագրության մասին, իր դժգոհությունն է հայտնում գրքի տպագրական որակից՝ հավելելով, որ Շուշի քաղաքից հնարավոր էլ չէր ավելին սպասել⁵⁶։ 1881 թ. հունիսի 27 թվակիր մեկ այլ նամակում էլ նա գրում է, որ ինքը չի հավանում վեպի տպագրությունը, ուստի անհրաժեշտություն էր առաջանում շուտով ձեռնամուխ լինել գրքի երկրորդ տպագրությանը, մանավանդ որ առաջին տպագրության օրինակներն արդեն սպառվել էին⁵⁷։

«Մշակ»-ի՝ 1881 թ. հունիսի 11-ի համարում Ա. Ապրեսյանցը հայտնում է, որ «Խենթը» վեպի համար, որպես բաժանորդագին շարունակ ստանում էր 1 ռուբլի, մինչդեռ գրքի տպագրությունից հետո բաժանորդագինը սահմանվել էր 1 ռուբլի 20 կոպեկ, ինչը նշված էր նաև գրքի վերջին էջում։ Նա հավելում է, որ եթե 1 ռուբլի ուղարկողները չլրացնեն 20 կոպեկ պակասորդը, ապա գիրքը նրանց չի ուղարկվի, իսկ իրենք կարող են հետ ստանալ իրենց

⁵⁴ «Մշակ», 1881, №№ 82-84, 88։

⁵⁵ Նույն տեղում։

⁵⁶ Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 12, 206 (1881 թ. մայիսի 26-ին Մելքոն Փանյանին գրված նամակից)։

⁵⁷ Նույն տեղում, 208 (1881 թ. հունիսի 27-ին Մելքոն Փանյանին գրված նամակից)։

գումարը⁵⁸ :

1882 թ. մարտի 20-ին Բաֆֆին մեկ այլ նամակում գրում է, որ Շուշիում վեպի տպագրության առիթով որպես վարձատրություն Ա. Ապրեսյանցը գրքի տպաքանակից իրեն ուղարկել էր 300 օրինակ, իսկ ավելին տալ չէր կարող, քանի որ, ինչպես բնութագրում է Բաֆֆին, Ա. Ապրեսյանցը «մի աղքատ տղա էր»⁵⁹ : Ի դեպ, «Խենթը» վեպի առաջին հրատարակության տպաքանակի մասին հիշատակություն կա Բաֆֆու ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ լույս տեսած ժողովածուում, որի վերջում զետեղված է վիպասանի երկերի մատենագիտությունը՝ համապատասխան տպաքանակներով: Ըստ այդմ, «Խենթը» վեպի առաջին տպագրությունը ունեցել է 1200 օրինակ⁶⁰:

Բաֆֆու «Խենթը» վեպի ազդեցությունն ընթերցողների վրա

Հետաքրքրական է, որ Մահտեսի-Հակոբյանցների տպարանում «Խենթը» վեպի տպագրության ժամանակ տպարանի սրբագրիչը եղել է երիտասարդ Լեոն, ով այս առիթով գրում է. «Եվ մի օր իմ առջևս է դրվում մի խոշոր հատորի սրբագրություն: Այդ Բաֆֆիի «Խենթն» է, որ նոր է տպվել «Մշակի» մեջ և այժմ արտատպվում է առանձին գրքով: Շատերն էին կարդացել «Մշակի» մեջ, չէինք կարդացել միայն շարող գրաշարը⁶¹ և ես՝ սրբագրողս: Բայց շատ շատերը կան, որոնք մեր երկուսիս հետևից պիտի կարդան: Զմայլված էինք, ո՛չ, ճիշտն ասեմ, կախարդված էինք երկուսս էլ: Քանի՛-քանի՛ անգամ կարդացի, վեց թե յոթն անգամ⁶², և դարձյալ չէի կշտանում: Գիրքը դուրս թողնվեց տպարանից և հավելեց, սպառվեց մի քանի շաբաթվա ընթացքում: Այս մի անսովոր

⁵⁸ «Մշակ», 1881, № 105:

⁵⁹ Բաֆֆի, ԵԺ 12 հատորով, հ. 12, 213 (1882 թ. մարտի 20-ին Մելքոն Փանյանին գրված նամակից):

⁶⁰ Բաֆֆի. Կենսքը, գրականությունը, յիշողություններ, 1937, 162:

⁶¹ Գրաշարը Առաքել Մահտեսի-Հակոբյանցն էր, որի անվան հիշատակումն առկա է գրքի կազմի վրա:

⁶² Հմմտ. Բաբայեան Լ., 1908, 11:

հայերեն գիրք էր: Երբեք և ոչ մի հայերեն գիրք այդպիսի համատարած չափերով, այսքան խոր կերպով դյուրիչ ազդեցություն չէր արել հայ մտքի վրա: Ծնվում էր նոր շարժիչը՝ հայդուկային գրականությունը»⁶³:

Լեոյի մեկ այլ վկայությամբ ընթերցող հասարակությունը հիացած էր Բաֆֆու «Խենթը» վեպով, ինչին, որպես, ապացույց բերում է հետևյալ օրինակը: Ջմեռային մի ցուրտ գիշեր Լեոն Շուշի քաղաքում հանդիպում է շուկայի գիշերապահին, ով խարույկի առջև նստած կարդում էր վեպը: Վերջինս գանգատվում է, որ չի կարողանում կատարել իր պարտականությունները, քանի որ անհագ սուգվել է վեպի ընթերցանության մեջ: Լեոն հավելում է, որ գիրքն այնքան մեծ ազդեցություն է թողել շուշեցի ընթերցողների վրա, որ վերջիններս որոշել էին մինչև անգամ գնալ Արևմտյան Հայաստան և ազատագրել այն՝ իրենց հետ չունենալով նույնիսկ զենք: Նման մտադրություններ հետագայում ունենում են շատ ընթերցողներ⁶⁴: Տասնամյակներ շարունակ «Խենթը» և «Կայծեր» վեպերի հերոսները հայ ընտանեկան ու ընկերական հավաքույթների խոսակցության առարկան են եղել: Ինչպես վկայում են Ժամանակակիցները, այդ վեպերի ընթերցանության անմիջական ազդեցությամբ ձևավորվում էին հայդուկային կամավորական խմբեր և մեկնում «Էրզր»՝ զինվորագրվելու արևմտահայության դիմադրական շարժումներին⁶⁵:

Եզրակացություն

Հայ նշանավոր վիպասան Բաֆֆու մեծարժեք աշխատություններից է «Խենթը» վեպը, որն առանձին գրքով առաջին անգամ տպագրեց հրատարակիչ Ա. Ապրեսյանցը 1881 թ. Շուշիում: Հարկ է նշել, որ այդ տարիներին գրքի տպագրությունը դյուրին գործ չէր, որքան էլ ունենար պահանջարկ և մեծ ազդեցություն թողներ ընթերցողների վրա: Ավելի քան մեկդարյա հետադարձ հայացքով

⁶³ Լեո, 1925, 32:

⁶⁴ Լեո, ԵԺ 10 հատորով, հ. 9, 1989, 334-335:

⁶⁵ Սարուխանյան Ն., 2015, 101:

ուսումնասիրելով Բաֆֆու «Խենթը» վեպի առաջին հրատարակության պատմությունը՝ գալիս ենք այն համոզման, որ հեղինակը լրջագույն դժվարություններ է ունեցել իր ստեղծագործություններն առանձին գրքերով տպագրելու գործում, անգամ այն դեպքում, երբ դեռևս կենսունակ էին տարածաշրջանի հայկական մի շարք հրատարակչատներն ու մասնավոր խոշոր տպարանները:

Այս իրողության լույսի ներքո հարկ է արժանին հատուցել «Խենթը» վեպի առաջին հրատարակիչ, Բաֆֆու աշակերտներից Ա. Ապրեսյանցին: Անգամ նյութական սուղ միջոցների առկայության պարագայում հրատարակիչը ջանք չի խնայել՝ ձեռնամուխ լինելու գրքի տպագրությանը և բաժանորդագրությանը, որի հետևանքով մի քանի շաբաթվա ընթացքում ամբողջովին սպառվել էր վեպի տպաքանակը: Փաստորեն, նա կազմակերպել է ոչ միայն գրքի վաճառքը, այլև մեծապես նպաստել վեպի տարածմանն ու գովազդին:

Ավելացնենք, որ այս հետազոտության կարևորագույն տեղեկությունները քաղել ենք 1880-ական թվականների սկզբին տպագրված «Մշակ» լրագրի մի շարք համարներից, որին թղթակցել է նաև Ա. Ապրեսյանցը: Այս առիթով հատկապես պետք է կարևորել «Մշակ»-ի դերը, որը նպաստեց Բաֆֆու «Խենթը» վեպի ճանաչմանն ու հանրահռչակմանը՝ ճանապարհի հարթելով դրա հետագա տպագրության համար:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բաբայեան Լ., Լէօ (Առաքել Բաբայանեան). Կենսագրական-գրական ակնարկ նրա 25-ամեայ յօբելեանի առթիւ, երկրորդ տպագրութիւն, Թիֆլիզ, տպ. Թատումեանի, 1908, 28 էջ:

Լէո, Անցյալից (հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, «Խորհրդային Կովկաս»-ի հրատ., 1925, 482 էջ:

Լէո, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հ. 9 (գրախոսություններ, հոդվածներ, ուսումնասիրություններ), Երևան, «Խորհրդային գրող», 1989, 736 էջ:

Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հ. 8, Երևան, «Հայպետհրատ», 1961, 569 էջ:

Պետոյան Ս., Շուշիի Մահուեսի-Հակոբյանցների տպարանը (1877–1905 թթ.), «Բանբեր հայագիտության», 2021, № 2, էջ 107–129:

Սարուխանյան Ն., Բաֆֆին և Հայկական հարցը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2015, № 3, էջ 99-107:

Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան (հայ մշակույթի գործիչներ), 3 հատորով, հ. Ա (Ա-Թ), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1973, 382 էջ:

Վարդանյան Վ., Հայ գրահրատարակության պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 1987, 192 էջ:

Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 4 (վիպակներ, «Խենթը»), Երևան, «Սովետական գրող», 1984, 464 էջ:

Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 12 (հրապարակախոսական և գրական-քննադատական հոդվածներ, նամակներ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, 434 էջ:

Բաֆֆի. Կեանքը, գրականությունը, յիշողություններ (լոյս ընծայուած ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ), Փարիզ, «Բաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակի կազմակերպիչ յանձնաժողովի» հրատ., 1937, 168 էջ:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1880, №№ 25, 30-37, 39-42, 44-47, 49, 51, 55-57, 59-61, 63, 66-67, 69-71, 73-76, 112, 125, 161, 180, 1881, №№ 4, 65, 70, 82-84, 88, 105, 125, 233, 1883, № 177:

FIRST EDITION OF RAFFI'S NOVEL "KHENT" AND "MSHAK" PETOYAN S.

Summary

Keywords: Raffi, "Khent", "Mshak", Tiflis, Shushi, Abel Apresyants, Mahtesi-Hakobyan.

One of the valuable works of the famous Armenian novelist Raffi is the novel "Khent", partially published in 1880 in several issues of the newspaper "Mshak", and in 1881 it was published in the form of a book in Shushi. It should be noted that in those years publishing a book was not an easy task, no matter how much it was in great demand and had a wide impact on readers. Studying

the first edition of Raffi's novel "Khent" with more than a century of retrospective view, we come to the conclusion that the great writer experienced serious difficulties in publishing his works, even when a number of Armenian publishers and large private printing houses of the region were still viable. In this regard, special importance should be attached to the role of "Mshak", which not only became the first source for reading Raffi's novel "Khent", but also contributed to its recognition and popularization, paving the way for its further publication.

ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ РОМАНА РАФФИ «ХЕНТ» И «МШАК» ПЕТОЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Раффи, «Хент», «Мшак», Тифлис, Шуши, Абел Апресянц, Махтеси-Акопянцы.

Одним из ценных произведений известного армянского романиста Раффи является роман «Хент», частично опубликованный в 1880 г. в нескольких номерах газеты «Мшак», а в 1881 г. был издан в виде книги в Шуши. Следует отметить, что в те годы издательство книги было непростой задачей, как бы она ни пользовалась большим спросом и оказывала широкое влияние на читателей. Изучая более чем вековым ретроспективным взглядом первое издание романа Раффи «Хент», мы приходим к убеждению, что великий писатель испытывал серьезнейшие трудности в деле издания своих трудов, даже в том случае, когда еще были жизнеспособны ряд армянских издателей и крупные частные типографии региона. В связи с этим, следует придать особо значение роли «Мшака», который не только стал первым источником для чтения романа Раффи «Хент», но и способствовал его признанию и популяризации, проложив путь для его дальнейшего издания.

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

«Մշակ»-ը պատմության զուգահեռականներում»
նվիրված «Մշակ»-ի հիմնադրման 150-ամյակին

Երևան, 2022 թ. հունիսի 14-16

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

«Мшак» на меридианах истории»,
посвящённая 150-летию основания газеты «Мшак»

Ереван, 14-16 июня 2022 г.

INTERNATIONAL CONFERENCE

““Mshak” in parallels of history”
dedicated to the 150th anniversary of “Mshak”

Yerevan, June 14-15, 2022